# मञ्जूषा

श्रीगणेशायनमः ॥ नागेशभट्टविदुषानत्वासाम्बशिवंलघुः ॥ वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषैषाविरच्यते ॥ तत्रैववाक्यस्फोटोमु॰
ख्यः । लोकेतस्यैवार्थबोधकत्वात् । तेनैवार्थसमाप्तेश्च । तदुक्तंन्यायभाष्यकृता । पदसमूहोवाक्यमर्थसमाप्ताविति ॥ अत्रपदं
सुबन्तंतिङन्तंच । तेनतत्समूहइत्यर्थः । समासादिव्यस्यसमर्थमितिशेषः । तत्रप्रतिवाक्यंसंकेतग्रहासंभवात् तदन्वाख्या
नस्यलघूपायेनाशक्यत्वाच्चकल्पनयापदानिविभज्यपदेप्रकृतिप्रत्ययविभागानुकल्पनयैवप्रविभज्यकल्पिताभ्यामन्व॰
यव्यतिरेकाभ्यांतत्तदर्थविभागंशास्त्रमात्रविषयंपरिकल्पयन्तिस्माचार्याः । एतदेवाभिप्रेत्यविभाषासुपइतिसूत्रेकैयटः । अ
न्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रकृतिप्रत्ययानामिहशास्त्रेऽर्थवत्तापरिकल्पनादित्याह ॥ तत्तदवयवतत्तदर्थबोधनेनसमुदायस्यसमुदा
यार्थस्यबोधनेतात्पर्यमृषीणां॰ स्पष्टंचेदमर्थवत्सूत्रेभाष्यकैयटयोः । श्रुतिवाक्यादीनांबलाबलविचारकल्पनार्थंचतत्क
ल्पनेतिबोध्यम् । तत्रशास्त्रप्रक्रियानिर्वाहकोवर्णस्फोटः । प्रकृतिप्रत्ययास्तत्तदर्थस्यवाचकाइतितदर्थः । उपसर्गनिपातधा
त्वादिविभागोप्येवमेवकाल्पनिकः तस्यैवान्वाख्यानस्यलाघवेननिर्वाहायस्थानिनोलादयआदेशास्तिबादयश्चकल्पिताए
व॰ तेषामर्थाअपिकल्पिताएव॰ तत्रस्थानिनामर्थाऋषिभिःकण्ठतउक्ताः आदेशानांचस्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशते
तिन्यायेनते॰ मुख्यंवाचकत्वंतुतथाकल्पनयाबोधितेनतत्समुदायरूपेपदेवाक्येवा॰ लौकिकानांततएवबोधात्॰ एतदेवा

घतेनतुलिङ्गसंख्योभेदस्तच्चतदाश्रयइति। अत्रहेलाराजः। एकपदोपात्तकर्तृकर्मलक्षणसाधनाधारकद्वित्वबहुत्वाभ्यां पचतः॥
पचन्तिपच्येतेपच्यन्तइतिक्रियाविशेष्यतेनहिद्विबहुसाधनसाध्यत्वंप्रतीयतेक्रियायाः। एवंनद्गतलिङ्गयोगेनशब्दार्थत्र
मतः स्वाभाविकत्वेनयुक्त्यगम्यत्वात्। अतएवदेवदत्तः पचतीत्यादौद्रव्येणक्रियायाः सामानाधिकरण्यम्। अतएवद्रव्य
मादिनामाख्यातार्थोपि द्रव्यमितिस्वीकारइतितथा संबन्धाज्जातभेदोयमितिहरिकारिकाप्रतीकमुपादाययथाख्यातेप्रत्य
यवाच्यकारकभेदेसतितत्संबन्धाद्धात्वर्थक्रियायाअपिभेदः प्रतीयते यथापचतः पचन्तीतीति पुञ्जराजः। अतएवघटप
टौनस्तइत्यादौव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतीतिरितिसंगच्छते। यत्रतु भावेलेपि संख्यावगमस्तत्र भव
त्येवबहुवचनं यथाहतशायिकाः शय्यन्तइत्यादौ तत्रहियादृशानिहतानांशयनानितादृशानिशयनानीत्यर्थः। तत्रोपमानबहु
त्वेनोपमेयेपितत्प्रतीतेः। अन्यथाउपमानेबहुत्वोपादानंव्यर्थंस्यात्। नचसंख्यावान्सत्त्वभूतोर्थः सर्वएवाभिधीयते। भेदाभे
दविभागोपिलोकेसंख्यानिबन्धनइतिसंख्यासमुद्देशेहर्युक्तेः कथमसत्त्वभूतक्रियायाः संख्यावत्त्वम्। इदंतदितिसर्वनाम
परामर्शयोग्योऽर्थः सत्त्वभूतस्तत्रद्वित्वादिभेदव्यवहारकृत्। एकत्वंचाभेदव्यवहारकृत्। नचराजपुरुषादिवृत्तावुपसर्जना
र्थेसंख्यानवगमात्सर्वएवेत्यनुपपन्नम्। तस्याप्यर्थस्यवाक्येपृथगुपस्थितौतदवगमसत्त्वादितिवाच्यम्। यथान्सायनये

ल-म गुणत्वाद्द्रव्यगतयैव संख्यया आरोपेण गुणादौ द्वित्वादिव्यवहारस्तथा मम क्रियायामपि तत्संभवात्। क्रियायां तद्योग्य
१६ त्वव्यवहारश्चानारोपितसर्वसंख्याश्रयत्वेन बोध्यः। नन्वन्यायनये गुणादावपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपा गौणी संख्यान
तु द्रव्यगताया आरोप इति वाच्यम्। अयमेकोऽयमेक इत्यादिबुद्धेरेव तत्रापेक्षाबुद्धित्वेन गुणादौ तस्या अभावात्। एकत्वस्या
पि गुणरूपत्वेन गुणादावसंभवेन तथा बुद्धेरसंभवात्। किं चैवं तेनैव द्रव्येपि तद्व्यवहारोपपत्तावतिरिक्तसंख्यापदार्थविलया
पत्तेः। एवं च तिङर्थप्रकारकबोधे धातुजज्ञानं कारणमित्येक एव कार्यकारणभाव इति लाघवम्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वा
र्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यभङ्गश्च। अत एव ङ्याप्सूत्रे भाष्ये तत्सूत्राभावे पचति पश्येत्यादौ तिङन्तात्स्त्र्युत्पत्तिमाशङ्क्यैकत्वादी
नामुक्तत्वान्नेत्युक्तम्। न च तु तिङा कर्तृगताया उक्तत्वेपि क्रियागताया अनुक्त्या तदापत्तिर्दुर्वारा। सुपां प्रकृत्यर्थविशेष्यगतसं
ख्याभिधायित्वात्। तथा रूपप्सूत्रे तिङन्तप्रकृतिकरूपबाध्यन्ते पचतिरूपं पचतोरूपमित्यादौ संख्यालिङ्गाभावादसो। नु
पपत्तिमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रिया चैकानद्वित्वादिमती तिङन्ताद्देदानवगतेः क्लीबत्वं च स्वभावादिति समाधाय राम
यद्येका पचत इत्यादौ कथं द्विवचनादीत्याशङ्क्य साधनापेक्षं तदित्युक्तम्। तस्य साधनान्वयीति नार्थः। एकत्वं क्रियान्वयि
द्वित्वादि साधनान्वयीति वैरूप्यापत्तेः। तस्मात्साधनगतसंख्यारोपापेक्षमित्यर्थ उचितः। यत्त्वनभिहितसूत्रे भाष्य[illegible]तिप १६

दिकार्थसूत्रेऽनुवृत्तमनभिहितइति अन्यस्यासंभवात्संख्याया एवविशेषणंस्यात्।एवंचपचत्योदनंचैत्रइत्यादावेकत्वा
दीनामुक्तत्वात्प्रथमानस्यादित्युक्तम्।तस्यायंभावः।साधनगतसंख्यारोपनिमित्तत्वेनवस्तुतःसाधननामार्थगतायां
उक्तत्वमेकवचनमपिसाधनेहित्वाघभावबुद्धिनिमित्तकेतदनारोपस्यवक्ष्यमाणयुक्तेः।एवंचतदभावबुद्धौद्रव्यस्यनिः
ष्ठत्वाभावेनैकत्वमप्यवगतमेवसाधनेइतीतिनतद्विरोधः।अन्यथातिङर्थाश्रयगतायाउक्तत्वेपिचैत्रत्वविशिष्टरूपना
मार्थगतायाअनुक्तत्वात्तत्रापितदसंगतिरेव।पचतोरूपमित्यादौद्विवचनादितुन।द्वयोरेकस्यबहुपुत्रयाणामष्टानामि
त्यादिनिर्देशैः प्रातिपदिकार्थसूत्रेप्रवृत्तिनिमित्तभूतसंख्याबोधकवचनशब्देनचसंख्याप्रवृत्तिनिमित्तकेपुनःकेवलाप्र
कृतिरितिसमयस्यानुवादकविभक्त्यैवपालनेपिअन्यत्रौत्सर्गिकैकवचनेनैवनतत्पालनंलक्ष्यानुसाराद्भाष्यप्रामाण्याच्चेति
बोध्यम्।एवंचभावेस्वगतैकत्वेनैवैकवचनम्।अन्यथातवपचतिभवतिपचतोभवतीत्यादौभवत्यर्थसंख्यान्वयःकस्यात्।
भवतिःपुनर्वर्तमानकालेचैकत्वंचेतिभाष्येणतस्यसंख्यार्थकत्वबोधनात्।पचतोःभवतइतितुन।आरोपितस्यान्यत्रारोप
दर्शनात्।तादृशस्यारोपेमानाभावाच्च।अत्रचेदमेवभाष्यंमानम्।किंचकरोतिःपचादीनांसर्वान्कालान्सर्वाणिवचनान्यनु
वर्ततइत्यत्रभाष्येशितपानिर्देशादिनाधात्वर्थएवकालान्वयवत्संख्यान्वयःस्पष्टमुक्तः।वचनंसंख्या।पचन्तइत्यादौतुनस्व

ल॰ मं॰ गतैकत्वप्रयुक्तमेकवचनम्। गौणीमुख्यावोत्तरासंख्यापूर्वसंख्यांबाधतइत्यइउणस्सूत्रेभाष्योक्तेः। नचकिंचिदव्ययं
१७ विभक्त्यर्थप्रधानंकिंचित्क्रियाप्रधानम्। उच्चैरित्याद्याद्यम्। हिरुगित्याद्यन्त्यम्। तिबन्तमपिकाण्डेइत्यादिविभक्त्यर्थप्रधा
नंरमतेइत्यादिक्रियाप्रधानम्। नचैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यांयोगइतितद्धितश्चासर्वविभक्तिरितिसूत्रस्थभाष्यविरोधइतिवाच्यम्।
तत्राव्ययेषुकाण्डेइत्यादौचोभयायोगोरमतेइत्यादौलिङ्गायोगइत्यर्थात्। प्रायेणेतिचशेषः। अन्यथाहृतशायिकाः श
य्यंन्तेपचतिरूपमित्यादौताभ्यांयोगेनतदसंगतेः। अनारोपितैकत्वातिरिक्तसंख्ययाऽयोगइतिवातदर्थः। नचैवंनवेति
ङन्तान्येकंशेषंप्रयोजयन्तिक्रियायाएकत्वादितिसरूपसूत्रस्थभाष्यासंगतिरितिवाच्यम्। स्वतोऽन्यसंख्याया असत्वा
त्। आरोपितसंख्यामादायतुनानेकशब्दप्रवृत्तिः। अतएवजातिपक्षेसूत्रंप्रत्याख्यातंजात्याश्रयगतसंख्यायाआरोपेप्य
नेकशब्दाप्रवृत्तेः। अन्यथातदसंगतिःस्पष्टैवेत्यदोषात्। अतएवविधिनिमन्त्रणेतिसूत्रेविध्यादिषुवाच्येषुलिङ्प्रवर्त्त राम
नायाएकत्वाद्द्विवचनाद्यनापत्तिरितिदूषणमभिहितंभाष्ये। तेनहितिङर्थसंख्यायाआख्यानजन्यबोधविशेष्येऽन्वय
इतिसूचितम्। यत्तुकैयटेनकर्त्राद्यर्थानांविधिरूपार्थेनबाधस्तेननकर्त्रादिगतसंख्यानिबन्धनंद्विवचनादीतितदाश १७
यउक्तः। विरोधाभावाल्लुःकर्मणीतिसूत्रेलइतिबहुवचनाच्चनतद्बाधइतिसिद्धान्ताशयउक्तस्तन्न। प्रवर्तनायाः[illegible]त्वादिति

भाष्यासंगतेः। तिबादेरप्यनापत्तेश्च। भावकर्मकर्त्रर्थकलस्यैवात्मनेपदपरस्मैपदविभागेन तद्विधानाद्युष्मदस्मच्छे
षसामानाधिकरण्याभावे प्रथमपुरुषाद्यनापत्तेश्च। अर्थनियमे उपपदनियमेप्यनियमापत्तेश्च। सिद्धान्ताशयोप्ययुक्तः
। अविरोधेपि तर्केणदध्नो बाधदर्शनात्। एतावांश्च लः लस्तेषु साधनेषु यथा स्यात्। यावदत्र लग्रहणमिति लः कर्मणि चेति
सूत्रस्थभाष्येण लडित्यस्य प्रथमैकवचनान्ततायाएव बोधनाच्च। कर्त्रादिगतसंख्यायाः स्वनिष्ठधात्वर्थ आरोपक्त्वहृष
यप्रवर्त्तनायामारोपेन मानमित्याहुः। कालान्वयस्तु धात्वर्थव्यापारे नफलेनापि कारके। तेन व्यापारापगमे विक्लित्ति
सत्वे पच्यत इति स्यात् पाचीति च न स्यात् तीतक्रियेकर्तरि च पचतीति स्यादित्यपास्तम्। सचद्योत्य एव। विशेषणतया
न्वयानुभवात्। वर्तमानक्रियावाचकात्तु तोर्लडित्यादि वर्तमाने लडित्यादेरर्थः। एकधातुप्रकृतिकानेकलडादेशानां त
त्रशक्तिकल्पने गौरवाच्च। आमवातजडीकृतकलेवरे उत्थानानुकूलयत्नसत्त्वेपि नोत्तिष्ठतीति प्रयोगः। नस्यौत्थानोद्देश्य
कत्वेपि तत्प्रयोजकत्वाभावात्। अतएव तत्रोत्थानाय यतत इत्येव प्रयोगः। यागपाकाद्युद्देश्यककुण्डमण्डपतण्डुलक्र
यणादिव्यापारमादाय यागाद्यर्थं यतत इत्यादि वद्यजतीत्यादिवारणाय प्रयोजकताविशेषस्यैव संबन्धतायां अभ्युपेय
त्वात्। तत्राभिमतफलजनने सति तन्निष्पादकसकलव्यापारापगमे भूतत्वम्। फलावच्छिन्नतादृशसकलव्यापारस्य

ल·मं· भान्तित्वेभविष्यत्वम्। यावच्चाभिमतफलप्रयोजकक्रियायाः समाप्तिर्नभवतितावद्वर्तमानत्वमित्योद्दन्तुपदंवस्यामः।
१८ एवंचचैत्रःपचतीत्यादौएकचैत्रकर्तृकैकावर्तमानापाकक्रियेतिबोधः। ननुधात्वर्थविशेषणतयैवबोधविषयेकर्त्रादौक
र्थंचैत्रइत्याद्यर्थस्यविशेषणतयान्वयइतिचेन्न। सामान्यरूपस्यार्थस्यनियमेनविशेषाकाङ्क्षाबलाद्विशेषणभूतेना
पितेनविशेषणतयातदन्वयात्। यथानियताकाङ्क्षावशाद्वचैत्रेणगतोग्रामइत्यादौविशेषणभूतक्रियायांकारकाका
रकान्वयस्तद्वत्। नन्वेवंकर्तुःक्रियान्तरेणापिसंबन्धःस्यात्। एवंचपचतिपठतीत्याद्यपिस्यात्। एककर्तृकपाठक्रियाक
र्तृकापचिक्रियेतिबोधसंभवादितिचेन्न। तदाकाङ्क्षाभावात्। अतएवक्रियायाःकारकनिरूपिताप्राधान्याभावस्यनभ
ङ्गः। यथावनितास्वाकाङ्क्षितस्नानादिसंस्कारंपत्युःसहतेनवनितान्तरसंबन्धंस्वानाकाङ्क्षितंतद्वत्। तण्डुलः
पच्यतेचैत्रेणेतिकर्मलकारेतुएकचैत्राश्रयिकावर्तमानायाभावनातज्जन्याएकतण्डुलाश्रयिकैकाविक्लित्तिरितिफ
लविशेष्यकोबोधः। पक्वस्तण्डुलइत्यादौफलस्यविशेष्यतायाआवश्यकत्वात्। अतएवप्रत्ययार्थंसाक्षात्प्रकृत्यर्थ राम·
विशेष्यान्वयित्वस्यसर्वत्रक्लृप्तस्यनत्यागः। अन्वयित्वंविशेष्यतयाविशेषणतयावा। अतएवकर्तृलकारेनफलविशे
ष्यकोबोधः। एतेनकर्मलकारेपिभावनाविशेष्यकोबोधइत्यपास्तम्। अतएवेष्यतेपुत्रइत्यर्थेपुत्रीयतीतिनप्रयोगोभि १८

नार्थत्वात्। किंतुपुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थएव। क्यजन्तात् कर्मणिप्रत्ययस्तुदुर्लभो ऽकर्मकत्वादिति स्पष्टंसुपआत्मनइत्यत्र
भाष्ये। अन्यथोभयत्रापिपुत्रकर्मकेच्छानुकूलोव्यापारइतिबोधेनभिन्नार्थत्वासंगतिः। इच्छानुकूलोव्यापारश्चात्म
मनःसंयोगादिरेव। ममत्वेकत्रव्यापारोविशेष्यो ऽपरत्रफलमितिभिन्नार्थत्वंस्पष्टमेव। उक्तंचकैयटेनयदाक्रियाफ
लस्यप्राधान्यंतदावाक्यमेवइष्टःपुत्रः इष्यतेपुत्रइतिनतुक्यजन्तःतस्याकर्मकत्वात्कर्मणिप्रत्ययानुत्पादादितीति
दिक्। भावलकारेतुभावनेवविशेष्या। तथैवानुभवात्। तिङ्त्वनुवादकएव। कालद्योतकश्च। क्रियायाएकत्वादेकवचन
मेवेत्युक्तम्। अन्येतुक्रियासंख्या ऽयोग्येतिमत्वाऔत्सर्गिकमेकवचनम्। संख्यान्वयिकर्तृकर्मणोरप्रतीतेः। मध्य
मोत्तमावपिन। तिङ्समानाधिकरणयुष्मदाद्यभावादित्याहुः तदयुक्तमित्युक्तम्। अतएवाव्ययेभ्यःसंख्याद्यभावा
द्वचनानुत्पत्तिमाशङ्क्यैवौत्सर्गिकमेकवचनमुक्तंभाष्येनतुभावार्थेभ्योपितदनुत्पत्तिमाशङ्क्येतिबोध्यम्। ननु
भावेप्रथमोपिनस्यात्तस्यापिशेषेनियमत्वादितिचेन्न। शेषइतिपरंत्यक्त्वाप्रथमस्योत्सर्गतायाभाष्येउक्तत्वेनादो
षात्। सूत्रेशेषइत्यवयुत्यानुवादइत्याहुः। यदातुसकर्मकाणामपिसौकर्यातिशयविवक्षयाकर्तृव्यापारत्यागे
धातोःफलसमानाधिकरणव्यापारपरत्वेनफलमात्रपरत्वेनवाकर्मणः कर्तृत्वविवक्षातदाकर्मस्थक्रियाणांपच्या।

दीनां लवाच्यकर्तुः कर्मवद्भावेन पच्यते ओदनः स्वयमेवेति प्रयोगोऽन्येषां तु पश्यति राजेति। विक्लिद्यते ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थः। अ
त्र च स्वयमेवेति कर्त्रन्तरनिवृत्तौ तात्पर्यग्राहकम्। न चैकस्य धातोरर्थत्यागपूर्वकमर्थान्तरे वृत्तौ शब्दार्थसंबन्धनित्यताहा
निरिति वाच्यम्। धात्वन्तरत्वात्। डुपचष् पाके इत्यादिस्तु तन्त्रेण निर्देशः। तदुक्तम्। एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः। स्वभा
वतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिता इति। यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षगम्यस्तत्र कर्मस्था क्रिया। तत्रैव कर्मवद्भावः।
यथा पक्वापक्वा तण्डुलेषु छिन्नाच्छिन्नकाष्ठेषु। गमिदृश्यादिषु तु नैवम्। न हि गतागतग्रामे दृष्टादृष्टवस्तुनि वा कश्चित्प्रत्यक्ष
गम्यस्तत्कृतविशेषोऽस्ति। क्वचित्कर्तरि तत्कृतश्रमादिरूपो विशेषो दृश्यते इति कर्तृस्थैव सा। अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक्।
नद्यमत्रानुगमः। निर्वर्त्यविकार्यकर्मणि कर्मस्था प्राप्ये तु नेति। तदुक्तम्। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न लक्ष्यते। दर्शनाद
नुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते इति। निर्वर्त्ये स्वरूपलाभ एव क्रियाकृतविशेषो विकार्ये विकाररूप एव सः। आद्यं घटं करोति।
अन्त्ये स्वर्णं कुण्डलं करोति काष्ठं भस्म करोति। अनुमानाद्यथा। पुत्रः सुखं करोतीत्यादौ सुखस्वरूपलाभो सुखप्रसादादनुमे
यः। एतद्रहितं प्राप्यं यथा रविं पश्यतीति। यद्यपि विषदृष्टिसर्पदृष्टे विषज्वालावलीढतारूपो विशेषो दृश्यते तथापि न सर्वत्र त
त्सत्त्वमिति भावः। अत्र वस्तुनो दृश्यस्वभावता आलोको दर्शनयोग्यदेशावस्थितिर्दर्शनकारणं बोध्यमिति दिक्। ननु को

सकालो यस्य वर्तमानादिभेदेन त्रैविध्यमिति चेदुच्यते। प्रकृतेः परिणामस्यातिभङ्गुरस्य विभोः क्षणस्य कालत्वात्। तस्यैव च क्षणस्य प्रचयविशेषैर्लवपलघटीमुहूर्ताहोरात्रादिर्हि परा धन्ति व्यवहारास्ते च क्रमिकानेकक्षणावयवका बौद्धाः क्षणसमाहाराः क्षणप्रवाहाविच्छेदरूपाः तत्तत्पानीययन्त्रादिपरिच्छिन्नाः किंचित्क्षणसमूहपरिच्छिन्नाः सूर्यादिक्रियाश्च निमेषादिपरार्धपर्यन्ततद्भेदानुमापिकाः। क्षणानां त्वतीन्द्रियतया ननु मेयत्वेन चास्मदादीन्प्रत्यहरादुपाधित्वासंभवात्। अतीन्द्रियद्रष्टृभिर्योगिभिस्तत्तत्क्षणसमूहपरिच्छिन्नसूर्यक्रियापरिच्छिन्नत्वमहरादीनां ज्ञात्वा तत्तत्कालनियामकत्वेन यन्त्रपानीयपलानां छायादीनां च निर्णयपूर्वकं नियमनात्। यद्वा शब्दतन्मात्रपरिणाम एव दिग्वत्कालः। अत एव सांख्यशास्त्रे आकाशत्वेनैव तत्त्वेषु तयोर्गणनं कृतम्। भूतादिव्यवहारासाधारणहेतुत्वं सकलपरिणामहेतुत्वं चिरक्षिप्रव्यवहारहेतुत्वं च लक्षणम्। तदुक्तं क्षणवत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानमिति पातञ्जलसूत्रभाष्ये इतरेतरव्यावृत्ततया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्कारणरूपसत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपाद्विवेकाज्जायमानं ज्ञानं क्षणतत्क्रमयोः संयमादपि भवति प्रतिक्षणं सर्ववस्तुपरिणामात्। तत्र क्षणो नाम कालस्य तद्द्वारारूपस्यापकर्षावधिभूतः पूर्वापरांशशून्यः क्रमस्तु तत्प्रवाहाविच्छेदरूपः। मुहूर्ताहोरात्रादयो बुद्धिसमाहारा एव। क्षणिकत्वादेव वस्तुतस्तन्मिलनासंभवात्। क्षणस्तु

ल·मं· वस्त्वेव प्रकृतेः शब्दतन्मात्रद्वारा परिणामविशेषः। आनन्तर्यरूपक्रमस्य क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वेन तस्य वस्तु
२० त्वात् स एवास्माकमास्थिरो न तु पदार्थमात्रमिति बौद्धमताद्विशेष इत्यादिना स चायमुक्तः कालो भावमात्रस्योत्पत्तिस्थिति
नाशहेतुः शरदादिरूपेणाम्रादीनां पुष्पफलप्रसवशक्तीः प्रतिबध्नाति वसन्तादिरूपेण च ता अनुजानातीति तन्नियतयहेतु
तातस्य। तत्र जन्महेतुतोक्ता। एवं स्थितिरपि नियतकालातदधीनैव। एवं वृद्धिक्षयनाशाद्यपि तदधीनम्। घटीयन्त्रसदृशी
भिर्वसन्तादिप्रवृत्तिभिः सकलामूर्तीस्तत्तदवस्थारूपेण प्रतिक्षणं परिणामैः कलयतीति काल इत्युच्यते क्षणानां क्रमि
कत्वात्तस्य क्रमवत्ताक्रियाभेदोपाधिकी च तत्तत्क्षणसमुहस्य वसन्ताद्याख्या। किंचाक्रमब्रह्मविवर्तस्य विश्वस्य यदिदं
क्रमेणाभासनं तत्कालाख्याविद्याशक्तिकृतमेव। एवमेवाधिकक्षणसमूहापेक्षं चिरमपचितक्षणसंतानोपाधिकं क्षिप्रमि
ति चिरक्षिप्रव्यवहारोप्याञ्जस्येनोपपद्यते। अत एव रामायणे हिरण्यगर्भदूतत्वेनागतस्य कालस्य रामं प्रति वाक्यम्। तवाहं
पूर्वसद्भावे पुत्रः परपुरंजय। मायासंभावितो वीर कालः सर्वसमाहर इति। पूर्वसद्भावे सत्तारूपब्रह्मसद्भावे। करिष्यमाणसं राम·
सारस्यानुज्ञाप्रतिबन्धाभ्यां सृष्टिस्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहनिर्वाहकः कालाख्यो मायायाः परिणामवृत्तितदर्थ इति दिक्
॥ यत्तु प्रसिद्धपरिमाणा सूर्यक्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात्कालः कालत्वेनैव रूपेण तस्याः कालिकसंबन्धावच्छिन्ना। २०

धारतावत्त्वेनैतन्न् क्रियायां घट इति न प्रयोग इति नन्न। क्रियायास्त्रिक्षणावस्थायित्वेन क्षणव्यवहारानापत्तेः। न चोत्तर
देशसंयोगाद्यवच्छिन्नक्रियाक्षण इति वाच्यम्। विशिष्टक्रियाया विशेष्यविशेषणतत्संबन्धरूपत्वेन त्रयाणामपि स्थिर
त्वेन क्षणव्यवहारासंभवात्। यदि विशिष्टमतिरिक्तं तर्हि परिभाषामात्रमतिरिक्तो न काल इति। किंचैकक्षणेऽनेकासामुत्त
रदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियाणां जायमानत्वेन विनिगमनाविरहात्तावतीनां क्षणत्वापत्तौ युगपदनेकक्षणव्यवहाराप
त्तिः। सूर्यक्रियापरिमाणत्वस्यापि क्रियान्तरादौ स्वीकारेऽनवस्थापत्तेश्च। न च वर्तमाने लडिति सूत्रभाष्ये तस्थुः पर्वताः
स्थास्यन्ति पर्वतास्तिष्ठन्ति पर्वता आत्मा ऽस्ति एकोऽहं वै नारायण आसीदित्युपपत्तये भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः
क्रियास्तास्तिष्ठतेरधिकरणमित्युक्तम्। यद्यपि पर्वतादेः स्थितिसत्तारूपा व्यापाराः सदृशावयवत्वादुदाधारभेदादिति तत्र
कालभेदाभावः। तथापि राजक्रियाविसदृशसंतानतयावधृतभेदा यथाऽधिश्रयणादिविसदृशस्वभावावयवक्रियाः पाका
दयः प्रसिद्धकालभेदा इति सहचरिताभिस्ताभिः पर्वतादिस्थितिर्भिद्यते राजक्रियाः पर्वतादिस्थितिभेदकत्वेनाश्रीयन्त
इति तदाशयस्तदसंगतिरिति वाच्यम्। तत्र क्रियापदस्य तत्परिच्छेदककालपरत्वेन तदीयकालस्य पर्वतादिस्थितावा
त्मसत्तायां चारोप इत्याशयात्। नित्यो विभुरखण्डः काल इति तु नयुक्तम्। कालस्याधिकरणत्वेनैव तत्तत्कार्यं प्रति कारण

ल·मं तयोपाध्यनालिङ्गितस्येदानींघटइत्यादिव्यवहारोपयोग्यधिकरणत्वासंभवेनापरिच्छिन्नसूर्य[illegible]क्रियात्पाधित्वासंभ
२१ वेनतत्परिच्छेदकान्तरस्वीकारेऽनवस्थापत्त्यादोषात्। अद्वैतवादेतदसंभवाच्च। अतएवकालः परिमाणेनेतिसूत्रेभाष्ये
येनमूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्चलक्ष्यन्तेतंकालमित्याहुस्तस्यैवहिकयाचित्क्रिययायुक्तस्याहरितिरात्रिरितिचभव
ति कयाक्रियया आदित्यगत्यातयैवासकृदावृत्तयामासइतिसंवत्सरइतिचभवतीति। अत्रोपचयादिहेतुत्वेनलक्षित
स्योपाधिकभेदकथनात्स्पष्टमेवाविच्छिन्नक्षणधारारूपत्वमुक्तम्। अतएवदेवीपुराणेविभुर्नित्योऽस्थिरःकालोऽव
स्थातस्यतुहेतुजेत्युक्तम्। तत्रनित्यत्वमविच्छिन्नधारारूपत्वेनबोध्यम्। अस्थिरत्वेनचस्पष्टंक्षणरूपतोक्ता। [illegible]सम्मू
हरूपश्चसषडिन्द्रियवेद्यः। इदानींपश्यामिस्पृशामिजिघ्रामीत्यादिव्यवहारादित्यलम्। तत्रवर्तमानत्वंप्रारब्धापरिस
मासक्रियाधिकरणसमयत्वम्। तदुक्तंभाष्येन्यायव्याख्यायांवर्तमानकालता। आरम्भानपवर्गात्। अवश्यंभुञ्जानोहसति
जल्पतिपिबतिनिमिषतिचेति। नान्तरीयकत्वात्तासांनभेदकत्वमितिभुङ्क्तेइत्युपपत्तिः। फलावसानःक्रियासमूहश्च राम·
क्रिया। यद्वातासामपितदनुकूलत्वेनभुज्यादिधात्वर्थत्वविवक्षेतितद्भावइतिकैयटः। भूतत्वंविद्यमानध्वंसप्रतियोगित्व
म्। भविष्यत्त्वंवर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयत्वम्। प्रागभावपदव्यवहार्यतायाःक्वचित्स्वीकारावश्यकत्वेनानन्तत्व २१

त्यसंगतमेव। तदाश्रयस्य ततत्कालस्य धात्वर्थव्यापारेन्वय इत्युक्तम्। कालघटितलक्षणाश्चैवभूत इत्यस्यानद्यतन इत्यादि
विशेषणम्। अनद्यतनभिन्ने इत्यादि तदर्थः। अद्यतनत्वं च तस्य व्यपदेशिवद्भावेन। अद्यत्ववर्तमानत्वादिकं कालगतमिति लिङ्
वर्तमाने लडित्यनयोर्भाष्ये स्पष्टम्। एतेन वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम्। आरब्धापरिसमाप्तत्वं वर्तमानत्वम्। वर्तमा
नप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्त्वं सकलभावगतम्। कालस्य तु नत्तद्भावोपाधिकतत्त्वम्। वर्तमानाद्यवस्थया गृहीते घटादि
स्वरूपं स्वाधारे काले आरोप्यते तत्र वर्तमानत्वभूतत्वग्रहः समर्थहेतुसंनिधाने भाविरूपेण यद्रूपं बुद्धौ निश्चितं तत्प्रतिबिम्बस्य नि
र्मलादर्शरूपकाले संभवाद्बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्वाध्यवसायात्तद्गतं भावित्वं काले आरोप्यते तस्य भावित्वमध्यवसायप्रदु-
पाधितद्भावेषु व्यवह्रियते। तदुक्तं नित्यो विभुरखण्डः काल इति वैशेषिकमतोपपादने हरिणा। तस्याभिन्नस्य कालस्य व्यव
हारे क्रियाकृताः भेदा इमे त्रयः सिद्धा यान्न लोकोऽतिवर्तत इतीत्यपास्तम्। तेषां कालमात्रधर्मत्वाच्च। वर्तमानक्रियेत्यादि
तु तत्कालवृत्तिक्रियेत्याद्यर्थकम्। आदिकर्मविषये प्रश्नः कटं देवदत्तः प्राकार्षीत्कटमित्यादिरवयवगतातीतत्वस्य स
मुदाये आरोपेण प्रयोगः। अत एवानेकदिनगमनप्राप्यं ग्राममजिगमिषुः प्रथमे दिने किंचिद्गत्वा हे दमद्य गतमिति ते दिने
तत्फलावच्छिन्नगतिक्रियाया असमाप्तावपि यत्किंचिद्गतिक्रियातीतत्वेन समुदाये ऽतीतत्वमारोप्य प्रयोग आदिति

ल·मं· स्पष्टमूनिष्ठेतिस्पष्टं भाष्ये। एवंभूतानद्यतनपरोक्षार्थकाल्लिट्। पपाचेत्यादितोबोधनतद्विषयसंदेहाननुदयाद्वितत्वादेरेन्द्रियत्वा
२२ नत्वादेरपिबोधविषयत्वम्। साक्षात्करोतीत्यत्रेतादृशविषयताशालिज्ञानत्वंज्ञाननिष्ठमपरोक्षत्वम्। नहि षष्ठे दृष्टान्तेऽत्र तद्भिन्न
त्वंचपरोक्षत्वम्। तादृशीविषयितावज्ज्ञानाकरणकज्ञानेएव। दशमस्त्वमसीत्यादिशब्दजपरोक्षज्ञानसहकृतमननमादृशमो
हमस्मीतिसाक्षात्कारोनतुततःशब्दादेवसः। अतएवतत्त्वमसीत्यादिशास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतंमनआत्मदर्शने
करणमितिगीताभाष्येउक्तम्। ननुसाध्यत्वेनाभिधीयमानोगुणभूतावयवः क्रमिकव्यापाराणामेकफलजनकत्वादिरूपैकबु
द्ध्याविषयीकृतःसमूहःक्रिया। तत्रावयवानांमेलनाभावेनसमुदायोऽप्रत्यक्षएव। किंचपचेर्यथोदकसेचनादयोऽवयवास्त
थातेषामपिअन्येअवयवाइतितेपिसमूहरूपाएव। यस्तुक्षणरूपोऽवयवःसतुशुद्धोनधातुवाच्यःकिंत्ववयवसमूहात्मनै
व। आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य। एवंचसदसद्रूपाक्रियानसद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या। तदुक्तम्। क्रमात्सदसतांतेषामा
त्मानोनसमूहिनाम्। सद्वस्तुविषयैर्यान्तिसंबन्धंचक्षुरादिभिरिति। वस्तुतःक्षणरूपाअवयवाअप्यप्रत्यक्षाएवंभूतप
त्रभेत्तुरतिनोदितस्यापिस्वाङ्गुल्यादिगतशतक्रियाभेदततत्कृतसंयोगभेदानवगमेनवस्तुसोऽस्त्येवसूक्ष्मकाले। च्छ राम·
च्छिन्नत्वस्यापिप्रत्यक्षेप्र... न्नावश्यकत्वेनत्रिक्षणस्थायिन्याअपिक्रियायाःप्रत्यक्षासंभवात्। पूर्वोत्तरदेशसंयो २२

गस्यैव पूर्वदेशसंयोगनाशात्मकत्वेन क्षणस्थायित्वमेव क्रियायामन्यन्ते तेषां सुतरां तदसंभवः। तदुक्तं भाष्ये क्रियानामेयम
त्यन्तापरदृष्टा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुं सासावनुमानगम्येति। परेण प्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेणात्यन्तमदृश्या क्रमव
रूपेण समूहरूपेण चेत्यर्थः। अत्यन्तापरदृष्टेति प्रतीकमुपादाय निष्ठेति सूत्रे कैयटे नैवमेव व्याख्यानात्। पिण्डीभूतेति।
अवयवानां क्षणिकत्वेन पिण्डीभावस्यैवाभावादित्याशयः। तस्मादुत्तरदेशसंयोगादिरूपफलानुमेयैव सर्वा क्रिया। पश्य
मृगो धावतीत्यादौ दृशेर्ज्ञानसामान्यपरता धावतेः फलमात्रपरता वा। अन्यथावयवस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य धात्वर्थतया
तत्प्रयोगानुपपत्तिरेव। तदुक्तं भूवादिसूत्रे यदा त्वेकस्मिन् क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदापि तत्र समूहरूपारोपणाच्छब्द
शक्तिस्वभावाच्च नैकक्षणो धात्वर्थ इति कैयटेन। अत एव वर्तमाने लडिति सूत्रे भाष्ये नास्ति वर्तमानः कालः क्षणभङ्गुरेषु प
दार्थेषु द्वितीयक्षणे नाशात्समवायिकारणाभावेन क्रियाभावात्तदाश्रयवर्तमानकालाप्रसिद्धेः। तदप्रसिद्धौ भूतभविष्य
तोरप्यसिद्धिः। कदाचिद्वर्तमानस्यैव तदवस्था प्रतीतेः। यद्यपि प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या क्षणस्येन व्यवहारोपपत्त्यभावाच्च क्षण
भङ्गवादोऽयुक्त एव। न च न वर्तते व क्रमिषुर्न पात्यवेन स्यन्दन्ते सरितः सागराय कूटस्थो यं लोको नविचेष्टितानस्तियो ह्ये
वं पश्यति सोऽप्यनन्ध इति भाष्यश्लोकेन क्षणभङ्गवाद उक्तः। प्रयोक्तुः क्रियाश्रयस्य च क्षणद्वयमपि स्थैर्याभावात्परिव

ल.मं. र्ततेचक्रमित्यादिव्यवहारः खपुष्पायमाणः। यतोयंलोकःक्षणस्थायीकूटस्थःस्वरूपस्थएवनविशश्रयो क्षणद्वयेस्थि
२३ तोहितत्कारणिकाक्रियाउत्तरक्षणेभवेदपिनचतावदपिस्थैर्यमस्तीतिनदर्थइतिवाच्यम्। अत्यन्तंसंसारानित्यत्वबोध
नेतत्तात्पर्यात्। योह्येवंसंसारानित्यत्वंकथंचिदपिपश्यतिजानातिसोप्यनन्योज्ञानीकिंपुनर्योयोगानुष्ठानेनसम्यगेवंप्र
त्यक्षीकृतवान्सज्ञानीतिकिंवक्तव्यमितिवाक्यशेषेणतथाबोधनात्। नहिक्षणभङ्गवादीअनन्यइतिशिष्टसंमतेक्षणभङ्ग
वादिनाआपातभासमानार्थमादायश्लोकःस्वमतसाधक[illegible]नोक्तइतितदनुवादोभाष्येपिकृतः पूर्वपक्षइतिनदोषः। तथा
पिवर्तमानः कालोनास्त्येवअनुपलब्धिप्रमाणेनतदभावनिश्चयात् तदप्युक्तंश्लोके। मीमांसकोमन्यमानोयुवामेधाविसम
तः। काकंस्मेहानुपृच्छतिकिंतेपतितलक्षणम्। अनागतेनपतसिअतिक्रान्तेचकाकक। यदिसंप्रतिपतसिसर्वोलोकःपतत्यय
म्। हिमवानपिगच्छति। अनागतमतिक्रान्तंवर्त्तमानमितित्रयम्। सर्वत्रचगतिर्नास्तिगच्छतीतिकिमुच्यतइति। मीमांस
कोविचारकः स्वयंचात्मानंतथामन्यमानोमेधावीतेषांसंमतश्च। अनेनास्यास्तिकत्वमुक्तम्। पतितंप्रतः तस्यकिंलक्षणं राम.
नास्त्येवसदित्यर्थः। कालत्रयेप्यनुपलब्धेः। काकपर्यायकाकतशब्दस्यसंबोधनंकाकतेति। संप्रतिवर्तमानकालेस्वरूपस्य
कालावच्छिन्नत्वेनानुपलब्ध्य[illegible]भावनिश्चयेपिक्षणस्यपूर्वापरीभूतावयवक्रियानाश्रयत्वात्पियदिपततीत्यादिव्यवहार २३

स्तदासर्वोयंलोकः पश्यतिअपरिदृष्टसंयोगविभागोहिमवान्गच्छतीत्यपिव्यवहारापत्तिः। एवंचकालत्रयेप्युक्तरीत्यागत्य
भावाद्गच्छतीत्यादिव्यवहारोसंगतः सूत्राणिचासंगतानीतिपूर्वपक्षे। एकंसमाधानमुक्तम्। क्रियाप्रवृत्तौयोहेतुः स्त्र
र्थ्यंयद्विचेष्टितम्। तत्समीक्ष्यप्रयुञ्जीतगच्छतीत्यविचारयन्निति। क्षणभङ्गनिरासेमनसिनिधायउत्तरदेशसंयोगपर्यन्त
क्रियायाः स्थैर्याभिप्रायेणेदम्। क्रियाप्रवृत्तौयोहेतुः इच्छाविषयउत्तरदेशसंयोगादिरूपफलंतस्यविनानिमित्तमसंभवा
त्तन्निमित्तंयद्विचेष्टितंक्रियासमूहरूपंतत्समीक्ष्यबहिरविद्यमानंबुद्ध्याविषयीकृत्यबुद्धिविषयेतत्रबुद्ध्यावर्तमानत्वंवि
षयीकृत्याविचारयन्तत्त्वरूपमविचारयन्नेवाविचारितरमणीयेनैवतेनगच्छतीत्यादिप्रयोगंकुर्यादित्यर्थः। तदुक्तंहरिणा
। क्रियाप्रबन्धरूपंयद्बुद्ध्यात्मनिनिगृह्यते। संक्रान्तबिम्बमेकत्रतामाहुर्वर्तमानताम्। बुद्ध्यात्मनिबुद्धिस्वरूपेक्रमेणानु
भूतानामप्येकबुद्धौसंकलनाभवत्येव-अनुभवपूर्वकंहिस्मरणंनतुक्रमोपलब्धंयुगपन्नस्मर्यतइति। ततोपरंसमाधानमु
क्तमपरआहअस्तिवर्तमानः कालः आदित्यगतिवन्नोपलभ्यतेइति। अनुपलब्ध्याहिवर्तमानकालाभावउक्तस्त्वया। अनुप
लब्धिश्चौपाधिकीतिनसातदभावसाधिका। यथाक्रियाप्रत्यक्षत्ववादिनआदित्यगतेर्दूरत्वदोषेणानुपलम्भस्तथासूक्ष्म
कालावच्छिन्नत्वदोषेणास्यानुपलम्भः। अनेनस्पष्टमेवाद्यसमाधानस्यवर्तमानकालसत्त्वाभावमङ्गीकृत्यैवप्रवृत्तिर्दर्शित

।अत्रनक्रियासमूहीयवर्तमानकालोविषयः समूहस्ययुगपदसंनिधानादसत्वेनप्रत्यक्षत्वाभावात्तदप्रत्यक्षस्यदोषाज
न्यत्वाच्चादित्यगतिवदितिदृष्टान्तोपादानेवैयर्थ्यापत्तेः। तदप्युक्तंहरिणा। कार्योत्पत्तौसमर्थवास्वेनधर्मेणतत्तथा।आत्मत
त्वेनगृह्येतसाचास्मिन्वर्तमानतेति। कार्योत्पत्तौसमर्थसमूहरूपम्।फलजनकत्वादेकक्षणोपितदभेदेनाध्यवसितः।क्रिया
त्वेनगृह्यतइतितत्रवर्तमानत्वंमुख्यमेव।स्वेनधर्मेण।फलजनकत्वेन।तत्क्षणरूपमपि।तथाफलजनकम्।अतआत्मतत्त्वे
नक्रियात्वेनेत्यर्थः।सातत्क्षणवृत्तितैव।नन्वेवंसत्त्वंकुतस्तत्रोक्तम्। विसस्यबालाइववर्द्धमानानलक्ष्यतेविकृतिः संनिपा
ते।अस्तीतितांवेदयन्तेत्रिभावाःसूक्ष्माहिभावोऽनुमितेनगम्यइति। विसेवर्द्धमानेतदन्तर्गतबालावर्द्धमानाअपिकृत्स्नेन
प्रत्यक्षेणनगृह्यन्तेकिंतर्हिविसदाहेनतदन्तर्गतत्वात्तद्दाहोऽनुमीयते। तथाफलानुपपत्त्याकल्प्यमानसमूहेक्षणिकावय
वसद्भावोऽनुमीयते। ननुसमूहस्यबौद्धत्वमेववाच्यंयुगपत्तस्याभावात्।एवंचावयवसत्तानमानसिद्धास्तआह।त्रीति
त्रिषुकालेषुभावोभावनायेषांतेयोगिनस्तामवयवक्रियांपश्यन्तीत्यर्थः।अनेनयोगिप्रत्यक्षंमानंदर्शितम्। अन्येषांत्वनुमा
नेनतज्ज्ञानमित्याह।सूक्ष्माहीति।स्वरूपेणसूक्ष्मःसूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वेनवासूक्ष्मः सर्वोप्यनुमानगम्यःएवफलानुपप राम॰
त्त्याकल्प्यमानोबुद्धिविषयः समूहोवर्तमानेलडित्यादिशास्त्रेनदनुमापकमेवंचावयवर्णाःसमूहशब्दाःक्रियाःप्रत्यक्षैवे २४

तिस्पष्टमेवोक्तम्। यद्यपिभूवादिसूत्रेकैयटेनसमूहस्याप्रत्यक्षत्वेप्येकैकस्यक्षणस्यप्रत्यक्षत्वेनबुद्ध्यातानूक्षणान्संकल्प्य
पचतीतिप्रयुज्यतेइति। तदपियोगिप्रयोगविषयम्। अस्मदादिप्रयोगस्तुव्यवहारपरंपरयाविकल्पात्मकज्ञानविषयएव। अत
एवतिष्ठतीत्यादेर्विकल्पोदाहरणत्वंपातञ्जलेरुक्तम्। तथाक्षणसमूहेबुद्ध्यासंकलितेयोगिनांघटिकामुहूर्तादिव्यवहारो। स्मा
कंयन्त्रच्छायाद्यनुमितेतद्व्यवहारपरंपरयाघटिकादिव्यवहारस्तद्वत्। योगिनांक्रमेणानुभवविषयाणामपिएकबुद्धौसंकलनाभ
वत्येव। अनुभवपूर्वकंहिस्मरणंवस्तुक्रमोपलब्धंयुगपत्स्मर्यतेइति। किंचावयवस्यप्रत्यक्षत्वेपिप्रकृतःकृदन्तत्वावयव्यवा
नीतत्वेनसमुदायातीतत्वमादायक्ताद्युत्पादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेनसमुदायप्रत्यक्षत्वमादायनह्यावर्त्तकतयापरोक्षइत्य
स्यचारितार्थ्येभाष्यस्यपूर्वपक्षसिद्धान्तयोरसंगत्यापत्तेः। तस्मात्परोक्षइत्यसंगतमितिचेन्न। तदनुकूलशक्तिमतांव्यापा
राविष्टानांसाधनानांपारोक्ष्यस्यैहविवक्षितत्वात्। भूतानद्यतनीयाक्रियाविष्टपरोक्षसाधनिकाक्रियानहृत्तेर्लिडित्यर्थात्। ते
नक्रियानाविष्टसाधनप्रत्यक्षेपिलिड्भवत्येव। यद्वाक्रियाफलस्यप्रत्यक्षत्वेनक्रियाप्रत्यक्षत्वबुद्धिस्तत्पारोक्ष्येणचतस्याः
पारोक्ष्यंस्पष्टंचेदंद्वयमपिभाष्ये। एवंस्वव्यापारस्यव्यासंगादिनामनोऽसंनिधानात्स्वयमप्रतिसंधानेपश्चात्फलाद्युत्पत्या
ज्ञानेतत्कार्येणानुमितौवालिड्भवत्येव। यथाबहुजगदपुरस्तान्मत्ताकिलाहमित्यादौमनस्का[illegible]पूर्वांगणांमविरे

योमध्यमपरिमाणंसंकोचविकासशालि अन्यत्रमनाअभूवंनाश्रौषमितिसिद्धं अतएवसदानज्ञानयौगपद्यंके ऽपिचित्तयौगप-
द्यंचवस्तुतो ऽण्वेवमनः। लक्षणंमनसोज्ञानस्याभावोभावएवच वैधृत्यान्मनसो ऽज्ञानंसांनिध्यात्तच्चवर्त्तते। अणुत्वमथचै
कत्वंद्वौगुणौमनसः स्मृताविति चरकेपतञ्जल्युक्तेः। विकासस्तुयोगबलेनयोगिमनसएव। अस्मदादीनांतुक्षणाविलम्बे
पियौगपद्यभ्रमः शतपत्रभेदइव। अन्यथादूरदेशस्थमपिज्ञायेत। किंचविकासेनियतनियामकाभावः। अदृष्टविशेषादपित
स्यनियतोविकासइतिकेचित्। अन्तःकरणंचविभु। अतएवतस्यानन्तवासनाधारतासर्ववृत्तिनिरोधेनयोगिनांसर्ववस्तुज्ञानं
च। अन्यथासन्निकर्षाभावान्नस्याद्धि। योगजधर्मस्यप्रत्यासत्तित्वकल्पनेगौरवात्। तेनचतमआख्यप्रतिबन्धनिवृत्तौसंयोगा
दिप्रत्यासत्त्यैवतेषांप्रत्यक्षम्। भूतभाविनोरपितदीयसूक्ष्मावस्थासन्निकर्षेणैवइदमेवंभाविभूतंवेति ज्ञानंभग्नघटीकपालक
लापचक्षुःसंयोगेनायंघटआसीदित्यस्मदादिज्ञानवत्। नचान्तःकरणानांविभुत्वेऽदृष्टवासनादेरसाधारण्यापत्त्यादोषः। ए
वंज्ञानेच्छाद्याश्रयात्मनांनानात्वविभुत्वस्वीकुर्वतामपिदोषः। तद्वदच्छेदेनतत्तदन्तःकरणादेरभावस्त्वाकारेविभुत्वभङ्ग
इतिवाच्यम्। सर्वसामायिकत्वेनानिर्वचनीयतयाजलनलिनीपत्रवद्दोषात्। कृतार्थंप्रतिनष्टमप्यनष्टंतदन्यसाधारणत्वा
दितियोगसूत्रेणतथाबोधनात्। कथमेकमनष्टंचनष्टंचेत्युपपद्यते। यदिकाकोलूकनिशासमत्वमिहनेष्यतेइत्यभियुक्तोक्तेः

अविवेककृतबन्धस्यविवेकादपगमनंवदतांमायावादेपर्यवसानाच्च।गौतमोऽपि स्वप्नविषयाभिमानवदयंप्रमाणप्रमेया
भिमानः मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णावद्वाहेत्वभावादसिद्धिरित्याह।प्रत्यवतिष्ठतेविज्ञानवादीत्येवंवाचस्पतिना।अन्तरि
तेनाद्यसूत्रद्वयेनयथास्वप्नेविषयानसन्त्यथचाभिमानोभवति।एवंप्रमाणप्रमेयानिनसन्ति।अथचतदभिमानः।एवंचन
विज्ञानधारारूपचित्तव्यतिरेकिणोविषयाःजाग्रत्प्रत्ययाअपिनिर्विषयादृष्टामायागन्धर्वनगरादिप्रत्ययाइतिपूर्वपक्षंकृ
त्वाययद्यपिस्वप्नादिविषयाणामसत्त्वंप्रतिबोधाद्यावदनुपलम्भात्तथापिजाग्रदवस्थायांसमीपएवोपलभ्यमानविषयाणां
यावद्व्यवहारमबाध्यमानजातीयानांचित्तव्यतिरेकेणोपलभ्यमानानांतत्त्वेनहेतुरितिभाष्यवार्त्तिकादौतृतीयंसिद्धान्तत्वेन
व्याख्यातमेवंचानिर्वचनीयतावादस्यसूत्रसंमतत्वमर्थादुक्तप्रायंतस्यश्रुतिमूलकत्वेनहेत्वभावादसिद्धिरित्यनेनखण्ड
नासंभवाच्च।तद्वदेवचानिर्वचनीयस्यव्यावहारिकसत्यत्वाङ्गीकारादददोषः। अग्रेचचित्तातिरिक्तबाह्यसद्विषयसाधनोत्त
रमेवंतर्ह्यपवर्गेऽपिबाह्यविषयसत्त्वान्मुक्तस्यापितद्बुद्धिप्रसङ्गइतिसूत्रेणपूर्वपक्षंकृत्वाचेष्टेन्द्रियार्थाश्रयेशरीरेसतितत
दिन्द्रियसंयुक्तस्यैवबाह्यविषयस्यज्ञानोत्पत्तिकारणत्वमपवर्गेचधर्माधर्मयोर्नाशेनस्थूलसूक्ष्मसकलशरीराभावान्न
तदुत्पत्तिरित्युत्तरितम्।एवंचतुल्यन्यायाच्छरीराभाववत् तद्धर्माधर्मसाध्यविषयाभावोऽप्युक्तप्रायस्तदुक्तंकृतार्थंप्रतिनष्ट

ल.म. मप्यनष्टमिति। तदुत्तरं चापवर्गः कथमित्याशङ्क्य तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चात्मविद्युपायैरित्युक्तम्। तस्या
२६ पवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामधर्मनाशधर्मोपचयरूप आत्मसंस्कारः कार्यः। ततो योगात्पातञ्जलाख्ययोगशास्त्रा
च्चित्तैकाग्रतासंपादकैरध्यात्मविद्युपायैस्तपःप्राणायामप्रत्याहारादिरूपोऽध्यात्मविधिः प्रत्येतव्यः। अनेन तदुक्तार्थे सर्व
स्मिन् स्वस्याप्यभ्यनुज्ञा सूचिता। योगपदं वेदान्तानामप्युपलक्षणम्। नन्वेवं तेनैव सिद्धेरिदं शास्त्रं व्यर्थमत उक्तं तत्त्वा
ध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति। अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीण
दोषाणां तदर्थं घटमानानामुपाय एतदिति तद्भाष्यम्। तस्यामवस्थायां सौगतादिकृततर्कैः प्राप्तस्य तन्मतविश्वासस्य ना
शाय जल्पवितण्डाभ्यां तन्मतखण्डनतात्पर्यकमिदं शास्त्रम्। स्थूलसूक्ष्मशरीरातिरिक्तात्मसाधनद्वाराऽध्यात्मशास्त्रा
ङ्गमिदमपीति तदाशयः। गुर्वादिभिर्वादेन तत्त्वनिर्णयार्थं चैतदित्यपि तत्रोक्तम्। अनेनाद्वैतशास्त्रातिरिक्तसर्वशास्त्राणा
मेवंविधत्वं सूचितम्। किञ्च प्रमाणप्रमेयेति सूत्रे न्यायभाष्यकृता संशयादीनामपि प्रमेयत्वात्पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्याश राम
ङ्क्य तेषां पृथग्ग्रहणे उपनिषद्वदिदमप्यध्यात्मविद्यामात्रं स्यादित्युक्तम्। प्रमेयं हि मुख्यं ब्रह्मैवेति तस्यैव ग्रहणं स्या
दिति तन्मात्रत्वापत्तिरिति तदाशयः। अनेनोपनिषदेव मुख्याध्यात्मविद्येति सूचितम्। अतएवास्य तन्त्रस्य प्रदीपः सर्व २६

विद्यानामुपायः सर्वकर्मणामाश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तितेति प्रयोजनं भाष्य एवोक्तम्। विद्योद्देशे आन्वीक्षिकी त्रयी
वार्ता दण्डनीतिश्चतुर्थिकेत्यत्र तथा तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविद्यं वेदितव्यमिति च भाष्यकारः। चतुष्टयं च
व्यावहारिकविद्यानाम् अध्यात्मविद्या तु न व्यावहारिकीति नात्रोक्ता। तस्मान्मुख्यं तत्त्वज्ञानमध्यात्मविद्योपनिषदुक्तमेवान्य
त्तु तदुपाय इति स्पष्टमेवोक्तमित्यन्यत्र विस्तरः। अनद्यतनत्वं चातीतरात्रेः पश्चार्द्धेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो यो दिवसो ऽ
द्यतनस्तद्भिन्नत्वमिति वृत्तिः। अतीतरात्रेरन्त्ययामेनागामिरात्रेराद्ययामेन च सहितो दिवसोऽद्यतन इति लुङ्सूत्रे कैयटः
। एवमनद्यतने भविष्यति लुड् भविष्यत्सामान्ये लृडित्यादि तत्तदनुशासनादितो बोध्यम्। तत्रानद्यतने भूतेपि यदा भूतत्वमा
त्रविवक्षा तदा लुङाद्येव। तेन ह्यो ऽपासीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षया लुङि पश्चाद् ह्यः पदेनानद्यतनत्वप्रतीतिरिति न दोषः।
एवमनद्यतनभविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविवक्षया लृडाद्यपि। श्वः पश्याम इति यथा। एवमियं तु कदागन्ता यैवं पादौ निदधातीत्या
दावद्यतनेप्यनद्यतनत्वारोपेण लुट्। तदारोपफलं त्वतिविलम्बगमनप्रत्यायनम्। ननु वृष्टे देवे दृ वश्चेद्यः संपन्नाः शालय इति
प्रयुञ्जते संपत्स्यन्त इति च प्रयुक्ते मैवं वोचः संपन्ना इति ब्रूहीति लोके वदन्ति तदनुपपन्नमिति चेन्न। अपृशालिबीजसंयोगनि
ष्पत्तेर्वृत्ति सर्वं। [illegible]गेन तदुपपत्तेः। यद्वा फलनिष्पत्तिरेव निष्पदेरर्थः। अपूशालिबीजसंयोग एव कार्यनिष्पत्तिरू[illegible]मध्यस्यते इति

ल·मं· नस्यातीतत्वाद्भूतता।यद्यात्रकारणमेघोत्पत्तिगतमतीतत्वंदृष्टौशालिसंपत्तौचारोप्यभूतेक्तः।एतेनमेघोत्पत्त्युत्तरकालेपितथा
२७ प्रयोगः समर्थितः।आरोपफलंतुकारणान्तरापेक्षाऽभावप्रतिपादनद्वाराऽवश्यभावित्वप्रतीतिः। यथाकोष्ठगतेष्वपिशालिषुभु
ज्यर्थमवहननादीनिप्रतीक्ष्यन्ते। एवमेष्वपिस्थूलरूपेणाभिव्यक्तिः प्रतीक्ष्येतिनतदैवभुजिक्रियेतिक्षिप्रवचनेलृडित्यत्र॰
भाष्ये। तथाग्रामान्तरंजिगमिषवः स्थानविशेषेकूपसत्तानिश्चयवन्तो भाविनितल्लाभेकूपोभविष्यतिअतीतेऽभूदितिप्रयुञ्जते
तत्रतल्लाभगतमतीतत्वादिकूपसत्तायामारोप्यतत्तत्कालप्रत्ययोबुद्धिविषयत्वमात्रविवक्षायांकूपोऽस्तीतिवर्तमानप्रत्ययइति
लुङ् भविष्यतिगम्यादयोऽनद्यतनेलुट् क्षिप्रवचनेलृडित्यादौभाष्येस्पष्टम्।एवंचव्याख्यातेनेकिरणावलीमुदयनइत्यादिभूत
त्वा नद्यतनत्वपरोक्षत्वानामारोपेणोपपन्नम्। आरोपफलतुग्रन्थेऽतिसुकरत्वशीघ्रनिष्पाद्यत्वादिप्रत्यायनम्। तत्फलंतु अध्ये
तॄणांमर्थप्रविवेकादिफलकममुंग्रन्थंज्ञातुंसोत्कानामाह्लादः परोक्षत्वारोपोऽप्येतत्फलकएव। एवंसूक्ष्मकालेनकरिष्यामियत्र
करणकालेस्वयमपिसाक्षात्कर्तुमशक्यमित्येवंबोधनाद्अनायासेनग्रन्थकरणमपिव्यङ्ग्यम्। सूर्योपमाप्येतत्पोषिकैव। इत राम
रग्रन्थेभ्योत्रग्रन्थेतत् कर्तृभ्यश्चस्वस्मिन्व्यतिरेकोपिव्यङ्ग्यः भविष्यतः प्रयोगकालेवास्तवमेवपरोक्षत्वमितिनतद्दंशे आरोपा
पेक्षेत्यपिवदन्ति।ननुभाविकृत्यमासीदित्येवमप्युपपन्नंभूतत्वभविष्यत्त्वयोर्विरोधात्।नचधातुसंबन्धेइत्यनेनभाविशब्देप्र २७

धानभू   तास्यातानुरोधेन भूतेप्रत्ययः। एवंत्यासीद्भाविशब्दयोः पर्यायतयायुगपत्प्रयोगानापत्तिः। किंच भाविनो भूतकालतायाप्र
तिपिपादयिषितासानावगम्येत किंतु यदिदं कर्तव्यंवस्तु तदासीदेवेत्येवप्रतीयेतेतिचेन्न। यत्कृत्यमियन्तंकालं भावित्वेनव्यवहृतं
तदासीदित्यर्थात्। एवंज्योतिष्टोमयाज्यस्य पुत्रोजनितेत्यतोपिज्योतिष्टोमयाजीत्येवंव्यवहरिष्यमाणोजनितेति बोधः। एवंचता
दृशवाक्यार्थेवाक्यैकदेशप्रयोगोयम्। अतएवतस्यसूत्रस्यविधायकत्वंभाष्येप्रत्याख्यातंतत्रत्यंप्रत्यया इतिचप्रत्याख्यानम्। गो
मानासीदित्यत्रापिगोमद्रूपस्यातीतत्वेन तत्सत्तायाअतीतत्वाद्भूतेप्रत्ययः। तेनार्थादिवामतीतत्वप्रतीतिः। वसन्नवतरन्तंदद
र्शेत्यादौदर्शनकालिकंवासावतारयोर्वर्तमानत्वंबुद्धिस्थीकृत्यप्रत्ययः। तत्फलंचदर्शनेतत्समकालत्वप्रत्ययः। शतृस्थले
क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेरित्यन्यत्रविस्तरः। ननुलिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तावित्यनेनभविष्यतिलृङ्विधीयते। भविष्यति
मर्यादावचनेइत्यतस्तदनुवृत्तेः। क्रियातिपत्तिश्चात्यन्तंक्रियानुत्पत्तिलक्षणा। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदासुभिक्षमभविष्यदित्यादौ
सुवृष्टिभवनसुभिक्षभवनयोः साधनवैकल्यान्नियतानुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। तत्रभविष्यत्त्वाद्यनुपपन्नम्। उत्पन्नस्यसत्त्वातिक्रमे
णभूतइत्युच्यते। समर्थसाधनसन्निधाने संभावितोत्पत्तिश्चभविष्यतीतिकथ्यते। अत्रचसाधनाभावात्संभाविताऽपिनोत्पत्तिरि
तिचेन्न। साधनाभावादभविष्यत्यपिवस्तुनिभविष्यत्वमारोप्यतेनिषेधप्रतियोगितायेत्यदोषात्। सुभिक्षभवनहेतु

ल॰मं॰ स्कृत्वृष्टिभवनं भविष्यत्वेनासंभावयन्नेवमभिधत्ते। एवं हि क्रियातिपत्तिरवगता भवति। एतेनारोपितस्यार्थस्य न शाब्दबोधवि
२८ षयत्वेत्यपास्तम्। अत्र सर्वथागत्यभावात्। एवंभूतेऽपि योज्यमिति दिक्॥ त्वं पचसि अहं पचामि त्वं पक्ष्यसे हं पक्ष्ये इत्यादौ मध्यमो
त्तमयोः प्रत्यक्त्वमपरत्वं च कर्तृकर्मविशेषणतया बुध्यते। शब्दशक्तिस्वभावात्। तत्र प्रत्यक्त्वं प्रयोक्तुरहंकारानास्पदचेतनत्व
म्। अपरत्वमहंकारास्पदचेतनत्वम्। तदुक्तं पुरुषसमुद्देशे हरिणा। प्रत्यक्त्वापरभावश्चेत्युपाधी कर्तृकर्मणोः। तयोः श्रुतिवि
शेषेण वाचकौ मध्यमोत्तमौ। सदसद्वापि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते। चैतन्यभागे प्रथमपुरुषो न तु वर्तत इति। तत्र कर्मविशेषण
तया तयोः प्रतीतिरात्मनेपदे नैवेत्युक्तं श्रुतिविशेषेणेति। वाचकत्वं द्योतकत्वम्। एवं च मध्यमोत्तमौ चैतन्ययुक्ते कर्तृकर्मणी बो
धयतः। नन्वेवं शृणोत ग्रावाण इत्यादौ मध्यमो न स्यादत उक्तं सदसद्वेति। असदनभिव्यक्तम्। एवं च चैतन्यवत्त्वेनैव तद्बोधस्ततो
ऽपि। एतद्बलेनैव सर्वस्य चेतनत्वं सन्सूत्रे भाष्य उक्तम्। तत्र हि चेतनधर्मस्याचेतने आरोपमनुक्त्वा सर्वस्य चेतनत्वे इयं श्रुतिः सा
धकत्वेनोक्ता। प्रथमपुरुषस्तु चैतन्यास्पर्शेन साध्यसाधनभावमात्रमवगमयति न तु चेतनत्वम्। काष्ठानि पचन्तीत्यादावज्ञा राम॰
नार्थधातुविषये प्रथमपुरुषान्नियमेन तदनभिव्यक्तेः। युष्मदस्मदोश्चेतनेष्वेव प्रयोगान्मध्यमोत्तमाभ्यां तदभिव्यक्तिः। सं
बोधनार्थो मध्यमे प्रतीयते। युष्मदस्य संबोधने एव प्रथमेति तु न युक्तम्। त्वं पचसीत्यादौ तदप्रतीतेः। क्रियाविनियोगफल २८

काभिमुखीकरणस्यैव संबोधनत्वादित्यग्रे निरूपयिष्यामः। अथोपग्रहः कः पदार्थ इति चेत्। अत्र हरिः। यस्त्वात्मनेपदाद्भेदः क्व
चिदर्थस्य गम्यते। अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम्। अन्यतः परस्मैपदात्। उपग्रह इति तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। तं वि
भजते। क्वचित्साधनमेवासौ क्वचित्तस्य विशेषणम्। साधनं तत्र कर्मादिव्यक्तवाक्त्वं विशेषणम्। कर्मादीत्यादिना कर्त्तृभावस्य।
भावो पि तिङन्तवाच्यः क्रियाया एकपदवाच्यसाधनावेशमावेदयन् भवति साधनम्। व्यक्तवाचां समुच्चारणे इति व्यक्तवाक्त्वं स्व
विशिष्टस्य कर्तृतामावेदयदुपग्रहः। क्वचित्क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह। धात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः क्वचिदुपग्रहः। धात्वर्थो
गन्धनादिस्या व्यतीहारो विशेषणम्। तद्विशेषस्तद्विशेषणम्। गन्धनावक्षेपणादयः सन्तोपि नात्मनेपदमृते भिव्यक्ता इति
उपग्रहः। यथोत्कुरुते इति व्यतीहारस्तु क्रियाविशेषणमात्मनेपदव्यङ्ग्य उपग्रहः। व्यतिलुनीत इत्यादौ। क्वचिद्विषयभेदे
न क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह। क्रियाविषयभेदेन जीविकादिषु भिद्यते। लादेशैः स क्रियाभेदो वाक्येष्वप्यवगम्यते। विषयविशेषे
ण धात्वर्थः क्रिया भिद्यते। स च भेदो लादेशैरभिव्यज्यत इति शेषः। यथा पचेर्जीवनोपायत्वेनानुष्ठीयमाने विक्लित्त्यनुकूलव्या
पारेणान्नसंस्कारलक्षणः पाकस्तदर्थकत्वं परस्मैपदव्यङ्ग्यम्। यथा पचति यजतीति। प्रधानं ह्यत्र क्रियाफलं न कर्तृगामि। भृत्या
नां भृतिमात्रार्थित्वात्। यजमानादीनां तु पाकादिसामग्रीसंघटनरूपं प्रतिविधानं तदर्थः। तदर्थकत्वं चात्मनेपदव्यङ्ग्यम्। यत्क्रि

ल·म· याफलंकर्तृगामितद्धृत्तिधातोरात्मनेपदमितिस्वरितञितः कर्त्रभिप्रायेक्रियाफल इतिसूत्रार्थः। सक्रियाभेदःस्वयज्ञंयजते यजतीत्या
२९ दौवाक्येस्वादिपदेनापिगम्यते। विभाषोपपदेनेतितत्रपदद्वयमित्यर्थ इतिहारराजः। अतएवोक्तंस्वरितञित इत्यत्रभाष्येस्वरितइति
शक्यमकर्तुम्। यात्यादिषुकस्मान्नभवति कर्त्रभिप्रायेक्रियाफल इत्युच्यते सर्वेषांचकर्त्रभिप्रायंक्रियाफलमस्ति तएवंविज्ञास्या
मः। एषांकर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायंचक्रियाफलमस्तितेभ्यआत्मनेपदंभवतीति। नचैषांकर्त्रभिप्रायंचाकर्त्रभिप्रायंचक्रियाफलमस्तिन
थाजातीयकाः खल्वप्याचार्येणस्वरितञितःपठिताः। येउभयवन्तः। येषांकर्त्रभिप्रायंचाकर्त्रभिप्रायंचक्रियाफलमस्तीति। अनेन
चभाष्येणाकर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावप्रयुक्तोयात्यादिषूभयाभावोलभ्यते। ननुयात्यादिष्वपिसेनाप्रयातिपित्रर्थंतीर्थानिगच्छती
त्यादौपराभिप्रेतंजयधर्मादिफलमस्तीतिचेन्न। भाष्येचश्रवणात्कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेवचक्रियाफलमस्तीत्यर्थात्। इदंचोभय
भिप्रेतमितिनतथेत्यभिप्रायः। तत्रयजेर्ऋत्विग्व्यापारवचनत्वेकर्त्रभिप्रेततत्फलाभावः। यजमानस्यतदाकर्तृत्वाभावात्। यजमान
व्यापारवचनत्वेतद्वत्त्वम्। उभयवचनत्वेस्वामिदासावितिवक्ष्यमाणवत्प्रयोग इतितदाशयः। ननुपचादीनांविक्लित्त्यादिवचनत्वा राम·
त्कथंप्रतिविधानमर्थः। किंचतदर्थत्वाभावेकर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाप्रसिद्धिरतआह। संविधानंपचादीनांक्वचिदर्थःप्रतीयते। तन्निमि
त्तंयथाः न्यापिक्रियाः धिश्रयणादिका। कः पचेः प्रधानार्थोयासौतण्डुलानांविक्लित्तिः। अथेदानींतदभिसंधिपूर्वकमध्येषणंवाप्रेष २९

णेनोपयुक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्यात्। बार्हस्पत्यम् इति हेतुमति चेति सूत्रभाष्योक्तेः। संविधानमपि सामग्रीसंघटनरूपं पच्याद्यर्थः। यथाविक्लित्त्यर्थस्यापि पचेरधिश्रयणादिः कर्तृव्यापारः। यथा देवदत्तः पचतीति। अन्यथा देवदत्तस्य कर्तृत्वानापत्तेः। णिचूत्तुन नहि संविधानमेव णिजर्थः। अपितु तत्पूर्वकं प्रेरणम्। यत्र सति प्रयोजक इत्युच्यते संविधानं कुर्वन्नपि न यावत्प्रेरयति न तावत्प्रयोजक इत्युच्यत इति हेलाराजः। भिक्षा वासयति कारीषोऽग्निरध्यापयतीत्यादावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः। तूष्णीमासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि वासादिप्रयोजक इति भाष्यात् तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वारोप इति तदर्थः। अत एवायं यज्ञसंभारान्संघटयति किं वा प्रेरयिष्यत्यात्विज्याय इति न जानीम इति व्यवहारः। ननु स्वरितञितः इति सूत्रादयमर्थः कथं लभ्यते। तत्राह। कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम्। तथाभूता क्रिया साहि तत्कर्ता फलभाग्यतः। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानक्रिया निर्दिश्यते। नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदित्यत्र नक्षत्रदर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत्। यत एवंरूपक्रियायाः कर्त्ता फलेन युज्यते। नह्यसंविदधद्यागादि तत्फलं स्वर्गाद्यश्नुते। ननु स्वकार्यभूतफलसंबन्धेन कारणभूतक्रियाविशेष उपलक्ष्यते। तद्वाचकाद्धातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति। संविधानोपलक्षणं च क्रियाफलं किं तत्राह। यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम्। तदेव सूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यत इति भावः। तत्र पाकस्य भोजनं लोकतोऽवगतम्। यागस्य स्वर्गो वेदतः। तदुक्तं भाष्ये। साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति। न चान्तरेणापि यजिं

ल॰मं॰ यजिफलंवपिंचवपिफलेलभन्ते। याजकाःपुनरन्तरेणापियजिंगालभन्तेभृतकाश्चवेतनमिति। यत्रयस्यांक्रियायांसत्यामित्यर्थः। सा
३० धीयःक्रियाफलंस्वर्गादि। यजिंयागसंविधानरूपमप्यर्थम्। एवंवपिमित्यपि। अन्तरेणापियजिंस्वसाध्ययागव्यापारंविनापि। म
तान्तरमाह। क्रियाप्रवृत्तावाख्यातोकेश्चित्स्वार्थपरार्थता। असतीवासतीवापिविवक्षितनिबन्धना। सर्वइमेस्वभूत्यर्थंप्रवर्तन्ते।
नहिकश्चित्परोऽनुग्रहीतव्यइतिप्रवर्ततइतिभाष्योक्तेः। सर्वस्यस्वार्थप्रवृत्त्यास्वार्थतासर्वत्रमुख्या। परार्थतात्वसत्येव। सतीवे
तितुलौकिकीवाचोयुक्तिः। विवक्षितंविवक्षासानिबन्धनंहेतुरस्याःपरार्थतायाइत्यर्थः। एवंचासत्परार्थताविवक्षायांमाभूदात्मने
पदमितिकर्त्रभिप्रायेइत्यनेनक्रियाफलंविशेषितम्। सूत्रार्थस्त्वेतत्पक्षेक्रियाफलकेयत्नेकर्त्रभिप्रेतोद्देश्यकेआत्मनेपदमित्य
र्थः। अत्रकेश्चिदित्यनेनारुचिर्बोधिता। नहीजंतुयजन्तेऋत्विजइत्यादेरप्यापत्तिः। यःस्वर्गादिफलार्थंनिर्वेशनेनव्यापारयति
स्वयंचप्रनिविधानमारभतेतत्रैवयजमानादौकर्तर्यात्मनेपदमिष्यते। यस्तुभृतिरूपनिर्वेशमात्रफलःस्वामिचित्तानुवर्तनादे
वकृतार्थतांमन्यतेतत्रनात्मनेपदंभृत्यादाविनीतिहेलाराजः। किंचस्वरितञितइतिग्रहणमस्याख्यानस्योक्तभाष्यविरुद्धमिदम् राम॰
नेनार्थद्वयवाचकत्वंस्वाभाविकंयत्रास्तितत्रविषयाइतिस्पष्टमुक्तम्। कस्तत्रविवक्षायाउपयोगः। किंचफलस्यस्वर्गादेरेवात्र
ग्रहणमित्यर्थस्यभाष्यसंमतत्वेनक्रियाप्रवृत्ताविल्यसंगतम्। किंचक्रियाप्रवृत्तेःसर्वत्रस्वार्थोद्देश्यकत्वेनतत्रपरार्थोद्देश्यकत्वि ३०

वासाः स्यन्तमनुचितैवेतिदिक्॥ केचित्तु प्रतिविधानार्थं द्यितदर्थद्योतकमात्मनेपदं णिचासह विकल्पते। संविधानमात्रं णिजर्थः
सर्वद्मे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तत इति न्यायेन स्वार्थे प्रवर्तमानस्य प्रयोज्यस्यानुकूल्यकर्ता संविधातोच्यते। प्रेषणस्तु न णिजर्थः। एवं चैक
विषयत्वात्तयोः पर्यायः। यजते याजयतीति वदन्ति। तन्मतमाह। केषांचित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते। आत्मनेपदमन्येषां
तदर्थाप्रकृतिर्यथा। णिचा सह णिजर्थप्रकृतिर्धातुर्यथा विकल्पते तद्वत्। अन्येषां स्वरितञिद्व्यतिरिक्तधातूनाम्। हेतुमति चेत्य
स्यापि संविधानरूपे व्यापारे वर्तमानाद्धातोर्णिजित्यर्थः। यजते इत्यत्र संविधानमेवार्थः। पाचयतीत्यादावप्येवमित्येतन्मतम्। वस्तु
तो णिच् प्रेरणावाची। तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सूत्रात्। अत एव तदाश्रयस्य कर्तृत्वम्। अत एव पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादि
प्रयोगाः। गतिबुद्धीति सूत्रं च चरितार्थम्। एवं च भिन्नविषयत्वाद्विकल्पोक्तिरसंगता। किं च सामान्यविहितस्य णिचो धातुविशेषाद्वि
हितेनात्मनेपदेन बाध एवोचितः। एतच्च केषांचिदित्यनेन सूचितमिति हेलाराजः। अथैतेषां णिजात्मनेपदयोर्विकल्पभ्रमबीजं
दर्शयति। क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनोति चिनुते पिच। आप्तप्रयोगाद्दृश्यन्ते येषु ण्यर्थो ऽभिधीयते। आत्मानं क्रीणीष्वेति विनतां कद्रूरा
ह। तस्याश्च दास्याद् आत्मनो मोचनाय पुत्रं संविधानं कुर्वित्यर्थ इति तेषां तद्भ्रमबीजम्। नत्र प्रत्युपकारं विना दास्यान्मुक्त्यसंभवो
न प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वात् दर्थसामर्थ्यात्पुत्रसंविधानं गम्यते न तु स तदर्थ इति स तेषां भ्रमः। एवं केशश्मश्रु वपते इत्यत्र

ल·मं· वपनकर्तुः संविधानं कुरुते इत्यर्थ इति तेषां भ्रमबीजम्। तत्रापि स्वस्य सामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद्गम्यत इति तेषां भ्रमः सः। एवम
३१ न्यत्रापि ऊह्यमिति हेलाराजः। अथ सिद्धान्ते शङ्कते। यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारम्भेन सह क्रियाम्। युगपद्धर्मभेदे न धातुस्तत्र
न वर्तते। स्वामिसाध्यं संभारघटनरूपं संविधानम्। दाससाध्यं तु विक्लित्तिपर्यन्तं साधनविनियोगरूपं तत्र भिन्नत्वाद्व्यापारस्य
युगपदेकधातुवाच्यत्वासंभवेन किं संविधानापेक्षमात्मनेपदं किं वा संस्कारकापेक्षं परस्मैपदमिति संशयः। अनेकार्थत्वाद्धा
तूनां युगपदर्थद्वयाभिधानेऽप्येकत्र प्रयोगे विरुद्धलादेशद्वयानुपपत्त्या स एव संशय इति हेलाराजः। न च क्रियागतविशेषमविव
क्षितं कृत्वा क्रियामात्रे साध्यसाधनभावमात्रविवक्षया मत्र परस्मैपदं युक्तमिति वाच्यम्। तया क्रियया स्वामिनो भोजनस्य ल
भेन दासस्य श्रममात्रलाभेन पूर्वपक्षस्यैव सिद्धेः। किं चैवंरीत्या यजति यजमान इत्यस्याप्यापत्तिः। न चेष्टापत्तिः तेन कर्तृगामिनो
कर्तृगामिनश्च फलस्याभावेन स्वरितञित उभयवन्त इति भाष्यस्यासंगतेः अत्र स्वामिपदार्थसामर्थ्यात्तद्गतं संविधानमवगतं दास
पदार्थसामर्थ्याच्च तत्क्रियायाः परार्थत्वमवगतमिति नात्राख्यातस्य व्यापार इति शेषत्वात्परस्मैपदमिति केचित्। एवमपि पूर्वपक्ष राम·
स्यैव सिद्धिरित्यन्ये। समाधत्ते। संविधातुश्च सान्निध्याद्दासे धर्मोऽनुषज्यते। छत्रिणा चापि संबन्धाच्छत्रिशब्दाभिधेयता। उत्तरा
र्धं स्पष्टयति यथेत्यादिः। दासधर्मस्य तु न स्वामिन्यारोपः। उत्तमेन निकृष्टधर्मारोपाप्रतीतेरित्यलं विस्तरेण। अन्नीनादधीतेत्यत्र यद्य ३१

ध्यानफलमाहवनीयत्वाद्यग्निनिष्ठं तस्यापि यज्ञहोमादिसुखलाभरूपं कर्तृगतमप्यस्तितदात्मनेपदम्। आहवनीयत्वादेराध्यान
संस्कारातिरिक्तत्वे मानाभावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैवमदुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यात्। स्पष्टं चेदमेकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे
भाष्ये। एतेन कर्त्रभिप्रेतत्वं फले कर्त्रर्थत्वमेव न तु कर्तृसमवेतत्वमिति पार्थसारथ्युक्तमपास्तम्। अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्या
पयीतेति श्रुतिवाक्यं पञ्चपादिकाविवरणे धृतम्। तादृशब्राह्मणमुपगतमुपनयनेन संस्कुर्यात् संस्कृतं चाध्यापयेदिति तदर्थः। नाना
विधेतिकर्तव्यताकलापस्योपगमनविधेः श्रवणादुपगतमित्यस्य लाभः। छान्दोग्यश्रुतौ जाबालस्य प्रसिद्धमेव गुरूपगमनम्। तत्रो
पनयनसंस्कारो नित्यस्तदभावे व्रात्यत्वादोषश्रवणात्। वाजसनेयिनामुपनयनं प्रक्रम्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्याद्यध्ययनविधेरु
पन्नः तस्यैवाध्ययनम्। तदपि नित्यम्। अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्नयः शूद्रसधर्माण इति तदभावे दोषश्रवणात्। तत्र यदधीतम
विज्ञानं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। इति निन्दार्थवादश्रवणेन सार्थकाध्ययनमेव नित्यम्।
निरर्थकाध्ययनं तु निषिद्धम्। निन्दार्थवादेन निषेधोन्नयनात्। अधीतं शब्दतः। अविज्ञातमर्थतः। निगदेन पाठमात्रेण। अनग्नावि
वेत्यादिना तस्य यज्ञाद्यनुपयोगित्वेन निष्प्रयोजनत्वमुच्यते। अत एव भाष्यकृतोक्तम्। अनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरण
मिति। निरर्थकाध्ययनेऽपि किंचित्फलसत्त्वे दोषाभावे च सार्थकमध्यगीष्महीत्येव वदेत्। स्थाणुरयं भारहारः इति निरुक्ते भारपदेन

ल·मं· पापभार इत्यन्यत्र निरूपितम्। श्रुतिरपि पतञ्जल्युक्ताह। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। निष्कारणः। दृ
३२ ष्टकारणनिरपेक्षः। अनेन विशिष्टस्य नित्यतोक्ता। व्यासोपि। मन्त्रार्थज्ञो जपञ्जुह्वंस्तथैवाध्ययनं द्विजः। स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं
तु विपर्यय इति। अत्र जपंजुह्वेति मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम्। किंच स्वाध्यायपदस्य वक्ष्यमाणयानेनप्रोक्तमिति सूत्रभाष्यो
क्तया रीत्या वेदपदस्येव शब्दार्थोभयपरतया स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्योभयाध्ययनविधायकत्वम्। दोषश्रवणमपि तद्विधिबो
धिताध्ययनाभाव इति उभयोरपि नित्यत्वम् बोध्यम्। निष्कारणो धर्म इति वाक्ये ज्ञेयश्चेति तु अध्ययनमात्रेण सर्वस्य ज्ञानासंभ
वाज्ज्ञानपर्यन्तमध्ययनं कार्यमित्यर्थकम्। विज्ञातमित्यत्रापि विशिष्टविज्ञानमेव विवक्षितम्। अत एव समा[illegible]नो समा
नं याधीयानानां केचिदर्थं युञ्जन्तेऽपरे नेति भाष्ये उक्तमिति बोध्यम्। तत्रोपनीतेत्यत्राचार्यकरणे द्योत्ये संमाननोत्सञ्जनाचार्य
करणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः इत्यनेनात्मनेपदं न तु स्वरितञित इत्यनेन। उपनयनफलस्याध्ययनस्य कर्तृनिष्ठत्वा
भावात्। कर्तृनिष्ठफलकक्रियाया धात्वर्थत्वाभावाच्च। उपनयनफलं चाचार्याधीनो वेदमधीष्वेत्येतत्सहकृताध्ययनविधेः सं राम·
स्कृतस्याध्ययनमेव। अन्तरङ्गत्वात्। आपस्तम्बोपि। उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कार इति न गुरोरध्यापनम्। पचौसूद्रादी
नां लाभप्रद् बहिरङ्गत्वाच्च। किंच यत्किंचिदुपनयनेनैव तत्सिद्धावति दरिद्राशक्तोपनेयान्तरोपनयनेऽप्रवृत्त्यापत्तेः। जातौप ३२

ध्ययनस्यगुरौमृतेगुर्वन्तरेणोपनयनंविनाप्यध्ययनदर्शनाच्च।आचार्यलक्षणंचतद्द्वितीयंजन्मतद्यस्मात्सआचार्यइतिश्रुता
वुक्तम्।उपनीयतुयःशिष्यंवेदमध्यापयेद्द्विजः।सकल्पंसरहस्यंचतमाचार्यंप्रचक्षतइतिस्मृतौचोक्तम्।नचाचार्याधीनोवेदम
धीष्वेत्येतस्यहृकृताध्ययनविधिनैवाध्यापनलाभेतद्विधिर्व्यर्थः।किंचवृत्तित्वेनैवाध्यापनेप्रवृत्त्युपपत्तेरयंविधिर्व्यर्थएवेतिवाच्य
म्।स्वसंस्कृतोद्देशेनाध्यापनस्यनित्यताबोधनार्थत्वात्।अध्ययनस्यापिनित्यत्वादुपनेतरिमृतेऽन्यगुरूपसदनमप्युपपन्नम्।
अध्यापनस्यवृत्तिताश्रवणात्काम्यत्वमपीत्यन्यत।नचाध्ययनंविनाध्यापनासंभवेनाध्यापनविधिनैवासेऽध्ययनलाभेसवि
धिर्व्यर्थइतिवाच्यम्।अग्निहोत्रादीनामप्यध्ययनंविनाऽसंभवात् तद्विधीनामपिविद्याक्षेपकत्वेनशूद्राणामपितत्राधिकाराप
त्तेः।सममेवोभाभ्याममप्याक्षेपात्।अध्ययनविधौतुसनितदाक्षेपात्प्रागेवश्रुत्यातद्बोधनेऽधीतवेदत्रैवर्णिकानामेवाधिकारोनान्य
स्येतिनियमसिद्धेःफलत्वात्।अनुमितिसामग्र्यपेक्षयाशाब्दसामग्र्याबलवत्त्वस्यन्यायनयेलिङ्गाद्यपेक्षयाश्रुतेर्बलवत्त्वस्यमी
मांसकनयेसत्त्वेनशब्दोपस्थितिलिङ्गानुमितार्थानुवादकत्वस्यवेदेऽन्याय्यत्वात्।यत्त्वध्यापनेनाध्ययनाक्षेपेनित्यानित्यसंयोग
विरोधः।अध्यापनस्यकाम्यत्वादध्ययनस्यनित्यत्वादितिन्न।तस्यदूषकताबीजानिरुक्तेः।न्यायनयेऽनित्यशब्दानुमितकाश
स्यनित्यत्ववत्।अनित्याध्यानानुमिताध्ययनस्याकरणेदोषश्रवणेननित्यत्वेपिबाधकाभावात्।उक्तरीत्याऽध्यापनस्यापि
ति

त.मं. नित्यत्वाच्च। एतेन वृत्त्यर्थत्वयोपनयनाध्यापनयोः प्राप्तात द्विधिवैयर्थ्यादष्टवर्षं ब्राह्मणमुपगच्छेत्सोऽधीयीतेति चोक्तश्रुत्यर्थ
३३ इत्यपास्तम्। न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायविरोधात्। दरिद्राशक्तादेरुपनयनाद्यनापत्तेश्च। स्तेनदेवतायाविग्रहवत्त्वे विग्रहस्यानि
त्यत्वेन नित्यवेदशब्दवाच्यत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोध इति परास्तम्। घटाकाशयोः संयोगस्य नित्यानित्ययोर्जन्यजनकभावस्य
च प्रसिद्ध्या तस्य दूषकताबीजाभावात्। स्वर्गकामादेर्विग्रहवत्त्वेनानित्यतया स्वर्गकामादिपदवाच्यत्वानापत्तेश्च। अनित्यस्यापि
शरीरस्य यापशुना यजेतेति श्रुत्या विधानापत्तेश्च। प्रवाहनित्यता तूभयत्रापि समा। जातिनित्यतापि समा। राजन्यवैश्ययोः सोमयागे
फलचमसः श्रुतः न्यग्रोधमुकुलपिष्टं चम्यते स फलचमसः। अत्र नैमित्तिकस्य निमित्तकालेऽनुपस्थितत्वान्न एते। [illegible] शब्दा
र्थसंबन्धनित्यताहानिरित्यपास्तम्। न च ज्योतिष्टोमेन राजन्यवैश्यनिमित्तेन विहितफलचमसस्याप्यभिषवादिसंस्काराः स्युरि
मतुं न दोषः। अभिषवादिसंस्काराणां निमित्तसंयोगाभावान्नित्यवदाम्नातानां निमित्तसंयोगेन विहितफलचमसेन नानैत्येन संबन्धा
योगात्। किंतु नित्यविहितसोमस्यैव संस्काराः राजन्यवैश्यकर्तृकेऽपि यागे यजमानचमसादेव सोमस्य निवृत्तिरन्यत्र तु संस्थितए राम.
वेति स नित्य इति वाच्यम्। तावतापि बीजानिरुक्तेः। किंच नित्यविध्युत्तरं नैमित्तिकविधिप्रवृत्तिरिति सिद्धं न्यायविदाम्। एवं च पेक्षा
ले नित्यसोमविधानं तत्काले एव तद्विशेषणतया स्वार्थविधानेन कृतार्थाः संस्कारविधयो न नैमित्तिकेन संबध्यन्ते। आवृत्तिप्रस ३३

ड्गात्। तथा च सिद्धान्तसूत्रम्। नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानस्यादिति। फलं च [illegible] वाऽस्य संस्कारा न भवन्ति। य
तो नैमित्तिकमतुल्यत्वान्नित्यधर्मसारूप्याभावात् नित्येनासमानविधानं स्यात्। अन[illegible]नसंस्कार इति तदर्थः। अतो नेदं
नित्यानित्यसंयोगविरोधस्योदाहरणम्। स्पष्टं चेदं शास्त्रदीपिकायामिति दिक्। सर्वापेक्षा [illegible] रश्ववदिति सूत्रे
शांकरभाष्ये तु नित्यानित्यसंयोगविरोधो नित्यस्यार्थ एवमुक्तः। नित्यत्वकाम्यत्वयोः कर्म [illegible] संयोगेन विधिना विधाने विरोधः।
काम्यत्वेन तस्यानावश्यकत्वं नित्यत्वेन तस्यावश्यकत्वमित्यावश्यकत्वानावश्यकत्वे एकस्यैवैकेन विधिना बोधयितुमशक्यत्वाद्विरो
धादिति तद्व्याख्यातारः। संयोगभेदे तु न तयोर्विरोधः तुल्यबलश्रुतिद्वयेन पृथगेव विधिः संयोगभेदः। यथा बैल्वो वा खादिरो वा
पालाशो वेत्येको नित्यत्वबोधको विधिः तस्यैव क्रत्वर्थस्य खादिरस्य खादिरं वीर्यकामस्येत्यपरः काम्यत्वबोधको विधिरित्येक
स्य खादिरस्योभयार्थत्वमिति। न च सा रीतिः प्रकृते। एकस्योभयरूपत्वाभावात्। आक्षेपकवि[illegible]याक्षेप्यविधेर्भिन्नत्वा
च्च। तदुक्तं जैमिनिना। एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति। एकस्य नित्यनैमित्तिकत्वे नित्यकाम्यत्वे वा संयोगपृथक्त्वं विधिभेदो
नियामकः। यथा खादिरे बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्येति तद्व्याख्यातार इति विभावनीयम्। लिङस्तु विध्यादयोऽर्था लोटश्च। विधिनिमन्त्र
णामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् लोट् चेति शास्त्रात्। तत्र विधिः प्रेरणा। यथा निकृष्टस्य भृत्यादेः प्रभुणा स्वाभिलषिते प्रेरणम्।

कु.मं. नित्यत्वाच्च।एतेनवृत्त्यर्थतयोपनयनाध्यापनयोः प्राप्त्यातद्विधिवैयर्थ्यादष्टवर्षंब्राह्मणमुपगच्छेत्सोऽधीयीतेतिचोक्तश्रुत्यर्थ
३२ इत्यपास्तम्।नविधौपरःशब्दार्थइतिन्यायविरोधात्।दरिद्राशक्तादेरुपनयनाद्यनापत्तेश्चास्तेनदेवतायाविग्रहवत्त्वेविग्रहस्यानि
त्यत्वेननित्यवेदशब्दवाच्यत्वेनित्यानित्यसंयोगविरोधइतिपरास्तम्।घटाकाशयोः संयोगस्यानित्यानित्ययोर्जन्यजनकभावस्य
चप्रसिद्ध्याःस्यदूषकताबीजाभावात्।स्वर्गकामादेर्विग्रहवत्त्वेनानित्यतयास्वर्गकामादिपदवाच्यत्वानापत्तेश्च।अनित्यस्यप
शोर्नित्ययापशुनायजेतेतिश्रुत्याविधानापत्तेश्च।प्रवाहनित्यतातूभयत्रापिसमाजातिनित्यतापिसमा।राजन्यवैश्ययोःसोमयागे
फलचमसःश्रुतःन्यग्रोधमुकुलपिष्टंचमस्यतेसफलचमसः।अत्रनैमित्तिकस्यनिमित्तकालेऽनुपस्थितत्वान्नएवं।[illegible]शब्दा
र्थसंबन्धनित्यताहानिरित्यपास्तम्।नचज्योतिष्टोमेनराजन्यवैश्यनिमित्तेनविहितफलचमसस्याप्यभिषवादिसंस्काराःस्युर्मे
मतुनदोषः।अभिषवादिसंस्काराणांनिमित्तसंयोगाभावान्नित्यवदाम्नातानांनिमित्तसंयोगेनविहितफलचमसेनानित्येनसंबन्धा
योगात्।किंतुनित्यविहितसोमस्यैवसंस्काराराजन्यवैश्यकर्तृकेपियागेयजमानचमसादेवसोमस्यनिवृत्तिरन्यत्रतुसंस्थितए राम.
वेतिननित्यइतिवाच्यम्।तत्रापिबीजानिरुक्तेः।किंचनित्यविध्युत्तरंनैमित्तिकविधिप्रवृत्तिरितिस्पष्टंन्यायविदाम्।एवंचपेक्षा
लेनित्यसोमविधानंतत्कालेएवतद्विशेषणतयास्वार्थविधानेनकृतार्थाःसंस्कारविधयोननैमित्तिकेनसंबध्यन्ते।आवृत्तिप्रस ३२

ज्ञातं।तथाचसिद्धान्तसूत्रम्।नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानस्यादिति।फलंचमस्तद्विरोधेऽसिवादिसंस्कारानभवन्ति।य
तोनैमित्तिकमतुल्यत्वान्नित्यधर्मसारूप्याभावात्नित्येनासमानविधानंस्यात्।अतस्तत्रनसंस्कारइतितदर्थः अतोनेदं
नित्यानित्यसंयोगविरोधस्यमुख्यमुदाहरणम्।स्पष्टंचेदंशास्त्रदीपिकायामितिदिक्।सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदितिसूत्रे
शांकरभाष्येतुनित्यानित्यसंयोगविरोधइत्यस्यार्थएवमुक्तः।नित्यत्वकाम्यत्वयोःकर्मणएकेनसंयोगेनाविधिनाविधानेविरोधः
।काम्यत्वेनतस्यानावश्यकत्वंनित्यत्वेनस्यावश्यकत्वमित्यावश्यकत्वानावश्यकत्वेचैकस्यैवैकेनविधिनाबोधयितुमशक्यत्वाद्विरो
धादितितद्व्याख्यातारः।संयोगभेदेतुनतयोर्विरोधः तुल्यबलश्रुतिद्वयेनपृथगेवविधिःसंयोगभेदः। यथाबैल्वोवाखादिरोवा
पालाशोवेत्येकोनित्यत्वबोधकोविधिः तस्यैवक्रत्वर्थस्यखादिरस्य खादिरंवीर्यकामस्येत्यपरःकाम्यत्वबोधकोविधिरित्येक
स्यखादिरस्योभयार्थत्वमिति।नचसारीतिः प्रकृते। एकस्योभयरूपत्वाभावात्।आक्षेपकविध्यन्यथाआक्षेप्यविधेर्भिन्नत्वा
च्च।तदुक्तंजैमिनिना।एकस्य तूभयत्वेसंयोगपृथक्त्वमिति।एकस्यनित्यनैमित्तिकत्वेनित्यकाम्यत्वेवासंयोगपृथक्त्वंविधिभेदो
नियामकः।यथाखादिरेबध्नातिखादिरंवीर्यकामस्येतितद्व्याख्यातारइतिविभावनीयम्।लिङस्तुविध्यादयोऽर्थाःलोटश्चविधिनिमन्त्र
णामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ्लोटचेतिशास्त्रात्।तत्रविधिःप्रेरणा।यथानिकृष्टस्यभृत्यादेःप्रभुणास्वाभिलषितेप्रेरणम्।

 इयमेवाज्ञा। अप्रवृत्तप्रयोज्यस्य तदभिलषितार्थज्ञानोपायप्रवर्तनोपदेशः। यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः। यथा वाऽनेन पथा याही
 त्याप्तवचः। सोऽपि विधिरेव। निमन्त्रणं नियोगकरणम्। आवश्यके श्राद्धभोजनादौ स्वाभिलषिते प्रवर्त्तनम्। आमन्त्रणं स्वाभिलषिते
कामचारेण प्रवर्त्यप्रवर्तनम्। कामचारश्च प्रवर्त्यस्यैव। एषैव कामचारानुज्ञा। प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य निवृत्तिप्रतिबन्धेन न तद्धिते प्रव
र्तिकोक्तिरनुज्ञा। आरब्धं कुर्वेवेत्येवंरूपा। तथा कुरुष्व यथाहितमित्युक्तिरप्यनुज्ञैव। एतत्सर्वोपलक्षणमामन्त्रणम्। अधीष्टः
संस्कारपूर्वको व्यापारो यथा माणवकमध्यापयेति। एषैवाभ्यर्थना। प्रार्थना तु स्वाभिलषितवस्तुदानादिप्रवर्तिकोक्तिः। सर्वानुस्यू
तं प्रवर्तनासामान्यं विध्यर्थः। तदतिरिक्तांशस्य मानान्तरलभ्यत्वात्। सूत्रे सप्रार्थनानां चतुर्णां ग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यग्रे निरूप
यिष्यामः। प्रैषातिसर्गेति सूत्रेण प्रैषेऽपि लिङादयः। प्रैषः ज्ञातविषयप्रवर्तना। तत्र प्रवर्तना प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तकनिष्ठो लिङादिघटि
तशब्दप्रयोगरूपः। प्रवर्तकत्वं च स्वातन्त्र्ये सति लिङाद्युच्चारयितृत्वम्। राजप्रेरितपदातेर्लिङाद्युच्चारयितृत्वेऽपि प्रवर्तकत्वव्यवहारवार
णाय स्वातन्त्र्ये सतीति। पदातिः प्रेरितोऽहं न कुर्वे किंतु राजप्रेरित इति व्यवहारात्। पिशुनप्रेरिते राज्ञ्यपि स्वातन्त्र्यमस्त्येव। वेदे प्रवर्तना लि राम
ङ्घटितत्वरूपम्। प्रवर्तकत्वं च शब्दनिष्ठमेव। वक्ष्यमाणस्वरूपाद्योत्तया च तया प्रतिबन्धकाभावविशिष्टस्वविषये इष्टसाधनता
घोसेस्ततः प्रवृत्तिः। यद्यपि जीवन्मुक्तस्येतरं प्रति तत्प्रार्थनया ब्रह्मोपदेशे प्रवृत्तौ नेष्टसाधनताज्ञानं प्रयोजकमिति व्यभिचारान्तरासे
थन्ते

पकत्वसंभवस्तथापि सर्वइमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्तइति हेतुमतिचेति सूत्रभाष्योक्त्यातदतिरिक्तप्रवृत्तौ [illegible] स्येमनाक्षेपः सुल
भः। आप्तोक्तपेत्युक्तेः शत्रुप्रयुक्तात् द्विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यान्नतदाक्षेपो नापि प्रवृत्तिः। विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य [illegible] भुङ्क्ष्व इत्यासोच्चारि
तात्तद्वारणाय प्रतिबन्धकाभावविशिष्टस्येति। तत्रानिष्टसाधनत्वनिश्चयप्रयुक्तद्वेषस्य प्रतिबन्धकस्य सत्वान्न दोषः। तद्गृहभोजनेऽत्य
न्तानिष्टसाधनत्वबोधनेएवतत्तात्पर्यात्। क्रुद्धेन सेर्ष्येण चोक्तान्मृदं भुङ्क्ष्व पायसं भुङ्क्ष्वेति वाक्याद्धो [illegible] प्रवृत्तिस्तु न। दोषवि
शिष्टोक्तत्वेन तदाक्षेपकत्वाभावात्। दोषरहितस्यैवाप्तत्वात्। आप्तत्वं च भ्रमादिदोषरहितत्वे सति तत्क्रियाविषये [illegible] अनिष्टा
त्मत्वानुभयानुकूलयत्नाभाववत्त्वम्। अत एव वनेऽपहृतसर्वस्वानामपि दस्यूनां मार्गोपदेशे आप्तत्वं भवत्येव। आप्तशब्दवत्त्वेनाप्तानाम
नुगमः। तदाक्षेपश्च क्वचित्सामान्यतः। बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तु विशिष्य च। आक्षेपश्च पचेत्यादिशब्दोपस्थितभाविपाकपाकत्वे
न पक्षीकृत्योक्तहेतुना बोध्यः। व्याप्तिग्रहश्च यागादिविषये उपदेशात्। प्रथमोपदेष्टुस्तु योगतस्तज्ज्ञानम्। तच्च योगिसत्त्वेन मानम्।
श्रुतेर्मानत्वात्। तदुक्तं हरिणा। ज्ञानमस्मद्विशिष्टानां सर्वं सर्वेन्द्रियं विदुः। अभ्यासान्मणिरूपादिविशेषेष्विव तद्विदामिति। अस्म
द्विशिष्टानामीश्वरस्य योगसिद्धानां च तज्ज्ञत्वादीनां [illegible] ईश्वरसत्त्वे च तत्रैव श्रुतयः प्रमाणम्। तत्र तेषां ज्ञानं सर्वं सर्वेन्द्रियसाध्यम्।
घ्राणतः शब्दं शृण्वन्ति पृष्ठतो रूपाणि पश्यन्तीत्यादिश्रुतेः। यथा रूपपरीक्षकाणामभ्यासातिशयान्मणिरूपातिशयप्रकाशस्त

ल॰मं॰ द्रुतम्। योगाभ्यासबलाद्योगिनामीश्वरस्य स्वत एवेति [illegible]स्य परं परेति तदर्थः। शब्दं विनापि स्वीयप्रवृत्तस्थले स्मृतपाकशब्दादुपस्थितभा
२५ विपाके तद्ग्रहः। यस्य जातस्य पचिव्यवहारविषयता स इष्टसाधनमित्याद्याकारस्तद्ग्रहः। एडमूकादेरपि जन्मान्तरानुभूतशब्दस्मरणं त
न्मूलकं स्वीयमुच्चारणं च कल्प्यम्। बालकस्याद्यस्तनपानप्रवृत्तौ तज्ज्ञाननिर्वाहायतवाप्यस्यावश्यकत्वात्। अहरहरित्यादिसमभि
व्याहृतनित्यनैमित्तिकविध्योरवश्यानुष्ठेयत्वमपि प्रेरणया बोध्यते। तेन तदभावे प्रत्यवायसिद्धिः। विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गातिरि
क्तस्य सर्वेष्टस्याभावात्प्रवर्तनायास्स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वाक्षेपः। प्रेरणा च प्रवर्तकनिष्ठः अनुकूलो व्यापारस्तत्र लिङादिसमभिव्या
हारे व्यापारान्तरस्याननुभवाल्लिङाद्यन्तशब्दरूप एव स इत्युक्तम्। तद्वृत्तिप्रेरणत्वं चाखण्डोपाधिः। तेन रूपेण च तस्य लिङ्वाच्य
ता। शब्दरूपत्वाच्च सा शाब्दी भावनेत्युच्यते। शब्दनिष्ठेति व्यवहारोऽपि प्रेरणात्वेन तस्यास्ति इति [illegible]न। लोके पुरुषगतत्वं च तादृ
शशब्दप्रयोक्तृतया। वक्त्रेकत्वेन लिङ्गसंख्याद्यनन्वयित्वाद्व्यापारपदव्यवहार्योऽपि सा प्रेरणात्वेन स[illegible]विषयो बोध्यम्। प्रवृत्ति
ष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तना। तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्। इष्टं च क्वाचित्कं साक्षात्क्वचित्परंपरया। भवत[illegible]ऽहमध्यापयामि न किं राम-
चिन्ममेष्टमिति व्यवहारस्तु न मे साक्षात्किंचिदिष्टमित्येवंपरः। इच्छाविषयत्वोपलक्षिततत्तत्स्वर्गादिकार्यत्वेन ज्ञानं प्रवर्तकम्। तेनै
तद्रूपेण विधेः शक्तिः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं तु न प्रवर्तकम्। बहुतरदुःखस्यापि कुतश्चि। [illegible] त्यन्तेऽपि कुतश्चि[illegible]

वन्त्वेनानुगतबलवत्त्वस्य दुर्वचत्वात्। मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्तिस्तु नातन्नद्विषयकबल[illegible]योज[illegible]त्वेति तन्निरूपणं प्रति बलवत्त्वे
नाद्दोषात्। युक्तं चैतत् सत्यपि बलवदनिष्टजनकत्वज्ञाने तत्र दोषाभावदशायां मल्लिकाकामुकस्य रा[illegible]स्य परदारगमनादौ प्रवृत्तेः
द्वेषसत्त्वे प्रवृत्तेश्च। क्वचित्तु तज्जन्यफलेऽत्युत्कटेच्छाविरहे तज्जन्यदुःखे द्वेषद्वेषविषयसाधनताज्ञानात् दुःखोपाये द्वेषे उपायेच्छाभावा
दप्रवृत्तिः। क्वचित्फलद्वेष एव तथा। अत्र तज्जन्यसुखे उत्कटेच्छा नैव जिका। तेन यत्र सुखापेक्षया [illegible] दुःखानि यत्र वा क्रिया
जन्यबहुसुखापेक्षयोत्कटदुःखजनकत्वान्नत्रापि तज्जन्यसुखे उत्कटरागात्प्रवृत्तिः। अतएव [illegible]रालिकश्रमे बलवद्द्वेषवान् ज्यो-
तिष्टोमादौ न प्रवर्तते। न्यस्तु प्रवर्त्तत एव। एतेन कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं कृतित्वं च निवृत्तिजीवनयोनियत्नव्यावृत्तो यत्नत्वव्याप्यो
जातिविशेष इत्यपास्तम्। कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यभावस्य तत्र शाभावेन वृथाश्रमजनकतया द्वेषादुपपत्तेः। चिकीर्षाया एव प्रवृत्तिं प्रति कार
णत्वम्। तां प्रति च तत्कारणमित्यदोषाच्च। यत्तु शक्यस्यापि यत्किंचित्कृतिसाध्ये प्रवृत्त्यापत्त्या मध्ये विशिष्टं प्रवर्तकं वाच्यम्। तस्य
च विधित्वे संभवेन यागो मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वादित्यनुमानेन न ब्रह्मो वाच्यः। एवं चान्यलभ्य
त्वात्तस्य न विधिशक्यता। उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः समवायसंबन्धेन कारणतयाऽतिप्रसङ्गभङ्गेनेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यशा
न्तर्भावेण कारणत्वेन फलज्ञानापि मानम्। फलेच्छोपायज्ञानयोः पायज्ञानानामिच्छास्थैर्येण यौगपद्याङ्गीकारात्फलेच्छायामुपाये

त०म० च्छापूर्वकवृत्तित्वस्य न क्षतिरिति तन्न। सर्वत्राज्ञस्येन फलेच्छोपायजिज्ञासादेर्योगपद्योपपादनासंभवेन फलेच्छाया उपायेच्छां प्रत्य-
२६ कारणत्वात्। किंच प्रतिपुरुषं विधेरावृत्त्या बोधकत्वे मतत्तत्पुरुषज्ञातेन विधिवाक्येन तत्तत्पुरुषेष्टसाधनत्वस्य तत्तत्पुरुषकृतिसा-
ध्यत्वस्य च बोधसंभवात्। नानुमानावश्यकता यजेतेति कर्त्रर्थकेन तत्तत्पुरुषं प्रति प्रवृत्तेन वाक्येन प्रत्यासत्त्या तत्तत्पुरुषरूपकर्तु-
रेव बोधनात्। साधनत्वं चाखण्डोपाधिः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य यज्यर्थफलस्य नदर्थे-
कृत्यादिरूपभावनां प्रति करणत्वं न स्यात्। चेष्टसाधनत्वान्वयः। एवं च भावनानिष्ठस्येष्टकरणत्वस्य लिङोक्तावपि भावनानिरूपिता-
स्य भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपस्य त्यागनिष्ठकरणत्वस्यानुक्तत्वान्न तत्समानाधिकरणे ज्योतिष्टोमादिपदे तृतीयानुपपत्तिः।
ज्योतिष्टोमादिनामधेयमपि [illegible] स्यैव त्यागघटितदीक्षणीयाद्युदवसानीयान्तकर्मकलापस्य [illegible] व्यतिहारस्य [illegible]। [illegible]त्यस्वर्ग-
करणत्वव्यवहारोपि तथैवेति [illegible]। न कलञ्जं भक्षयेदित्यादावनिष्टसाधनत्वं विध्यर्थः [illegible] इति तन्न। विकी-
र्षया दृष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथासिद्धेः। अमुकफलसाधनमिदं कृतिसाध्यं भवत्वितीच्छाया एव चिकी[illegible] [illegible] हि प्रवृत्तौ फलवि-
षयतानियमस्याप्युपपत्तिः। [illegible] इच्छयापि तदन्यथासिद्धेश्च। सा चामुकसाधनं पाको जायताम् [illegible] इच्छायाः स्वजन-
कज्ञानप्रकारप्रकारकत्वनियमात्। न च द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिः। यस्य द्वारिणो मानान्तरेण [illegible] त्वं [illegible] २६

रथोत्तस्यान्यथानुपपत्त्याचकारस्य। पूर्वैरिः कल्पनं तद्विषयेतदभावेपिअन्यत्रतदभावेमानाभावा [illegible] पी [illegible] व्यापारेच्छे
वेव्यापारेकृतेरपिनिवेशात्कृतीच्छापिसातेषामपिव्यापारविषयेइष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञाना [illegible] सिद्धिते अन्यथासिद्धे
एव। किंचेदंनेष्टसाधनंकृतिसाध्यंचनाप्यत्रदुःखंतस्मात्त्वंकुर्विति स्वारसिकलोकव्यवहारसत्त्वेन [illegible] स्यविध्यर्थतावक्तुमश
क्या। पौनरुक्त्यापत्तेः। नचेदंपौनरुक्त्यंसर्वथेष्टसाधनत्वबोधनाय। तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेः। अपि [illegible] राज्ञाप्रवर्तितोऽहंमित्या
दिव्यवहारात्प्रवर्तनाप्रवर्तकपुरुषनिष्ठासालिङ्शक्येतिसूत्रभाष्यादिसंमतम्। नचेष्टसाधनत्वंतद्बोधोवातन्निष्ठस्तज्ज्ञापन
स्यतन्निष्ठत्वेपिनतदिष्टसाधनत्वम्। नापितच्छक्यत्वेनतव संमतम्। तज्ज्ञानानुकूलव्यापारस्यमदुक्तातिरिक्तस्याभावाच्च।
किंचेष्टसाधनताज्ञानादिवसाध्येष्टकत्वज्ञानादपिप्रवृत्त्यनुभवेनविनिगमनाविरहेणोभयोःशक्यत्वेगौरवम्। साधनत्वमिवयो
ग्यत्वमसाधारणंसाध्यत्वमप्यखण्डमितिनतत्पक्षेपिकारणतावच्छेदकगौरवम्। एवंकृतिसाध्यत्वज्ञानादिवमत्कृतिसाधनकः
पाकइतिज्ञानादपिचिकीर्षाप्रवृत्त्योर्दर्शनात्तच्छक्यत्वेपिविनिगमनाविरहइतिदिक्॥ नकलञ्जंभक्षयेत्यादौ आरोपितंक
लञ्जभक्षणंप्रेरणाविषयइतिवाच्योऽर्थस्तदभावः प्रेरणाविषयइतित्वार्थोनतुशाब्दः। नञ्वादोक्तरीत्यानञर्थेवाच्यइष्टस्याविभ
क्त्यर्थान्वयाभावात्। तेनचप्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वंबोध्यते। यदभावत्वेनयदभावः। प्रेरणाविषयतयाबोध्यतेतत्प्रतियोगी

ल॰मे॰ कूलेष्टाधिकानिष्टसाधनमिति व्याप्तेः। तद्भक्षणे प्रायश्चित्तविधयश्च तत्र तथाकल्पने तात्पर्यग्राहकाः। तत्तु समन्वयादिति सूत्रे शंकर
२७ भाष्येपि न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ स्वभावतो हन्त्यर्थानुरागी नञ्। एष एव च नञः स्वभावो यत्स्वसंबन्धिनोऽभावबोधनं निषेध्याभा
वबुद्धिश्च निषेध्यविषयौदासीन्यकारणमिति। औदासीन्यं निवृत्तिः। शास्त्रग्रहणादिरूपाया तद्धननोद्यमक्रिया तस्याः उपरन्त
व्यमिति बुद्ध्या याशास्त्रस्थापनादिक्रिया तदुपलक्षितवधप्रवृत्त्यभावसमानाधिकरणः क्रियाविशेषो निवर्तत इत्यादिपदवाच्यो
निवृत्तिः। नञ्प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरस्तु विनिगमनाविरहात्। तस्मादिदं पदार्थद्वयं परस्पराभावसमानाधिकरणमितिमामा
णिकाः। अनेन हि धात्वर्थाभावे लिङर्थप्रेरणाविषयतेति लभ्यते। आवृत्तावप्यविरोध इति सूत्रेपि भाष्येन सुरां पिबेदिति वाक्येन
ञ्वतिपदत्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध एव गम्यते न तु विध्यर्थप्रतिषेध इत्युक्तम्। यत्तु मिश्रैर्निषेध्येऽनिष्टसाधनत्वबुद्धिरेवानि
षेध्याभावबुद्धिरिति व्याख्यातं तन्न। अक्षरास्वारस्यात्। मम तु निषेध्याभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन बुद्धिर्निषेध्यविषयौदासीन्ये का
रणमिति तदर्थः। किं चानिष्टसाधनत्वमित्यस्य यदीष्टसाधनत्वाभाव इत्यर्थस्तदा कलञ्जभक्षणादौ बाधः। यद्यनिष्टजनकत्वमर्थ राम
स्तदा नञो विध्यर्थानुरागेण विध्यर्थैकदेशानुरागेण वा हन्त्यर्थानुरागी नञिति भाष्यासंगतिः। एतेन नञ्समभिव्याहारे प्रत्यव
याभावरूपेष्टसाधनत्वं विध्यर्थस्तदभावो नञा बोध्यते ज्वरितो न भुञ्जीतेत्यादौ दुःखदृष्ट्यभावरूपेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः। एवं चानि २७

नानिवर्त्तकत्वे

षेध्यकरणेऽर्थास्त्यवायदुःखवृद्धीइत्यपास्तम्। योब्राह्मणायावगुरेत्तंशतेनयातयादित्यादौहेतुहेतुमतोर्लिङ्गयत्के तृकोब्राह्मणवधोद्य
मस्तत्कर्मिकानादृशवधोद्यमजन्यायमदृतकर्तृकाशतयातनेतिबोधेनसाध्यसाधनत्वग्रहेप्रवर्त्तकत्वेनैववावेदस्यप्रमाणत्वात्तेनव
धोद्यमनिवृत्तिपरत्वग्रहेतस्मान्नावगुरेन्नेत्यमितिविधिःकल्प्यते। अतएवभगवान्पाणिनिर्विधिनिमन्त्रणेतिसूत्रेविधिपदार्थतद्विशे
षनिमन्त्रणादिभिर्विविश्चतवान्। निमन्त्रणंनामश्राद्धादिभोजनानुकूलोव्यापारःप्रयोजकनिष्ठोनिमन्त्रयतेइत्यादितरूप्रतीतेः। नचे
ष्टसाधनत्वेनान्निष्ठमित्युक्तम्। उक्तंचहरिणा। अस्तिप्रवर्तनारूपमनुस्यूतंचतुर्ष्वपि। तत्रैवलिङ्विधातव्यःकिंभेदस्यविवक्षया। न्या
यव्युत्पादनार्थवाप्रपञ्चार्थमथापिवा। विध्यादीनामुपादानंचतुर्णामादितःकृतमिति। न्यायेत्यस्यप्रागुक्तन्यायेत्यर्थः। नन्वस्य
लोकव्युत्पत्त्यैवसिद्धिरतःप्रपञ्चार्थमिति। चतुर्णामित्युपलक्षणंप्रार्थनस्यापि। अतएवहेतुमतिचेतिसूत्रेभाष्येपृच्छतुमांभ
वानित्यत्रणिच्कस्मान्नभवतीतिलिङादिशब्दप्रयोगरूपस्यकर्तृप्रयोजकव्यापारस्यसत्त्वादितिप्रश्नः। उत्तरमकर्तृत्वादितिस
क्रियप्रेरणायांणिज्निष्क्रियप्रेरणायांलोडादितत्प्रयोजकइत्यत्रकर्तृपदेनव्यापाराविष्टःकर्तागृह्यतइतिभावः। अथापिकथंचि
त्कर्तास्यादेवमपिनदोषोलोटोक्तत्वात्प्रेषणस्यणिज्नभविष्यतीति। इष्टसाधनत्वस्यणिजर्थत्वाभावेनतस्यविध्यर्थत्वेतदसंगति
स्पष्टैव। यत्तुकैयटेनप्रष्टाप्रयोज्यस्तस्यप्रेरकःप्रयोजकोभवतीतितद्व्यापारेणिचासहलोटःपर्यायप्रसङ्गइतिप्रश्नाशयउक्तःस

ल॰मं चिन्त्यः पर्यायस्य लोटोक्तत्वादित्यनेन वारणासंभवात्॰ नापि पर्यायः प्राप्नोति लोट्प्रयोगरूपप्रेरणाया स्तदप्रयोगेऽभावात्। विधिनिमन्त्र
२८ णेति सूत्रेपि भाष्ये विधिः प्रेरणमित्युक्तम्। वात्स्यायनोपि विधिर्नियोग इत्याह। नियोगो नियोजनं नियोजनं नियोजयन्ती त्यादि प्रतिपाद्यं
प्रवर्त्तकनिष्ठव्यापाररूपमेव। प्रेरणात्वं प्रेर्यादि धात्वर्थतावच्छेदकतया सिद्धमेव। तस्य च लिङादि वृत्तित्वमात्रं कल्प्यत इति न मे किं चित्क
ल्प्यम्। एवं चेष्टसाधनत्वबोधे तस्यासाधुत्वं स्पष्टमेव। एतेन वक्तुः कर्त्तव्यत्वेनेच्छैव लिङर्थः। तया चेष्टसाधनत्वाद्यनुमानम्। यथा स्वर्गका
मस्य यागइष्टसाधनं कर्तव्यत्वेनाप्तोक्तलिङ्बोध्येच्छाविषयत्वात्। यथा मत्पित्रेष्यमाणं मम भोजनम्। विषभक्षणादेरपि कस्य चि
त्कृतिसाध्यतया तत्कर्तव्यत्वेनेश्वररूपाप्तेच्छाविषयत्वेन तदनुमापकत्ववारणाय लिङ्बोध्येति। वेदे आप्तस्तु ईश्वर एव विधिरेवता
वद्गर्भइव कुमार्याः श्रुतेः पुंयोगे मानमित्याचार्योक्तमपास्तम्। वक्त्रिच्छाया अपीष्टसाधनत्ववदनुमेयत्वाच्च। कः प्रयोज्यस्य प्रेरणया
ऽर्थो यदभिप्रायेष्वासज्जन्ते इति हेतुमति चेति सूत्रस्य भाष्येणेच्छायाः प्रेरणानुमेयत्वस्यैव लाभात्। किं च पचेत्यादिप्रयोगाभा
वे तदिच्छां प्रकारान्तरेणानुमाय पाककरणोत्तरं कस्य प्रेरणयात्वया पाकः कृत इति प्रश्ने नाहमनेन प्रेरितः किं तु एतदिच्छां ज्ञात्वा मयेदं राम
कृतमिति व्यवहारात्प्रेषितुरपि न प्रयोगे प्रेरितः किं तु स्वचातुर्येणैव मदिच्छां ज्ञात्वा कृतवानिति व्यवहाराच्चेच्छाजन्यशब्दप्रयोगा
देरेव प्रवर्तनात्वं लभ्यते न त्विच्छायाः। किं च वेदे अधिकारी इदं कुर्यादितीश्वरेच्छाया अङ्गीकारे तदिच्छाया विसंवादित्वापत्तेः। न २८

चेश्वरेच्छाया अविसंवादिनी त्वं त्वदीयाज्ञापि सत्यम्। अन्यथा दिव्यापि ज्योतिष्टोमादेः कदाचित्करणात्। किंच वेदस्य सकर्तृकत्वे ईश्वरज्ञानप्रामाण्यापेक्षया वेदप्रामाण्यापत्तौ स्वतःप्रामाण्यं तस्य भज्येत। बुद्धवाक्येऽपि प्रामाण्यापत्तेश्च। ईश्वरवचनत्वमाम्यबुद्धवाक्यं न प्रमाणं वेदवाक्यं प्रमाणमित्यत्र विनिगमनाविरहात्। श्वासप्रश्वासादिवदीश्वरकर्तृकत्वं तु वेदस्य न विवादविषयः। बौद्धाद्यागमस्तु नैवम्। बुद्धिपूर्वकयत्नेनैव बुद्धादिभिस्तत्करणादिति तच्छास्त्रेषु कूर्मादिपुराणेषु च प्रसिद्धम्। अत एव परस्पशायां भाष्ये सौत्रामण्यां सुराग्रहनिन्दाबोधकस्य यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत्। पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत्क्रतुगतं नयेदिति बुद्धश्लोकस्यापि आजाख्यकात्यायनप्रणीतश्लोकवत्प्रामाण्यमाशङ्क्य प्रमत्तगीत एष तत्रभवत इत्युक्त्या तस्याप्रामाण्यमुक्तम्। प्रमादेन वेदविषयविप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन तत्रभवतः पूज्यस्यापि गीतिर्यतोऽप्रमाणमिति तदर्थः। तत्त्वं स्वस्मिन्नारोप्य दैत्यनाशाय पूज्यस्यापि सोक्तिर्न प्रमाणमिति तद्भावः। आजाख्यश्लोकानां तु श्रुतिमूलकत्वात्प्रामाण्यमिति कैयट इति दिक्। अपूर्वविधिवाक्यमित्ययुक्तमेव। लौकिकवाक्ये तदसंभवात्॥ किंच नित्येषु विधिषु निषेधविधिषु च पण्डापूर्वकल्पने गौरवमिति दिक्। एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना ज्योतिष्टोमस्य गृहीता स्वर्गसाधनता क्षणिके यागे व्यापारमन्तरा अनुपपन्ना ऽपूर्वं कल्पयति। अपूर्वं च यागस्य काचिदुत्तरावस्था फलैकनाश्या। यद्वा कर्मापूर्वादीनामचेतनतया फलजनकत्वासंभवाच्चेतनेश्वराधि

ल मं ष्ठितत्वे। वश्यवक्तव्यत्वेनन्निष्ठाभ्यां कर्मजन्यतत्प्रीत्यप्रीतिभ्यां मायावृत्तिरूपतया अनित्याभ्यामिति जीवकर्मसाध्याभ्यां सुखदुःखा
३९ द्युपपत्तिः कर्मापेक्षत्वात्सेवानुरूपफलदो राजवल्लौकिकोपीश्वर इति न तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये। श्राद्धादिजन्यमपूर्वं पुत्रेपि पितृषु
च। उभयत्र फलश्रवणात्। मुक्ते तु न दृष्टं तत्त्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वात्। पित्रादिस्वर्गकामनया कृते पुष्करिणीमहादानादौ पित्रादे
रेवादृष्टं कर्तुरेवादृष्टं तस्यैव फलमिति तूत्सर्गः। ननु स्वर्गत्वस्य वाजपेयगङ्गास्नानदानादिजन्यस्वर्गसाधारण्येन कथं ज्योतिष्टो
मे स्वर्गसाधनताग्रहः। कार्यतावच्छेदकस्यातिप्रसक्तत्वादिति चेन्न। प्रवर्तनया वाक्यान्तरपर्यालोचनवतो विजातीयस्वर्गसाध
नत्वस्यैवानुमानात्। ध्वनितं चेदं स्वरितञित इति सूत्रे भाष्ये। न त्र हि न चान्तरेण यजिं यजिफलं लभन्ते इत्युक्तम्। न हि स्वर्गादि
फलं यागमन्तरेण भवतीति कैयटः। तेन यत्कैश्चिदुक्तं सर्वेषां स्वर्गसाधनत्वमेव गृह्यते। न च ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोः फलसा
म्यापत्तावल्पवित्तव्ययायाससाध्याग्निहोत्रेणैव सिद्धौ श्रमाधिक्येन द्वेषाज्ज्योतिष्टोमादावप्रवृत्तौ तद्विधीनामननुष्ठानलक्षणाप्र
माण्यापत्तिरिति वाच्यम्। तत्फलस्वर्गाणां भूयस्त्वाल्पत्वकल्पनया प्रवृत्तिसंभवात्। युक्तं चैतत्। नहि वैजात्यमात्रज्ञानात्प्रवृत्तिः संभ राम
वत्यपि क्षीरपाने मण्डपाने प्रवृत्त्यापत्तेः। तत्रापि फलवैजात्यज्ञानात्। भूयस्त्वमनेकधा फलबाहुल्यं फले उत्कटत्वम्। बहुस्वपुरुषगा
मित्वं शीघ्रता चेत्यादि। अन्यथा सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्युक्ते समारब्धदर्शपूर्णमासानां काम्येष्टिप्रवृत्तिविलोपस्तथापि ३९

दुर्वारः। यद्वा लौकिकप्रतिष्ठारूपफलेच्छा यस्य तस्य प्रवृत्तिसंभवः। अत एव सकलशास्त्रविदां युधिष्ठिरादीनां स्वल्पफलकं राज्या
र्थं गोत्रजब्राह्मणादिवधे प्रवृत्तिः। दर्शितं चार्जुनं प्रति तदेव फलं भगवता। अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययामित्यादिना।
अत एवाधुनिकानां कर्मासाङ्गत्वं जानतामनधिकारिणामपि बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु। यावद्वर्णविभागोऽस्ति तावद्वेदः प्रवर्तते। सं
न्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे इति देवलवाक्यस्य संकरेभ्यो वर्णानां पृथक्करणरूपो वर्णविभागो यावत् यावच्च वेदस्य नि
यमाध्ययनरूपा प्रकर्षेण वृत्तिस्तावदेतद्द्वयमनुष्ठेयमित्यर्थकस्य कालबोधकैः। चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च। क
लेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः। संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानतेत्यादिव्यासवाक्यादिभिः कलिवर्ज्येष्वपि अग्निहो
त्रयागादिषु धनलाभफलकप्रतिष्ठार्थप्रवृत्तिः प्रतिष्ठाद्युपाधिवशाज्जायमानोत्कटेच्छैव प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति न दोषः। अत एव गी
तायामभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्। इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसमित्यनेन दम्भस्यापि यज्ञफलतोक्ता। दम्भो
धार्मिकत्वेन ख्यापनम्। अपि चेति पदाभ्यां विकल्पेन समुच्चयेन फलत्रयमुक्तमिति तद्व्याख्यातारः। यद्यप्ययं निषिद्धत्वात्संप्रत्यध
र्म एव तथापि तत्त्वमजानतां लोकानां धर्मत्वभ्रमाद्दम्भार्थे नत्र प्रवृत्तिः। विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्। श्रद्धाविरहितं
यज्ञं तामसं परिचक्षत इति च। किं च समानफलानामपि कर्मणां शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था। सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च। द

यादपश्चयः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृता इति भारतोक्तेः। अतएव वित्तशाठ्यं न कारयेदिति तत्तद्धनप्रकरणे पठ्यत इति तत्परास्तम्। उक्तभा
ष्यविरोधात्। तत्तद्वैजात्यस्यापि तत्तद्व्ययसत्त्वसमनियतत्वान्न दोषः। ननु भीष्मकण्वादीनां पादोक्तयोर्वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय
च। गङ्गापुत्राय भीष्माय आजन्मब्रह्मचारिणे। अपुत्राय ददाम्येतदुदकं भीष्मवर्मणे इत्यादितर्पणमन्त्र वसूनामवताराय शंतनोरात्मजाय च।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबाल्यब्रह्मचारिणे इत्यर्घ्यदानमन्त्रयोर्नित्यब्रह्मचर्यश्रवणादपत्नीकतया अपत्नीकस्य च पत्नीवदस्याग्निहोत्रं
भवतीत्यादिवचनैरग्निसाध्यकर्मण्यनधिकारात्कथं तदनुष्ठानम्। अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शंतनुं पुरा। ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकारेति व
चनाच्च। भाव्यनूर्ध्वरेतस्त्वमावृत्त्योर्ध्वरेतसं चकारेति तदर्थः। आबाल्यब्रह्मचारिण इत्याद्येकवाक्यत्वात्। त्वां हि राज्ये स्थितं स्फीते समः
ग्राङ्गमरोगिणम्। स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीह्योर्ध्वरेतसमिति शान्तिपर्वोक्तिस्तु दाशस्यादिभिरप्युपपन्ना। स्त्रीशब्दस्य पत्नीपर्यायत्वा
भावात्। अनेकसहस्रविवाहाभावाच्च। अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्यस्या दाशाग्रेकृतप्रतिज्ञायाः पुनर्ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्य राम·
र्थः। किंच पूर्वं ब्रह्मचर्याभावेऽमोघवीर्यत्वेन कथं तस्य पुत्राभावः स्यात्। किंचानेकसहस्रपत्नीसत्त्वे ऋतुस्नातां तु यो भार्यामित्यादिदोषश्र
वणात् तत्प्रतिज्ञाया अत्यनौचित्यं स्यात्। दाशो वा कथं तत्र पर्यनुयुञ्जीत। पश्यामि वेति पाठे ऊर्ध्वरेतसं शिवमिव पश्यामीत्यर्थः। ऋते
शांतनवाद्भीष्मान्न पश्याम्यूर्ध्वरेतसमित्युत्तरार्धपाठः क्वचित्। ऊर्ध्वरेतस्त्वं चाष्टविधमैथुनेच्छारहितत्वम्। एतेनैतद्बलात्तस्य पत्नी ४०

कल्पनं परास्तम्। न च नित्यस्य ऋतुकालिकस्योपगमस्य नैमित्तिकेन पित्रर्थमङ्गीकृतेन ब्रह्मचर्येण बाधः। षोडश्यामेव संनिहितं
प्रति अनेन नित्येन तत्तन्नैमित्तिकसकलनिषेधबाधस्य दर्शनात्। अत एव ऋतौ श्राद्धदिनेपि भार्यां गच्छतो न ब्रह्मचर्यहानिरिति मिताक्ष
रा। तस्याग्निहोत्रादिसत्त्वे मानं तु तन्मरणकाले। महता राजयोगेन परिवारेण संवृतः। स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुव्रजन्। प्राप्तो
स्मि समये राजन्नग्नीनादाय ते विभो इत्यादि भारते युधिष्ठिरवाक्यश्रवणम्। य एष रोषात्प्रतपान् बलस्योघो नः सेनासिंह इवारक्षः। स ए
ष भीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहृतास्त्रिदश वाजिमेधा इत्यादि च। त्रिशत वाजिमेधा इति क्वचित्पाठः। नोऽस्मत्तः सेनाः स्वसेनामित्यर्थः। कण्व
स्य तु महाकविना कालिदासेन शकुन्तलानाटके शकुन्तलोपाख्याने भारतोक्तमूर्ध्वरेतस्त्वं प्रथमाङ्के स्वयमुक्त्वा चतुर्थे तस्यैव तानि
काग्निवर्णनं कृतम्। एवमाधुनिकानामप्यनधिकारिणां तत्कर्मणि प्रवृत्तिरिति चेन्न। बह्वृचब्राह्मणे अपत्नीकोऽग्निहोत्रमाहरेन्नाहरे
दिति विचारमुपक्रम्य आहरेदित्याहुः यदि नाहरेदनद्धापुरुषः स्यात्। कोऽनद्धापुरुषः न देवान्न पितॄन्न मनुष्यानिति तस्मादपत्नी
कोऽप्यग्निहोत्रमाहरेत्, तस्मात्सौम्यं याजयेदित्युक्तेरपत्नीकस्याप्यग्निसाध्ये कर्मण्यधिकारात्। अद्धेति सत्यनाम तद्विपरीतोऽनद्धा दूर
र्थः। न देवानिति पूजयेदिति शेषः। मनुष्यानतिथीन्। अत्रापत्नीकोऽपीत्यपिना तस्या विद्यमानत्वे ताविना यज्ञाद्यभावं सूचयति। न चेयं
श्रुतिर्मृतपत्नीकपरा सामान्यप्रवृत्तश्रुतेः संकोचेन व्याख्यानस्यायुक्तत्वात्। अत एव या यजमानस्य पत्नी साभिद्रुत्याव हन्ति यो वा

कश्चिद्विद्यमानायामित्यापस्तम्बसूत्रव्याख्याने रुद्रदत्तविद्यारण्याभ्यामुक्तम्। अवहन्तीत्यनुकृष्यते। अविद्यमानायामनाल
म्भुकत्वादिनानिमित्तेनासंनिहितायामभावे च तस्यादित्यर्थः। अविशेषात्। वक्ष्यति च पत्न्यभावे तेज आदिलुप्यते इति। किंचास्याग्नि
होत्रंमे इति यजमानस्यैव स्वामित्वख्यापनेन व्रीहियवपश्वाज्यकपालपत्नीसंबन्धानीति प्रसिद्धाङ्गसमभिव्याहारेण च तस्या अङ्गत्वे
न तदभावेपि न तत्। किंच विद्यमानाया स्तस्याः सहाधिकारेपि न यजमानसाम्यम्। यदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यतन्न पत्न्या अतुल्यत्वादिति मीमांस
कोक्तेः। किंच वसन्ते ब्राह्मणोग्निमादधीत दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकर्मचोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्वन्ति न पत्नीं
बह्वृचब्राह्मणेप्युक्तं तस्मादपत्नीकोप्यग्निमाहरेदिति। किंचाचारोप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषां यथा कण्वविभाण्डकभीष्मादीनां य
थाच भगवतो दाशरथेरिति। अत्रान्त्योऽसंनिहितपत्नीकः। आद्यास्तदभाववन्तः। अत्रैवं वदता विद्यारण्येन श्रुतेः संकोचेन व्याख्यानेस्या
ग्निहोत्रं पत्नीवत्सन्निहितपत्नीकम्। स्वे आयतने पत्न्युपविशतीत्युत्तरसूत्रेण सिद्धे पत्नीवद्वचनं तस्या विद्यमानत्वे आदरार्थम्। अ
तिवचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्वाम्यं न पत्न्या इति ख्यापितं भवति तच्च दर्शितं प्रागिति। एतेन यद्रामाण्डारेण श्रुतिमृतपत्नीकविषया।
अन्त्यमस्येति वचनं तु प्रवृत्तसत्राणां कस्यचिन्मरणे तन्नेदिष्ठं तत्स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह सत्रसमापनमुक्तमेवं च कुण्डपायिनामय

नेमासममग्निहोत्रानुष्ठानेनेदिष्टपत्न्यासहप्रयोगः प्राप्तस्तथा माभूत्। मृतपत्न्यैव सह कर्तव्यमित्यर्थमित्युक्तं तदपास्तम्। विनाबाधं प्र
करणान्तरे निवेशस्यायुक्तत्वात्। किंचैतद्व्याख्याने स्वेत्यस्य पत्नीविशेषणत्वे पत्नीवदिति वृत्तिरयुक्ता स्यात्। प्रविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यु
क्तेः। मृतस्यात्रानुपस्थितेश्च। अत एव काव्यदोषेषु प्रकाशादावुक्तस्वविरुद्धत्वदोषदुष्टकव्याने न शकुन्तलानाटकरूपकाव्यस्य दुष्टत्वं ना
स्त्येवमपि भीष्मादीनां वेदाध्ययनोत्तरं कृतसमावर्तनानामपि केनचिन्निमित्तेनानिच्छया वाऽकृतदारपरिग्रहाणामनाश्रमित्वदोषापत्तिः
अग्निहोत्रानुष्ठानातिथिपूजादिना तस्य गृहस्थाश्रमनसिद्धेः। अग्निहोत्रिविधुरवत्। अग्निहोत्रादिना देवर्णमुक्तिस्तेषाम्। पितृऋणाप
करणं भीष्मस्य पितृभक्त्या। अन्येषां दत्तकादिभिस्तपोबलेन मानसपुत्रैर्वा सिद्धम्। अत एव कण्वादिभ्यो गोत्रे इति गर्गादिषु कण्वपाठ
श्च संगच्छते। त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी चेति श्रूय
ते। तथापि नैष्ठिकब्रह्मचार्यादेर्नैतत्। तदृणापाकरणस्य ब्रह्मचर्येणाग्निकार्यादिना च सिद्धेः स्मृतिपूतत्वात्। एतेनात्र वाजिमेधा
इत्येतन्न त्समफलकदानादिपरम्। पत्न्यभावेन मुख्ययज्ञासंभवात्। अग्नीनादायेत्यग्निसंस्कारकाग्निपरमिति यत्कैश्चिदुक्तमे
तदेव तस्य पत्नीकल्पकमित्यन्यैरुक्तं तत्परास्तम्। अग्नीनिति बहुवचनासंगतेश्च। इदानींतनानां तु न तदनुष्ठानम्। तथाचाराभा
वात्। आयुक्तोध्वरेन सत्त्वादिगुणवतामेव तथानुष्ठानौचित्येनेदानींतनानां प्रायस्तत्त्वासंभवाच्चेत्यलम्। नित्यनैमित्तिकयोरपि

मं· प्रत्यवायपरिहारः फलम्। वेदसहस्रैरपिबोधिते निष्फलत्वज्ञानदशायामप्रवृत्तेः। उक्तरीत्या विधिबलेन प्राप्तस्य प्रत्यवायस्य तत्कर
४२ णेपरिहारादर्शनाभावात्। नचाफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते स सात्त्विक इति गीतावचनविरोधः। यज्ञादीन्युपक्रम्य। यज्ञो
दानंतपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्। एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तममित्यष्टादशे
गीतायामेव पावनत्वोक्तेः। सङ्गः कर्तृत्वाभिमानस्तस्माद्युद्दिष्टेऽपि प्रत्यवायपरिहारः फलमितिस्वर्गादिफलं त्यक्त्वापि क्रियमाणस्य पाव
नत्वमिति तदाशयः। नित्ये शुचिर्जीवित्वमेवाधिकारः। नित्यत्वं च प्रत्यवायहेत्वभावप्रतियोगित्वम्। अहरहरित्यादिवीप्सायावज्जीव
सदापदादिकं च तत्त्वे तात्पर्यग्राहकम्। चैत्रनिष्ठसंध्यावन्दनविषयकृतिसामान्याभाववदतस्तत्संध्याकालस्य पापहेतुत्वात्। कृतसं
ध्यावन्दनस्य कृतौ न शङ्का पापोत्पत्तिः। संध्यामुपासते ये तु संततं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयमिति कृ
तिनित्ये फलश्रवणमप्यस्ति। नन्वयमर्थवादः स्तावको न तु फलबोधकः। प्रशस्तत्वरूपा स्तुतिश्च प्ररोचना द्वारा पुरुषप्रवृत्त्यर्थेति चे
न। सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ इत्यादेरपि तत्त्वापत्तेः। चतुर्थी तु ऊर्जो वरुध्यै इत्याद्यर्थवादस्य चतुर्थी विभक्त्यर्थसाधिका। दर्शपूर्ण राम·
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादितः फलाकाङ्क्षानिवृत्तेश्च तत्तत्फलजनकत्वरूपं च प्राशस्त्यम्। धर्मान्तररूपं प्राशस्त्यं तु न प्रवृत्त्यु
पयोगि। [illegible] इष्टसाधनत्वबोधनस्यावश्यकत्वात् [illegible] गबोधनद्वारा कल्पितकृतिच्छा [illegible] उत्पत्तिज्ञापनद्वारा च [illegible] एवं काङ्क्षितदृशा। ४२

र्थवादानां फलबोधकत्वमपीति बोध्यम्। अत एव सर्वशक्त्यधिकरणे काम्यं यथा फलायोपदिष्टं तथा नित्यमपीति भट्टैरुक्तम्। कर्मवि
पाकप्रायश्चित्तप्रवर्त्तनया दुःखानुत्पादरूपेष्टसाधनतानुमानम्। अन्यत्र पापध्वंससाधनतानुमानम्। अनुमाने पक्षश्च धात्वर्थैकरणी
भूतो यागस्तत्करणको व्यापारो वा। यत्तु तद्विषयकृतिपक्षकं तदिति तन्न। क्रियेष्टसाधनताज्ञानादपि प्रवृत्तिदर्शनात्। पाकादेरिष्टसा
धनताज्ञानं विना तत्कृताविष्टसाधनत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः॥ तत्र लिङ्रूपा शाब्दी भावना त्र्यंशा भाव्यकरणे
तिकर्त्तव्यताभिः। तत्र तस्याः सविषयत्वेन विषयाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या शब्दांशविशिष्टार्थी भावना प्रवृत्तिरूपा वि
षयः। इयमेव भाव्याकाङ्क्षा साध्याकाङ्क्षेति चोच्यते। साध्यत्वाख्यविषयतयैव तस्या विषयत्वात्। साध्यत्वं च साक्षात्परंपरासाधार
णम्। एवं तस्याः साध्यत्वेऽवगते केनेत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारबोधकत्वेन ज्ञानपदं ज्ञानं करणत्वेनान्वेति। करणत्वं च भाव
नाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वमेवं कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्यच्छेदननिर्वर्तकत्वेनैव करणत्वात्। भावनाभाव्यकरणाकाङ्क्षैव च भावनाकर
णाकाङ्क्षेत्युच्यते। तत्र कष्टं कर्मेति न्यायात् उपाये द्वेषेणालस्यादिना वा प्रवर्तमाने पुरुषे प्रशस्तफलवत्ताज्ञापनेन द्वेषाद्यपसरणद्वारार्थ
वादवाक्यजन्या पूर्वोक्ता प्राशस्त्यवत्तारूपा स्तुतिः सहकारिकारणमितीयमितिकर्त्तव्यतेत्युच्यते। ननु शब्दानुपस्थितकरणादेः
कथमन्वय इति चेन्न। शब्दोपस्थितप्रवर्तनाया उक्तत्रयाकाङ्क्षायाः शब्दादुपस्थितैस्तत्सहकारेण मनसोपस्थितैश्च पदार्थैस्तद्वि

भा॰ षयमानसबोधस्य तात्पर्यविषयेनाङ्गीकारात्। तथाहि। लिङादेः श्रोत्रेणोपस्थितिस्तस्य भावनाबोधकत्वेन ज्ञातत्वमपि मनसोपस्थितम्। एवं
४२ चार्थी भावना प्रवर्तनाबोधकतयाज्ञातपदज्ञानेन भावयेदिति बोधः। एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण प्रशस्तस्य तु तैर्लक्षणया। ज्ञाततया
स्तु मनसेत्यर्थवादैः प्रशस्तत्वेन ज्ञात्वेतीतिकर्तव्यतासंबन्धः। प्राशस्त्यं च शीघ्रफलदातृत्वरूपम्। यत्तु स्वतः फलतो वा दलवदनिष्टाननु
बन्धित्वरूपप्राशस्त्यमर्थवादैर्बोध्यत इति तन्न। श्येन फलस्य शत्रुवधस्यानिष्टहेतुत्वेन फलतोनिष्टहेतुत्वेन फलतोनिष्टहेतौ श्येने चरा
गोत्कण्ठ्येन प्रवृत्तिदर्शनेन तदर्थवादैस्तद्बोधनासंभवात्। प्राशस्त्यज्ञानजनने न विधेः प्रवृत्तिजनने साहाय्यमर्थवादैः क्रियत इति विधि
स्तत्साकाङ्क्षः। एवमर्थवादा अपि भूतार्थानुवादकाः स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वलाभाय विध्याकाङ्क्षास्तत्रार्थवादानां प्रयो
जनांशो विधिना पूर्यते विधेः शब्दभावनाया इतिकर्तव्यतांशोर्थवादैरिति उभयश्रवणे पूर्णवाक्यमेकश्रवणे त्वन्यस्य कल्पनेति बोध्यम्।
एवमार्थी भावनापि त्र्यंशा। यथा यजेतेत्यत्र यजिदेवपूजायामित्युक्ते देवपूजाकरणकव्यापारो यजेरर्थः। देवपूजा च मन्त्रकरणको देवो
द्देश्यको हविषस्त्यागो यमेव यागः। भाव्यस्तु स्वर्गकामादिपदोपस्थाप्यः स्वर्गोर्थतो लभ्यते। यद्यपि सव्यापारस्त्यागविषयोपि। तथापि त राम
स्य करणत्वेनैवोपस्थित्याऽसुखरूपत्वेनापुरुषार्थतया च न भाव्यत्वमिति बहिर्भूतस्वर्गस्यैव भाव्यत्वम्। अत एव ज्योतिष्टोमेनेत्या
दौ तृतीया। करणभूते धात्वर्थे यागेऽभेदेनान्वयात्। यत्तु भाव्याकाङ्क्षा किमिति शब्देन मीमांसकैर्दर्शिता तदप्ययुक्तम्। भावयेदि ४३

तिपदस्थोत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचितया सकर्मकत्वेन तदुपस्थितेन तथाकाङ्क्षौचित्येऽपि यजेतेत्यादिनस्तेन रूपेणाबोधात्तदुपस्थाप्येत
थाकाङ्क्षानौचित्यात्। ततोऽपि तथाबोधाङ्गीकारे स्वर्गं भावयेदितिवत्स्वर्गं यजेतेत्यापत्तेः। अतः किमर्थमित्येव तदाकार उचितः। अत एवे
दृशानां कामान्तपदेन चतुर्थ्या चोल्लेखः। करणं तु धात्वर्थयागः। करणत्वं भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमुक्तमेव। सहकारिकारणाकाङ्क्षारू
पकथंभावाकाङ्क्षा तु संनिधिपठिताश्रूयमाणफलक्रियाजातरूपेतिकर्तव्यतया निवर्तते तैर्विना यागेनापूर्वाजननात्। पचतीत्यादौ स
कर्मकस्थले तण्डुलादिरूपकर्माकाङ्क्षाप्यधिकाकरणाकाङ्क्षात्र बहिर्भूतकाष्ठादिपदैर्निवर्तते। बाह्यफलाकाङ्क्षायां तत्सत्त्वेइत्या
द्यपि न युज्यते। न च विशिष्टस्य धात्वर्थत्वात्तदर्थस्वर्गभावनोद्देशेन त्यागस्य विधेयत्वं न स्यादिति वाच्यम्। विधिप्रत्ययबोध्यप्रवर्तना
विषयत्वरूपविधेयत्वस्य प्रकृत्यर्थे संपूर्णधात्वर्थे शब्दाद्बोधेऽपि स्वर्गस्य सुखरूपत्वेन स्वत एवेष्टतया तद्व्यापारे स्वरसत एव प्रवृत्तेः
सिद्धत्वेन च विशेषणे फले तत्त्वप्रतीत्या दोषात्। यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ। उपपादयिष्यामश्चैतदग्रे मासे। इदं च
भावनायाः प्रत्ययार्थत्वमिति मीमांसकमतेऽप्यावश्यकं तेषामपि समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या लिङर्थप्रवर्तनायाः प्रथमं ततस्तदुपा
त्तभावनायामन्वयादिति दिक्। औपनिषदास्तु यागानुकूलो व्यापार एव यजेरर्थः पच्यादेरिव याग एव तत्र भाव्यः स्वर्गस्तु पुरुषव्या
पाररूपभावनाव्यवहितोत्तरवर्तित्वाभावान्न तद्भाव्यः। यागद्वारा तु स साध्यः। तथाहि विधिरप्रवृत्तप्रवर्तकत्वे सति प्रेर्यमाणेष्टप

 योजनं साधनविषयोपदेशरूपः। तस्य धर्मस्य ज्ञापक उपदेशो विधिरित्यर्थकात्तस्य ज्ञानमुपदेश इति जैमिनिसूत्रात्। तत्रज्योति
 ष्टोमादिवाक्ये प्रेर्यस्वर्गकामस्येष्टप्रयोजनसाधनतया यागावगतिर्विधिस्वभावात्। यागस्तु कर्मणां दुःखत्वेन चेतनसमीहाविषयत्वा
भावान्नोक्तस्वरूपविधिबोध्यभावनोद्देश्यः। किंतु स्वर्गादय एव। तेषां नामपदोपात्तत्वेपि कामपदात्साध्यत्वप्रतीतेः। प्रकृत्यंव्यवहि
तप्राग्वर्तीच्छाविषयत्वेनोपस्थितेश्च भीत्यात्मकत्वेन समाहितत्वाच्च। एवं च स्वर्गायेत्यध्याहृत्य स्वर्गाय यागं भावयेत्स्वर्गकाम इति
बोधः। यागे भावनाभाव्यत्वरूपसाध्यत्वस्य स्वर्गसाधनत्वेन विरोधाभावात्। अनेकविशेषणविशिष्टक्रियाविधिसत्त्वेनोभयो
र्भाव्यत्वेपि न वाक्यभेदः। अत्र करणाकाङ्क्षा बाह्यैर्व्रीह्यादिभिर्निवर्तते। यत्तु धात्वर्थफलस्य त्यागरूपस्य भावनां प्रति करणत्व
मुक्तम्। तन्न। कारकाधिकारे साधकतमं करणमिति सूत्रस्य क्रियाजनकेषु क्रियायाः प्रकृष्टजनकं करणसंज्ञकमित्यर्थो भाष्यादि
संमतः। अत एव वृत्तिकृदादिभिः क्रियाजनकं कारकं करणमित्युक्तम्। हरिरप्याह। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। तत्क
रणमिति। अत एव करणस्य व्यापारः कारके इति सूत्रे भाष्ये दर्शितः। तद्व्यापारस्य धात्वर्थत्वे करणस्य कर्तृत्वं च तत्र भाष्ये उक्तम्। त्या 
गश्च न भावनाजनको नापि व्यापारवानिति तस्य करणत्वस्य दुरुपपादत्वात्। भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वं करणत्वमित्यर्थस्य सूत्र
भाष्यादितोऽलाभात्। व्यत्ययानुशासनमपि उक्तेष्वर्थेष्वेव व्यत्ययबोधकम्। न तु यस्मिन्कस्मिंश्चिदर्थे तद्बोधकमिति स्पष्टमे 

वं। किंच सब्रह्महत्यां तरति योऽश्वमेधेन यजते इत्यादौ यच्छब्दयोगादनुवादकेवाक्ये तृतीयानापत्तिः। न हि त[illegible]यजते इत्यस्य यागेन भा
वयतीत्यर्थः। भाव्यानुपस्थित्या साकाङ्क्षत्वात्। सब्रह्महत्यामितिवाक्यान्तरेण हि ब्रह्महत्यातरणरूपभाव्योपस्थितिः। तस्यानु-
वादकवाक्ये भाव्यत्वेनान्वयस्तु न युक्तः। तच्छब्दयोगेन तस्य विधेयसमर्पकत्वात्। किंच तस्यैवान्वये [illegible] घटमुत्पादयति संघटं लभ
ते इति वाक्यवदस्य वैदिकवाक्यस्य विसंकुलतापत्तिः। किंतु वाक्यद्वयजबोधोत्तरमेतत्कामोऽश्वमेधेन यजेतेति विधिः कल्प्यते इत्ये
व वृद्धमर्यादा। यदपि वाजपेयादिपदानि स्रुराद्यादिगुणविधायकानि इति पक्षे एककरणा[illegible]नेतरकरणान्वय इति तदन्वयानुप
पत्तिरिति। तदपि न। अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृतिबोधितत्वाभावात्। किंचैवं फलरूपकर्मविरुद्धायां [illegible]नायां वा ह्य कर्मान्तरयोगानाप
त्तिस्तव। सर्वकारकाणां भावनान्वयनियमात्। तत्र फलद्वारैव भावनान्वये तत्रापि त्यागद्वारैव भावनान्वये बाधकाभावः। त्यागेपि सुरा
द्रव्यस्य जनकत्वात्। अवदानग्रहणमेव च तद्व्यापारः। किंच वाजपेयेनेत्यादौ विशिष्टेनेत्यध्याहारेण वाक्यैकदेशान्य[illegible]येन वा य[illegible]
यागेन गुणविधावपि संबन्ध उप[illegible]द्यते। न च लक्षणानापि वाक्यभेदः। विशिष्टविधेरिति विभाव्यताम्। तस्माद्रू[illegible]परपरोपदेशेन
क्वचिद्योऽश्वमेधेन यजते स समस्तर[illegible]दीक्षो वाजपेय इत्याद्यनुवादे न च ज्योतिष्टोमेनेत्यादेश्व पदपरस्य स्वज्ञानद्वारक[illegible]त्वेना-
न्वयो भावनायाम्। तस्यापि संकल्पद्वारा यागभावनाकरणत्वात्। पदस्य करणत्वं चोपस्थितयागविशेषणत्वेन[illegible]संकल्पादिद्वारे

तियागस्य नामधेयत्वमपिसिद्धम्। स्पष्टंचेदंधर्मंजैमिनिरित्यधिकरणेभाष्यभामत्योरित्याहुः। नहिंस्यात्सर्वाभूतानीतिनिषेधाद्या
गीयपश्वालम्भेपापंभवत्येव। नचाग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यादिर्यागीयहिंसाविधिर्निषेधस्यविहितेतरहिंसात्वन्त्वेबोध्य
तीतिवाच्यम्। विधिनाप्रकरणेनचतस्याआप्तप्रेरणाविषयत्वेनेष्टहेतुत्वक्रत्वर्थत्वबोधनेपिउक्तरीत्यानिष्टाहेतुत्वबोधनाभावे
ननिषेधस्यहिंसायांपुरुषानिष्टहेतुत्वबोधकत्वेनविरोधाभावात्। परकीयसुन्दरीगमनादौसमावेशदर्शनात्। किंचालम्भने
मन्त्रस्पर्शः। अग्निहोत्रप्रकरणपठितेनवत्समालभेतेतिवाक्येतदर्थकत्वनिर्णयात्। हिंसात्वदुःयागविशसनप्रकारोपदेशा
भ्यामाक्षेपलभ्या। एवंचाक्षेपलभ्यार्थेनविरोधेपिवेदस्याप्रामाण्येप्रसक्तस्यभावेनतत्संकोचेनैमि नम्। अन्यतराप्रामाण्यभी
त्याहिंसंकोचः। पापसत्वेपितद्दोषसहिष्णोरेवरागवशीकृतस्यश्येनादाविवज्योतिष्टोमादावपिप्रवृत्तिरुपपद्यते। एतेनतर्ककौ
ण्डिन्यन्यायेनाविरोधेपिनिषेधस्यविहितेतरहिंसापरत्वविशेषविधिनाबोध्यतइत्यपास्तम्। हिंसाविधेरभावात्। नचनिषेध
स्यपुरुषार्थत्वेनयदर्थोनिषेधस्तदर्थमेवनिषेध्यमितिनियमेनपुरुषार्थहिंसायाएवसनिषेधइतिवाच्यम्। पुरुषार्थत्वेप्युपग
मादिनिषेधस्यक्रत्वर्थत्वदर्शनेनतदुक्तनियमस्यव्यभिचरितत्वात्। क्रत्वर्थहिंसायाअपिपरंपरयापुरुषोपकारकत्वेनपुरुषार्थत्वा
च्च। नचयज्ञार्थंपशवःसृष्टाःस्वयमेवस्वयंभुवा। यज्ञोस्यभूत्यैसर्वस्यतस्माद्यज्ञेवधोऽवधः। यावदविहितोहिंसानियताःस्मिं

[...]रान्ते। अहिंसामेवतांविद्यादिदादूमौहिनिर्वभाविति मनुवाक्यादिभिः पापाभावप्रतिपादकैर्निन्दाप्रायश्चित्तोपदेशाद्यसमर्पि
ब्याहतां [...]विवाक्यबोध्यप्रवर्तनायाः स्वविषयप्रवृत्तिविषयेधात्वर्थसामान्यतोनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपकत्वकल्पनेन सामान्यनिषेधस्य
तद्व्यतिरिक्तपरत्वम्। आक्षेपलभ्यायाअपिविधितात्पर्यविषयत्वेनंतत्राप्यनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपात्। अतएवान्यत्रहिंसांचैवाविधानेनदू
[...]विधानेनहिंसैवपापजनिकोक्ता। श्रुतिरपिअहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्रतीर्थेभ्य इत्याह। तीर्थंतुः। तीर्थंशास्त्राध्वरेतिकोशात्। अ
तएवमरणान्तप्रायश्चित्ताहवाभिमुखहननोचितदण्डरूपचोरहननादीनांनपापजनकत्वम्। श्रुतिविहितमरणेतस्यायुक्तत्वात्। न
दोषोहिंसायामाहवे इत्युक्तेश्च। चोरोद्यवधेराज्ञोदोषश्रवणाच्च। तस्माद्गर्हितहिंसातिरिक्तविषयोयंनिषेधः। अगर्हिताचानुपदिष्टप्राय
श्चित्तिकाहिंसा। एवंसर्वनिषेधेषुद्रष्टव्यमितिवाच्यम्। मनुवचनेः वधइत्यादावनुदराकन्येतिवदल्पार्थेनञः सत्वात्। अन्यथाघटोऽघ
टइतिवदस्याः बोधकत्वेनावधपदस्यपापाजनकत्वलक्षणापत्तेः। यद्वानुपक्रम्याहिंसापरमोधर्मोगीतोवैमनुनापुरेतिब्रह्मवैवर्तप्र
थमखण्डेउक्ततयाचमदुक्तस्यैवौचित्यात्। परमत्वंचपापाजनकत्वेनास्य। अल्पीयः प्रायश्चित्तेनपरिहर्तुंशक्यत्वात्। तत्रनद्वेषःकाम
हतः फलस्यकामनयाक्षुद्रेतत्रनद्वेषः। पशुहिंसाजन्यपापस्याल्पप्रायश्चित्तोपदेशेनबहुव्ययायाससाध्ययागजन्यस्वर्गादिमिश्रत्वेना
ल्पस्यमतुनायागविषयेत्यल्पत्वबोधनात्। एवंचननइलेनविधेः स्वविषयेनर्थहेतुताप्रतिक्षेपकत्वम्। अतएवगीतायांसंज्ञाना[...]पयन्तो

गी.मं. स्मीत्यादिनाजपयज्ञस्याहिंसारूपत्वेनप्राशस्त्यमुक्तम्।तथा।स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकम्पितुमर्हसि॥धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य

४६ न्नियस्यनविद्यतइत्युपक्रम्य।सुखदुःखेसमेकृत्वालाभालाभौजयाजयौ॥ततोयुद्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्स्यसीत्य...ते

पियुद्धेपापंवदतः तादृशस्ययज्ञेपिहिंसादुष्कृप्रायमेव।नचापशब्दज्ञानजाधर्मस्यकूपखानकन्यायेनसुशब्दज्ञानजधर्मेणनाशःफला

न्तरंचेतिभाष्येपस्पशायामुक्तम्।कूपखानकस्तत्रखननवेलायांमृदालिप्तस्ततोजलंलब्ध्वातल्लेपंदूरीकरोतिफलान्तरंचलभतेतेनन्या

येनयज्ञजधर्मेणतत्पापनाशःफलान्तरलाभश्चेतिनदोषइतिवाच्यम्।अपशब्दज्ञानादधर्मस्याप्यानुमानिकत्वेनकेवलंवैपरीत्यमात्रे

णकल्प्यस्यातिस्वल्पत्वादुत्कृष्टेनसाधुशब्दज्ञानजधर्मेणनाशेपिनहिंस्यादितिवचनबोधितपापस्ययज्ञजेनधर्मेणवचनंविनानाशायोगा

त्।उक्तगीतावाक्याच्च।अतएवेन्द्रादेःशताश्वमेधफलस्वर्गभोगसमयेनेकशोरावणमहिषासुरादिभ्योदुःखधाराःश्रुतिपुराणादिषू

पवर्णिताः।यज्ञान्तर्गतहिंसादिजन्यपापफलस्ययज्ञफलभोगान्तरुत्पत्तेरुपपत्तिसिद्धत्वात्।एतेनाध्वरइतियज्ञनामध्वरतिर्हिंसा

कर्मातत्प्रतिषेधोध्वरइतिनिरुक्तमहिंस्रइतितद्भाष्यमपिव्याख्यातम्।नञोल्पार्थत्वात्।अतएवतस्मादसुदययोगादहिंस्रइति श्रीम.

उपपन्नमितितद्भाष्येउपसंहृतम्।उक्तंच।स्वर्गेपिपातभीतस्यक्षयिष्णोर्नास्तिनिर्वृत्तिरिति।अहिंसन्सर्वेतिश्रुतिस्तुवैधहिंसात्या

ज्येष्टसाधनत्वंवैध्याश्चतत्त्वमाह।नतुवैध्याअनिष्टसाधनत्वाभावम्।हिंसाविधयोपिहिंसायाःस्वर्गसाधनत्वमात्रमाहुर्नत्वनर्थ ४६

हेतुना प्रतिक्षेपमपि। अल्पायुष्ट्वाद्यनिष्टबोधकस्मृतिविरोधात्। तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये। यदि कथंचित्पुण्यावापगता [illegible] भवेत् [illegible]त
त्रसुखप्राप्तावप्यल्पायुर्भवेद् इति। अत एव क्षत्रियाणामपि युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मयुद्धेन जातज्ञातिहिंसायां प्रा[illegible]यश्चित्तश्रवणम्। [illegible]
था च भागवते मुचुकुन्दं प्रति कृष्णवाक्यम्। क्षत्रधर्मे स्थितो जन्तून्न्यवधीर्मृगयादिभिः। समाहितस्तत्तपसा [illegible] ह्यघं मदुपाश्रित इति।
आदिना युद्धम्। मार्कण्डेयेऽपि। तस्माद्यास्याम्यहं तात दृष्ट्वेमं दुःखसन्निधिम्। त्रयीधर्ममधर्माढ्यं किंपाकफ[illegible]सन्निभमिति। कि[illegible]पाको।
निम्बः। इन्द्रवारुणीत्यपरे। मोक्षधर्मे भारते पितापुत्रसंवादे। तातैतद्बहुशोऽभ्यस्तं जन्मजन्मान्तरे[illegible]पि। त्रय[illegible] धर्ममधर्माढ्यं न सम्यक्
प्रतिभाति मे इति। तथा केनचिदुञ्छवृत्तिना मृगरूपिणो धर्मस्य प्रलोभनावाक्यैर्वधे कृते उक्तम्। नस्यत[illegible]भावेन मृगहिंसात्मनस्तदा।
तपो महत्समु त्सन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञियेति। यज्ञियापि हिंसा न केवलं धर्मायेत्यर्थः। एवं चौषधीयज्ञे एव सात्त्विकब्राह्मणस्या
धिकारः। नमो ब्राह्मणाय ज्ञाय ये च ब्रह्मविदो जनाः। स्वयज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षत्रयज्ञमिहास्थिताः। यदेव सुकृतं हव्यं तेन तुष्यन्ति देव
ताः॥ नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथेति वनपर्वणि जाजलिसंवादे उक्तेश्च। अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकै[illegible] सं
शयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता। सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत्। कामकाराद्विहिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशू[illegible]। हिं
सायुक्तयज्ञनिन्दापूर्वकम्। विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयागेषु ब्राह्मणाः। पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं [illegible]तिमो[illegible]धर्मे

ल·म·
४७

सुविचख्नुवाक्याच्च। सायथापापायश्चावेचन्तर्गतापीतितदर्थः। नस्तिकैरितिकरणेतृतीया। तैः करणभूतैस्तानुद्दिश्यैवविन्त्वे[illegible]त। वि
ष्णुमेवेतिविष्णुत्वेनैवसर्वदेवता[illegible]नन्तीत्यर्थः। अतएवसर्वयागेषुब्राह्मणानांपायसपुष्पैरेवतत्तद्यागकल्पनेत्य[illegible]नेदंत्वा
तन्त्रेणापूर्वविष्णुयागविधायकमित्यपास्तम्। तैत्तिरीयश्रुतावपिपरागावर्ततेध्वर्युःपशोःसंज्ञप्यमानादित्युक्तम्। तत्रपापदर्शित्वे
एवहिततःपरागावर्तनमुक्तंनान्यथा॥ रिच्यतइववाएषः प्रेववारिच्यतेयोयाजयतिप्रतिवागृह्णातियाजयित्वाप्रतिगृह्यवानश्नन्
त्रिःस्वाध्यायमधीयीतेतिऋत्विजांप्रायश्चित्तोपदेशाच्च। सोपिपापसत्त्वएवयुक्तः। एतेनोक्त[illegible]णान्यपशुचातुर्मास्यस्तावका
न्येवेत्यपास्तम्। सर्वकर्मस्वहिंसामितिविचख्नुवाक्येश्रवणाच्च। हिंसामयानांनित्यत्वोक्तिरपिता[illegible]मांसभक्षणादिरागान्धंवेदमार्गेप्र
वर्तयितुंनतुतत्त्वदृष्ट्या। अतएवभागवतेमुन्यन्नैस्तुपराप्रीतिस्तथानपशुहिंसयेत्युपक्रम्यद्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणानदृष्ट्वाभूतानिबिभ्य
ति। एषमाकरुणोहन्यादतज्ज्ञोह्यसुतृपोभृशम्। तस्माद्दैवोपपन्नेनमुन्यन्नेनैवधर्मवित्। संतुष्टोहरहःकुर्यान्नित्यनैमित्तिकीःक्रियाइ
ति। द्रव्ययज्ञैःपशुयज्ञैरितिपाठान्तरम्। तेनचमुन्यन्नेनतुष्टस्यतेनैवयज्ञोर्थात्तेनासंतुष्टस्यमांसादि[illegible]ब्धस्यतेनेतिसूचितम्। राम
तेषां[illegible]असाधिकारिकत्वंचकपिलस्युमरश्मिसंवादेमोक्षधर्मेस्पष्टमेव। लोकेव्यवायामिषमद्यसेवेतिश्लोके भागवतेपिस्पष्टमेव। तत्रै
तच्चैवकारवादेनिरूपितम्। तत्रैवस्थलान्तरेपिभगवद्वाक्यम्। हिंसायांयदिरागस्यात्यज्ञएवनचोदना। हिंसाविहाराह्यालब्धैःप ४७

श्रुतिः [illegible] स्वसुखेच्छया। यजन्ते देवतायज्ञैरिति। हिंसायां तत्फलमांसभक्षणे यदि रागस्तर्हि यज्ञ एवेत्यभ्यनुज्ञा [illegible] रागप्राप्ति
परिसंख्यैव न तु सर्वान्प्रति आवश्यकत्वेनेयं चोदनेत्यर्थः। नित्यत्वादिकमपि तान्प्रत्येवेत्यर्थकमुक्ता वेद [illegible] हृदयं लोकेनान्येन महेद
कृष्वनेत्युक्तम्। मत्तुमत्तोन्योनवेदेत्यर्थः। अत एव पतञ्जलिना योगसूत्रे एषां शुक्लकृष्णत्वे [illegible] व्यवहारः कृतः। गीतायामपि। अनिष्टमि
ष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचिदित्युक्तम्। कर्मण इति जातावेकवचनम्। कस्यचित्कर्मण
इष्टं सुखमेव फलम्। कस्यचिदनिष्टं दुःखमेव। कस्यचिन्मिश्रम्। एतत्सर्वमत्यागिनां कर्मफलत्यागिनां प्रेत्य देहान्तरसंबन्धे भवति
न तु संन्यासिनां तत्फलत्यागिनाम्। यत्तु अत्यागिनां कर्मफलत्यागेऽपि कर्मानुष्ठायिनां सत्त्वशुद्धिभागेव मृतानां तत्तत्कर्मफलं कर्म
त्रैविध्यात्त्रिविधशरीरग्रहणरूपं भवति। पापस्यानिष्टं तिर्यगादिदेहरूपम्। पुण्यस्येष्टं देवादिदेहलक्षणम्। मिश्रस्य पापपुण्ययुग
लस्येष्टानिष्टयुक्तं मनुष्यदेहलक्षणम्। संन्यासिनाम्। मुख्यसंन्यासिनाम्। तेषां ज्ञानतोऽज्ञाननिरस्त्या देहसंबन्धाभावादिति। ननु
तिर्यगादिदेहस्याप्युभयारब्धत्वात्। तत्रापि सुखदुःखोभयानुभवात्॥ नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मफलत्यागी
स त्यागीत्यभिधीयते इत्युक्तश्लोकस्य त्यागस्यैवात्र त्यागपदेन ग्रहीतुमौचित्याच्च। उक्तत्यागफलकथनपरत्वात्। पूर्वश्लोकस्य
तयाप्युक्तार्थस्यैवौचित्याच्च। संन्यासिपदेनाप्युक्तश्लोकस्थत्यागिन एव ग्रहणमुचितम्। तस्य गृहीतदेहस्यापि [illegible] युक्त दश

ल॰मं यावस्थानात् कर्मफलप्राप्तिजन्यहर्षविषादाभाव इति तात्पर्यात्। यत्तु येइष्टापूर्तादिकर्मणा चन्द्रलोकं गतास्तत्र भुक्तभोगाः पुन

४८ रवतापसमये व्रीह्यादौ अन्यानुधिष्ठिते अनुशयिनः संसर्गभाजएव न तु तत्र भोगस्तेषां तत्र भोगप्रापककर्माभावादि [illegible]

न्तिनोक्तपशुहिंसादियोगादिष्टस्यापूतत्वात् तस्य तत्र भोगप्रापकत्वमस्त्विति पूर्वपक्षे सिद्धान्तबोधकं व्याससूत्रम् अशुद्धमिति

चेन्न। शब्दादिति तस्यायमर्थो शुद्धएवेति चेन्न शब्दाद् धर्मत्वाधर्मत्वयोः शब्दैकगम्यत्वाद्वैधहिंसाया धर्मत्वेनोक्तेर्न ता धर्मए

वेति अल्पपापत्वादेव वैधहिंसा न पूर्णदोषायेत्येव मीमांसकाशयः। अतएव तस्याल्पपापस्याल्पायुष्ट्वादिकं फलमुक्तम्। स्थाव

रभावो हि सर्वथा शुद्धस्यैव कर्मणः फलमिति व्यासाशयः। किंच यत्राल्पं सुखमधिकं दुःखं समेकं तत्र [illegible] रागान्धास्तिकस्य पर

कीयसुन्दरीगमन इव तत्क्षणे उत्कटेच्छावशात्प्रवृत्तिरुपपद्यते दुःखस्याल्पत्वे तु सुतराम्। अतएव मरणरूपमहानिष्टसाधने

पि सुहृद्गमन वेणीप्रवेशादावात्महत्यङ्के सर्वस्वार यज्ञादौ च प्रवृत्त्युपपत्तिः। पुरुषस्य प्रत्यक्षा ये पियाः [illegible] स्य साङ्ग [illegible] नक्षत्रमेव

यो नाशक्तु मध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत्। न कर्तुस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितइत्युक्तेः। तदुक्तं पञ्चशिखाचार्यैः। कुशलं ह्येव

बहु न्यदल्पमस्ति स्वर्गेप्यल्पमपर्षमनुभवतीति। किंच जैमिनेरेव सर्ववस्तुतत्त्वज्ञत्वाभावो मार्कण्डेयपुराणे स्वगम्यते स्म तत्राह

दीनाम्। तत्र हि व्यासशिष्यो जैमिनिर्भारतविषयेषु केषुचित्पदार्थेषु संदिहानो मार्कण्डेयं पप्रच्छ स च न मेः व सा [illegible] ४८

न विन्ध्याचलवासिनः चतुरः पक्षिणः पृच्छेत्युक्तवान्। तस्यायमाशयः। व्यासशिष्योप्ययमशुद्धचित्ततया वैदिकेन साध्यम-
न्यते सर्वं फलं परमेश्वरं तत्त्वेन न मनुते किंतु कर्मैव फलदमिति। तथा देवतिर्यगादीनां व्यासोक्तं ज्ञानाधिकारं न मन्यते असंभवादन-
धिकारं जैमिनिरिति व्यासोक्तेः। ततस्तिरश्चां शिष्यो भूत्वा तेषां ज्ञानाधिकारे ज्ञाते सर्वं न व्यासोक्तं विश्वस्तो भवेदिति देवासुरसंग्रामा-
देस्तन्मुखतः श्रवणे तेषामविग्रहत्वाभिमानं त्यक्ष्यतीति तस्मात्पातञ्जलभाष्ये व्यासोक्तमिव श्रद्धेयमिति। अतएव रामायणे
वाल्मीकीये वालिवधे कृते तेन भगवतो रामस्याधिक्षेपे कृते भ्रातृजायापहारेण तस्य पापित्वमुक्त्वा वक्ता अज्ञातिरश्चां तु कर्मानधि-
कारस्तथा पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवाचार्यो जैमिनिमतानुसारिणो जहास। ईशसिद्धिभयाद्देवतास्त्वप्रामाण्यमीयुषाम्। शा-
स्त्रकृज्जैमिनिमुनिः केन मानेन सिध्यतीति। ईशसिद्धीत्युपलक्षणम् देवताविग्रहादेरपि। इत्थं हि तदीयानामुक्तिः। प्रबलाध्यक्षवि-
षयं भेदं दुर्बलवेदगीः। मिथ्यात्वाद्विः स्वरूपाच्च न निषेद्धुमलं किलेति दिक्। यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषो-
पनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्पदमित्यनेनापि सूचितमेतत्। आद्यपादेन तत्रैहिकरत्यन्तकालदुःखसदृशसुखसमानमि[illegible]निरा-
सः। न च ग्रस्तमित्यनेन तदधिकदुःखनिरासः। अनन्तरमित्यनेन निद्राकालवद्वैषयिकोभयरहितदिनरूपकालनिरासः। अथवा-
सकलदुःखाभावस्याद्यपादेनैव प्रतिपादनेसिद्धे न च ग्रस्तमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अभिलाषोपनीतत्वेन विषयसंपर्कं कुशानि-

कृ·मं· रागप्रयुक्तमपि वैषयिकमेव सुखमिति अप्सरस एनं जाया भूत्वा पशोरत्तद्दत्यग्निष्टोमादिफलकथनेनैव पूर्वपरयोरिति[illegible]नेभाष्ये
स्पष्टमुक्तम्। एवं च विजातीयसुखत्वमेव स्वर्गत्वम्। तस्मान्मद्विषासुरादिजन्यं दुःखमस्त्येवेति सूचितम्। यद्वा [illegible]यका
४९ वश्यभाविदुःखान्यदुःखजनकधर्मानारब्धदेहोपभोग्यसुखत्वं तत्। सहगमनादौ मरणान्तप्रायश्चित्तादौ चोर[illegible]त्वा
पापंभूयात्स्वर्गो ज्योतिष्टोमन्यायेनेति वदन्तीति दिक्। श्येनफलीभूतस्य शत्रुवधस्य रागतः प्रवृत्तिविषयस्य विधिविषयत्वा
भावेन न हिंस्यादिति निषेधविषयत्वं पूर्णमेवायद्वान्तः पातिवधस्यैव मनुनाऽल्पवधत्वबोधनात्। अत एव तज्जन्यपापेबलवं
द्दुद्वेषवतां शिष्टानामपेक्षितवैरिवधसाधनत्वेपि न तत्र प्रवृत्तिः। श्येनस्तु मरणानुकूलव्यापारोपेत हिंसा। मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य
श्रौतविध्यबोधितस्य तदनुकूलव्यापारस्यैव हिंसात्वात्। तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः। श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कु
र्यादित्यविचारयन्। क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः। धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तम इत्यादिना श्रौतस्यैव मरणानु
भ्यनुज्ञानात्। श्रुतीरित्यस्य तद्बोधिताभिचारकर्माणीत्यर्थः। कूपादौ विनष्टेगविकूपकर्तुर्हि सकलत्वचरणाय मरणोद्देशेनेति। मरे राम·
णकामनयेत्यर्थः॥ एवमन्योद्देशेन प्रक्षिप्तनाराचहते ब्राह्मणेन तत्त्से सुब्रह्महन्तृत्वम्। ब्राह्मणमरणाकांसनया तदप्रक्षेपात्। तथा
काशीमरणोद्देशेनकृतशिवपूजादेर्न हिंसात्वम्। यदामे मरणं भवति तदा काश्यां भवत्विति। एवं कामनया[illegible]काश्यधि ४९

करणत्वविषयतया तदाचरणेऽपि मरणकामनया नाचरणात्। एवं चात्र हिंसात्ववारणाय दृष्टाद्वारकतं [illegible]षणं वदन्तो मा
न्या एव। मरणोद्देशेन कृतस्य तु हिंसात्वं भवत्येव। श्रौतविध्यबोधिते त्युक्ते स्तत्राशुक्ताभिचाराणां हिंसात्वमेव। श्येनादावपि
शिष्टानां विगानं तु श्येनाद्यथो वधाच्च नरक इति प्रतिसंधानेन बोध्यम्। श्येनानुष्ठानकाले शत्रून्हन्तीति प्रयोगस्तु गौण एव। उप
यातकेष्वभिचारगणनं तु वैदिकेतराभिचारपरम्। स्मृत्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वात्। एवं च श्येनेन कृते प्रतिप्रयोगादिना दैवाद्विपो मर
णे श्येनकर्तुर्न किंचिदपि प्रायश्चित्तम्। शत्रोर्मरणे तु तत्र तस्य प्रयोजककर्तृत्वात् प्रयोजक[illegible]यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तावदेव संपू
र्णम्। मरणजनकरोगादिकं प्रति अन्यकर्तृकखड्गघातादिकं प्रति च श्येनस्य हेतुतायाः वेदेन बोधनात्। श्येनवधप्रयुक्तमल्पं
भवत्येव। तान्त्रिकाभिचारकर्तुर्मरणसिद्धौ तत्तद्वधप्रयोजकत्वप्रयुक्तमुपपातकप्रयुक्तं च प्रायश्चित्तम्। कृतेऽभिचारे दैवान्म
रणे तु उपपातकप्रयुक्तमेव। ब्राह्मणविषये त्वभिचारस्य मन्वादिस्मृतौ निषेधात्तत्राधिकं प्रायश्चित्तं श्येनादिश्रौताभिचारक
रणेऽपि प्रायश्चित्तं तद्विषये भाट्टा अपि श्येनो विहितत्वादिष्टसाधनत्वाच्च धर्म एव तत्फलं वैरिवधस्त्वनर्थहेतुत्वा[illegible]धर्म इति
प्रतिपन्नाः। परे त्वेवं सति चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यत्रार्थपदं व्यर्थं निषिद्धकलञ्जभक्षणादि तु न चोदनालक्षणमि[illegible]तु व्या
वृत्तिफलकं तत्। तस्मात् श्येनो विहितत्वान्न धर्मः। नरकसाधनहिंसाफलकत्वाच्च न धर्म इति प्रतिपन्ना इत्यलम्। [illegible]तु मीमांस

रा·म कैर्वाजपेयेन यजेतेत्यादौ वाजपेयपदेन न द्रव्यं स्करारूपम्। स्वपदोपात्तयागरूपकरणावरुद्धायां बहिर्भूतद्रव्यस्य [illegible]त्वेना-
५० न्वयासंभवात्। वाजपेयवतेति बोधयितुं मत्वर्थलक्षणादोषः। वाजपेयेन यागं भावयेद् यागेन च स्वर्गं भावयेदिति बोधे [illegible]भे-
दापत्तिस्तस्मात्तन्नामधेयमिति सिद्धान्त इत्युक्तम्। तत्र मत्वर्थलक्षणेत्यस्य तत्कृतासाधुत्वं दोष इत्यर्थः। तदर्थे तेषां मत्वर्थीयानां
साधुत्वबोधकव्याकरणेन तत्रार्थे लक्षणया प्रकृतिप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनात्। कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादावपि कुन्तत्वादीनां
तत्संयोगिन्यारोपो न तु कुन्तसंयोगित्वेन लक्षणा। अत एव वाभ्रव्य इत्यर्थे बभ्रुरित्यादीनामसाधुत्वमुक्तं परश्चेति सूत्रे भा-
ष्ये। न च तद्भाष्यं शक्तिभ्रमेण बोधे असाधुत्वपरम्। शक्तिभ्रमस्य दुरुपपादतया अशुक्[illegible]न तत्संबन्ध्यपत्यमित्यर्थेऽणा-
दिप्रत्ययसमासयोः साधुत्वस्य सूत्राद्बोधेन तत्रार्थेऽन्यशब्दस्य लक्षणयाप्यसाधुत्वमित्यस्य सूत्रस्वारस्येन लाभाच्च। एतं-
न्मूलक एव विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादः। रघूणामन्वयमित्यादौ तदपत्यैर्घुत्वारोपाद्बोधः। सोमेन यजेतेत्यादौ त्वान्दसीमत्वे-
र्थे लक्षणेति बोध्यम्। अर्श आद्यजन्तं वा सोमपदम्। अत एव प्रोक्ताल्लुगिति सूत्रे प्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तादिप्यर्थे प्रोक्तादिति भाष्य- राम
मित्याशङ्क्य सौत्रोऽयं निर्देश इति भाष्ये समाहितम्। अत एव गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्य इति वचनं वार्तिककृतारब्धम्। ५०
अन्यथा तद्वृत्तिलक्षणयैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। लुगपि समानाधिकरणद्रव्यवाचकसत्त्व एव॥ लक्षणा। पेतत्सत्त्व एव। नत्रै
।

वानुपपत्तिप्रतिसंधानात्। न च लुकापिलक्षणेऽनान्वाख्यायत इति याच्यम्। शास्त्रबोधितत्वेन तत्र साधुत्वस्य निर्बाधत्वात्
। गुणगुणिनोरभेदस्यापि सत्त्वेन तत्र व्याख्यातमित्यन्यत्। गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेन तत्र पक्षे लिङ्गादि
सिद्धिर्बोध्या। अन्यत्रापि नामधेयत्वबीजं पूर्वमीमांसायां स्पष्टम्। नामधेयत्वे च वाजपेयादिपदं पदपरम्। मत्वर्थलक्षणाया
म साधुत्वेऽप्यस्यां तत्त्वाभावात्। स्वरूपस्यापि पदशक्यत्वाच्च। परं तदर्थयोरभेदाध्यवसायस्य पूर्वमुपपादितत्वेन वाजपे
यपदाभिन्नो याग इति बोधे पश्चात्साङ्गोपाङ्गविधिपर्यालोचने प्रवृत्तिनिमित्तरूपवैजात्योपस्थितौ विजातीयो यो यागो वाजपे
यपदशक्य इति शक्तिग्रहेऽन्यत्र तेन पदेन यागविशेषोपस्थितिः। इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ एतत्सहकारतर्व
धिकरणकमधुररवणं यत्कर्तृकं स पिकपदाभिन्न इति बोधे सहकारे कोकिलत्वजातिमत एव मधुररवणं जानतस्तद्वैजात्योप
स्थितौ तदवच्छिन्ने पिकपदशक्तिग्रहे तेन रूपेण बोधः। यत्तु पदस्य वाच्यतासंबन्धेनार्थेऽन्वय इति। तन्न। संबन्धाप्रसिद्धेः। पू
र्वमनुपस्थितसंबन्धस्य भानाङ्गीकारेऽपि सर्वथाऽप्रसिद्धस्याज्ञातस्य संबन्धस्य भानाननुभवात्। वाजपेयपदोत्तरतृतीया
याऽसाधुत्वापत्तेश्च करणाभेदेन हिंसेति सिद्धान्तः। यदपि वाजपेयपदं क्वचित् शक्तमिति सामान्याकारशा[illegible]णसा
मान्यतो वाजपेयपदशक्य इत्युपस्थित्याऽभेदान्वय इति। तदपि न। तथोपस्थितेः कारणाभावात्। किंचिदिव्येवोपस्थितेश्च

लु·मं नदि किंचिद्भिन्नो याग इति बोधोनुभवसिद्धः। किंच वाजपेयपदस्य योगेन सुराद्रव्ये शक्तिग्रहसत्वे नेदृशशक्तिग्रहासंभवादित्य
लम्। प्रवर्तना च लिङादेर्द्योत्या। पचेत्यादौ विनापि लिङादिकं प्रवर्तनाप्रतीतेः। अन्तर्भावितण्यर्थे प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वस्य द
५१ ष्टत्वाच्च। कर्त्रादिष्वपि द्योत्यतया एव दृष्टत्वाच्च। अत एव निमन्त्रये यं भवन्तमित्यादौ धातुना निमन्त्रणस्योक्तत्वेपि
लिङ्सिद्धिः। प्रहार्हे कृत्यतृचश्चेति लिङ्लोटौ। निमन्त्रणादिनिष्ठमर्हत्वं चावश्यकर्तव्यतालक्षणम्। किंच तस्याः वाच्यत्वे त
स्या एव विशेष्यत्वेन तत्रैकत्वस्यैव सत्त्वेन द्विवचनाद्यनापत्तिः। संख्यायाः स्ववाचकप्रत्ययान्तजबोधविशेष्य एवान्वयात्
कर्तृगतसंख्यायास्तन्निष्ठधात्वर्थ इव तद्विषयकप्रवर्तनायामप्यारोपेण तत्साधुत्वमित्यपि क्लिष्टम्। तत्र धातूपस्थितव्यापारा
णां मध्ये प्रयोजकव्यापारस्य विषयितया विशेषणत्वमितरेषां तु विषयतया विशेष्यत्वम्। एवं च पचेदित्यादावेककर्तृका
प्रवर्तनाविषयीभूतपाकानुकूला क्रियेत्यादिरीत्या बोधः। यत्तु द्योतकत्वेपि प्रवर्त्तनाविशेष्येति। तन्न। द्योत्यार्थे विशेषणता
या एवन्याय्यत्वात्। किंच तस्या विशेष्यत्वे देवदत्तादेः प्रधानभूतधात्वर्थानाश्रयत्वेनाकर्तृत्वे कर्तृलिङनयनापत्तिः। किंच स्वा राम
ध्यायोध्येतव्य इत्यादौ सत्त्वप्रधाने कृदन्ते प्रवर्तनाया विशेषणत्वमावश्यकमिति सर्वत्र तथैवोचितम्। तत्र हि प्रवर्तनाविष
याध्ययनकर्म स्वाध्याय इति बोधः प्रवर्तनाविषयत्वेन बुद्धस्य धात्वर्थस्य भाव्यत्वेन ग्रहात् कस्य भाव्यमित्याकाङ्क्षायां स्व ५१

पसदनादिविधिना निवर्त्तते। करणाकाङ्क्षा च बाह्यैरध्ययननियमनविधिभिर्निवर्त्तते। फलाकाङ्क्षा च यज्ञादिविधिभिः। अहं
गुरूपसदनं करणं नियमाश्चेति कर्तव्यता। अयं विधिः संपूर्णवेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वबोधकः। निष्कारणः षडङ्गो वे
दोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वाक्यान्तराद् अध्ययनस्य नित्यत्वमपीति नित्यकाम्यमेतदित्याहुः। तत्र सकलकारकविशिष्टे धात्वर्थे प्रव
र्त्तनायाविशेषणत्वे विधिप्रत्ययस्तात्पर्यग्राहकः। एवं च प्रवर्त्तनासितमन्नुमतत्वात्प्रत्वे श्रेयः साधनत्वं च विशिष्ट एव॥ धात्व
र्थस्य प्राप्त्यर्थत्वे तु तात्पर्यतो गुणांशे पर्यवस्यति। प्रवर्त्तनात्र वर्त्तमानकालेऽवभासते शब्दशक्तिस्वभावात्। इतरधात्वर्थस्तु
भविष्यत्काल एव तत एव। एतेन प्रेरणाप्रयोज्यपाकवर्त्तमानतादशायां पचेदिति स्यादित्यपास्तम्। विधिलिङादावुत्तमस्तु न
स्वप्रवृत्तौ स्वप्रेरणाया अकारणत्वेन तज्ज्ञानानुपयोगादिदमेवाभिप्रेत्योत्तमपुरुषो विधिशक्तिप्रतिबन्धक इति तान्त्रिकाः। एवं य
च्छब्दयोग एवकारयोगोऽपि विधिशक्तिप्रतिबन्धक इति बोध्यम्॥ इति तिङर्थविचारः समाप्तः॥ पिपठिषतीत्यादौ सनर्थ इच्छा
तस्याः प्राधान्यानुभवात्। तत्र धात्वर्थस्य कर्मत्वं समानकर्तृत्वेन तदुभयसंबन्धेन विशेषणता। धातोः कर्मणः समानकर्तृकादि
च्छायां वेति सूत्रस्वरसात्। गमेर्ग्रामः कर्म इषधातोरूपे कर्म णीइति सन्नन्तभाष्योक्तेरस्मात्कर्मण्यपि लादयः। अतएव नि
दिध्यासितव्यो विजिज्ञासितव्य इति प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। ननु ज्ञानस्वभावत्वाद्वर्त्तमानाप्याशंसाविषयभविष्यत्वाद्भविष्य

ल.म. तत्कालेत्याशंसायांभूतवच्चेतिसूत्रेभाष्येउक्तम्। तद्वीत्यावर्तमानायाअपिइच्छायाविषयभविष्यत्वेनभविष्यत्कालत्वात्सन्नन्ता
दुर्वर्तमानप्रत्ययासङ्गतिरितिचेन्न। सन्प्रत्ययार्थेच्छायाःप्रधानत्वेनगुणभूतप्रकृत्यर्थानुयायित्वात्। आशंसातुनप्रत्ययार्थ
५२ इतिप्रधानानुयायिन्येन। आबाधादिवत्प्रयोक्तृधर्मोह्याशंसा। आशंसेइत्यादिशब्दप्रयोगेप्रयोक्तृधर्मःसागम्यतइत्यन्यत्रवि॰
स्तरः। श्वामुमूर्षतिकूलंपिपतिषतीत्यादौआशङ्कार्थेसन्। इवकर्तृकमरणविषयाशङ्केतिरीत्याबोधःइच्छारोपेणात्रमत्सयइ
तिभाष्यसंमतेपक्षेउक्तोर्थःपश्चान्मनसबोधविषयइतिबोध्यम्। सन्नन्तेपिपठिषतिगन्तुमित्यादिवारणायैकार्थीभावः। तस्य
पटविधित्वाभावेपिवावचनानर्थक्यंनित्यत्वात्सनः। इदंद्वौपक्षौवृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। तत्रस्वभावतएतद्भवतिवाक्यंवृत्तिश्चेतिभा
ष्यात्सः। वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद्वाक्यस्यव्यपेक्षाविषयत्वाद्भिन्नार्थत्वेनबाध्यबाधकभावाप्रसङ्गइतिकैयटाच्च। पुनःपुनरवृत्ति
श्येनवापुचतिपापच्यतेइत्यादौयङाप्रकृत्यर्थगतंपौनःपुन्यंबाहुल्यंवाद्योत्यते। बाहुल्यंकार्त्स्न्यम्। क्वचित्कौटिल्यगर्ह्यश्च
पि। नित्यंकौटिल्येगतौलुपसदचरेत्यादिशास्त्रप्रामाण्यात्। तद्विषयेक्रियासमभि—हारेयङ्ङनभिधानात्। पाचयतीत्यादौ राम
णिज्वाच्याप्रेरणानतुद्योत्या। विशेषणत्वापत्तेः। एवंचतदाश्रयस्यकर्तृत्वानापत्तौण्यन्तास्प्रयोजककर्तर्यलाद्यनापत्तिः। अंत
र्भवद्योतकतापक्षस्यतत्रभाष्येप्रकृत्यर्थविशेषणत्वशब्देनोल्लेखःकृतः। किंचैवमपिप्रयोजकस्यकर्तृत्वाङ्गीकारेगमितोग्रामंदे ५२

वदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात्प्राधान्येन गत्यर्थत्वाच्च प्रयोजककर्तरि क्तस्यापत्तिः। योत्स्यस्य विशेष्य त्वाङ्गीकारेऽपि पाचयति देवदत्तश्चैत्रेणेत्यादौ प्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिः। मम तु धातुभेदान्न दोषः। न च स्वतन्त्रपदेन शब्दतः प्रधानस्येवार्थतः प्रधानस्यापि ग्रहणादुभयोः कर्तृत्वं तत्र प्रेरणाया विशेषणत्वेऽपि तस्या अन्यानधीनत्वलक्षणमार्थप्राधान्यमिति वाच्यम्। प्रयोज्ये कर्तरि तृतीयेव ण्यन्ताल्लादेरप्यापत्तेः। दुहादीनामप्रधाने कर्मण्यपि लादिस्वीकारेण लादिविधौ कर्त्राद्यंशे प्रधानाप्रधानन्यायाप्रवृत्तेः। तत्रार्थप्राधान्यस्य सत्त्वाच्च। किंचैवमन्तर्भावितण्यर्थेष्वुभयोः कर्तृत्वापत्तिः। स्वसाध्यक्रियाजनकप्रयोक्तृत्वं स्वतन्त्रत्वमिति पक्षेऽपि स्वतन्त्रं कारकं क्रियाजनकं कर्तेत्यर्थे बाधकाभावेन क्रियायाः प्रधानभूताया एव ग्रहणान्नोभयोस्तत्त्वम्। मम तु तत्र प्रयोज्यकर्तुः प्रायेण करणत्वेन विवक्षा। तत्क्रियाया अपि धातुना प्रायेण करणत्वेनैव बोधान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वम्। क्वचित्तु न तदपि। यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ तत्र प्रयोज्यव्यापारानुकूलव्यापारो धात्वर्थ इति बोध्यम्। अत एव चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयामीत्यादौ प्रयोज्यकर्तुश्चारादेः करणत्वमुक्तं भामत्याम्। चारेणेत्यस्यानुप्रवेशनान्वयेऽपि करण एव तृतीयेति बोध्यम्। वाचकत्वे तु न दोषः। प्रयोज्यस्य ण्यन्तप्रकृत्यर्थकर्तृत्वेऽपि ण्यन्तार्थकर्तृत्वाभावात्। ण्यन्तात्प्रधानकर्तरि ल इति भाष्ये प्रधानत्वं लप्रकृत्यर्थकर्तृत्वरूपम्। स्पष्टं चेदं हेतुमति चेति सूत्रे

ल॰ मं॰ माण्ये॥ इतिसनाद्यर्थविचारः॥ कर्तृकर्मविहितकृतां कर्तृकर्मणीवाच्ये। तयोरेवचलिङ्गाद्यन्वययोग्ययोः प्राधान्यं सत्त्वप्रधाना
५३ नीत्युक्तेः। कर्मकृतिचफलव्यापारयोर्व्युत्पत्त्यासइत्याद्युक्तम्। तत्रशतृशानजन्तार्थस्याख्याातार्थक्रियाविशेषणत्वमित्यर्थौलिख
न्नास्तेभूमिमित्यत्रचतुर्थोल्लासेस्पष्टः काव्यप्रकाशे। हरिरप्याह। वक्ष्यमाणोधीष्वात्रजपं श्वङ्क्रमणंकुरु॥ तादर्थ्यस्याविशे
षेपिशब्दाद्भेदः प्रतीयतइति। अध्ययनमत्रजपः। उभयत्रापिजपस्यैवविधिः। शब्देनत्वाद्येजपस्यप्राधान्यमन्त्येतस्यगुणभा
वइतितदर्थः। किन्तुशत्रन्तार्थस्याबुद्धिपूर्वकत्वादिरूपमप्राधान्यंप्रकरणादिवशाद्व्यञ्जनयावाप्रतीयते। यथालिखन्नास्तेइ
त्यादौ। एवंचतदर्थेसमानाधिकरणनामार्थस्यविशेषणत्वमेवान्यथातत्रविशेषणतामापन्नस्याख्यातार्थेविशेषणत्वंनस्या
त्। गलइक्तधारेत्यादौसमासेतद्विग्रहवाक्येचविपरीतमितिनगलदित्यादेः पूर्वनिपातासिद्धिः। भावार्थानांकृत्यसंज्ञकतव्या
दीनांखलर्थानांनपुंसकेभावेक्तस्यचसाध्यावस्थापन्नधात्वर्थानुवादकत्वमेव। अतएवैधितव्यमित्यादौनक्रियान्तराकाङ्
क्षा। अतस्तेष्वेकवचनमेवसत्त्वप्रधानानिनामानीत्युक्तेः। साध्यावस्थस्यापिपचतिरूपमित्यादाविवलिङ्गयोगः। तत्रलिङ्गान्तरा राम॰
संभवाल्लिङ्गसर्वनामत्वाच्चनपुंसकत्वमेव। लिङ्गान्वयित्वमेवचतत्रसत्त्वम्। शयितव्यायर्थेविभक्त्यालिङ्गान्वयोपयोगिसिद्ध
त्वावेदनमितिकश्चित्। घञादिवाच्यस्तुसिद्धावस्थापन्नः। पाकइत्यादौसर्वसंख्यादियोगदर्शनात्। तत्रापिप्रकृत्यासाध्या ५३

वस्यापकस्यैवोपस्थित्यौदनस्य पाक इत्यादौ नकारकान्वयहानिः। अध्याहृततिङन्तार्थक्रियायां तत्र कारकान्वय इति तु न
युक्तम्। न लोकेति निषेधेन कृद्योगषष्ठ्यनापत्तेः। कर्तृकर्मणोरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। काष्ठैः पाक इति त्विष्टापत्तिग्रस्तम्। न चै
कस्यैव सिद्धत्वसाध्यत्वाभ्यामुपस्थितिः कथं विरोधादिति वाच्यम्। यथा संबन्धिभेदेनैकस्यैवाचार्यत्वं मातुलत्वं च तथा कार
कलिङ्गादिसंबन्धिभेदेन साध्यत्वस्य सिद्धत्वस्य चैकत्र विरोधस्यैवाभावात्। यथा वा मृगो धावति पश्येत्यादौ धावनस्य मृगं प्रति
साध्यत्वं दर्शनं प्रति च साधनत्वं तद्वत्। एकस्यैव च धात्वर्थस्य साध्यत्वेन प्रकारतासिद्धत्वेन विशेष्यता एकनिष्ठत्वाच्च तयोर्न स्फु
टं ग्रहो बोधे। एतेन घञ्वाच्यो भावः प्रधानमिति ग्रन्थो व्याख्यातः। तदुक्तं कर्तरि कृदिति सूत्रे भाष्ये। घञादिवाच्यो भावो बाह्यः
प्रकृत्यर्थादिति। तुमुनादिवाच्यस्त्वाभ्यन्तर इति तुमर्थ इति सूत्रे भाष्ये। तत्र शोभनाद्यर्थस्य धात्वर्थफलान्वये शोभनं पाक इ
त्येव। कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु न। कर्तृसाहचर्येण कर्मणो धात्वर्थभेदेनान्वयिन एव तत्र ग्रहणात्। स्पष्टं चेदं भूजनात्सूजित
मित्यत्राष्टमे भाष्ये। एतच्च निरूपितं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे। व्यापारान्वये तु शोभनः पाक इत्येव। तस्य कर्मत्वाभा
वेन तद्विशेषणे द्वितीयाया अप्राप्तेः। तिङन्तार्थव्यापारान्वये तु नपुंसकतैव। एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमित्यपास्तम्। त
दुक्तम्। आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः॥ साध्यत्वेन क्रिया तत्र धा

ल.मं. तुरूपनिबन्धना॥ सिद्धभावस्तु यस्तस्याः सघञादिनिबन्धन इति। सिद्धभावः सिद्धत्वम्। यथा पचतीत्यादौ कल्पितान्वयव्यतिरेका
५४ भ्यां धातुभागक्रियायां प्रत्ययः कारक इति कल्पना श्रीयते तथा प्रकृतिः साध्यस्वभावमाचष्टे प्रत्ययस्तस्याः सत्त्वभावमित्यर्थ इ
ति हेलाराजः। अनेनात्रापीयं शास्त्रकृत् कल्पनैवेति दर्शयति। स्पष्टं चेदं भावे सार्वधातुके यगिति सूत्रे भाष्ये। साध्यत्वेन भाना
देव क्रियार्थक्रियोपपदे विधीयमानतुमुनादिसिद्धिः। भोक्तुं पाक इत्यादि क्रियापदस्य साध्यत्वविशिष्ट एव प्रवृत्तेः। पदार्थः प
दार्थेनेति न्यायस्तु क्रियातिरिक्तविषय एव। भोक्तुं गतो देवदत्तेन ग्रामो गतः कृतपूर्वी कटमित्यादौ कारकाणां गुणभूतक्रियाया
मन्वयात्। साध्यावस्थस्य प्रकारतया भानात्तस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपनञर्थेन्वयो न। तेन हित्वावच्छिन्नपाकाभावकर्तृकासत्ते
तिबोधाभिप्रायेण पाको नास्तीति न। वस्तुतो भोक्तुं पाको भोक्तुं गत इत्यादावसाध्येव। क्रियार्थोपपदां क्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्त्या
क्रिययोरेकजातीयत्वलाभेन स्वप्रकृतिकप्रत्ययार्थप्रत्ययगुणीभूतायाः साध्यावस्थमात्राया एव क्रियार्थक्रियाया ग्रहणात्।
ध्वनितं चेदमुपपदमतिङ् इति कारकोपपदात्कृदिति सूत्रयोर्भाष्य इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। किं च यत्र कार्ये क्रियावाचकशब्द राम.
ग्रहणं तत्रोक्तक्रियाया एव ग्रहणम्। यत्र तु क्रियारूपार्थग्रहणं तत्र गुणीभूतादेरपि ग्रहणम्। अत एव गतपाकादियोगे कार ५४
कविभक्तिकृत्वसुच्क्त्वादीनां साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। तुमुनादीनां सत्त्वभूतो भाव एवार्थः। अव्ययकृतो भाव इत्युक्ते

।ग।कइत्यादिविवतुमुनर्थेवैलक्षण्याननुभवात्। एवंचायंधात्वर्थानुवादक एव।तत्रतुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामितिसु
त्रेऽणुद्देश्यत्वरूपतादर्थ्यमपितुमुन्द्योत्यम्। तच्चसंसर्गः। प्रकृत्युपपदार्थयोस्तादर्थ्यवत्समानकर्तृत्वमपीहाभिधानबल
लभ्यः संसर्गः। क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवैजात्येनतुनभानम्। तदाकाङ्क्षादर्शनात्। कारकान्वययो
ग्यतावच्छेदकवैजात्येनतुभानमस्त्येव।एतद्धिहितण्वुल्तुकर्तर्येव। कृष्णंद्रष्टुंयातितंदर्शकोयातीत्यादौ कृष्णकर्मकभवि
ष्यद्दर्शनोद्देश्यकंदर्शनकर्तृकर्तृकंयानंकृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनकर्तृकर्तृकंतद्दर्शनोद्देश्यकंगमनमित्यादिरीत्याबोधः।एवं
क्त्वाणमुलादीनामपिअसत्त्वभूतोभावएवार्थः।तुमुन्वत्क्त्वाप्रकृत्यर्थक्रियाक्रियान्तरेविशेषणंधातुसंबन्धाधिकारात्।तयोः
संबन्धएककर्तृकत्वंपूर्वकालत्वोत्तरकालकत्वंच।समानकर्तृकयोःपूर्वकालेक्त्वेत्यनुशासनात्। समानकर्तृकयोरितिनिर्धार
णेसुप्।पूर्वकालइतिबहुव्रीहिः।समानकर्तृकयोः क्रियारूपार्थयोर्मध्येपूर्वकालसंबन्ध्यर्थवाचकाद्धातोःक्त्वेत्यर्थः।एवंचवा
क्यशक्त्योक्तसंबन्धतात्पर्यग्राहकाः क्त्वादयः सूत्रबलादेवतयोः क्रिययोरेककर्तृकत्वबोधः। क्वचित्तुजन्यत्वव्याप्यत्वादिक
मप्यधिकंभासतेतत्तुमानान्तरगम्यत्वान्नक्त्वाद्योत्यम्।यथाभुक्त्वैवतृप्तोनपीत्वाअधीत्यतिष्ठतीत्यादौ।अतएवाध्ययनकालि
कस्थितिमात्रायैवाधीत्यतिष्ठतीतिप्रयोगोनतद्भावकालिकस्थितिमात्रायेतिबोध्यम्। तदपिसंसर्गमर्यादयैवभासते।एतेनस

ल·मं· मानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यमित्यपास्तम्। संसर्गमर्यादयैव लाभेनान्यलभ्यत्वात्। कर्तरि कृदित्यस्य तु नात्र प्रवृत्तिः। अन्ययकृतो
५५ भावइत्युक्तेः। तत्राव्यवहितपूर्वकालत्वाद्येव संसर्गः। अतएव वर्षान्तरीयभोजनमादाय भुक्त्वा व्रजतीति न। अव्यवधानं तात्प
र्यवशाद्दण्डमुहूर्ताद्यहरादिभिर्यथायथं बोध्यम्। तेनाद्य भुक्त्वा श्वो गन्तेत्याद्युपपत्तिः। न च पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे मुखं व्यादाय
स्वपितीति न स्यात्। व्यादानस्य स्वापपूर्वकालत्वाभावादिति वाच्यम्। व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्त्या तमादाय तदुपपत्तेः। अ
त्र कालिकसंबन्धेन व्याप्यत्वमपि भासते। तेन व्यादानोत्तरं स्वापे कृते तदनुवृत्तावेव तथा प्रयोगो न तु मुखमीलने तथा प्रयोगः।
तदातननिद्रायास्तद्व्याप्यत्वाभावात्। दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादौ दर्शादियागवैशिष्ट्यस्य सोमयागे विधानम
तो दर्शादितः प्राक् सोमकरणे प्रत्यवायसिद्धिः। दर्शमात्रकरणे सोमाकरणे च तदभावसिद्धिः। आधानोत्तरं तावत्कालं संदिग्धजी
वनस्याति श्रद्धावतस्तु ततः प्राक् सोमानुष्ठानेऽपि न प्रत्यवायः। प्रागपि सोमेनैक इति आश्वलायनोक्तेः। उत्तरकालमात्रं पूर्वकाल
मात्रं वा संबन्ध इति तु न युक्तम्। संबन्धस्योभयनिष्ठत्वावश्यकत्वात्। तत्रोत्तरकालवृत्तित्वं न तद्ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वम्। राम
स्थित्वा पश्यतीत्याद्यभावात्। किंतु तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्तिकत्वम्। उत्तरकालस्य प्रत्ययार्थत्वे तु न यु
क्तम्। कृतिप्रत्ययार्थस्य विशेषत्वदर्शनात्तस्य विशेष्यत्वापत्तौ क्रियाप्राधान्यविरहेणाभीस्प्येयहित्वाभावापत्तेः। गुणभूतक्रिया ५५

माभूदित्यतस्तत्रोपाचकइत्यादावतिप्रसङ्ग इति भाव्यः ॥ परे तु समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तेर्धा
तोः क्त्वेति सूत्रार्थात् पूर्वकालः क्त्वाप्रत्ययार्थः प्रकारः। तद्बलादेवानन्तर्यसंबन्धेन तस्य धात्वन्तरार्थेऽन्वयः। अत एव भाष्ये स
मानकर्तृकत्वेन पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वान्नेति परिहृतम्। पूर्वशब्दस्यात्र पू
र्वकालोऽर्थो न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थः। न तूक्तार्थानामप्रयोग इति तदर्थः। तथा सतीह कस्मान्न भवत्यास्यते भोक्तुमिति
शङ्काऽपरभाष्यासङ्गतेः। तत्रापि लार्थक तुमुना पूर्वकालत्वस्यापि क्रियायां द्योतितत्वेन तत्समासेः। तत्र पूर्वकालत्वस्याप्र
तीतौ तु कथं क्त्वा आपादनम्। वासरूपन्यायेन लटा साधितमित्यन्यत्। यदा त्वासेः क्त्वा तदा भुजेस्तुमुनन भिधानान्नेति कैय
टः। पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्यादावन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वाऽन्येभ्यो व्रजितृभ्यः पश्चाद्व्रजतीत्यर्थ इति सा [illegible]यापेक्षं
पौर्वकाल्यमिति विभाषाग्रे प्रथमेति क्त्वा। आनन्तर्यसंबन्धेन पूर्वकालिकदर्शादिवैशिष्ट्यं च सोमे विधीयत इति न तत्र दोषः। एवं च
पूर्वकाल इति कर्मधारय एव। भूत इति तु नोक्तम्। लाघवानादरात्। तत्त्वेन बोधानुभवाच्च। एवं च षष्ठ्याः संबन्धवाचकत्वव
देषामपि समानकर्तृकत्वादिरूपसंबन्धवाचकत्वं वक्तुं शक्यमिति प्राहुः। नन्वेवमिष्टकाः पक्त्वाहं भोक्ष्येऽहं भुक्त्वा व्रजामीत्यादौ तृ
तीयापत्तिः। न च तिङन्तेन कर्तुरभिधानान्नेति वाच्यम्। तिङन्तार्थकर्तुरुक्तत्वेऽपि क्त्वान्तार्थकर्तुरभिधानाभावात्। अनभिहिते

ल·मं· भवतीतिपर्युदासात्। अतएवप्रासादेआस्ते इत्यत्रसदिक्रियाधिकरणस्याभिधानेप्यासिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीति
५६ भाष्यादौस्पष्टम्। तथापक्वौदनोभुज्यतेइत्यत्रद्वितीयापत्तिरितिचेन्न। कर्त्रादेरेकत्वेप्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्त्यभि
धानक्त्वान्ताद्यर्थगुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिहितवत्त्वस्यभाष्यादिप्रामाण्येनाङ्गीकारात्। तदुक्तंहरिणा। प्रधानेतरयोर्यत्र
द्रव्यस्यक्रिययोःपृथक्। शक्तिर्गुणाश्रयातत्रप्रधानमनुरुध्यते॥ प्रधानविषयाशक्तिःप्रत्ययेनाभिधीयते। यदागुणेतदात
दनुक्तापिप्रतीयतइति। क्रियान्तरसंबन्धस्यबुद्धिविषयत्वेएवक्त्वःसाधुत्वम्। एतेनपूर्वंक्त्वान्तार्थमात्रस्यबुद्धिविषयत्वेत
स्यकर्तृकर्माकाङ्क्षासत्त्वाद्अन्तरङ्गत्वेनद्वितीयादिकंदुर्वारमित्यपास्तम्। ओदनंपक्त्वाग्रामोगम्यतेदेवदत्तेनेत्यादौद्वितीया
भवत्येव। कर्मशक्त्योरेकनिष्ठत्वाभावात्। अतएवस्वादुमीतिसूत्रेभाष्येक्त्वातुमुन्णमुलादयःसमभिव्याहृतेनानुप्रयुज्य
मानेनसमानेऽधिकरणेनह्युच्यकारकेवक्तव्यास्तेनोक्तविषयेतृतीयादिर्नेत्युक्तम्। अव्ययकृतोभावइत्याश्रित्यचप्रत्याख्यातम्।
तत्रसमानशब्दएकपर्यायः। एवंचक्षुधंप्रतिहन्तुंशक्यमितिकैयटोक्तंचिन्त्यम्। वचनारम्भेऽसिद्धेः। क्षुधःप्रतिघातमात्रविशे
षणत्वमपिनयुक्तम्। गमेर्ग्रामःकर्मेप्स्तूभयमितिसन्दूत्रस्थभाष्यविरोधात्। अतएवग्रामोगन्तुमिष्यतेइत्येव। नतुग्रामःपग्ना राम
भवति। एवंचावृत्त्योभयत्रापिशाब्दान्वयएव। ग्रामोगन्तुमिष्यतेइत्यत्रगमिक्रियापेक्षोद्वितीयाचतुर्थ्यौनकदापिभवतस्तदपेक्षा ५६

कर्मत्वस्याप्यभिहितवत्सकाशादद्गतिकेपटोक्तेः। हरिरपि। इषेश्वगतिसंस्पर्शाद्ग्रामेयोलोविधीयते। तत्रेषिणैवनिभो
गः क्रियतेगतिकर्मणइति। संस्पर्शात्। इषेःक्रियामुखेनैवद्रव्यसंबन्धात्। निर्भोगः। अभिधानम्। इषिणा। तद्विहित्वलादि
ना। अतएवपक्वाभुज्यतइत्यत्रकेषांचिन्नव्यपेक्षते। ओदनपचतिः सोसावनुमानात्प्रतीयतइत्यत्रकेषांचिदित्युक्तम्। प्रथमा
न्तौदनपदवाच्यस्यायोग्यत्वान्नपचिक्रियासंबन्धः किंतुभुजिनैवेतिनपचिनिरूपिताशक्तिरूपात्तौदनपदार्थे किंतुसाम
र्थ्याद्वितीयान्तौदनपदार्थस्तत्रगम्यतेइतिकेषांचिन्मतमितितदर्थइत्यलम्। आख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तांप्रत्येव ये
क्रान्तोपस्थिताः सर्वाविशेषणमतुतासांपरस्परंसंबन्धः। गुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायात्। अतएवानियतः प्रयोगः स्नात्वाभु
क्त्वापीत्वाव्रजतिपीत्वाभुक्त्वास्नात्वेत्यादिच। आवाह्यषोडशोपचारैः पूजयेदित्यत्रोक्तसंबन्धेनावाहनविशिष्टपूजनेषोडशोप
चारैरित्यस्यकरणत्वम्। तेनावाहनस्यषोडशोपचारान्तर्गतत्वेपिनदोषः। दक्षिणदेशस्थैरप्राप्यगङ्गांपर्वतइत्यादौपरावर
योगेचेतिक्त्वा। प्राप्यतेइत्यध्याहारः। अप्राप्येत्यस्यदक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृकानदीकर्मिकाआरोपितप्राप्तिरर्थः। साचोत्त
रकालिकत्वेनपर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियान्वयिनी। अत्रपरभूतनद्याअप्राप्येत्येतद्द्वारकः संबन्धः। एवमतिक्रम्यपर्वतंनदीत्यत्रा
वरयोगः। दक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृकंपर्वतकर्मकप्राप्तिध्वंसोत्तरकालावच्छिन्ननदीप्राप्तिरितिबोधः। तेनोभयत्रक्रमेणप्राग

ल·मं· भावसमानाधिकरणत्वं ध्वंससमानाधिकरणत्वं चेतरप्रासौ फलति। क्वचित्साक्षात्क्रियाया एव परावरयोगः॥ यथा चेमौ
५२ समिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिरित्यत्र। तत्र विग्रहो विभिन्नत्वेन ज्ञानं तदुत्तरकालिकी अविकशब्दावधिका प्रत्ययकर्तृ
कोत्पत्तिरित्यर्थः। परत्वादिकमत्र लोकव्यवहारादूहनीयमित्यन्यत्र विस्तरः॥ इति करणविचारः॥ अथ प्रातिपदिकार्थो
निरूप्यते। तत्र घटादिपदेभ्यो घटत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधोनुभूयते। तत्र यद्यपि शक्तिपरिच्छेदकेषु मुख्येनानयनानयना
द्यात्मकव्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदस्तथापि व्यक्तिमात्रे शक्तिग्रहो संभवी। तासामानन्त्यात्। यत्किंचिद्व्यक्तौ शक्ति
ग्रहात्तद्विषयव्यक्त्यन्तरस्यापि शाब्दे भाने गोपदादश्वस्यापि भानापत्तिः। तद्विषयकशाब्दे तद्विषयकशक्तिग्रहस्य कारणत्वा
भ्युपगमे तत्र व्यभिचारश्च। किं च हस्तिपकव्यक्त्यन्तरे हस्तिसंबन्धग्रहाद्यत्र हस्तिपके सन गृहीतस्तस्यापि हस्तिदर्शने स्मर
णापत्त्या व्यक्त्यन्तरे संबन्धज्ञानस्य व्यक्त्यन्तरज्ञानाहेतुत्वात्। किं च सर्वेषां शब्दानां व्यक्तिमात्रबोधकत्वे गौः शुक्लो
डित्थ इत्येषां सहप्रयोगानुपपत्तिः। तस्माज्जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टासु तत्तज्जात्याद्यनुगमीकृतव्यक्तिषु शक्तिग्रहो वाच्यः। वा राम·
दृश शक्तिग्रहेण सकलव्यक्तिबोधदर्शनात्। व्यक्त्यंशे शक्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नविशेष्यताशालीजातिप्रकारकशक्ति
ग्रहे तु तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधसंभवः। एवं चैतदर्थं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यङ्गीकारो व्यर्थ एव॥ किं च तदङ्गीकारे प्रमेयप ५२

ज्ञानसामान्यलक्षणयाधर्माणांधर्मिणांविशिष्टस्यचसर्वस्यतत्तद्रूपेणज्ञानापत्तौसार्वज्ञ्यापत्तिः। नचस्ववृत्तिधर्माश्रयत्वस्वरूपयातै
यासामान्यधर्मप्रकारकमेवज्ञानमितिनदोषइतिवाच्यम्। प्रत्यासत्तेः प्रकारतयाभानस्य क्वाप्यदृष्टत्वात्। किंचाविद्यमाने
नष्टविनाशसंबन्धस्योपपादयितुमशक्यत्वेनभाविषुशक्तिग्रहासंभवस्तदवस्थएव। भाविजात्याश्रयत्वमादायतदुपपादनेचक्षुः
संयुक्तेभाविपाकजरूपादेर्भाविचक्षुःसंयुक्तसमवायात्प्रत्यक्षापत्तिः। विनश्यदवस्थेघटप्रत्यक्षवारणायसन्निकर्षाणां
कार्यसहभावित्वेनैवकारणतावश्यकत्वेनात्रैवदृष्टविपरीतकल्पनेमानाभावः। समवेतगुणनाशस्याश्रयनाशकसाम
ग्र्येव। प्रत्यक्षविषयस्यापिकार्यसहभावेनकारणत्वेगौरवम्। एवंविनाशकालेद्रव्यस्यसत्त्वेतेनापिकार्यकारणभावेनन
निर्वाहः। तत्कालेतदसत्त्वेतुसन्निकर्षस्याप्यभावः। संबन्धिद्वयाश्रित सन्निकर्षस्यान्यतरासत्त्वेउपपादयितुमशक्य
त्वात्। वस्तुतोविनश्यदवस्थेघटः प्रत्यक्षएवसत्यांसामग्र्याम्। घटोनास्तीत्यादौप्रसक्तियोग्यवर्त्तमानघटानामेवाभाव
प्रतीतिरित्यलम्। एवंचजात्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान्जातिशब्दः गुणाद्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान्गुणशब्दादि
रितिव्यवस्था। तत्रविशेषणविशेष्ययोरुभयोरपिशक्तिः। शक्यतावच्छेदकत्वंचशक्यैकदेशेप्रकारत्वम्। हस्तिपकत्वादाव
प्यारोपेणगृहीतहस्तिसंबन्धाद्हस्तिदर्शनेहस्तिपकत्वेनोपस्थितिर्विशेषणविशेष्ययोरन्यतरधर्मस्यान्यतरत्रारोपेवि

ल·मं· शेषणत्वादिकमेवबीजकम्। अतएवशिखीध्वस्तइत्यादौ विशिष्टस्य ध्वंसेऽन्वयः कारकविशेषणे च गुणादौ कारकत्वम्। य-
५८ त्तु संबन्धग्रहविशेष्यत्वस्य संबन्धिभाननियामकत्ववत्तदवच्छेदकत्वस्य धर्मभाननियामकत्वम्। यथा हस्तिपकादौ ह-
स्त्यादिसंबन्धग्रहस्य हस्तिपकत्वादिनोपस्थितौ नियामकत्वम्। अतएव दण्डाद् घटत्वेन घटस्य घटाच्च दण्डत्वेन दण्डस्योप-
स्थितिः। एतेन शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिरित्यपास्तम्। फलाभावात्। यथा च शक्तिग्रहे शक्यतावच्छेदकानुगतीकृतसकल-
व्यक्तिभानम्। एवं शाब्दबोधेऽपि तदनुगतसकलव्यक्तिभानम्। न ब्राह्मणमित्यादावेकवचनं तु शक्यतावच्छेदकगतसंख्यां-
विशेष्येऽरोप्य प्रयोगान्नानुपपन्नम्। शक्यतावच्छेदकत्वं शक्यनिष्ठाया विशेष्यतायास्तदवच्छेदकतायाश्च प्रकारतया भासमा-
नत्वम्। घटादिपदशक्तिग्रहे च घटत्वादेरेव तत्त्वं न द्रव्यत्वादेरिति न तेभ्यो द्रव्यत्वादिप्रकारकबोधः। द्रव्यादिपदाच्च न घटत्वा-
दिप्रकारकबोधः। अतएव आकाशपदस्य शब्दाश्रयत्वेन शक्त्यभावेऽपि ततस्तद्रूपेण बोधः। तद्धि शिष्टविषयकसंबन्धग्रहस्यै-
व तद्धि शिष्टविषयकज्ञानहेतुत्वादिति मणिकृतोक्तम्। वस्तुतस्तत्राकाशत्वमखण्डोपाधिरूपं तत्तत्सद्रूपं वा जातिरूपं वा राम
शक्यतावच्छेदकम्। तेनाकाशः शब्दाश्रय इति प्रयोगोपपत्तिः। तदुक्तं सरूपसूत्रे भाष्ये। द्रव्याभिधानं व्याडिरिति। एतस्य
संजातेरूपलक्षणत्वेनाश्रयणात्परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजातियुक्तं शब्देनोच्यत इति कैयटः। श्येनचितं चिन्वीत- ५८

त्यादौचश्येनाकाराचितिमितिमध्यमपदलोपीसमासइतिनतत्रानुपपत्तिः।अत्रपक्षेयोपःशब्देनोच्यतेससर्वोपिद्रव्यंधर्मयुक्तःकश्चिन्मुख्यतद्धर्मयुक्तःकश्चिदुपचरिततद्धर्मयुक्तः।तदुक्तम्।वस्तूपलक्षणंयत्रसर्वनामप्रयुज्यते॥द्रव्यमित्युच्यतेसोर्थोभेद्यत्वेनविवक्षितइति।इदंतदितिसर्वनामपरामर्शयोग्यंद्रव्यमित्यर्थः।अतइतियत्प्रतीयतेतद्द्रव्यमितिनिरुक्तोक्तेः।लक्षणान्तरमाह।भेद्यत्वेनेति।किंचिन्निरूपितविशेष्यत्वेनेत्यर्थः।विवक्षितइत्यनेनशब्दार्थस्येदंलक्षणमित्युक्तम्।एवंचजात्यादेरपिविशेष्यत्वविवक्षायांद्रव्यत्वमेव।तिङन्तार्थक्रियायाअपिकिमादिभिःपरामर्शात्सुखमित्यादिभिर्विशेष्यत्वाच्चसिद्धान्तेसंख्ययाविशेषणाच्चद्रव्यत्वमेव।विप्रतिषिद्धंचेत्यादौतुसामर्थ्यात्तन्त्रान्तरीयप्रसिद्धद्रव्यग्रहणमितिहेलाराजः।अन्येतुजातिरेवशक्योभयत्रशक्तिकल्पनेव्यक्तौशक्तेर्जातौतदवच्छेदकत्वस्यवाकल्पनेगौरवात्।युक्त्यन्तरमपिशक्तिवादान्तेउक्तम्।व्यक्तिभानंतुशक्तिग्रहविशेष्यत्वेन।तवतत्रावच्छेदकत्वेनजातिभानवत्।शक्तिग्रहस्तुगौर्गोपदशक्यइत्येव।सचस्वर्गेध्वस्तइतिवन्नागृहीतविशेषणाबुद्धिर्विशेष्येउपजायतेइतिन्यायसहकृतलाघवेनजातिमात्रे।यद्वा।जातिविशेष्यकएवशक्तिग्रहोगौर्गोपदशक्यइतिजातावेवशक्तावप्येवमेवाभिलापात्।जातेराश्रयावियोगेपितस्याःकेवलायाःशब्दवाच्यत्वम्।यथामुखस्यस्वस्थानावियोगेपिजलादौदृश्यमानस्यमुखपदबोध्यत्वंतद्वत्।शक्यनावच्छेदकंतुशब्दगताजातिः।शब्दार्थ

ल· मं· योऽस्तादात्म्येन तद्गततज्जात्योरपि तत्त्वात्। यद्वा। जातिगतो धर्मस्तथा। विनापि संकेतविषयतां सामान्येन संबन्धनियमात् स्वसह
५९ चरितां व्यक्तिं जातिं विशिनष्टि। यथा चक्षुरादीनि रूपादिज्ञाना गृहीतान्यपि चाक्षुषयामीत्यनुव्यवसाये गृह्यन्ते तद्वदिति हरिग्रन्थे
स्पष्टम्। मास्तु वा व्यक्तेर्भानमित्याहुः। तदुक्तं तत्रैव भाष्ये। आकृतिं वाजप्यायन इति। व्यक्तेरभानेऽप्यानयनादिक्रिया तत्र केवलाया
असंभवन्ती व्यक्तिसाहित्येन निष्पाद्यते। तदुक्तं सरूपसूत्रे। तद्धितार्थेति सूत्रे च भाष्ये। आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति
कृत्वा तत्सहचरिते द्रव्ये भविष्यतीति। यथाग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरायनासंभवाद् चोदितमपि पात्रमानीयते। एत
देवाग्नेरायनं यत् पात्रस्थस्य। तथाकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् तत्सहचर्याद्द्रव्यमभिनिविशन्ते सर्व एवाकृतेः
क्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्यद्वारकः संपद्यत इति कैयटः। साहचर्यं च संबन्धः। आकृतेरारम्भणादिभिः शब्दोऽन्व
यस्तु बोधे बाधस्याप्रतिबन्धकत्वादारोपेण वोपपाद्यः। द्रव्यगतलिङ्गसंख्यादिवत्तद्गतभेदारोपेण गौश्च गौश्चेत्यादिस्तु चान्वयो
पपत्तिः। कदाचिदेकेनैव शब्देन द्रव्यगतद्वित्वादिमत्त्वेन प्रतीतिरित्याद्यूह्यम्। हरिश्चाह। व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रति राम
पद्यत इति केचित्। वस्तुतस्तु संबन्धात् स्मृतव्यक्तेर्भानमित्येव न्याय्यम्। अत एव सरूपसूत्रादिस्थभाष्येणैकवाक्यता। त
स्यार्थे तद्वादे विशेषणतया भानमिति वक्ष्यते। गोत्वादिपदे जातिरेव धर्मी तद्वृत्तिधर्मे च गोत्वादिपदानां शक्तिरनन्तत्वान् ५९

कदापि गोव्यक्तिविशेष्यकोबोधः॥ नापि तद्विषयाक्रियायतस्तैर्मव्यनुपलक्षितगोत्वादितरपदार्थसंबन्धबोधनम्। मुख्यत्वश्रे
स्यचप्रत्ययार्थप्रायेणोपलक्षणत्वमेव। अतएवोपगव मानयेत्युक्ते नोपगोरानयनम्। उपलक्षणत्वं चोपलक्ष्यविषयक्रि
याः विषयत्वमेव। सहचरितां व्यक्तिं जातिर्विशिनष्टीति पक्षे जातिप्राधान्ये एकवचनं तात्पर्यग्राहकं तरुः शैलमित्यादौ समा
हारद्वन्द्वश्च पटस्य शुक्ल इत्यादौ व्यक्तेः प्राधान्यं जातेर्विशेषणता। शुक्लः पटः पटो नेत्यादौ च। शाबले यस्य गौर्घटो नित्य इत्याद्यन
भिधानात्। एवमेव घटो न द्रव्यमिति न। यद्वा। जातिव्यक्त्योर्व्यतिरेकाज्जातेरेव प्राधान्येऽपि नवाहाद्यन्वयानुपपत्तिः। अत एव ग
वादिशब्दार्थानाम् अप्यगतलिङ्गादियाहिता। तदप्युक्तं तद्धितार्थेति सूत्रे भाष्ये। अथवा व्यतिरेकाद्द्रव्याकृत्योर्द्रव्यानयन
मिति गोत्वपदजन्यबोधे गोत्वं तु भेदप्रधानतादात्म्येन व्यक्तेर्विशेषणत्वमिति न गोत्वं वाहयेदिति प्रयोगः। एवमेव घटः शुक्ल
इत्यादौ गुणिगतलिङ्गादिग्राहिता शुक्लादिशब्दानाम्। पटस्य शुक्ल इत्यत्र तु न। भेदस्यैव तत्र संबन्धत्वात्। यदा जातिव्यक्त्यो
र्भेद एव विवक्षितो वाहाद्यसमभिव्याहारो जातेः प्राधान्यं च तदाभावप्रधानो निर्देश इति व्यवहारः। स च यथाभिधानमिति नाति
प्रसङ्गः। तदुक्तं जात्याख्यायामिति सूत्रे भाष्ये। जातिशब्देन जातिरप्यभिधीयते द्रव्यमपि। कथं पुनर्ज्ञायते द्रव्यमपीति। एवं
हि कश्चिन्महति गोमण्डले आसीनं गोपालकं पृच्छति। अस्त्यत्र कांचिद्गां पश्यसीति। स पश्यति पश्यति चायं गाः पृच्छति च

ल॰ मं॰ नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितमिति तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनम्। यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनमिति। जातिशब्देनेत्यस्य जा
६० तिशक्तिग्रहविषयेणेत्यर्थः। द्रव्याभिधानमित्यस्य द्रव्याभेदेनाभिधानविशेष्यतया द्रव्याभिधानं चार्थः। सामान्याभिधानमित्य
स्य द्रव्याद्भेदेन विशेष्यतया तदभिधानमित्यर्थः। यत्तु बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। यदा गुणो गुणिविशेषको भवति
तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो निर्देशः। यदा तु गुणिना गुणोऽव्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति तदान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्र
धानो भवति निर्देश इति। तत्तु भावप्रधानतात्पर्यग्राहकमात्रोपलक्षणम्। तथा सरूपसूत्रेपि जातेः पदार्थत्वे तस्या एकत्वाद् द्वि
वचनाद्यसिद्धिमाशङ्क्य व्यक्तिवादे च न ब्राह्मणं हन्यादित्यादावेकं ब्राह्मणमहत्वा कृती स्यादित्याद्याशङ्क्योक्तम्। न ह्याकृति
पदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थकस्य वाकृतिर्न पदार्थः। उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित् किंचिद् गुणभूतं किंचित्प्रधानभू
तमिति। यथा पचतइत्यादौ क्रियाप्राधान्येपि साधनसंख्याकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोषइ्ति
कैयटः। मतुप्सूत्रेपि कैयटः। आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्येआश्रीयते यथा पशुनायजेतेत्यादाविति। पदार्थ इत्य राम
स्य पदजन्यबोधविषय इत्यर्थः। गुणभूतमित्यादेः स्वारसिकतयेति शेषः। कदाचित्तस्यापि प्राधान्यं तु तात्पर्यग्राहकसापेक्ष
मिति तदाशयः। द्रव्यप्राधान्ये च क्वचिज्जातिगतसंख्यया वचनम्। यथा न ब्राह्मणमित्यादौ। तज्जात्याक्रान्तसकलव्यक्तीनां च बो ६०

घ इति बोध्यम्। इदं चाभेदेन व्यक्तेर्विशेषणत्वे द्रष्टव्यम्। भेदेन विशेषणत्वे तु जात्याख्यायामिति सूत्रोक्तरीत्यैकवचनमेव। व्य
क्तेः प्रकारत्वं च निरवच्छिन्नायाएव। विशेष्यभूतजात्या चानुगमः। न हि प्रकारीभूतमेवानुगमकमित्यत्र मानमस्ति। यत्तु स
मर्थसूत्रे भाष्ये घटयोः कृतवीरपुरुष इत्यादौ द्रव्यवादे तस्य भेदाभावान्नभिन्नार्थानामेकार्थीभावरूपं सामर्थ्यमित्याशङ्
क्य वाच्यमपि द्रव्यं द्वारीकृत्य यथा विशेषणविशेष्यभावो जातिवादे एवं द्रव्यवादेऽ वाच्यगुणकृतभेदमाश्रित्य तदुपपत्ति
रिति। तत्र वाच्यमित्यस्य शक्त्यविषय इत्यर्थः। शुद्धद्रव्यवादस्त्वग्रे पदमेवोपपादयिष्यते। घटो घट इत्यादौ विशेष्यविशे
षणभावाप्रतीतेः सोपि भेदसापेक्ष इति तदाशयः। जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ इति गौतमीयसूत्रे। तद्वार्त्तिककारो व्याह
गुणत्वेपि विशेषणार्थः किं विशेष्यते प्रधानोपसर्जनभावस्य नियमेन पदार्थत्वम्। यदा भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्तिः
पदार्थो न जात्याकृती। यथा गौस्तिष्ठति गौर्गच्छतीति। तयोः स्थानादीनामसंभवात्सा पदार्थः। यदा पुनरभेदो विवक्षि
तः सामान्यगतिश्च तदा जातिः पदार्थ इतरे विशेषणम्। यथा गौर्न पदा स्प्रष्टव्य इति। अत्र सर्वव्यक्तिलाभायैकवचने प्र
धानत्वेन जातिः प्रधानं तस्याः साक्षात्स्पर्शासंभवाद्व्यक्त्यभेदविवक्षा बोध्या। पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्राकृतिः वैश्य
द्रव्यानेयम्याकृतिः शब्देलिस्फोटवादे निरूपितम्। केचित्तु पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्र शब्दज्ञानानुपाति वस्तुशू

त.मं. न्यं निंकस्यास्यं ज्ञानं पा तज्ज लोकम्। वस्तुशून्यमित्यस्य बाह्यवस्तुशून्यमित्यर्थः। बाधज्ञाना बाध्यत्वाद्व मिथ्याज्ञानाद
६१ स्य भेदः। बाधज्ञानसत्त्वेपि शब्दव्यवहारस्य तज्जन्यज्ञानस्य च जायमानत्वात्तदुक्तमत्यन्तासत्यपि त्वर्थे ज्ञानं शब्दः करोति
हीतीत्याहुः। अपरे तु धर्ममुपलक्षणीकृत्य शक्तिग्रहाद्वस्तुतस्तत्तद्धर्माकृतिविशिष्टा व्यक्तिर्बुध्यते न तु तद्धर्मप्रकारेणे ति
व्यक्तिवादे। प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यतोपि वस्तुतस्तत्तद्विशेषणविशिष्टव्यक्तेः स्वरूपेणोपस्थितिः। यथापः शुक्लवा
साः सदेवदत्त इत्यादौ शुक्लवाससोपलक्षिते शक्तिग्रहेपि देवदत्तपदजबोधेन तज्ज्ञानं तथा जात्यादेरपि। एवं देवजात्यादेरु
पलक्षणत्वम्। यत्त्वाश्रयाणां सर्वेषां स्वरूपतः शक्तिग्रहविषयत्वं संपाद्य स्वयं शक्तिग्रहाविषयो बोधाविषयश्च। यथा काक
वन्तो देवदत्तगृहा इत्यादौ काकः स्वोपलक्षितोत्तृणात्वादिना तद्गृहमितरेभ्यो व्यावर्तयति तथा जातिर्व्यक्तीरुपस्थाप्य
स्वोपलक्षिताभिस्ताभिः शक्तिमितरेभ्यो व्यावर्तयति। घटत्वाश्रयो यः स घटपदशक्य इति शक्तिग्रहस्तत्पदेन विशेष्यमात्र
परामर्शः। घटो घटपदवाच्य इत्यस्याप्ययमेवार्थः। एतदेवाभिप्रेत्य ध्रुवमपायेइति सूत्रे भावतः पतितइत्यादावध्रुवत्वमा
शङ्क्य सतोप्यविवक्षयासम्ब्रहितम्। सरणोपलक्षितं द्रव्यमात्रमत्र विवक्षितमिति कैयटः। तदुक्तम्। आनन्त्येपि हि भा राम.
वानामेकं कृत्वोपलक्षणम्। शब्दः सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यतीति। हरिरप्याह। अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा ६१

गृहीतंगृह्यशब्देनशुद्धमेवाभिधीयतइति।शुद्धमेवनतुउपलक्षणीभूतकाकविशिष्टमित्यर्थः।तथासत्योपाध्युपलक्षितं
सत्स्वमुपाध्यनादरेणैवशब्दैरभिधीयतइतिहेलाराजः।नब्राह्मणमित्यादौब्राह्मणत्वोपलक्षिततत्त्वस्यसर्वव्यक्तिषुसत्त्वा
न्नदोषः।पट्टा।रूपसामान्यात्सर्वव्यक्तिषुग्रहणननिषेधादिति।तदुक्तमइउण्सूत्रेभाष्येरूपसामान्याद्वासिद्धम्।बाल
स्याप्यशक्तिग्रहोपिईदृशोगोपदवाच्यइति।अत्रापिपक्षेशक्तिग्रहेभासमानोपलक्षकरूपेणद्रव्यस्यभेदमाश्रित्यवीरपुरु
षवत्त्वादिसमासः।वीरपदेनापुरुषस्याप्युपस्थितस्यातयोर्नपर्यायतातद्बोध्यव्यक्तिमात्रबोधकत्वंहिपर्यायत्वमितिवद
न्ति।अयमपिपक्षःसमर्थसूत्रेभाष्येस्पष्टइतिसमासवादेनिरूपयिष्यते।यत्तुजातिपक्षेपिगवादिपदानामुभयत्रशक्तिः
शक्तिग्रहकार्यकारणभावेचजातिप्रकारत्वस्यैवनिवेशोनतुव्यक्तिविशेष्यकत्वस्यनिवेशः।अतएवव्यक्त्यंशेकुण्ठा
शक्तिस्तदंशेतज्ज्ञानानपेक्षणात्।एतावतैवजातौशक्तिरितिव्यवहारइति।तन्न।गौरवात्।किंचसामान्यलक्षणारत
ण्डुनाप्यह्ययंप्रकारस्तस्याशक्यत्वम्।कार्यतावच्छेदककोटौविशेष्यांशानिवेशेगोत्वेनाश्वादिबोधापत्तेः।नचप्रका
रताविशेषएवनिवेश्यतइतिवाच्यम्।तस्यगोनिष्ठविशेष्यतानिरूपितेतिशब्देनैवबोधनीयतयादुर्ज्ञेयत्वात्।तन्नि
वेशेतुगोव्यक्त्यन्तरबोधोनस्यात्।तन्निष्ठविशेष्यतायास्तन्निरूपकत्वाभावात्।यदितुविशेष्यांशेविशेष्यतायाःप्र

स·मं· कारातिरिक्तानवच्छिन्नतयानिवेशात् तत्र न दोष इति विभाव्यते। तदा वृथायं प्रयासः। किंच घटत्वावच्छिन्नं सर्वं प्रति द पङ्
६२ कारणताग्रहोपि मदुक्तरीत्यैवास्तु ग्रहो न भवदुक्तरीत्येत्यलम्। यत्तु कुत्सित इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। स्वार्थमभिधाय शब्दो
निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेत इति। तस्यायमर्थः। स्वार्थं जात्यादि। अभिधाय तद्विषयकाभिधाग्रहविषयीभूता शब्दः प्राति
पदिकरूपस्तदितरनिरपेक्षः समवायेन संबद्धं द्रव्यमाहेति। अभिधायेत्यस्य प्रतिपाद्येत्यर्थे क्त्वोनुपपत्तिः। शब्दतो जातिव्य
क्त्योः क्रमेण बोधाननुभवात्। प्रत्यक्षदृष्टक्रमस्यात्रारोप इत्यपि न युक्तम्। आश्रयानालिङ्गितजातिप्रत्यक्षस्याप्यननुभव
विरुद्धत्वेन तत्रापि वस्तुतः क्रमाभावात्। भट्टास्तु जात्या व्यक्त्याक्षेपः। विशेषणत्ववैशिष्ट्येनैव जातौ पदानां शक्तिग्रहाद्वि
शेषणपदत्वानुपपत्त्या विशेष्यव्यक्तेराक्षेपः। त्वादिरहितपदबोध्या जातिर्व्यक्तिविशेष्यकबोधविषया। विशेषणतया गृही
तशक्तिकत्वादित्यनुमानम्। यत्तु जातेर्निर्विकल्पकोपस्थितिर्निर्विकल्पके इन्द्रियवत् शब्दोपि करणं शक्त्यनुभवोपि जा
त्यंशे निष्प्रकारक एव। गोत्वं किंचिदाश्रितं जातित्वादित्यनुमानम्। पदप्रयोज्यायाश्च उपस्थितेः शाब्दकारणत्वान्न व्युत्प राम·
त्तिभङ्गः। सति तात्पर्ये धूमो यं ज्वलतीत्यतो वह्निर्ज्वलतीति बोधो भवत्येवायमेवाक्षेप इति तन्न। तादृशे हि तूपस्थितेरसा
र्वत्रिकत्वात्। शब्दतो जातित्वेनानुपस्थितेः। अर्थापत्तेरपि नावसरः। अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि बोधात्। समान ६२

संविद्संवेद्यत्वमासेपड्स्य [illegible] ॥ [illegible] कादिगुणगृह्यमाणेषु तेन स्त्वजलत्वपृथिवीत्वसंशयदर्शनात् ॥ द्रव्यमि
लिघटज्ञानेघटत्वभानाभाव [illegible] जातिभाने [illegible] तयाव्यक्त्यभानाच्च। किंचगवाविशिष्येन [illegible]
स्युप्रमानवित्तिवेद्यत्वेपिगो [illegible] नमेवस्यान्नविशिष्टबुद्धिरित्याहुः। तन्न। व्यास्यादि
प्रतिसंधानंविनापिबोधात्। एतेनज [illegible] जेत्यपास्तम्। अनुपपत्तिप्रतिसंधानंविनापिबोधात्। क्व
चित् शक्यार्थमात्रबोधे [illegible] पदस्यैकान्यत्र [illegible] त्वाच्च। नचैवंप्रकृतेअन्यथोपपत्तेश्चेत्यलम्। तत्रगवादि [illegible]
न [illegible] दीनांप्रतीतौ [illegible] दावित्सारस्यादीनांप्रतीतिः सानुगा निर्वचेवेत्यन्ये। शाब्दीवेत्यपरे। जलतैलादयः शब्दास्त्ववयवाव
[illegible] साधारणाः। [illegible] त्वौषधादिसंस्कृतेपरिच्छिन्नेतैलादयोव्यवस्थितास्तदापितेःवयवंसमुदायरूपेणाहुस्तदभिप्र
[illegible] भाष्येउक्तं [illegible] अवयवेपिवर्तन्तेयथातैलंभुक्तमित्यादिना। एवंगुणिपरशुक्लादिषुगुणःशक्यः। [illegible]
चानन्त्यम्। शुक्ल [illegible] मेकत्व [illegible] रात्। आश्रयभेदौपाधिकस्तुभेदव्यवहारः। एकोपिसावयवः। अतएव
वअल्पत्वमहत्त्व [illegible] यद्वैक [illegible] गादिगुणान्तरसंमिश्रणेमहत्त्वमन्यथाल्पत्वमितितमस्तने [illegible]
स्पष्टम्। क्रियाप्येवमेकानित्याच। उत्पाद [illegible] संबन्धस्यैव। पच्यादिशक्यापियाःव्यवधानेनफलजनिकासैकैव

१ मं अन्यासां तु तादर्थ्यात् [illegible] अन्यत्र हारो गौणः। एकपटशुक्लापरपटशुक्लगुणयोः प्रत्यभिज्ञाभावस्तु आरोपितभेदकृतः
६२ [illegible]चिरस्येव त[illegible] भिन्नः। गुणभेदेषु तु वक्ष्यति जातिः। पाचक इत्यादेः पाकक्रियासंबन्धवत्कर्तरि शक्तिः। क्रियापक्षे र
[illegible]यकर्ता शब्द[illegible]न्यो विशिष्टशाक्यः। संबन्धश्च क्रियाकारकभावः स एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रवृत्तिनिमित्त
[illegible]च यज्ज्ञाना[illegible] प्रवृत्तिस्तत्त्वम्। तस्य भाव इति सूत्रे भावशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमेव। अत एव तत्र तः संबन्धे भावप्र
[illegible]ः। शब्दप्रवृत्तेश्च क्वचिद्धर्मस्वरूपज्ञानात् क्वचित्संबन्धज्ञानादिति स्पष्टं तस्य भाव इत्यत्र कैयटे। तत्र जातिगु
णयोर्लोकनिरूढत्वात् सोऽयमित्यादिप्रतीत्या भेदनिबन्धनस्यातिरेकाभावात् तत्र संबन्धे भावप्रत्ययः। क्रियायां तु कृदन्ते भेद
स्यैव नियमेन प्रतीतेस्तत्संबन्धज्ञानादेव शब्दप्रवृत्तिरिति तत्रैव भावप्रत्ययः। क्रियाकारकयोर्भेदाभेदाविति मते तिङन्ते
तु युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे इत्युक्ते भेदतिरोधानम्। अत्र च शब्दशक्तिस्वभाव एव बीजम्। अत एव कृत्तद्धितसमासे
भ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेत्युक्त्वा पाचकत्वमित्युदाहृतं हरिणा। क्रियाप्रवृत्तिनिमित्त इत्यस्य क्रियासंबन्धप्रवृत्तिनि राम·
मित्तक इत्येवार्थः। जातिगुणक्रियायदृच्छेति चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरित्यत्र क्रियापदं संबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दोपल
क्षणमिति न न्यूनता। यदृच्छाशब्दा डित्थादयः [illegible]भारयम्व। तत्र डित्थादिषु [illegible]कद्रव्योपनिवेशसं[illegible]भूते पुव्यक्तिरेव ६२

वाच्या। आनन्त्यव्यभिचारयोरभावात्। प्रातिपदिकमात्रादर्थबोधाभावेन सुबन्ताच्च संख्यादेरेव प्रकारतया भानेनैनत
तोनिर्विकल्पकम्। न च डित्थत्वमित्यादौ प्रत्ययार्थाभावेन त्वाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। व्यक्तेरेव प्रकारताविशेष्यतारूप
विषयताद्वयेन भानेन प्रकारत्वावच्छिन्नाया व्यक्तेरेव त्वाद्यर्थत्वात्। जात्यतिरिक्तधर्मांशे प्रकारतायाः सावच्छिन्नत्वनि
यमस्तु भेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताया एवेति न कश्चिद्दोषः। यद्वा। तत्र प्रकृतिः शब्दपरा। विशेष्यभूतोऽर्थ एव त्वाद्यर्थः। डि
त्थडित्थत्वपदयोश्च पर्यायता। यत्तु बालयुवाद्यवस्थाभेदेन शरीरभेदात् तद्वृत्तिडित्थत्वादिजातिः सैव त्वाद्यर्थ इति
तन्न। लोके तत्र भेदव्यवहाराभावेन तादृशोपाधिभेदेन भेदे प्रमाणाभावात्। आकाशे तु घटाकाशमन्याकाशादिति लोके भेदव्य
वहारेण तत्रौपाधिकभेदसिद्धिः। अन्यथैकद्रव्योपनिवेशिनी संख्या संभवापत्तिः। एतच्च तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट
मिति शक्तिवादे निरूपितं तद्धितवादे निरूपयिष्यते च। कादिपदानां कादीनामेकत्वमते पञ्चवर्णव्यक्तिषु तेषामनेकत्वमते
पञ्चजातीयवर्णव्यक्तिषु वा शक्तिः। [illegible]न्त्यजातय उपलक्षणमिति व्यक्तिवादोक्तरीत्या बोध्यम्। तत्राप्यानन्त्याद्यभावेन प
ञ्चवर्णस्यैकशक्यतावच्छेदकानुप[illegible]व। तत्रापि पूर्ववदेव भावप्रत्यय इति कुत्वकुशब्दयोः पर्यायतैव। भादिपदा
नां तु शक्यव्यक्त्यानन्त्येन शक्यतावच्छेदका[illegible]पेक्षणात्। भादिपदमेव शक्यतावच्छेदकं [illegible] त्वाद्यर्थः। एतदभि

सं- प्रायेणैवरद्धिरादैच् सूत्रे भाष्ये उक्तम् कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति भत्वात्। कथं भसंज्ञेति। अनेन कुत्वकुपदयोर्भत्व
६४ भसंज्ञापदयोः पर्यायता स्पष्टमेवोक्ता। न च कुत्वपदस्य तत्र लक्षणा। मुख्येऽर्थे क्वापि प्रयोगादर्शनात्। उपक्रमे लाक्षणिक
शब्दप्रयोगे बीजाभावाच्चेति दिक्। एवं तु गुणादीनामपि शक्यत्वे आनन्त्यव्यभिचारयोः सत्त्वेन गुणादिगतजातेरेव शक्यता
। रूपवान् क्रियावान् इति पदयोः शक्तिग्रहे सर्वथा तयोर्दुर्वारत्वात्। शुक्लादीनामप्यनेकत्वमिति पक्षस्यापि तमपसूत्रे भाष्ये
सत्त्वेन तत्रापि तयोः सत्त्वाच्च। युक्तं चैतत्॥ अन्यथोक्तरीत्या घटादीनामपि नित्यत्वाद्यापत्तिः। किंचैकत्वेऽप्यौपाधिकभेदस
त्त्वेन तौ दुर्वारौ। पाचकादिषु संबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकेषु संबन्धप्रतियोगिक्रियागता जातिः शक्या॥ गुडतण्डुलपाकेषु भिन्नेष्वपा
कः पाक इत्यनुगतव्यवहारेण पाकत्वस्यैकजातिरूपस्याङ्गीकारात्। एवमन्यत्रापि। डित्थादावपि डित्थादिशब्दगतजा
तिः शुकाद्युच्चारणभेदेन डित्थादिशब्दानां नानात्वात्। तदध्यवसायाच्च । गुणादिगतजातेः परंपरया द्रव्यवृत्तितया द्रव्य
बोधनिर्वाहः। साक्षादाश्रयवृत्तिजातिबोधजनको जातिशब्दः। गुणादिद्वारकपरंपरयातद्वृत्तिधर्मबोधजनका गुणादिशब्दा
इति न चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरित्यस्य हानिरित्याहुः। एवं च शुक्लादय उभयत्र शक्ता एव गुणे गुणिनि च। आद्ये पुंस्त्वम्।
अन्त्ये विशेष्यनिघ्नता। गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशात्। गुणिनि लक्षणेति तु न युक्तम्। मानाभावात् ६७

लोक्षणिकानां कोशोऽनुपादानाच्च। रूपादिशब्दवाच्यस्य तु शब्दशक्तिस्वभावान्न गुण्यभेदमापन्नतेति बोध्यम्। जाति
तद्वतो गुणगुण्यादेश्च समवायः संबन्धः। समवायोऽपृथग्भावो द्रव्यादीनां गुणैर्मतः। स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गु
ण इति चरकेऽपतञ्जल्युक्तेः। तत्र समवाय इति लक्ष्यम् अपृथग्भाव इति लक्षणम्। स च सहैवावस्थानम्। अयमेवायुतसिद्धः।
द्रव्यादीनामाधारभूतानां गुणैराधेयैः समवायो मतः संबन्ध इति शेषः। तेन पृथिवीत्वगन्धयोर्न संबन्धः। आधाराधेयत्वाभा
वात्। आधाराधेयभावश्च तयोरनियतः। तन्तुषु पटः पटे तन्तव इति वृक्षे शाखेति च व्यवहारात्। समवायो नित्यः किं सर्वत्र
नेत्याह। यत्रेति। नित्यमिति शेषः। तत्र नित्य इत्यर्थः। हि यतस्तत्रानियतोऽनित्यो गुणो नास्ति। नित्यद्रव्यतद्गुणयोः समवायो नि
त्योऽर्थादन्यत्रानित्य इत्युक्तम्। एवं चानेकत्वमप्युक्तमेव। एकत्र द्रव्ये अनेकगुणकर्मादिनिरूपितोऽनेकस्तु न। मानाभा
वात्। किं त्वेक एव। एतावतैवैकः समवाय इति व्यवहारः केषांचित्। तदुक्तं कणादेन तत्त्वं भावेनेति। तत्त्वमेकत्वं भावेन स
त्तया व्याख्यातमिति तदर्थः। स चापृथक्स्थितिरूपः समवायः स्वस्वरूपेणैतेषां भेदव्यवहारनियामकः। अयुतसि
द्धिमूलकादभेदारोपाच्चाभेदव्यवहारनियामकोऽपि। पटः शुक्लः तन्तुषु पटः पटीभवन्ति तन्तवो वृक्षे शाखेत्यादिव्य
वहारात्। तदुक्तं हरिणापि। ततस्तु समवायाख्या शक्तिर्भेदस्य बाधिका॥ एकत्वमिव ता व्यतीरापादयति कारणैरिति।

ल·मं· ततःकार्यव्यक्त्यनन्तरंभेदस्यभेदमात्रप्रतीतेःकारणैः।अयुतसिद्धत्वेनैकदेशस्थित्याविभागरूपैरित्यर्थइतिहेलाराजः।
६५ तत्रभेदस्थलकोऽवयवावयविभावोगुणगुणिभावादिश्चसंबन्धःषष्ठीवाच्यइत्येतावतासमवायस्यसंबन्धत्वव्यवहारः
।लोकेप्यपृथग्भावारोपात्।तदाश्रयेसंघेसमवायव्यवहारः।तत्रचसमवायपदमेवप्रवृत्तिनिमित्तम्।समवायाभ्युप
गमाच्चसाम्यादनवस्थितेरितिव्याससूत्रंतुसमवायस्यैवसाक्षात्संबन्धत्वमित्यर्थखण्डकम्।तदर्थस्तुसमवायसंब
न्धाभ्युपगमादपिनेष्टसिद्धिः।अवयवैरत्यन्तभिन्नोवयवीसमवायसंबन्धेनतैःसंबध्यतेचेत्समवायोपिसमवायिभ्यो
त्यन्तभिन्नःसमवायेनान्येनवासंबन्धेनसमवायिभिःसंबध्येतात्यन्तभेदसाम्यात्।ततश्चतस्याप्यन्योन्यःसंबन्धः
कल्प्यइत्यनवस्थेतिसमवायस्यसमवायिभिःसंमूर्छितावभासाद्भेदानवभासेननमुख्यंसंबन्धत्वमतोनषष्ठीवा
च्यःसः।संयोगोपिनषष्ठीवाच्यः।पदार्थयोजनामात्रहेतुःसंबन्धोहिषष्ठ्यर्थः।संयोगस्तुनैवम्।तस्यस्वतःपदार्थ
त्वात्।संयोगंपश्येत्यादिव्यवहारात्।परस्परंसंयोगेनावयवानामवयव्युत्पादकत्वेनवस्तुभूतकार्यकारित्वाच्च।संब राम
न्धस्यतुनतत्त्वमितिस्पष्टमेवेतिस्पष्टंहरिहेलाराजग्रन्थयोः।कणादोपिइहेदमितियतःकार्यकारणयोःसमवायइ
ति।इहेतिइदमितिच।तदित्यर्थः।कार्यकारणयोरित्ययुतसिद्धानामुपलक्षणम्।आद्यंमृदिघटइति।अन्त्यंमृद ६५

घटइत्यादिक्रियाक्रियावतोरपि घटो गच्छतीत्यादावभेदप्रतीतेः। प्रत्ययार्थकर्तुः क्रियया। अभेदेनैवान्वयात्। भेदसंबन्ध
स्यशब्दादनुपस्थितेः। अयं समवायो बोद्धशब्दार्थयोरपि वक्तुं शक्यः। अतएव तयोर्भेदाभेदव्यवहारः। अत्रार्थे यथा
द्व इति व्यवहारेण तयोरप्याधाराधेयभावसत्वात्। विमानखण्डेऽप्युक्तम्। वादमार्गे जयाय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष
समवायाः सातव्या इति चरके। यत्तु भेदसमानाधिकरणाभेदरूपं तादात्म्यं संबन्धः अभेदश्च व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकभेदस्य तादृश एवाभावो नातिरिक्तः। एतेन भेदत्वावच्छिन्नाभावे भेदप्रसिद्धिः। भेदप्रतियोगिताका
भावश्चेद् इत्यादिना वह्न्यादौ नीलभेदाभावस्यापि सत्वाद् वह्निर्नील इत्यादेरापत्तिरित्यपास्तमिति। तन्न। तादृश्यसाधा
रणधर्मरूपार्थयौगिकेन तादात्म्यशब्देन शब्दमर्यादया तावतोऽर्थस्यालाभात्। तत्राप्यर्थे रूढिकल्पनायां तु गौरव
मकॢप्तकल्पना च। समवायात्समवैतीति सूत्रे समवायं समूहं प्राप्य तदेकदेशी भवतीत्यर्थ इति वृत्तिव्याख्यानेनोक्तं च
रके श्लोकेन च समवपूर्वकेण स्तत्र शास्त्रिः कॢप्ताः सपदार्थश्च कॢप्त एवेति न मे किंचित् कल्प्यम्। किंच भेदतदभावयोर्विरु
द्धस्वभावत्वात् कथमेकत्र स्थितिः। न चैकत्राध्यस्तः। तत्त्वं किं भेदस्य तदभावस्य वा। आद्ये यमध्यासः किमाद्यं व्यवहार
हृदीश्वरस्योत शुक्तौ रजताध्यासवदाद्यमेकस्य। आद्ये सिद्धं तस्य व्यावहारिकत्वमिति न तयोर्वैषम्यम्। अन्त्ये तद

न्या.मं. ध्यासत्वं दे वास्यापिव्यवहारनियामकत्वाभावापत्तिः। स्वर्णकार्यदानेस्वर्णदानाद्धर्माधिक्यश्रवणात्। किंच भेदाभावः
६६ प्रतियोगितावच्छेदकधर्मरूपइतिरूपादौ तस्याध्यासएववाच्यइति तस्याध्यस्तत्वापत्तौत्वत्सिद्धान्तभङ्गः। अतिरि
क्तत्वेतु गौरवम्। किंचातिरिक्तोपितत्समनियतइतिनाध्यासंविनानिर्वाहः। अतिरिक्तोऽसमनियतइतिचेत्। अक्लृप्त
कल्पनायामस्यन्तगौरवम्। अत्रग्रन्थेयत्तुवेवहुशस्तादात्म्यस्यसंबन्धत्वमुक्तम्। वक्ष्यतेचतत्परवासनयेति बो
ध्यम्। एतेनायुतसिद्धानांस्वरूपमेवसंबन्धोनसमवायः। तथाहिस्वरूपविशेषेसंबन्धत्वमपिधर्मः स्वीक्रियते। प्रत्ये
करूपेण च संबन्धिता प्रतीत्यनुसारात्। संबन्धत्वेनचतस्यसंबन्धिद्वयनिरूप्यत्वंविशिष्टबुद्धिनियामकत्वंषष्ठीबो
ध्यता आधारत्वादिनियामकताच। तन्तुषुपटःसमवेतइतितद्धि शिष्टबुद्धेस्त्वयाप्येवमेवोपपाद्यत्वात्। एतेनानेकेषुसं
बन्धत्वकल्पनापेक्षयासमवायतत्संबन्धत्वयोः कल्पनालघीयसीत्यपास्तम्। समवायनिरूपितस्यानेकेष्वनेकसंब
न्धत्वंकल्प्यंनिरूपकभेदेनसंबन्धत्वभेदेसमवायेप्यनेकंतत्कल्प्यंसमवायश्चेत्यपि गौरवात्। संबन्धिभेदेनसम राम.
वायस्याप्यनेकत्वेऽतिगौरवाच्च। संयोगस्यतुनघटभूतलादिस्वरूपेणान्यथासिद्धिः वियोगकालेपितत्स्वरूपसत्त्वे
तद्धेनविशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात्। समवायस्थलेतुसतोः संबन्धिनोर्नकदापिवियोगवृत्तिनदोषः। गुणगुण्यादेःसतः कदाप्य ६६

त्रियोगेनलोकानांविवेकाग्रहात्। पटःशुक्लइति। भेदारोपेणतुपटेशुक्लइति। एवंचघटादिशब्दानांजातिशक्तत्वेपिजातिव्य
क्त्योर्विवेकाग्रहात्नवाहाद्यनुपपत्तिरित्यपास्तम्। कदापिसंबन्धस्यद्रव्यत्वादिनाऽप्रतीतेश्च। अतएवद्रव्यस्वरूपा
तिरिक्तसत्तादिजातिसिद्धिः। तदुक्तंकणादेन। द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधोभावेनव्याख्यातइति। भावःसत्तायथानद्रव्याद्या
त्मिकातथासमवायोपि। विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वादितितदर्थः। ननुभाविविषयकशक्तिग्रहोबोधश्चकथम्। नसामान्य
लक्षणया। तदनुपपत्तेरुक्तत्वात्। नचजातिप्रकारकशक्तिग्रहस्यस्वाश्रयविषयकबोधजनकत्वेमतद्बोधनिर्वाहइतिवा
च्यम्। बोधकालेऽसत्वेनतस्यजात्याश्रयत्वाभावात्। सत्त्वेनाग्रहाच्च। तादृशेनतेनार्थेनशब्दस्यापिसंबन्धाग्रहाच्च।
नचसत्कार्यवादेकारणेकार्यस्यसूक्ष्मरूपेणसत्त्वान्नानुपपत्तिः। सूक्ष्मरूपेणसत्त्वमित्यस्यकारणरूपेणसत्त्वमि
त्यर्थात्तस्यमृदादिशब्दवाच्यत्वेपिघटादिशब्दावाच्यत्वात्। घटत्वाद्याश्रयत्वाभावात्। तद्ग्रहाभावाच्च। नचैवंश
ब्दार्थसंबन्धनित्यताहानिः। तदुत्पत्तिकालमेवशब्दसंबन्धेनविद्यमानयोःशब्दार्थयोरवियोगात्। तज्जातीयेव्यव
हारनित्यत्वाच्चनित्यत्वव्यवहारासत्तेः। अतएवसतःसंज्ञासंबन्धइतिवृद्धिरादैच्सूत्रेभाष्येउक्तम्। सावर्णिकोनाम
मनुर्भवान्सुविभविष्यतीत्यादौ भावित्वेनबुद्धिस्थस्यभावित्वेनबुद्धिस्थसंज्ञाबोधनमितिनदोषइतिचेन्न।

ल·मं· बोद्धस्यैव शब्दतो बोधेनाक्षतेः। घटं कुर्वित्यादेश्च बुद्धिस्थघटं बाह्यरूपेण कुर्वित्यर्थः। यदि तु विधौ लक्षणानुस्विता।
६७ किंच यत्र क्रियापि बुद्धिस्थैव तत्वाद्यत्वेन प्रतीयते कं संघातयतीत्यादौ तत्र बौद्धपदार्थेन निर्वाहो नान्यत्र। किंचास्य
सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ बुद्धिस्थे एतत्सूत्रसंबन्धाभावादनुपपत्तिः। माष्टीत्यादौ बौद्धाकारस्य बाह्यशब्दे विधाना
नुपपत्तिश्चेति भाव्यते। तदा घटादिपदानां तत्पदव्यवहरिष्यमाणे लक्षणया यस्य जातस्य घटपदेन व्यवहारो भावी
तं कुर्विति तदर्थः। सत्कार्यवादाभ्युपगमाच्च न तत्र व्यवहरिष्यमाणत्वादेरनुपपत्तिः। यद्वा ईदृशबोधस्यैव शाब्दवि
षयत्वं बोद्धस्त्रैतत्सूत्रयोर्भेदाग्रहादेतत्सूत्रसंबन्धो नानुपपन्नः। एवमेव बौद्धाकारस्य बाह्यशब्देन विधानमभ्
युपपन्नम्। वचनमपि बोद्धर्येवेति बोध्यम्। इग्यण इति सूत्रे भाष्यस्य स्पष्टमिदम्। वृद्धिरादैजित्यादौ तु सर्वेषां शब्दानां
नित्यत्वेन सर्वकारादिषु विद्यमानेषूक्तरीत्या शक्तिग्रहस्य बोधस्य चोपपत्तिः। शास्त्रं तु साधुत्वान्वाख्यानमात्रमि
ति प्रकारान्तरमपि भाष्य उक्तम्। किंच विद्यमानघटेष्वगृहीतशक्तिकस्य भाविघटोत्पत्त्यनन्तरं गृहीतशक्तिकघट राम
सादृश्यात् तत्र तच्छक्तिग्रहस्तद्बोधश्च। घटो नष्ट इत्यादेरपि तत्पदव्यवहृतो नष्ट इत्यर्थो बोध्यः। इदं तु बोध्यम्। य
त्र कयाचित्संज्ञा पमिस्थितमनेकमर्थमुद्दिश्य संज्ञान्तरं बोध्यते। यथैचू शब्दे नैकारौकारावुद्दिश्य वृद्धिसंज्ञा [illegible] ६७

त्रप्रदेशेषुवृद्धिपदादेस्त्वेनैवतयोर्बोधः।अतएवानुदात्तङितइतिसूत्रेऽनुदात्तङितौद्वावात्मनेपदमित्यस्यतङानौद्वाव
थौतत्रसंख्यातानुदेशःप्राप्नोतीतियथासंख्यसूत्रभाष्योक्तंसंगच्छते।अन्यथानवानांतदर्थत्वेनात्मनेपदत्वेनबोधे
एकत्वेनचद्वाववर्थावित्यस्यानुपपत्तिःस्पष्टैव।ऐचूत्वमैच्पदंजातिविशेषेवेत्यन्यत्।एवंचवृद्ध्यादिपदानांनपदप्रवृत्तिनिमि
त्तम्।यत्रप्रवृत्तिनिमित्तान्तरासंभवस्तत्रैवपदस्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्।यथाभादिपरेइत्यन्यत्रविस्तरः।एवंलिङ्गमपिप्राति
पदिकार्थः।ननुप्रत्ययार्थः।प्राधान्यापत्तेः।वागादिशब्देभ्योविनापिप्रत्ययंतद्बोधाच्च।लिङ्गानुशासनस्यप्रकृतावेवदर्शना
च्च।अतएवस्वमोर्नपुंसकाद्ह्रस्वोनपुंसकेनपुंसकस्यझलचइत्यादिसूत्राणिसंगच्छन्ते।तस्माच्छेसइत्यत्रपुंसीत्यस्य
पुल्लिङ्गशब्दस्यप्रकृतित्वेइत्यर्थः।स्त्रियामित्यस्यचतत्रवर्त्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः।प्रातिपदिकार्थेतिसूत्रेलिङ्ग
त्यस्यापितत्रवर्त्तमानादित्यर्थः।प्रथमायालिङ्गार्थकतायाअभ्युपगमेतुघटेनेत्यादौतत्प्रतीत्यनापत्तिः।ननुखट्वाकेशव
तीस्त्रीस्याल्लोमशःपुरुषस्मृतइत्यादिलक्षणलक्षितपुंस्त्वादेरचेतनेबाधात्खट्वादौटाबाद्यनापत्तिः।किंचदारानित्या
दौनत्वंनस्यात्।तदर्थस्यपुंस्त्वाभावादितिचेत्।अत्रभाष्यकारः।सत्त्वरजस्तमसांप्रकृतगुणानांवृद्धिःपुंस्त्वमपचयः
स्त्रीत्वंसाम्यावस्थारूपस्थितिमात्रंनपुंसकत्वमिति।अतएवसामान्येनपुंसकमित्युद्घोषः।उत्कर्षापकर्षसत्त्वेपि

ल·मं· साम्यावस्थारूपस्थितिमात्रविवक्षायां नपुंसकत्वमिति तदर्थः। एतदवस्थात्रयस्यैव पदार्थमात्रे सत्त्वादिदं केवलान्वयि। इयं
६८ व्यक्तिरिदं वस्तु अयं पदार्थ इति व्यवहाराणां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात्। अर्थनिष्ठं च तत्। तथा च भाष्यम्। एकार्थे शब्दा
न्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति। पुष्यः तारका नक्षत्रमिति शब्दनानात्वदर्शनात्स्तनकेशाद्युपलक्षितमेव लिङ्ग
मर्थनिष्ठम्। कुटीकुटीर इत्यादौ रेफस्यावयवस्योपजनने लिङ्गभेददर्शनाच्चेति अर्थ इति कैयटः। अत एवोपक्रमभाष्ये रू
परसगन्धस्पर्शशब्दानां स्त्यानप्रसवौ लिङ्गमित्युक्तम्। न हि रूपादयः शब्दगताः पुल्लिङ्गः शब्द इति तु वाच्यवाचकयोरभे
दोपचाराद्बोध्यम्। अर्शआद्यजन्तं वा तत्। आत्मनि सर्वस्याध्यस्तत्वेन परंपरया तत्रापि स्त्यानादिसत्त्वादात्मा ब्रह्मे
त्यादिव्यवहारोपपत्तिः। न चोपचयादेर्विरुद्धस्यैकत्र समावेश इति एकस्य हि त्रिलिङ्गत्वानापत्तिरिति वाच्यम्। कोश
भाष्यादिप्रामाण्येन विरोधस्यैवाभावात्। उपचयादीनां विवक्षैव च व्यवहारनिमित्तमिति तेषां संमतं न हि कश्चिदपि स्व
स्मिन्नात्मक्षणमप्यवतिष्ठते वर्धते वा यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यत इति भाष्यात् क्षणिकत्वेपि न व्यवहारहानिः।
तत्र कश्चित्शब्द एकलिङ्गविशिष्टार्थ एव शक्तः कश्चित् लिङ्गद्वयविशिष्टे कश्चित्रितयविशिष्ट इति लिङ्गानुशासनादि राम·
भ्यो निर्णेयम्। भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः। यद्यद्धर्मगतमिति तत्तल्लिङ्गं प्रचक्षत इति हर्युक्तेस्तेषां ६८

प्रयोगादपि निर्णयम्। अत्र श्लोके शब्दार्थेष्विति लिङ्गमिति च सर्वधर्मोपलक्षणम्। सप्तर्षयोथ मनवः प्रजानां पतयस्त
था। सदाचारस्य वक्तारः कर्त्तारश्च महीपते इति विष्णुपुराणात्। एवं मधुशब्देन पुंस्त्वनपुंसकत्वविशिष्टतया मकरन्दा
दिकमेवोच्यते॥ पुंस्त्वमात्रविशिष्टं तु चैत्रादिकमित्यपि तत एव निर्णयम्। एषु च पुंसादिशब्दानां रूढ्यादिवच्छास्त्री
यः संकेतः। अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेय इति भाष्यात्। तत्र टिघुभादिवल्लघ्वी संज्ञा युक्तेति गुरुसंज्ञाकरणात् तत्ता
दिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकमपि लिङ्गं निमित्तत्वेनाश्रीयते। पुंसादिसंकेतानां संख्यासंज्ञाया इवार्थान्तरसंग्रहार्थं प्रवृत्त
त्वेपि अर्थान्तरनिरासार्थमप्रवृत्तेश्च। तत्र लौकिके ऽसंभवे शास्त्रीय एव तत्संभवे तु सामानाधिकरण्यसंबन्धेन शास्त्री
यविशिष्टलौकिकेन तु केवललौकिकेनापि केवलशास्त्रीये। हरिरपि। आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यप्यपायिनः। ध
र्मा मूर्त्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिता इत्याह। तत्रापि नेदं सूचितम्। अपायित्वं प्रतिक्षणनश्वरत्वम्। अत एव पशुनाय
जेतेत्यादौ पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वात् न स्त्रिया याग इति मीमांसकाः। तत्र पुंस्त्वस्यैतस्य लौकिकपुंस्त्वस्येत्यर्थः। पश्वा
न तायुं पश्वा नयेति ऋग्वेदे दर्शनेन पशुशब्दस्य नित्यपुमर्थकत्वाभावनिर्णयेऽपि तु। छागो वा मन्त्रवर्णादिति षष्ठान्त्याधि
करणन्यायेन छागरूपपशुविशेषग्रहणे द्वमन्त्रवर्णस्य लौकिकपुंस्त्वादि[illegible]यां तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वाच्च। छाग

ल·मं· स्य वपाया इति मन्त्रे छागस्येत्यस्य छागभिन्ने इव स्त्रियामसंभवात्। अदन्तच्छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वसमानाधि
६९ करणपारिभाषिकपुंस्त्वविशिष्टे शक्तेः। यथा सारस्वतौ मेषावित्यत्र तद्धितप्रकृतिः शब्दः स्त्रीलिङ्गः पुल्लिङ्गो वेति सं
देहे संदिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यायेन एतद्वै दैव्यं मिथुनमित्यर्थवादादेकशेषेण गृह्यमाणे ग्रहणं निर्णीयते। शक्तौ यद्यपि लि
ङ्गं लौकिके लिङ्गवत् शाब्दबोधे भासते। तथानुभवात्। पुंस्त्वविशिष्टो घटो घटपदशक्य इत्यादिप्रकारेण शक्तिग्रहः।
धर्मितावच्छेदकत्वेन धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन विशेष्यत्वेन वा शक्तिग्रहविषयस्य बोधविषयत्वं फलबला
दिति नातिप्रसङ्गः। एतेन शब्दनिष्ठं लिङ्गमित्यपास्तम्। उक्तभाष्यविरोधात्। अर्थे तदन्वयसंबन्धेनैवान्वयाच्च। पुंयोगादा
ख्यायामित्याद्यस्वारस्याच्च। लौकिके लिङ्गेऽर्थवृत्तिताया एव क्लृप्तत्वाच्च। न हि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्ति इति स्वमोरिति सूत्रे
भाष्याच्च। नपुंसकार्थाभिधायित्वात्तद्भेदात्त्वशब्दस्य नपुंसकत्वमिति हरिकैयटौ इत्यन्यत्र विस्तरः। वैशेषिकास्तु पुं
स्त्वादयो जातयः। तिस्रो जातय एवैताः केषांचित्समवस्थिताः। अविरुद्धाविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिरिति हर्यु राम
क्तेः। परस्परविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः सह परस्परमविरुद्धा एताः समवस्थिता इत्यर्थः। केषांचिद्वैशेषिका
णामिति हेलाराजः। अत एव इदं वस्त्वयं पदार्थः इयं व्यक्तिरिति व्यवहारः सर्वत्र। क्वचित् शब्दान्यत्वेन लिङ्गानियमः ६९

मो यथा पुष्यतारका नक्षत्रमिति। क्वचिदर्थविशेषेण नियमः। यथा महत्त्वयुक्त हिमारण्ययोः स्त्रीत्वमेव हिमानी। अरण्यानी
ति। यथा च ह्रस्वोपाधेः कुट्यादेः पुंस्त्वमेवेति कुटी कुटीर इति। यद्यप्येते शब्दा भिन्ना एव तथापि लाघवेनान्वाख्यानाय
हिमादिशब्दसामान्यमाश्रित्यार्थान्तरविषयशब्दानुशासनकरणादेवमुक्तम्। एतद्व्यञ्जकं च चेतने पुस्तनकेश
वतीत्यादि। अचेतने तु प्रयोगादवसितस्यास्य समारोपाच्छब्दसंस्कारहेतुत्वम्। यथा आपो दारा इत्यादौ निश्चितेपि
वस्तुन एकत्वे धर्मभेदाश्रयबहुत्वाध्यवसायाद् बहुवचनं तथा बहिस्सत्त्वेपि तस्य खट्वादावारोपेणाशु स्त्रीयकार्यम्। भा
ष्ये संस्त्यानप्रसवादिपदेनाप्युत्पत्तिनाशास्थितयो नित्यानामनित्यानां वा भावानाम नोपाधिके निजे तत्त्वे स्थितिर्नपुंस
कमित्युच्यते। अवयवसाहित्येनोत्पत्तिः पुंस्त्वम्। विनाशो वयवानामपचयः स्त्रीत्वम्। उपाधिसंसर्गेण तु नित्य॰
स्याप्युत्पत्तिनाशाविति पुरुषस्त्रिवितिरित्याद्युपपत्तिः। एतच्चारोपितं सर्वदा सर्वव्यवहारनिर्वाहकम्। अनित्यानामपि स
र्वावस्थानुवर्तमानं प्रत्यभिज्ञाविषयो यद्रूपं तदेव स्थितिः। एवं लिङ्गेष्वप्युपाधिसंसर्गेणैतत्कल्पितमिति स्त्रीत्वं
स्त्रीवेत्याद्युपपत्तिः। शब्दप्रमाणकानां शब्दार्थ एवार्थ इति सर्वत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यादावपि लिङ्ग जातियोगः
गोत्वादयोपि भावजातिसामान्यशब्दे लिङ्गोपाधय एवाभिधीयन्त इति सर्वत्र लिङ्ग जातिव्यवस्थानन्तु गोत्वा

द्भिरविरोधः कुत इति चेन्न। भिन्नजातीयेष्वपि व्यक्त्यन्तरबुद्धेरनुगमात्। वैद्युत(?)स्तन्याविद्धघटे(?)ऽयं चस्मीति बुद्धिः स
मन्वयः। अतस्तां जातिमिच्छन्तीत्याद्यासनप्रार्थिनामिति। आदिपदेन गुणकर्मसामान्यादिः। अत्रापि कस्मिंश्चिदेकलिङ्गः
कस्मिंश्चिदुभयलिङ्ग इत्यादिर्भिक्षिपापूर्वपदेनेत्याहुः। एतत्त्वन्योन्याश्रयग्रस्तम्। लक्षणबलेनैव शब्दार्थनिर्णये वृत्तांतलक्षणे
कृच्छ्रलुष्कानां प्रयोगमव्यवसितलिङ्गादौ पाञ्चालस्त्रीमंदावादि। तस्युक्तिमपूर्वं कत्वमप्रयोगानवसाय इति। वस्तुतस्त्वत्रा
वयवेषु धर्मेषु च सन्निहितमिति तदारोप इति तत्रैव वैषम्यं स्पष्टमेव। अत एव भाष्ये सांख्यमते नैव संस्थानं सर्वो नि
रूपिताविति दिक्। एकं प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य जातिव्यक्त्योर्मध्येऽन्यतरदेव वच्छकयमित्यर्थः। द्विकमित्यस्य प्रथमावि
धायके जातिव्यक्तिरूपं द्विकं प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यत इत्यर्थः। त्रिकमित्यस्य यथाकथंचिज्ज्ञप्तिग्रहविषयोऽर्थ
र्थ इत्यभिप्राय इत्याहुः। संख्या कारके तु प्रत्ययार्थ इत्येके। परे तु संख्यापि प्रकृतेरर्थः। दधिमधित्यादौ विनापि प्रत्ययं त
त्प्रतीतेः। अनन्तप्रकृतीनां शक्तत्वकल्पनापेक्षया वतुफलमुखत्वान्न दोषाय। तथा गृहीतशक्तिकस्य प्रकृतिमात्रादपि त
द्बोधाच्च। अतिप्रसङ्गस्तु व्यवहारानुसारेण तात्पर्यवशात्परिहरणीय इत्याहुः। केचित्तु कारकमपि तथेत्याहुः। केचि
त्संख्यापात्रविभक्त्यर्थः। कारकान्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इत्याहुः। तदुक्तम्। वार्तिकादौ कावासुर्हिता दीना विभक्ति

यः। यद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायक इति। न च पञ्चानामपि प्रातिपदिकार्थत्वे प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे सुब्
जन्योपस्थितिहेतुरित्यादि विलीयेतेति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। जातिलिङ्गसंख्याकारकशक्तिविशिष्टस्य द्रव्यस्यैव बोधे
न सुबर्थविशेष्यकबोधस्य स्वपुष्यायमाणत्वात्। सर्वत्रैते पक्षा अनभिहितसूत्रादौ भाष्ये स्पष्टाः। तत्र पञ्चकं प्रातिपदि-
कार्थ इत्येव न्यायः। सर्वेषां विशेषणत्वानुभवादित्यलम्। ज्ञानमात्रे यथा शब्दभानं तथोक्तम्। केचित्तु शब्दार्थयोर्भेद एवे
त्तिपक्षेऽपि अनुभवबलात् ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव शब्दभासकत्वकल्पनान्न दोषः। यत्तु अर्थस्मृतशब्दस्य ज्ञाने भा
नमिति। तन्न। प्रत्यक्षे शब्दभानानुपपत्तेः। अर्थज्ञानोत्तरं स्मृतस्य व्यवसाये भानासंभवात्। अनुव्यवसाये त्वेवं त
ज्ञानमुपपादयितुं शक्यमित्याहुः। पटदिति कुर्वित्यादावनुकरणे भुवो वुगित्यादौ चानुकार्यशब्दस्वरूपमर्थः। आद्ये ध्व
निमयत्ववर्णमयत्वाभ्यामनुकार्यानुकरणयोर्भेदः सिद्धेः। अन्त्ये अर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां भेदात्। पाणिनि
रप्याह। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति। अत एव वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वे सुबाद्युत्पत्तिः। तदुक्तं मतौ
छ इति सूत्रे भाष्ये यो सावाम्नायेऽस्य वामशब्दः पठ्यते स छप्रत्ययप्रकृतेरस्य वामशब्दस्यास्यवामीय इत्यादौ परार्थः
। अत एव प्रातिपदिकत्वात् छसिद्धिरिति। क्वचित्तु अनुकरणं सादृश्येनोपस्थापकं तथोपस्थितस्यापि शब्दबोधेऽ

ल·म· न्वयस्तात्पर्यवशात्। वृत्तिज्ञानस्य चानुकरणाजन्यशाब्दत्वमेव कार्यतावच्छेदकम्। अतएव भूसत्तायामित्यादौ
७१ विभक्त्यनुत्पत्तिः। वृत्त्याबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावात्। तदप्युक्तं तत्रैव कैयटेन। अनुकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमा
णं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवतीति। भाष्येऽपि वेदस्थोऽनुकरणस्य पदार्थ इति सिद्धान्तिनोक्ते किमनयोरन्यत्व
मिति प्रश्ने ओमित्याह। आम्नायशब्दानां स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्त्वादित्येवोक्तं न त्वर्थभेदादित्युक्तम्। तस्य क्वचि
दभावेन न स तत्र हेतुरिति तदाशयः। यद्यप्याम्नायशब्दानभ्यासेकेचिदाहुरनर्थकान्। स्वरूपमात्रवृत्तीश्च शिष्याणां प्र
तिपादने इति। तथाप्यर्थतात्पर्याभावमात्रम्। तत्र देशकालादिनियमस्तु तत्राप्यस्त्येवेति बोध्यम्। केचित्तु भूसत्ता
यामित्यादिनिर्देशात्क्वचिद्विभक्त्यनुत्पत्तिः। सादृश्यादर्थोपस्थितिस्तु न। किंतु वाचकसादृश्याद्व्युत्क्रमेणोच्चारित
शब्दादपि बोधः। प्राग्दीव्यत इति सूत्रे भाष्ये ह्युक्तम् एकदेशविकृतमनन्यवदिति तद्वदित्यर्थस्तेन तद्वृत्तदप्यर्थोपस्थापक
म्। अतएव दीव्यत् शब्देनैव दीव्यति शब्दार्थोपस्थितिं वदन्ति। गामुच्चारयेत्यादेश्च गोशब्दमुच्चारयेत्यर्थः। उच्चारये राम·
त्येतत्समभिव्याहारात् शब्दपरता। तत्परत्वेऽप्यात्वादिप्रवृत्तिरस्त्येवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। तत्र स्वरूपमित्यनेनोभयोर
र्थशब्दयोः शक्तिबोधनेऽप्यर्थे कार्यस्य बाधेन शब्दस्य विशेष्यता यथाग्नेर्ढगित्यादौ। अन्यथा विशेषणता शब्दस्यावि ७१

शुश्रूष्यत्वेचार्थोविशेषणम्। वृद्धिरादैजित्यादावपिसंज्ञापदानांपदपरता। वृद्ध्यादिपदाभेदआदैजादिपदार्थेविधेयत्वंन
आदैचांज्ञातत्वात्। एतेनविपरीतउद्देश्यविधेयभावःपरास्तः। प्रसिद्धवृद्धिपदार्थाभेदस्यतत्रबाधाच्च। सर्वनामानी
त्यादौमहासंज्ञाबलादर्थपदोभयपरता। गणपठितसर्वादिषुसामानाधिकरण्यसंबन्धेनसर्वार्थवाचकत्वरूपार्थ
विशिष्टसर्वनामपदाभेदोविधेयः। गणपठितत्वंचगणपठितशब्दबोध्यत्वम्। नचज्ञानेसर्वत्रशब्दभानेसर्वपर्या
याणांभानापत्तिर्विनिगमनाविरहादितिवाच्यम्। शाब्देउपस्थितस्यैवपदस्यभानेनादोषात्। प्रत्यक्षादाउप
स्थितयावज्ज्ञानेबाधकाभावादितिदिक्। केचित् सर्वशब्दानांतत्तच्छब्दस्वरूपमेवप्रवृत्तिनिमित्तम्। अथकस्मा
द्गौरित्युच्यतेगौरित्येवहिगौर्गविवर्ततेतदसौविषयक्यादितिनिरुक्तात्। यद्वास्वरूपंजात्यादिचेत्युभयंप्रवृत्तिनिमि
त्तमित्याहुः। अनुकरणत्वंचशब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणविषयत्वम्। पदार्थविपर्यासकृदितिसमभिव्याहारेगौरि
त्याहेत्यादौ। नवेतिसूत्रभाष्योदाहृतेनानुकरणत्वम्। विशेषणतयार्थभानेनशब्दमात्रतात्पर्यकत्वाभावात्। अत
एवगौरानेयेत्यभिप्रायेणगौरानेयेतिपरेणप्रयुक्तेइतरःसम्यगश्रुत्वापरंपृच्छतिकिमाहेतितेनगौरित्याहेत्युक्ते
ततएवार्थबोधात्प्रवर्तते। स्मृताद्बोधइतितुनयुक्तम्। उच्चारितस्यैवबोधकत्वमितिसिद्धान्तात्। अनुकरणस्य

ल·मं द्योतकोपि कदाचिद् इतिः। अनुकरणं चानितिपरमिति सूत्रात्। अनुकरणे तु न विशेष्यतया नापि विशेषणतयार्थस्य भानम्।
७२ यथास्य वामीयमित्यादाविति बोध्यम्। विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यादौ कोशे विष्ण्वादिशब्दा अर्थपराः शक्तिग्रहस्तु प
दत्वहेतुकानुमानेन सामान्यत एव पदप्रकारकः। एवं च विष्णुपदार्थोभिन्नः कृष्णपदार्थ इत्याद्रिक्रमेण बोधः। विनाय
को विघ्नराजेत्यादौ द्वन्द्वविषये एते पदार्थाः विनायकपदार्थाभिन्ना इति बोधः। सर्वपर्यायद्वन्द्वात्मके कोशे एते पदार्था
अभिन्ना इत्यध्याहारेण बोधः। एतत्पदममुकवाचकमिति शक्तिग्रहस्तु स्वस्वप्रसिद्धपदार्थमादाय तत्तत्पुरुषस्य
नियमतः पश्चान्मनसैव। अत एव तृतीयाध्याय तृतीयपादे शंकरभगवत्पादैरुद्गीथाधिकरणे सामानाधिकरण्यं
चतुर्धा। अध्यासेनापवादेनैकत्वेन विशेषणत्वेन च। अध्यासेन यथा अयं प्रतिमा विष्णुरिति। न हि तत्र विष्णुबुध्या प्रतिमाबु
द्धिर्निवर्त्तते इति नायमपवादः। अपवादो यथा इदं रजतमिति। अत्र हि पश्चाद्भाविन्या यथार्थया शुक्तिबुध्यास्याबुद्धे
निवृत्तेरपवादसामानाधिकरण्यमिति व्यवहारः। एवं चाध्यासस्य निरपवादत्वसापवादत्वाभ्यां द्वैविध्यमुक्तम्। एक राम
त्वेन यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूदेव इति। नेदं लौकिकं वाक्यं लोकव्यवहारे एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणादन्यस्यान ७०
र्थक्येन पर्यायाणां सहप्रयोगाभावात्। तस्मात्कोशरूपमेतत्। एतेन कोशस्थपदानां पदपरत्वमित्यपास्तम्। विशेष

णत्वेन नीलमुत्पलमित्यादौ। अत एव नामन्यन्विते समानाधिकरणे इति सूत्रे। ऽध्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि
ते ऽघ्न्ये नामानीत्यत्र समानाधिकरणत्वमयुक्तम विद्यमानत्वनिषेधमाशङ्क्यस्य सामान्यविशेषवचनत्वाभावमाश्रि
त्य समाहितम्। अन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यत्राभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। एकस्यैव वस्तुनस्तत्त
च्छब्दस्वरूपस्य सम्यग्बोधानापेक्षेः। कोशस्य चानेकपर्यायाणां स्वरूपबोधपूर्वकमेवार्थबोधनेतात्पर्यात्। तदुक्तम्।
भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकर इति। भेदाख्यानायेत्यस्य लिङ्गभेदाख्यानाय स्वरूपभेदाख्यानाय चेत्यर्थः। लिङ्ग
भेदाख्यानाय खं नभः श्रावणो नभाइत्यस्य स्थाने खश्रावणौ तु नभसी इति न कृतम्। विष्णुर्नारायण इत्यादौ स्वरूपभे
दाख्यानायनैकशेषः कृतः। तथा पूर्वपरत एकलिङ्गानां मध्ये भिन्नलिङ्गपाठरूपः संकरोपि न कृतः। यथास्तवः स्तोत्रं नु
तिस्तुतिरित्येव कृतं न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति। कृतोत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानांक्रमादृतेद्वन्द्वस्यानुक्तानां स्थाना
न्तराणि निर्दिष्टानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतोऽन्येषां तु कृत एव यथाप्सरो यक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा इति। मातापित
रौ पितराविति। भिन्नलिङ्गानामिति भिन्नस्वरूपाणामप्युपलक्षणम्। विरूपाणामपि समानार्थानामिति चैकशेषप्राप्तिः।
अतोऽर्थपरतैव कोशेऽनुक्तानांक्रमादृतेद्वन्द्वस्य वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिरित्युदाहरणम्। तत्र द्वन्द्वसं

क. सं. रौकृतावेवेसलम्। सर्वशब्दस्य बुद्धिविषयोयावत्त्वावच्छिन्नः समूहोर्थः। यावत्त्वमत्रैकत्वद्वित्वभिन्नसंख्या हृत्रपरि
७२ च्छेदकत्वम्। तत्र समूहस्योद्भूतावयवभेदत्वे सर्वैघटा इति। अनुद्भूतावयवभेदत्वे एकवचनं सर्व ओदनो भुक्त इत्यादि:
सर्वावयवक इत्यर्थः। अवयवगतसर्वत्वस्यारोपाद्वा निरारोपो वा ध्येयः। बुद्धिविषयत्वेन बुद्धिविषये तदादेः शक्तिः। अत
एव तस्यापत्यमिति सूत्रभाष्ये सर्वनामनिर्देशाद्विशेषासंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशादिति शङ्कितम्। तस्यापत्यमित्यर्थे
प्रत्यय इति सूत्रार्थे तस्येति निर्देशात्सामान्यवाचिनस्तच्छब्दादेव प्रत्ययः स्यान्न तु उपग्वादेरिति शङ्कार्थः कैयटः। सा
मान्यवाचिन उत्पत्तेरसंभवाद्विशेषवाचिन उत्पत्तिरिति सिद्धान्तितम्। अपत्यशब्दस्य संबन्धिविशेषाकाङ्क्षत्वात्तया
तस्यापत्यमित्युक्त्वा व्याकाङ्क्षा अनिवृत्तेस्तेन तद्विशेषणात्सामान्यविशेषवाचिन एवोत्पत्तेः। यद्वा प्रकरणात्तदाद
यो पि विशेषेष्वेव तन्ते तदावस्माद् पि प्रत्ययस्तादायनिरिति कैयटः। सामान्यरूपेणैव विशेषविशिष्टस्य भानं प्रकरणा
द्विवशादिति तदर्थः। विशिष्टे पि बुद्धिविषयत्वसत्त्वात्। एवं च तस्यापत्यमित्यादौ तच्छब्दोपादानमपत्याद्यर्थसंब राम
न्ध्युपलक्षणमिति तात्पर्यम्। तदुक्तं तस्येदमिति सूत्रे कैयटेन। षष्ठ्यन्तमात्रं तस्येति प्रकृतित्वेन विवक्षितं तत्त्वति
...मत्रं च प्रत्ययार्थत्वेन। यत्त्वपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यसत्त्वपरोक्षत्वादिकं तदविवक्षितमिति। एतदभिप्राये... ७२

वसूत्रोपक्रमेतस्येदमित्यपेक्ष्येपिसिद्धमित्युक्तम्। शेषइतिसूत्रेचभाष्येउक्तंतस्येदंविशेषा इति॰पर्यसमूहोनिवा
सइति। तस्येदमितिसूत्रेइदं शब्दार्थप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयाव्यक्तिविशेषाएतेइतितदर्थः। अतएवतस्मिन्नितिसूत्रेभा
ष्यंसर्वनाम्नानिर्देशः क्रियतेसर्वनामचसामान्यवाचि। तत्रसामान्येनिर्दिष्टेविशेषाअपिउदाहरणानीति। व्यापकं
सामान्यंव्याप्योविशेषः। तत्त्वंचविवक्षाधीनम्। अतएवगोकृष्णयोः परस्परंसामान्यविशेषभावइतिच। तत्र
सामान्यवाचीत्यनेनसकलसाधारणसामान्यमेवप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम्। नचकाव्यप्रकाशेऽनेकार्थस्यशब्द
स्यवाचकत्वेनियन्त्रितेइत्येतदुदाहरणावसरेतावन्मात्रस्तनिकेत्यादावभिनयेनशक्तिसंकोचइत्युक्तंतद्वि
रुध्येत। तदादीनांत्वबुद्धीस्थानानार्थत्वाभावादितिवाच्यम्। शक्यतावच्छेदकानेकत्वइवशक्यतावच्छेदक
व्याप्यधर्माणांनानात्वेप्यनेकार्थत्वात्। परेतुघटमानयेत्याद्युक्तेतैलघटजलघटघृतघटानांमध्येतत्तत्प्रकरणेत
त्तद्घटानयनमतएवाक्ताः शर्कराउपदधातीत्यादौतेजोवैघृतमितिलिङ्गादक्ताइत्यस्यघृतसाधनाञ्जनपरत्व
मितिहेलाराजादिभिरुक्तम्। हरिणाशब्दार्थस्यानवच्छेदइत्येवोक्तम्। एवंचसंयोगादिशक्यतावच्छेदकाने
कत्वेएवनिर्णायकमित्यप्युक्तम्। प्रकाशेऽनेकार्थस्येत्युक्तिस्तुतत्रद्वितीयार्थव्यञ्जनायाः स्फुटतयाव्यञ्जनो

उ॰ मं॰ निरूपणप्रस्तावादित्याहुः। यत्तु यद्दृयवत्तत्पदं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नविषयकबुद्ध्या प्रयुज्यते तत्तत्तत्पदं बुद्धिविषय-
७४ तावच्छेदकत्वोपलक्षिततादृशतादृशधर्मविशिष्टे शक्तमिति शक्तिग्रहः। बुद्धिविषयत्वस्यापि तदुपलक्षितत्वात् कदाचि-
त्तेन रूपेणापि बोधः। अत एव तत्पदात् कदाचिद् घट इति कदाचिज्जातिमानिति कदाचिज्जातिमान् घट इति कदाचिद् बुद्धिस्थ
इति बोधः। तादृशार्थनिरूपितशक्तिरेकैव। हर्यादिपदशक्यतावच्छेदकानां तु न तेनानुगमः। तेभ्य एकस्य नानारूपेण
बोधनाननुभवात्। अत एव तेभ्यो न कदाचिदपि जातिमान् हरिरित्यादिक्रमेण बोध इति। तन्न। तेषां तेषां धर्माणां विशिष्य
ज्ञानाभावे तत्तद्रूपेण शक्तिग्रहाभावात् तथा बोधासंभवात्। मम तु बुद्धिविषयत्वेन तदाश्रये शक्तिग्रहान्न दोषः। सर्वस्या-
पि बुद्धिविषयत्वेनैव बोधाद् इति दिक्। अत्र तदिदमादीनां पर्यायित्ववारणाय परोक्षत्वाद्यपि शक्यकोटौ निवेशनीयम्। एवं
यच्छब्दशक्यकोटावुद्देश्यत्वं तत्रोऽविधेयत्वमिति। इदं तु बोध्यम्। तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषय उद्देश्यो यत्पदार्थो
तस्तेनार्थप्रत्यायने नियमतस्तत्पदापेक्षा। यत्रोत्तरवाक्यगतयच्छब्दस्य तच्छब्दाक्षेपसमर्थत्वेन न तत्र तच्छब्दोपादाना- राम
पेक्षा। यथा साधुचन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिक इत्यादौ। एवं तत्पदं यत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषये ७४
विधेये शक्तं तत्र प्रसिद्धानुभूत प्रक्रान्तार्थक तच्छब्दस्य यच्छब्दाक्षेपसमर्थत्वाद् न तत्र यच्छब्दो[illegible]पादानापेक्षेति[illegible]

न्य प्रकाशादौ विस्तरः। तत्रेदमेतदोः प्रत्यक्षे ऽदसो ऽथ वदिति शक्तिः। तदुक्तमिदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्
अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयादित्यलम्। एतच्च तस्येदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। परे तु परोक्षत्वाद्येव तदादेः
क्यतावच्छेदकं प्रकरणादिवशाच्चेत्तद्बुद्धिस्थबोधः। वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थत्वमेवेदं प्रकरणम्। एतावतैव सर्वनाम्नां बुद्धिस्थप
रामर्शकत्वमिति प्रवादः। तेषां प्रकरणं विना सर्वथा विशेष्यबोधाजनकत्वात्। अत एव तस्यापत्यसूत्रस्थ पूर्वोक्तशङ्
कापरं भाष्यस्थं सामान्यनिर्देशादिति प्रतीकं ... तस्येति सामान्यनिर्देशात् तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः
स्यादिति कैयटेनोक्तम्। अन्यथा तच्छब्दादे ... दित्याहुः। केचित्तु एवं ... संबोध्यत्वमस्मद उच्चारयितृत्वं प्र
वृत्तिनिमित्तम्। तेन रूपेणैव बोधानुभवात्। देव्युवाच। मया त्वयि हते तत्रैव गर्जिष्यन्त्यासुरदेवता इत्यादौ विवाक्योच्चार
णकाले आनुपूर्वीसामान्येन देवीवाक्यस्याप्युच्चारणाद् देवीमहिषासुरयोस्तद्वाक्यप्रयोक्तृत्वसंबोध्यत्वप्रतिसंधानादेव
ताभ्यां देवीमहिषासुरप्रतीतिः। अनुवादकऋषितत्संबोध्ययोस्तु न प्रतीतिस्तात्पर्याभावात्। मौनिनापि सन्दोच्चारण
पूर्वकमेव लिखनेन तल्लिखितार्हपदादुच्चारयितृत्वेन प्रतीतिरविरुद्धा। उच्चारणमनुसंधानोपलक्षणं वा इत्याहुः। परे तु
क्रियाविनियोगफलकमभिमुखीकरणं संबोधनम्। तद्विषयत्वं च संबोध्यत्वम्। न चैतत्त्वं पचसीत्यादौ प्रतीयते। अभि

ल॰मं तत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टसजातीयराहित्यं कैवल्यम्। अयमेकोऽत्र भुङ्क्ते इत्यादावेतद्देशाधिकरणकभोजनक
७६ र्तृसजातीयरहितो भुङ्क्ते इत्यादिरीत्या बोधः। अतएवैकाकी ह्ययमारुह्य जगामेत्यादौ नानुपपत्तिः। हयस्य द्वितीय
स्य सत्त्वेऽपि तस्य सजातीयत्वाभावात्। एवं योद्धृत्वेन सजातीयाभावे अश्वादिपालकमनुष्यसत्त्वेऽपि एको रणं गच्छतीत्युप
पद्यत इति दिक्। दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां स स शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तम्। एकस्या अपि दिश उपाधिभेदाच्च तच्छब्दवाच्य
ता। तत्र मध्याह्नसूर्यसंयोगवान् देशो मध्यं तत उदयाचलपर्यन्तदेशोपाधिका पूर्वा दिक्। ततोऽस्ताचलपर्यन्तदेशोपा
धिका प्रतीची। तत एव मध्याह्नसूर्यसंमुखया यावद्देशोपाधिकोदक्। तत्पृष्ठया यावद्देशोपाधिका दक्षिणा। मध्याह्ने सूर्यस्योद
ङ्मुखत्वात्। अत एवान्तर्भाविताविधर्मा दिक्शब्दाः। देशादौ तु शब्दोपात्तावध्यपेक्षा इति हेलाराजः। दिक्चेदमस्मादित्यव
ध्यवधिमद्भावप्रयोजिका उत्क्षेपणादिक्रियाभेदप्रयोजिका ऋजुवक्रत्वादिव्यवहारप्रयोजिका द्रव्याणां परापरव्यवहा
रप्रयोजिका च शक्तिः। एकदिक्कमवयवप्रसारणमृजुता। अनेकदिक्कं तद्वक्रता॥ पूर्वमभूत् परतो भविष्यतीति क्रिया राम
पौर्वकाल्यमेव कालकृतमिति न दिक्कालशक्त्योरैक्यम्। नापि तयोः स्वतन्त्रद्रव्यत्वं परोपाधितयैव सदा प्रतीतेः। सर्व ७६
त्र च तत्कार्यदर्शनात्तयोर्विभुत्वम्। सर्वत्र स्वकार्यसंपादकत्वमेवामूर्तानां विभुत्वम्। देशानां पूर्वप[illegible]र्दर्श विहायेऽपि दिक्[illegible]

कृत एव। पूर्वदिगादिस्थानां तेषां पूर्वादित्वात्। यस्त्वभिमुखः पूर्वः पृष्ठस्थः पश्चात्। हस्तः दक्षिणो हस्तो वा ... इत्यादि व्यवह...
...न दिगपेक्षः। प्रत्यङ्मुखस्य पश्चाद्देशस्थं तस्य प्राङ्मुखत्वे पूर्वदेशस्थत्वेन प्राङ्मुखो नाभिमुखी तत्या... व्य
वस्थाप... तेः। किं तु तत्र वक्तृसंमुखदेशत्वाद्येव पूर्वादिप्रवृत्तिनिमित्तम्। एवं तत्तदवधिकोदयाचलास्ताचलसन्निहि
तत्वमपि देशवृत्तिपूर्वपरशब्दयोस्तत्। पूर्वदिगभिमुखं स्थितस्य दक्षिणवामहस्तसन्निहितत्वमपि देशवृत्ति दक्षिणो
त्तरशब्दयोस्तत्। पूर्वाध्युषितत्वं पूर्वार्जितत्वमपि पूर्वशब्दार्थः। पूर्वस्मिन्देशे वसतीत्यादौ तथा प्रतीतेः। सर्वं चेदं हरिग्र
न्थे हेलाराजीयग्रन्थे च स्पष्टम्। विंशत्यादयः स्वभावात्संख्यायां संख्येये च। तेन विंशतिर्गवां विंशतिर्गाव इति च॥ य
दाप्येते समुदायवचनास्तदापि समूहस्यानुद्भूतावयवत्वे गवामिति षष्ठी उद्भूतावयवत्वेन संघसंघिनोरभेदविवक्षा
यां सामानाधिकरण्यमुभयत्रापि एकवचनान्तो। अन्येपि शब्दशक्तिस्वभावान्नियमेन धर्मनिष्ठसंख्याया धर्मि
ण्यारोपेणैव प्रयोगः। वेदाः प्रमाणमितिवत्। ते चानवतेः स्त्रियाम्। गावो धनमित्याद्यपि एवमेव। धर्मनिष्ठसं
ख्यानारोपे तत्र गावो धनानीत्यपीति विशेषः॥ संख्यापरत्वं च द्रव्याद्भेदे न संख्यावो धने यथा ये तत्रापि गवां विंश
तिमानयेत्यानयनादिक्रि याद्रव्ये एव धर्मे तस्या असंभवात् धर्मधर्मिणोरभेदाहूति पङ्क्ति विंशतीति

ल॰मं सूत्रभाष्योक्तरीत्या बोध्यम्। अभेदेन बोधने संख्येयपरत्वमिति बोध्यम्। एकशेषेण विंशती विंशतय इत्यादौ [illegible]द्रो
७७ णप्रस्थादिशब्दाश्चैयत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणजातिविशेषरू
पद्रोणत्वाद्यवच्छिन्ने शक्ताः। प्रवृत्तिनिमित्तं तु द्रोणत्वाद्येव परिच्छेदकत्वं तु लिङ्ग॰वत्तत्समानाधिकरणमेव प्रातिप
दिकार्थः सूत्रे भाष्ये ध्वनितमेतदित्याचूह्यम्। गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरणं पुंस्त्वसमानाधिकरणं च गोत्वं श
क्यतावच्छेदकमिति नानार्थोऽयम्। तत्राद्यं प्रसिद्धम्। अन्त्यं तात्पर्यग्राहकसापेक्षं बोध्यम्। अत एव गौरित्ये॰ तन्मा
त्रात् स्त्रीव्यक्तीनामेव बोधः स्वरसतः। अत एव गोबलीवर्दमित्यादौ सामान्यविशेषभावाभावाद्द्वन्द्वः सिद्धः। अन्त्य
स्तु गौर्वाह्निक इत्यादौ। एतान् गाश्चतुरो बलीवर्दान् पश्येत्यादौ प्रथमयोरिति सूत्रभाष्योदाहृते च एतदेवाभिप्रेत्य त्य
दादीनीति सूत्रे सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नेति वक्तव्यमेवं हि शूद्राभीरं गोबलीवर्दं तृणोलपमित्यादौ न स्यादि
ति शङ्कायामाभीरा जात्यन्तराणि उलपमित्यपि नामधेयमित्यादिना सामान्यविशेषभावाभाव उक्तो भाष्ये। गोबली राम
वर्दमित्यत्र गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्त इत्युक्तम्। वाहाद्यर्थं पृथक्कृतपु॰
रुषाः स्त्रिय एव गोशब्दव्यवहार्यत्वेनावशिष्यन्त इति तदर्थः। लोकव्यवहारेष्वेवमेवेत्य[illegible]। ननु शब्दस्य [illegible] ७७

नकर्मत्वंप्रवृत्तिनिमित्तंधेट्पानेइत्यतः कर्मणिनुप्रत्ययसत्त्वात्।अतएवावीधेनूइत्यादिप्रयोगाःसंगच्छन्ते।हवि
र्धान्यस्मिंधेनुषुइतिभागवतप्रयोगस्य।हविर्धानीगौः।एतेनगोत्वसमानाधिकरणंधानकर्मत्वंप्रवृत्तिनिमित्तमित्य
पास्तम्।नचोक्तप्रयोगेलक्षणा।शक्त्यैवोपपत्तेः।नचाथैषभूस्त्रिवृद्देवसर्वस्वस्यविश्ववत्यस्तोत्रियाधेनुर्दक्षिणेऽ
त्यत्रद्यावापृथिवीभ्यांधेनुमालभेतेत्यत्रचगवामेवप्रतीतिर्नस्यादितिवाच्यम्।अपशवोवाऽन्येगोऽश्वेभ्यइतिश्रुतेः
प्रशस्तत्वेनतत्रगवामेवप्रतीतेः।वडवानांतुनदक्षिणात्वंभागित्वाद्वागवामितिजैमिन्युक्तेः।भागित्वमुपकार
कत्वंदक्षिणाहिऋत्विगुपकारार्थानचताभिर्दुग्धादिद्वाराऽग्निहोत्राद्युपकारः नकेसरिणोददातिनोभयतोद्
तः प्रतिगृह्णातीतिनिषेधाच्च।एतेनधनलाभद्वारातासामप्युपकारकत्वमित्यपास्तम्।नाश्वंविक्रीणीतइतिस्मृते
श्च।द्यावापृथिवीभ्यांधेनुमालभेतेत्यत्राप्युक्तप्राशस्त्यादजावीयस्याश्वमेधातिरिक्तेपशुत्वाश्रवणाच्चगौरे
वालम्भः।किंचतदग्रेवायव्यंवत्समालभेतेतिश्रुतंतत्रचप्रत्यासत्त्यापूर्वालब्धधेनोरेववत्सस्यग्रहणमितिवे
दभाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्।एवंचतत्संयोगात् तत्परत्वंवत्सशब्दस्तुगोत्वसमानाधिकरणवयःप्रवृत्तिनिमित्त
कएव।अतएवमहिष्यादावपिधेनुव्यवहारोलौकिकानाम्।अतएवहर्षादिभिः सवत्सासकरभाःवत्साकरभ

ल· मं धेनुरितिसंयोगविप्रयोगयोरुदाहृतम्।वत्ससंयोगादिनागौःकरभसंयोगादिनोष्ट्रीउच्यतेइतिचविवृतम्।अतएवत
७८ थासुवर्णशृङ्गिणांगोधेनूनांचतुःशतमितिकर्णपर्वणिभारतेप्रयोगःसंगच्छतेइत्यलम्।अन्योन्येतरेतरपरस्परश
ब्दानांक्रियाव्यतीहारविषयत्वमेकमात्रावृत्त्यऽन्योन्यत्वमखण्डोपाधिरूपंप्रवृत्तिनिमित्तमितिसर्वेष्टसिद्धिः॥इ
तिप्रातिपदिकार्थनिर्णयः॥अथतत्प्रकृतिकसुबर्थोनिर्णीयते॥तत्रप्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीस
प्तमीत्याख्याःसप्तविभक्तयः।तत्रप्रथमाविधायकंप्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रेप्रथमेति।अत्रप्रा
तिपदिकार्थशब्देनतत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तंतदाश्रयश्च।अतएवलिङ्गग्रहणंचरितार्थम्।तेषामपिप्रातिप
दिकार्थत्वात्।तदाश्रयश्चारोपितप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयोपि।तेनसिंहोमाणवकोद्रोणोव्रीहिरित्यादौनदोषः।किं
चशक्त्यार्थपदंसाधुत्वेनान्वाख्यायपश्चात्पदान्तरसन्निधानेऽन्वयानुपपत्त्यावक्तृश्रोतृभ्यांलक्षणाश्रयण
मितिनदोषः।अन्यथागंगायांघोषइत्यादौसुबुत्पत्तेःप्राक्प्रातिपदिकस्यैवलक्षणायांनपुंसकह्रस्वत्वाप राम·
त्तिः।तिङ्समानाधिकरणेप्रथमेत्यादिनातिङन्तार्थसामानाधिकरण्येनान्वययोग्यमेवप्रथमान्तंसाधुइत्ये
तावद्बोध्यते।अन्ततोलट्परस्यास्तेःसत्त्वात्।ननुतदन्वयबोधोत्तरंप्रथमोत्पत्तिरितिबोधो[illegible]दे।एवमन्यैर ७८

पिकारकाधिकारस्थसूत्रैर्युष्मद्युपपद इत्यादिभिश्च। अत एवार्थवत्सूत्रे भाष्ये शुक्लामित्युक्ते केऽनिर्दिष्टं कर्ता कि
याचानिर्दिष्टे अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्ता कर्म चानिर्दिष्टे देवदत्तेत्युक्ते कर्ता निर्दिष्ट इतरदनिर्दिष्टमिहे दा
नीं गामभ्याज कृष्णां देवदत्तेत्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्त एव कर्ताऽभ्याजैव क्रियेत्युक्तम्। तत्र कारकादि
मात्रप्रयोगे योग्य सर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थस्तत्र संयोग इति तत्तात्पर्यम्। एवं च सामान्यतः क्रियाकारक
त्वसंबन्धयोग्यताबुद्धिरेव विभक्तिप्रयोजिका न तु विशिष्येति लभ्यते। कारकत्वं क्रियाजनकत्वयोग्यताबुद्धिवि
षयत्वमेव। वृद्धिसूत्रे भाष्येऽप्युक्तम्। संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवत्याहर पात्रं पात्र
माहरेति द्रोणो व्रीहिरित्यादौ पदद्वयोपस्थाप्ययोर्व्यक्त्योरेकत्वेन संबन्धाभावेऽपि विशेष्यविशेषणभावो बोध्यः। यत्तु भेदः
संबन्ध इति। तन्न। तस्य संबन्धत्वे मानाभावात्। संबन्धिभेदनियतत्वात् संबन्धस्य। अत एवाद्यन्तवत्सूत्रे राहोः शि
र इत्यादौ षष्ठ्युपपादनाय व्यपदेशिवद्भाव इति भाष्य उक्तम्। किंच। तस्य संबन्धत्वे नीलो घट इत्यादौ षष्ठ्यापत्तिः।
भेदमूलकसंबन्ध एव षष्ठी तस्य सूत्रतो वाच्यवृत्त्या लाभात्। अत एव तार्किकनव्यैरणिकर्मधारयोत्तरभावप्रत्य
स्य पदार्थतावच्छेदकरूपसामानाधिकरण्यवचनत्वं कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेत्यभियुक्तो

ल. मं. क्तेरित्युक्तम्। अभेदस्य संबन्धत्वे नञा नेतस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यता स्यादित्युक्ता। राज[illegible]मित्यादौ पूर्वोत्त
७९ पदार्थयोः संबन्धस्यैवेतिदिक्। नन्वेवमुपमार्थः सड्त्यशेषः। अनुशासनाभावात्। नीलंघटंपश्यतीत्यादौ तज्ज्ञानानाप
त्तेश्च। नचाकाङ्क्षालभ्यः सः। वाक्येविशेषणविशेष्यभावातिरिक्तस्याकाङ्क्षालभ्यत्वाभावात्। राज्ञः पुरुष इत्या
दावाकाङ्क्षितसंबन्धस्य षष्ठ्या रामं पश्यतीत्यादौ क्रियाकारकयोः संबन्धस्य द्वितीयादिनालाभात्। कारकविभक्ती
नातत्त्वे उक्तिस्तत्तत्क्रियाकारकभावसंबन्धस्वार्थ इति कारक इतिसूत्रभाष्यात् समर्थसूत्रभाष्याच्च लभ्यत इत्य
ग्रे निरूपयिष्यामः। नच संबन्धसंबन्ध आकाङ्क्षालभ्यः। तज्ज्ञाने मानाभावात् अनवस्थापत्तेश्च। यदपि वीरः पु
रुष इत्यादौ गुणभेदे नैकस्यापि द्रव्यस्य भेदारोपेण भेदाभेदगर्भं तादात्म्यं संबन्ध इति। तदपि न। वास्तवभेदमूलक इ
वारोपितभेदमूलकसंबन्धेपि षष्ठ्यापत्तेः। तत्र विभक्तिवाच्यस्यापि संबन्धस्य संसर्गतयैव भानम्। अत एवार्थवत्सू
त्रभाष्ये एषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेवस्थानं स वाक्यार्थ इत्युक्तम्। विशेष इत्यस्य विशेषणविशेष्य राम
भावरूपपदार्थसंसर्गरूपे इत्यर्थः। संबन्धान्तरस्य समर्थसूत्रे भाष्ये षष्ठ्यादिवाच्यतोक्तेः। अत एव प्रातिपदिकार्थ
सूत्रे वीरः पुरुष इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमात्राभावात् अप्रमान प्राप्नो[illegible] ७९

शाङ्क्यपदत्राधिकं सवाक्यार्थइत्युक्तम्। अत्रकैयटः। वीरप्रातिपदिकाद् वीरः कइत्याकाङ्क्षयाज्ञापितविशेषणस्य
मनपेक्ष्यस्वार्थमात्रनिष्ठात्प्रथमापश्चात्त्वाकाङ्क्षावशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरिति। षष्ठीशेषइतिसूत्रेभाष्ये
पिस्फुटमेतत्। घटोघटइत्यादौविशेष्यविशेषणभाववारणायसोपिधर्मभेदमूलकारोपितभेदसापेक्षइतिबोध्यम्।
हरिणाप्युक्तम्। विशेषणविशेष्यत्वंपदयोरुपजायते। नप्रातिपदिकार्थश्च तत्रैवंव्यतिरिच्यतेइति। पदयोः संबद्धयोरि
तिशेषः। वीरःपुरुषइत्यादौपरस्परसंबन्धेनगुणप्रधानभावापन्नार्थकत्वेनवाक्यार्थभूतविशेष्यविशेषणभावयुक्ता
र्थकत्वात्पदयोरपितत्त्वम्। एवंराज्ञःपुरुषइत्यादौप्रातिपदिकार्थस्यराज्ञोविशेषणत्वंपुरुषस्यविशेष्यत्वंस्वामित्वे
न स्वत्वेनचयथातयोर्व्यतिरेकः रूपान्तरेणपरिवर्तनंनतथाप्रकृतइतितदर्थः। अतएवजात्याख्यायामितिसूत्रेन्याय
वार्त्तिककारेणयदुक्तम्। विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वाद्यदिगोशब्दस्तिष्ठति शब्दयोरेकमभिधेयंभवतित
तोविशेषणविशेष्यभावापन्नयोरस्तिइतिगोशब्दयोः सामानाधिकरण्यंयुज्यतइतितत्संगच्छते। अन्यथाराज्ञः
पुरुषइत्यादौभेदेपितस्यसत्त्वेनैकविषयत्वादित्यसङ्गतिः। अत्रैकमभिधेयमित्युक्त्याक्रियाक्रियावतोरभेदःसूचि
तः। अभिधेयपदस्यविशेष्यएवप्रसिद्धेः। तस्मादुद्देश्यासः। द्वयोर्धर्मिणोःसंबन्धेनवैकत्वेनयेति॥ एवंचविनासंब

ल० मं० न्वंविशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वादिति तदर्थो वाच्यः। एवंचाभेदस्य संबन्धत्वाभावः स्पष्ट एव तदभिमतः।
८० यद्वा तत्र प्रवृत्तिनिमित्तयोः साहित्यरूपः संबन्ध एव तदाश्रययोर्विशेषणत्वादिनियामकः। सोपि वाक्यार्थ एवाए
तदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये द्वन्द्वापादनं चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रे भाष्ये कृतम्। एवं च वीरत्वपुरुषत्वसमूहवान् वीरः
पुरुष इति बोधः। सामानाधिकरण्यं चैकधर्मिबोधकत्वमेव। एतेन प्रकारताविशेष्यते सांसर्गिकविषयतानिरू
पिते एवेति नियम इत्यपास्तम्। मानाभावात्। अभेदान्वय इत्यस्याभेदेप्यन्वयो विशेषणविशेष्यभाव इत्येवार्थो
न त्वभेदसंसर्गको बोध इतीत्यलम्। तत्राव्ययानि स्त्री पुमान् नपुंसकमित्यादिशब्दाश्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यो
दाहरणम्। कृष्णः श्रीर्ज्ञानं तटस्तटी तटमित्यादि लिङ्गाधिक्यस्य। द्रोणः खारी आढकमित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजा
तिरूपद्रोणत्वाद्यपेक्षया परिच्छेदकत्वस्याधिकस्य तेभ्यो भाने न प्रातिपदिकार्थमात्रविहितप्रथमाया अप्रा
प्त्या परिमाणग्रहणम्। एको द्वावित्यादौ संख्याया उक्तत्वात् तदप्राप्त्या वचनग्रहणम्। अत्रानुवृत्तस्यानभिहित इत्य राम
स्य संख्याविशेषणत्वात्। यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यात्र विभक्तिवाच्या। न च तद्द्वयबोधाननुभवः। एकत्वस्य प्रचि
तस्य ततो बोधात्सजातीयसंवलने हि प्रचयः। हित्वाद्युपजननयोग्यत्वं च प्रचितत्वम्। प्रातिपदिकस्य तु प ८०

स्मप्रचितसाधारणं तदर्थः। तत्प्रतीतिर्यथैकपुत्र इत्यादौ। एवं द्वौ बहव इत्यत्रोद्भूतावयवभेदसमूहप्रतीतिर्भिन्न
त्वा। तदभावे तु द्विपुत्रो बहुपुत्र इत्यादावनुद्भूतावयवभेदसमूहरूपा द्वित्वादिभानम्। एतन्मूलकमेव संभे
देनान्यतरं वैयर्थ्यमिति पठ्यते। यद्वा न केवलेति नियमेन स्वाभाविकं राज्ञाभिधानमत्र लुग्विधिना तु केवलेना
व्यभिधानं ज्ञाप्यते। एवं च प्रकृत्यर्थानुवादिका विभक्तिः। यद्वा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्यः सोऽर्थ इत्यनुक्तत्वादे
व विभक्तिरत्र। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थावधारणमर्थवत्सूत्रादौ भाष्ये उक्तम्। एकशब्दादौ
च वचनान्तराभावाद्व्यतिरेकाभावेऽन्वयस्याप्यनिश्चयात् केवलप्रकृत्यर्थानवधारणमेव। वृत्तौ तु वृत्तिस्व
भावादेवान्यार्थसंबद्ध उपसर्जनार्थः केवलप्रकृतेरेवगम्यत इति न तत्र विभक्तिः। सेव चानुत्पत्तिर्लुकान्वाख्या
यते। अत एव एकत्वादिविशिष्टः प्रकृत्यर्थो विभक्तिवाच्यैनैकत्वादिना विशेष्यते। एकत्वादिविशिष्ट एवार्थो न तु गु
णान्तरविशिष्ट इति। एवं च वचनग्रहणं न कार्यं स्पष्टं चेदं सर्वमनभिहितसूत्रे भाष्ये। संख्यासमुद्देशे हरिग्रन्थे
चेति दिक्। इदमपि सूत्रं क्रियायोग एव प्रवर्तते कर्मणि द्वितीयेत्यादिसाहचर्यात् तथैवाकाङ्क्षितत्वाच्च। तिङ्
समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकाच्च क्रियान्वयिकर्त्रादावभेदान्वयाच्च क्रियायोगो बोध्यः। यत्र क्रिया न श्रूय

न-मे- तेतत्राध्याहारः।अन्ततोःस्तीत्यस्यास्तिर्भवन्तीपरोप्रयुज्यमानोपिअस्तीति भाष्यात्।संबोधने चेत्यनेन संबोध
८१ नाधिक्येप्रातिपदिकार्थेवर्तमानात् प्रातिपदिकात् प्रथमा। तत्रसंबोधनमभिमुखीभावः। तत्फलंप्रवृत्तिनिवृ
त्ती। तेनसंबोधनविभक्तिरनुवाद्यविषया। संबोध्यतावच्छेदकरूपेणसंबोध्यस्यसिद्धिंविनातस्यासंभवात्। ते
नराजाभवयुध्यस्वेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यादौनसंबोधनविभक्तिः। राजत्वादेरसिद्धत्वेनानुवाद्यत्वाभावात्। अत एव
राजन्युध्यस्वेत्यस्यकुमारावस्थायां राजाभवयुध्यस्वेत्यस्यराजावस्थायांनप्रयोगः। केचित्तुसंबोधनंसम्य
ग्ज्ञापनं संबोध्यज्ञापनार्थमेवसंबोधनविभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगात्। तत्फलंप्रवृत्तिनिवृत्ती इति
पूर्ववत्। ज्ञापनेसम्यक्त्वंचावश्यकर्तव्यत्वादिविषयकज्ञानानुकूलत्वम्। तादृशज्ञानानुकूलव्यापारश्च
एतद्विभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगएव। यत्तुप्रयोक्त्रिच्छाविषयकत्वंज्ञानेसम्यक्त्वमिति। तन्न। तस्यवा
क्यप्रयोगानुमेयत्वेनविभक्तिबोध्यतावच्छेदककोटौनिवेशेमानाभावात्। संबोधनपदाघटितवाक्यप्र राम
योगेपिबोध्यबोधेप्रयोक्त्रिच्छाविषयत्वानुमानात्। अन्यथातस्यतत्प्रयोक्तृत्वमेवनस्यात्। त्वंपचेत्यादौ
प्रयोज्यप्रवृत्तेस्तदिष्टत्वस्यप्रवर्तनानुमेयत्वदर्शनाच्च। हेशब्दादिसंबोधनेतात्पर्यग्राहकम्। अचेतनेषु ८१

तन्त्वारोपेणगौणःप्रयोगः।संबोधनंचाभिमुखीकृत्याज्ञातार्थज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः।तच्चा[illegible]
ज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वंसंबोध्यत्वम्।तत्त्वेनबुद्धिस्थस्वनिष्ठज्ञानविषयत्वेयसाकाङ्क्षेइति[illegible]वस्या
न्वयः।सएवचज्ञाप्योर्थः।तेनरामत्रायस्वेत्यादौरामसंबोधनविषयस्त्राणमितिबोधः।अभिमुखीकरणंचवच
नार्थग्रहणेसादरत्वकरणम्।तद्व्यञ्जकंचमुखपरावृत्त्यादि।हेरामसुन्दरइत्यादावसीत्यध्याहारः।एवंचधिङ्मू
र्खेत्यादौक्रियाध्याहारेप्रथमातदभावेद्वितीयेत्याहुः।तन्नसिद्धस्याभिमुखीभावेत्यादिवक्ष्यमाणहरिग्रन्थविरुद्धम्
संबोधनपदंयच्चतत्क्रियायाविशेषणम्।अज्ञानिदेवदत्तेतिनिघातोत्रतथासतीतिहरिः।अत्रपुञ्जराजः।आख्या
तंसविशेषणंवाक्यमितिवाक्यलक्षणस्यसमर्थसूत्रभाष्योक्तस्यसंबोधनपदार्थेक्रियाविशेषणत्वाभावेअज्ञानि
देवदत्तेत्यादावभावेनसमानवाक्येइतिप्रकृत्यविहितोनिघातोनस्यादितिसंबोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयतयाऽनु
वाद्यस्यचविधेयएवान्वयेनविधेयतायाश्चक्रियानिष्ठत्वेनतस्यामेवान्वयइतियुक्तम्।एतच्चनङीतिसूत्रेभाष्येध्व
नितमितिसमानाधिकरणसमासप्रकरणेसमासत्वादेनिरूपयिष्यामः।तदुक्तंहरिणा।सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रंसं
बोधनंविदुः।[illegible]प्ताभिमुख्योह्यर्थात्माक्रियासुविनियुज्यते।संबोधनंनवाक्यार्थेइतिवृद्धेभ्यआगमइति।एवंच

बु·मं· केचिन्मतोक्तसंबोधनपदार्थफलभूतोऽभिमुखीभावएवात्रसंबोधनपदार्थोनतुसर्वस्तदुक्तमभिमुखीभावमात्रमि
८२ ति।एवंचक्रियासुविनियोगफलकोऽभिमुखीभावःसंबोधनमितिसूचितम्।अत्रसिद्धस्येत्यनेनतस्यानुवाद्यत्वंविनि
युज्यतइत्यनेनप्रवर्तनाविषयक्रियासंबन्धस्तस्येतिबोधितम्।एवंचाभिमुखीभवद्रामाद्युद्देश्यकप्रवर्तनाविषयोर
क्षणमितिबोधः।व्रजानिदेवदत्तेत्यादावपिजानीहीत्यध्याहारोवाक्यैकदेशन्यायेनवा।तत्रव्रजनस्यकर्मत्वाद्
देवदत्तस्योद्देश्यत्वादुभयोःसमानवाक्यस्थत्वम्।उद्देश्यविधेयभावोवाक्यार्थः।अभिमुखीभवनानुकूलस्य
संबोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपव्यापारस्येतरनैरपेक्ष्येणैवप्रतीतेस्तन्नवाक्यार्थइतितदर्थइतिबोध्यम्।
तत्रवाक्यैकदेशन्यायेनव्रजानिदेवदत्तेत्यनेनैवजानीहीत्येतद्घटितवाक्यार्थबोधइतिएकतिङ्वाक्यमिति
वाक्यलक्षणमपितत्रास्त्येवेतिनिघातसिद्धिः।एतन्मूलकएवसंबोधनस्यकर्तृकारकत्व व्यवहारोवृद्धानाम्
।तस्यैवतत्पदार्थत्वेनविनियोज्यक्रियाकर्तृत्वात्।अतएवतिङ्समानाधिकरणेप्रथमेतिवार्तिकमतेप्रथमा एम
सिद्धिःसंबोधने।तन्न्यासेहिप्रातिपदिकार्थेतिसूत्रवदस्याप्यकरणमेव।अतएवसंबोधनेचेतिसूत्रंकर्मादि
नेशिष्टेप्रथमाभावेज्ञापकमाश्रित्यप्रातिपदिकार्थसूत्रेमात्रग्रहणंप्रत्याख्यातम्।तेनहिसंबोधनविषयेऽपिप्राति ८२

पदिकार्थ इत्यनेन सिद्धिः सूचितेति तत्त्वं पङ्न वार्तिकेनैव तत्र सिद्धिरुचितेति बोध्यम्। वार्तिककर्म...
त्वेपि संबोधनाधिके तिङ्समानाधिकरणेऽर्थे वर्तमानात् प्रथमेत्येव तदर्थस्यौचित्याच्च। तस्मात् कर्तृकार
कत्वं संबोधनस्येति वृद्धोक्तं साध्वेव व्रजानि देवदत्तेत्यादौ व्रजनक्रियान्वयेनैवैकवाक्यत्वमिति न युक्तम्
। तस्यान्तस्य नियोगाभावेन क्रियासु विनियुज्यते इति हरिग्रन्थविरोधापत्तेरिति दिक्। यत्तु संबोधनस्य प
कृत्यर्थविशेषणत्वे भो ब्राह्मणास्त्वं पचेति प्रयोगापत्तिरिति। तन्न। शब्दशक्तिस्वाभाव्येन संबोधनविभक्त्य
न्तपदसमभिव्याहारे युष्मदस्मत्पदबोध्ययावत्परामर्शकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेनैकवचनस्यासाधुत्वाद् इ
त्यलम्॥ इति प्रथमा॥ अथ द्वितीया। द्वितीयादयोपि द्विविधाः कारकविभक्तय उपपदविभक्तयश्च। कारकं
क्रियाजनकत्वशक्तिः। भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिदर्शनात्। ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छती
त्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात्। हरिरप्याह। स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवा
श्रयान्तरे। क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुरिति। द्रव्यगता क्रियाजनकता शक्तिरेव कारकं साधनं
मिति चोच्यते। सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव तत्त्वं वाच्यमिति प्राचा

…मं॰ प्राप्तविवेकेनशक्तिरेवसाधनम्। तदुक्तमनभिहितसूत्रेभाष्ये।गुणाः साधनमिति।शक्तिरेवात्रपारतन्त्र्याद्गुणत्वेनो
८३ क्ता।तत्रकर्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेतक्रियाजनकता।करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता। किंचद्रव्य
स्यकारकत्वेतस्यैकरूपत्वेनकार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः।दृश्यतेचघटंपश्यघटेनजलमाहरघटेजलंनिधेहीत्यादौका
र्यवैचित्र्यम्।सर्वस्यचसर्वशक्त्याश्रयतेतिकदाचित्कस्याश्चिद्विवक्षयातत्तद्धि चित्रानेककार्योत्पत्तिः।क्वचित्
शक्त्याविष्टद्रव्यस्यापिसाधनत्वेनव्यवहारः।शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापिसत्त्वात्।शक्त्याकरोतीत्यादौशक्तेरपि
द्रव्यायमाणतयाशक्त्यन्तरयोगः।अतएवविभक्त्यर्थार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभावः संगच्छते।द्रव्यस्यैवसाधनत्वे
तुतस्यशब्देनैवोक्तत्वाद्व्ययस्यप्रयोगएवनेतिकथंतेनसमासःस्यात्।पशौकर्तरीत्यादेश्चकर्तृशक्त्याश्रयेद्र
त्यादिप्रकारेणार्थइत्यलम्। सर्वेषांचकारकाणांस्वस्वावान्तरक्रियाद्वाराप्रधानक्रियानिष्पादकत्वम्।अतएवतेषां
भावनायामेवान्वयः।क्रियाजनकत्वावगतौकासाक्रियेत्याकाङ्क्षोदयेनतत्रैवान्वयौचित्यात्।असन्निहितसंप्र राम
दानस्यापिदातृबुद्धिस्थत्वेसतिदातृज्ञानपूर्वकालत्वेनैवजनकत्वंतावतैवदानक्रियानिष्पत्तेः।घटंस्मरतिघटंकरो ८३
तीत्यादौघटादेः पूर्वकालत्वात्स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्याद्यूह्यम्। क्रियान्वयित्वंकारकत्वमितितुनैः सार्

काणां भावनान्वय इत्यस्यस्य क्रियान्वयिनः। क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः। अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्व
यइत्यादि भवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेश्च। कश्चित्तु प्रत्ययादिनाऽर्थं ज्ञात्वा परं प्रति संस्कृतेन बोधनेच्छायां सं
स्कृतस्य व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा प्रत्ययज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्वयानवगत्या कारकत्वज्ञानाभावा
त् तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्या भाष्योक्तमेव साधु इत्याह। यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं
कारकत्वमिति। तन्न। पक्व ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेः। कारकाणां भावनान्वय इ
त्यस्य भङ्गापत्तेश्च। उक्तदोषाच्च। न च कारकशब्दस्य कर्तृपर्यायत्वेन कारकं करणमित्यादि विरुद्धं कारकं कर्तेति
पुनरुक्तं चेति वाच्यम्। हरिणैव समाधानात्। तथाहि। निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके॥ व्यापारभेदापे
क्षायां करणादित्वसंभव इति तेनोक्तम्। सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात् कर्तृत्वेन कारकत्व
मू। ततः कः केन किं पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वम्। तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारः कर्ता तद्
व्यापार एव सर्वत्र प्रधानधात्वर्थः। कर्तुः क्रिययेप्सिततमव्यापारं कर्म। कारकान्तरसाध्यव्यापारं करणम्। प्रेरणा
नुमत्यादिव्यापारं संप्रदानम्। अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम्। कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोऽधिकरणम्। स्वत

ल॰मं त्रंप्रेरयन्हेतुः।तत्रसामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्यकारकत्वमनुवृत्तमितिकरणंकारकमित्याद्युपपत्तिः।यथाऽऽपुत्र
८४ जन्मनिपित्रोःकर्तृत्वेपिविवक्षयाऽयमस्यामियमस्मात्पुत्रंजनयतीतिव्यवहारः।तथैवमीदृशस्थलेऽपादान
स्यकर्तृत्वेपिग्रामादागच्छतीत्येतद्विषयेग्रामआगच्छतीतिप्रयोगस्तुन।अनभिधानात्।करणत्वाद्यवस्था
यांकर्तृसंज्ञातुन।कारकत्वादेवस्वातन्त्र्येलब्धेस्वतन्त्रःकर्तेतिपुनःस्वतन्त्रग्रहणंतुस्वातन्त्र्यमेवयस्यतस्य
कर्तृत्वार्थंनतुपारतन्त्र्ययुक्त‐स्वातन्त्र्ययुक्तस्यसा।कारकसंज्ञातुवस्तुसत्स्वातन्त्र्यस्यस्थितिमात्रेणकर
णत्वादीनांविधानसामर्थ्यात्स्वकर्तृतद्रूपलम्।यद्वाप्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्वस्वव्यापारेकर्तारःप्रधानक
र्त्रन्यकृतेपिस्वगततत्तद्व्यापारेस्वातन्त्र्यसत्त्वात्अकुर्वतःसाधनत्वानुपपत्तेः।एवंचतत्तद्व्यापारलब्धकरण
त्वादिमन्तएवकर्तृपारतन्त्र्येपिस्वस्वव्यापारेस्वातन्त्र्यसत्त्वात्।तद्द्वारामुख्यक्रियायामपिस्वतन्त्राइतिप्रधान
क्रियाकर्तृत्ववन्तोपीतितदुपपत्तिः।विभक्तिस्तुकरणत्वादिनिमित्तैवानवकाशत्वात्।करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात्। राम
कर्तृवियोगेनतदीयव्यापारस्यैवधात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायांतुकर्तृविभक्तिरेवसर्वत्र।क्वचित्संप्रदानापा
[illegible]नसाऽनभिधानादित्युक्तम्।यथाऽऽपुरुहूकर्तारोपियोद्धारोराजनियोगापेक्षपादस्वतन्त्राअपिनियोगो ८४
[illegible]

तेषु पुनः स्वतन्त्रा एव नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभाग् राजा। तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत्करणादिषु स्वस्वव्यापार
द्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणत्वादिकालेप्यबाधितमेवेत्यदोषः। नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्व
व्यवहारोपीति दिक्। यद्वा ज्वलनादिरूप स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पचन्तीत्यादि द
र्शनाच्च तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि। संप्र
दानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमादायैव ग्राममागच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेपि कारकत्वं बोध्यम्। त
दुक्तं भाष्ये। पचति करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति। वृक्षो वधि
भावमुपगच्छति विप्रोनुमन्यत इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते पतिदाधातुवाच्यता तु न
तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम्। कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्तत्संज्ञोपयोगीति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये
सूक्ष्मदृशाम्। ये तु क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति वदन्ति। तेषां कर्तृसमवायेपि करणं कारकमित्यादेरनुपपत्त्य
भावात् तत्र तदाशङ्कासमाधानपरभाष्यासङ्गतिः। तदर्थे कारकशब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम्॥
तत्र कर्मणि द्वितीयेति सूत्रम्। तत्र कर्मत्वं व्याकरणशास्त्रबोधितकर्मसंज्ञकत्वम्। तत्र कर्तुरीप्सिततमं क

रु·मे· र्मेति सूत्रबोधितं कर्मत्वं कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन कर्तुरुद्देश्य
८५ त्वम्। तण्डुलं पचतीत्यादौ विक्लित्त्याश्रयत्वात् कर्मत्वं विक्लित्तिरूपफलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फला
श्रयत्वात्तत्त्वम्। अत एव तत्समानाधिकरणे स्तोकं पचतीत्यादौ कर्मत्वम्। उद्देश्यत्वं च सनागर्भितम्। अ
त एव कर्मणा यमभिप्रैतीति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावे कर्मण एव संप्रदानसंज्ञापर्यायेण स्यादित्यापादितं भा
ष्ये। उद्देश्यत्वं च साक्षात्फलरूपे धात्वर्थे क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् तदाश्रयत्वात्तण्डुलादीना
मपि तत्त्वम्। फलस्यापि क्रियाजनकत्वं तज्ज्ञानपूर्वकं क्रियोत्पादनात्। रथो ग्रामं गच्छतीत्यादौ तूद्देश्यत्वा
रोपेण निर्वाहस्तस्य॥ न च कालिकादिसंबन्धेन फलाश्रयेति व्याप्तिः। फलतावच्छेदकसंबन्धेन तदाश्रयस्य
ग्रहणात्। पृष्ठात् तस्य नोद्देश्यते ति दोषः। गच्छतियोगे गम्यर्थसंयोगरूपफलाश्रयस्यापि कर्तुर्न कर्मत्वं
परया कर्तृसंज्ञया बाधात्। आत्मानमात्मा हन्तीत्यत्र तु शरीरान्तःकरणरूपावच्छेदकभेदेनात्मनि ·राम·
भेदमारोप्य कर्मत्वकर्तृत्वोपपादनं भाष्ये कृतम्। कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफले स्रुतेरग्नेर्माण
ने [illegible]ष्टो रयतीत्यादावग्न्यादेर्न कर्मत्वम्। अन्यथा वारणार्थानामिति सूत्रमस्यापवादः स्यात् इति संप्रदेक ८५
वै·के·

स्थापिकर्मत्वं न स्यादिति। वारयतेश्वसंयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलो व्यापारोर्थः। चैत्रं ग्रामं गमयतीत्यादौ ग्रा
मस्य कर्मत्वाय प्रयोज्यत्वनिवेशः। प्रयोज्यता च जन्याजन्यसाधारणी। विषयताया अजन्यत्वे च स्वविषयज्ञान
सामग्रीप्रयोज्यज्ञानविषयसाधारणी च निवेश्या माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां त
त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थेति फलस्यापि विशेषणं बोध्यम्। पयसौदनं भुङ्क्ते इत्यत्र पयसः करणत्वस्यैव विव
क्षणेन प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनाविवक्षणेन च न कर्मत्वम्। उभयविवक्षायां तु परत्वात् कर्मत्वमेव। ननु पय
सः कर्तुरुद्देश्यत्वाभावादेव तदप्राप्तिः। यदाकृतभोजनोपि पयसो लाभेन भोजने प्रवर्तते तदा तत्क्रियायाः पय
उद्देश्यकत्वसत्त्वात्। फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत
द्धात्वर्थत्वम्। पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावनादेः फलत्ववारणाय तद्धात्विति। अन्यथा प्रधानानुरोधिकर्मत्व
स्य बलवत्त्वान् मृगस्य कर्तृत्वं न स्यात्। कर्मणि विहितद्वितीयायाः कर्मत्वशक्तिमानर्थः। कर्मणीति सूत्र
स्वरसात्। एवं सर्वविभक्तीनां तत्तत्कारकशक्तिमद्धर्मिबोधकत्वं बोध्यम्। तत्र च प्रकृत्यर्थो विशेषणं विशेष्य
धात्वर्थस्तच्छक्तिनिरूपकत्वसम्बन्धेन। एवं च हरिं भजतीत्यादौ हरिरूपं यत् कर्म तन्निष्ठशक्तिनिरूपक॰

 प्रीत्यनुकूलोव्यापारइतिबोधः।प्रीत्यनुकूलोव्यापारोभजेरर्थः।यत्तुफलाश्रयःकर्म।तत्रफलस्यधातुनालाभा

 त्।आश्रयोद्वितीयार्थः।तत्रप्रकृत्यर्थोविशेषणम्।आधेयतयाफलंविशेष्यम्।आश्रयत्वंशक्यतावच्छेदकम्।

अखण्डोपाधिरूपमाश्रयतात्वंतदनुगमकम्।आश्रयत्वस्यनिरूपकतयाफलेअन्वयइतितुनयुक्तम्।कर्म

णीतिसूत्रस्वरसभङ्गात्।नचाधेयत्वस्यसंसर्गत्वाङ्गीकारेतण्डुलःपचतीत्यतोपिबोधापत्तिरितिवाच्यम्।वि

भक्त्यर्थमद्वारीकृत्यप्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोःसाक्षाद्भेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः।अन्यथाकर्मतासंसर्गकबोधः

स्यापत्तिरिति।तन्न।सप्तमीपञ्चम्योकारकमध्येइत्यत्रकारकशब्दस्यशक्तिपरत्वेनशक्तिशक्तिमतोरभा

भेदेनशक्तिमतएवद्वितीयार्थतायाभाष्यादिसंमतत्वात्।किंचत्रयीशब्दानांप्रवृत्तिरितिभाष्यसंमतमुख्य

पक्षेसंज्ञाशब्दैरारोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तबोधोयथाडित्यादिपदैःपूर्वपूर्वडित्यादिगुणारोपेणतत्तड्डित्यादि

बोधइतिऋलृक्सूत्रेकैयटेस्पष्टम्।एवंचात्रत्यसंज्ञाशास्त्रेस्ततत्प्रवृत्तिनिमित्तशक्तेःसंज्ञिनिबोधनमेवो 

चितम्।उद्देश्यतावच्छेदकस्यैवतत्तत्संज्ञाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेफलाश्रयत्वात्कर्मत्वमित्यादिव्यवहारा

[illegible]ापत्तेः।नचास्यतत्त्वात्कर्मसंज्ञेत्यर्थः।लक्षणापत्तेः।संज्ञामजानतामपितथाव्यवहाराच्च।त्रयीपक्षे 

कर्मादिशब्दानांप [illegible] त्तकत्वाभावेन तदुत्तरत्वप्रत्ययेन पदानभिधानाच्च । अनादित्वाद्व्यवहारस्य पूर्व
पूर्वव्यवहारेण कर्मादिपदानां तत्तच्छ[illegible]कमतिशक्तिग्रहः । केचित्तु वृद्धिरादैजित्यादावप्येवमेव । तत्रत्य वृ
त्तिनिमित्तं च वृद्धित्वं वास्तवं क्वचिदारोपितमित्यपि व्यवहारतो निर्णेयम् । यत्र टिघुभादिषु प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानासं
भवस्तत्र पदप्रकारक एव बोधो न लपदादाविवेति प्राहुः ॥ किंचाश्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वान्न तद्रूशक्यतावच्छे
दकमुचितम् । न च फलनिरूपितत्वविशिष्टमाश्रयत्वं तथा । तद्रूपेणावच्छेदकत्वे गौरवात् । वैकुण्ठमध्यास्त इत्या
दौ तदभावेन तस्य न्यूनवृत्तितया द्वितीयाशक्यतावच्छेदकत्वानौचित्याच्च । तत्र शुद्धाश्रयत्वस्य शक्यत्वेऽमा
देर्नानार्थत्वापत्तिः । हरिपदात्तस्यलाभेऽपि शक्तिमत्त्वेनालाभान्न दोषः । कर्मादिपदवत्त्वेन शक्यत्वे तु गौरवम् ।
आकृत्यधिकरणरीत्या शक्तिरेव वाच्येत्यन्यत् । परे तु कर्मत्वादिशक्तिमान् तद्गतं विशेषणत्वं क्रियाकारक
भावसंबन्धश्च द्वितीयाद्यर्थः । तद्द्योत्यो वा ॥ प्रातिपदिकार्थ एव हि नानाशक्तियोगेन कर्मादिशब्दवाच्य इ
ति स एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तवाच्य इति प्रशस्यस्य श्र इति सूत्रे कैयटोक्तेः । विभक्त्यन्तरवाच्य इति पा
ठेऽपि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यन्तवाच्य इत्येवार्थः । अर्थाद् विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति भाष्यमुपादा

ल·मं· यविभक्तिशब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यत इति उपक्रमात्। कष्टं श्रितो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वि
८७ तीया वाचिका भवतीति समर्थसूत्रस्थभाष्याच्च। यत्तु कैयटेनोक्तमत्राभिसंबन्धपदेन शक्तिरेवोच्यते तयोरभि
संबन्धनिमित्तत्वादिति। तन्न। राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यस्तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठी वाचि
का। तथा कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरित्यादिसंदर्भेण षष्ठीवदस्या अपि संबन्धवाचकत्वस्यैव प्रतीतेः भा
ष्यस्थसंबन्धशब्दस्य लाक्षणिकत्वे मानाभावाच्च। क्रियात्वकारकत्वसमूहः संबन्ध इति तद्भाष्यार्थः। अभेद
समानाधिकरणविशेषणत्वज्ञाने एव संबन्धाकाङ्क्षेति तदपि द्वितीयावाच्यम्। विशेषणत्वं च शक्तिमत्त्वे ए
वेति सापि शक्तिर्वाच्या। शक्तेश्च पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे विभक्तिद्योत्यतया विशेषणत्वमुचितम्। का
रकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षेऽपि तथैव संख्यावत्। सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्ताच्च। विभक्त्यर्थश्चासत्त्वभू
त इति तद्धितश्चेति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि विभक्त्यर्थप्रधानस्याव्ययस्य विभक्त्यर्थप्रधानत्वात् असत्त्वभू राम
तत्वमुक्तम्। विशेषणभूतत्वेऽपि कर्म हरीतिवद् हरिकर्मके — स्तुल्लेखः। कर्मशब्दस्य सम्बन्धघटकस्य संज्ञा
शब्दत्वेन तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात्। काण्डेइत्यादेर्विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिस्तु तदर्थसंबन्धे प्र ८७

कृत्यर्थस्य प्रकारत्वमात्रेण। संसर्गभाने संसर्गविशेष्योभयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारात्। अत एवानेकमन्य
पदार्थ इति सूत्रे भाष्ये विभक्त्यर्थः सुपकर्मण्यतत्र हि सर्वपश्चात् परं वर्तत इत्युक्तम्। अत्र प्रा[illegible]तकनापस एव मुख्याः प
ञ्च[illegible]दिकार्थ इति पक्षे तत्त्वस्यैवोचितत्वात्। कुत्सित इति सूत्रभाष्येपि स्वार्थं समभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्य
माह समवेतम्। समवेतस्य च वचने लिङ्गं संख्या विभक्तिं च। अभिधायतान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मान
म्। त्रिप कुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते सो विभक्त्यन्तः॥ इत्यनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इत्येवोक्तम्। सर्वत्र स्वार्थाभिधा
यकशब्दस्यैकाभिधानकर्तृत्वप्रतीतेः। कर्मणि द्वितीया द्व्येकयोरित्यादीनां भाष्ये नियमत्वोक्त्यापि पञ्चकमाति
पदिकार्थपक्ष एव लभ्यते तदा ह्यनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति सर्वत्र सिद्धौ तेषां नियमत्वं युज्यते। तदुक्तं
बहुष्विति सूत्रे भाष्ये। सुपो विशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्त इति। कैयटेन च स्पष्टमेवोक्तम्। अत एव दधि राजे
त्यादौ प्रातिपदिकमात्रात्सर्वबोधः संगच्छते। लुप्तस्मरणं [illegible]लोपमजानतामसंभ[illegible]वि। एकशेषसूत्रे प्रत्ययलक्ष
णकार्यं लोपफलं वदता भाष्यकृता तिरस्कृतं च। अत एव क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रे गवा क्रीतेत्यत्रातिप्रसङ्ग
माशङ्क्य विभक्त्या व्यवधानान्नेति उक्तम्। अन्यथा विभक्त्यन्तस्यैव प्रकरणवाचकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव।

ल॰मं॰ संबन्धस्तु वाच्य एव। अत एव प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबन्धेन नामार्थधात्वर्थयोरन्वय इति वृद्धाः। हरिकर्मकप्री
८८ तीत्यादिक्रमेण बोधप्रकारीभूतो विभक्त्यर्थः कर्मत्वादिशक्तिः। तद्घटितेन क्रियात्वकारकत्वरूपसमूहसंबन्धे
न तयोरन्वय इति वृद्धोक्त्यर्थः। प्रकारीभूतस्यापि संबन्धघटकत्वं राज्ञः स्वमित्यादौ। अत एव घटमित्येताव
न्मात्रोक्तौ क्रियाविशेषजिज्ञासा। तत्रापि वाक्यैकदेशन्यायेन घटकर्मकस्यैव बोधः। यदा तु प्रातिपदिकार्थ इ
तराविशेषणत्वेनैव विवक्षितः [illegible] शक्तिश्च तद्भेदेनैव विवक्षिता। तदा घटः कर्मेत्याद्येव। यथा शक्तिभेदेन विवक्षि
तात्तदा द्वितीयादयः। स्पष्टं चैतत् षष्ठी शेष इति सूत्रे भाष्ये। तदुक्तम्। स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते। वि
भक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति। स धर्मः शक्तिरूपः विभक्त्यादिभिरित्यादिनान्तरेत्याद्यव्ययग्रह
णम्। [illegible] तिष्ठतीत्यादौ प्रातिपदिकग्रहणं च। उपकारशब्दो [illegible] आद्यजन्तत्वेन प्रातिपदिकार्थस्य स्वांशेन वि
शेष[illegible]मूकत्वाद् उपकारक इत्यर्थः। क्रियाया इति शेषः। कर्मकर्त्रादिपदवत् पाचकादिपदान्यपि तद्योग्य राम
ताविशिष्टद्रव्यवाचकानि न तूद्भूतकारकशक्तिप्रतिपादकानीति गतिकारकोपपदा[illegible]दिति सूत्रे भाष्ये [illegible] योः
स्पष्टम्। अनभिहित सूत्रे तु अनुद्भूतशक्तिककर्मादिग्रहणं नेत्येतत्तात्पर्यकमेव। [illegible]क्ता अपि घटो [illegible]त्यादौ। ८८

प्रातिपदिकस्योद्भूत[illegible]रिशक्त्या वृत्तेः। शक्त्याद्भूतत्वं च सर्वत्र प्रतीयमानत्वं प्रातिपदिकार्थे द्भेदेन प्रतीयमानं
त्वम्। तदुपरीत्ये[illegible] मित्तं चाकाङ्क्षादिप्रतिपाद्यत्वं तत्समानाधिकरणत्वं च। तदुक्तम्[illegible]भिहितेः सोर्थोन्तर्भूतः प्रा
ति[illegible]तः संपन्नमिति। अन्तर्भूतत्वं भेदेनाप्रतीयमानत्वमेव। प्रथमापि विशेषणत्वबोधिका। अस्ति क्रियायाः
सर्वत्र स[illegible]त्। अत एव प्रथमायाः कारकविभक्तित्वव्यवहारो भाष्ये इत्याहुः। कारकान्वययोग्यक्रियोपस्थापकनूप(
स्थितैव न तु तद्धिताद्युपस्थिता। स्पष्टं चेदं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे भाष्ये। अत एव शतेन क्रीत इत्यर्थकशतसपदे
[illegible] क्रियायां न कारकान्वयः शतेन देवदत्तेनेत्यादि। अधिकारवारीद्रोणेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया। विषवृक्षोपि सं(
वर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतमित्यत्र तुमुन्[illegible] साधुतायेष्यत इत्यध्याहारावश्यकत्वेन तेन कर्मण उक्तत्वान्न दोषः। वि(
षवृक्षोपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमिष्यते इति यत्तदसांप्रतमन्याय्यमित्यर्थः। तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वं च तद्विषयस्या
न्याय्यत्वेन। एवं चेच्छार्थे[illegible]तुमुन्। अमुं नारद इत्यबो[illegible]पादौ नारद इतीति श्रीकृष्णीयज्ञानानुकरणम्। नार
द इत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारो बोध इति प्रथमान्तस्या[illegible]प्रातिपदिकत्वाद् न द्वितीयेत्यन्यत्र विस्तरः। तण्डुलानोद
नं पचतीत्यत्र विक्लेदनं निर्वर्तनं च पचेरर्थः। तण्डुलान् विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्तयतीत्यनेनैव द्वयोः कर्मत्वम्।

ल.मं. ण्डुलानोमोदनं पचतीत्यादौ विकारयोगे षष्ठी निर्वर्तने च पाकस्य करणत्वं तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तय
८९ तीत्यर्थः। शेषषष्ठ्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तेनैवान्वय इति व्युत्पत्तेर्न तदर्थस्य क्रियान्वय
इति कर्तुरीप्सिततेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ विकृत्यनुकूलव्यापारनिर्वर्तने धात्वर्थेऽन्वयः प्रा
ग्वत्। अत्र प्रधानकर्मणि लादयः। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति भाष्योक्तेः। प्रधानकर्मत्वं च
कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम्। ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव तत्रा
ह्युक्तात्। तत्रोक्तोदाहरणयोः निर्वर्त्यमानौदनभस्मनोरेव तन्निष्ठफलविशेषणकव्यापारस्यैव तत्सूत्रस्थभाष्ये
णशब्दप्राधान्यप्रतीतेः। तण्डुलरूपे कर्मणि लादय इति तु नव्यानां प्रमाद एव। दुह्यादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च। मी
हृष्टेष्व[illegible]तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैव द्विकर्मकता। संयोगस्य[illegible]विच्छे
द[illegible]ग्रामनिष्ठस्तदनुकूलव्यापारश्चाजानिष्ठः प्रधानजन्यफलाश्रयत्वादजाप्राधान्यं[illegible]दय उक्तः राम
भाष्यात्। तत्तपःसिद्ध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा इत्यत्र दध्यानयनेन पयःसंस्कारः तयाऽपि प्राधान्य
मादाय तच्छब्देन पयसः परामर्श इति मीमांसकग्रन्थानेपाः। दधिनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वा[illegible] ५९

पयसः [illegible] समीदुहेरर्थः [illegible] तद्द्रव्यविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थ[illegible] गां दोग्धि पयः [illegible] अत्र गोप
यसोरुभयोरप्यनेन कर्मत्वम्। गोः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्पयसस्तस्य [illegible]न्यफलाश्रयत्व[illegible] गोर्भि
गा[illegible] कर्मत्वं पयोनिष्ठविभागीयसंबन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात् तत्र नानुद्देश्य[illegible] गोः प्राधा
न्यं चे गो[illegible]त्रलादयः। एवमन्येषामपि दुहादीनां जिदण्ड्यादीनां च द्विकर्मकत्वं बोध्यम्। गर्गाः शतं दण्ड्य
न्तामित्यत्रोक्तं प्राधान्यं गर्गाणामिति तत्रैव लादयः। उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधा
नगर्गानुरोधेन शतावृत्तिरिति [illegible] वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधः। अमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इत्याद्यप्येवमेव।
[illegible]मास्ते इत्यादावास्यादेरास[illegible]धिकरणके व्यापने वृत्तिर्व्याप्तिर्मासादिनिष्ठं फलम्। मासमासनेन व्याप्नोती
त्यर्थः। यद्वा व्यापनपूर्वके आसने वृत्तिः। मासं व्याप्नुवन्नास्ते इत्यर्थः। उभयथापि कर्तुरिति सूत्रेण कर्मत्वम्। आ
सनजन्यत्वस्य व्याप्तावारोपेण तस्याः फलत्वम्। अनयोरीत्या मासमोदनं पचतीत्यपि भवत्येव। आसनादि
मात्रवृत्तौ त्वधिकरणत्वात्सप्तमी समायां समायां विजा[illegible]ते इति यथा। ननु यद्यपि पराधीनतया विषं भुङ्क्ते
इत्यादौ भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वाद् अनेन सिद्धम्। आतश्च विषमीप्सितं यत्तद्भक्षयतीति भ

कर्म व्योक्तेः। तथापि चोरान् पश्यति ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीत्यादौ कर्मत्वं न स्यात् तेषामनुद्देश्यत्वात् चोरादिविषये
१० न्द्रियसंबन्धाद् दृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्या अपि तु निष्कर्षणा एवेति द्वेष्याः। तृणे औदासीन्यादनुद्देश्यत्व
मिति चेन्न। तथायुक्तं चानीप्सितमित्यनेनैव सत्त्वात्। अनीप्सितत्वमनुद्देश्यत्वम्। तत्त्वं च प्रत्यासत्त्या यद्धात्वर्थ
फलाश्रयत्वेन कर्मत्वं न तद्धात्वर्थकर्तुरेवेति बोध्यम्। तेन वारयति योगेन्द्रादेर्नीनेनापि कर्म वा। तथा युक्तत्वं
प्रकृतधात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयत्वम्। यत्तु परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वम्। परसमवेते
ति विशेषणाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः। तत्र द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वं बोध्यते। आख्यातेन तु
स्वार्थसंख्यान्वय्यपेक्षया। परसमवेतत्वं च धात्वर्थक्रियान्वयि। गमिपत्योः पूर्वदेशत्यजेरुत्तरदेशे स्यन्दे
श्च पूर्वोक्तदोषे कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति। तत्र क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभात् आधेयत्वं भेदश्च द्वितीया
र्थः [illegible] णान्वयः। अन्त्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे। भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि [illegible] विशेषणा राम
वच्छिन्नप्रतियोगितयाऽन्वयः। एवं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाधेयफलानुकूलग्रामभेदसमानाधिकरणव्या
पारवानिति बोधः। एतेन प्रतियोगितासामान्येनान्वये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकत्र भेदस्य [illegible] तात्।

नचैत्रश्चैत्रंगच्छतीत्यस्यापत्तिः। अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितयाऽन्वये देवदत्तो द्रव्यं गच्छतीत्य[illegible]ना
त्तिरितिनिरस्तमिति। तन्न। पर्यायकत्व संज्ञया बोधे नोद्देश्यत्वाभावेन न च तत्प्रयोगापत्तेरसंभवेन भेदे शक्ति[illegible]स्य
व्यर्थत्वा[illegible]तत्साबे ध[illegible]त्वस्यर्थ तत्कल्पनम्। तथाव्युत्पत्तिमवस्तुतो बोधस्य दुर्वारत्वात्। किंचाद्वितीया[illegible]धेय
त्वान्वित[illegible]प्रकारकबोधं प्रति द्वितीयान्तार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने मव
[illegible]रणात्। फलान्वयानुरोधेन तवाप्यावश्यके कार्यकारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम्। तवतु भेदे शक्तेः
सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरवं
[illegible]मेव। चैत्रमैत्रौ परस्परं गच्छत इत्यत्र तु उभयोः समम्। तव चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवन्मम परस्परपदा
र्थव्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात्। किंच पटं जानातीत्यादौ द्वितीयानापत्तिः उक्तकर्मत्वाभावात्। न च तत्र विषयत्वे लक्ष
णा। कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमैरन्यत्र लक्षणयाप्यसाधुत्वात्। अत एव सुब्विभक्तौ न लक्षणेति त्वद्वृद्धव्यव
हारः। वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादौ अव्याप्तिश्च त्वदुक्तलक्षणस्य। संज्ञाया एव तद्विनियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेना
न्। पारीत्या व्यापाराधिकरणस्यात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्यादि खण्डनीयमित्यलम्। यदपि [illegible]मांसकाः सा

ध्यत्वं द्वितीयार्थः व्रीहीनवहन्तीत्यस्यावहननेन व्रीहीन् भावयेदित्यर्थः। यद्यपि व्रीहयः सिद्धा एव क्रियायाः सा
ल॰म॰ धितानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधनत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्वं बोध्यम्। सक्तून् जुहोतीत्यत्र तु सक्तूनां भूत
९१ भाव्युपयोगाभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासंभवेन तत्रान्यत्वयोर्बहुलमिति वचनात्तृतीयार्थे द्वितीया सक्तुभिर्भाव
येदित्यर्थ इत्याहुः। तेषामयं भावः। वेदैकमेयत्वशक्तिः प्रागुक्तसंस्कार्यत्वसमानाधिकरणे वेत्येतावता तस्य द्विती
यार्थत्वमिति। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्ब्रूशासां योगे अपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणत्वानां विषयाभावे
कारकं कर्म। अकथितं चेति सूत्रात्। तद्विषयाभावस्य सर्वथा तदप्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम्। तत्री
क्तान्तानां योगे कर्तुरिति विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थव्यापारात् प्रागपि यत्संबद्धं तदेव कर्म। तेन कांस्यपात्र्यां
गां दोग्धि [illegible] कांस्यपात्र्यादेः न कर्मत्वम्। ब्रूशासियोगे तु तद्धात्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा संबद्धं
तत्कर्म। एतद्विहितं कर्म गौणं कर्मेत्युच्यते। पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात्। गां दोग्धि पयः। द्रवद्रव्यविभागानु राम
कूलव्यापारो दुहेरर्थः। अपादानत्वगोः तदविवक्षायामनेन कर्मत्वम्। अत्र गौणकर्मणि गवादौ लादयो [illegible] लिं
याचते वसुधाम्। स्वामित्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलो दीयतामित्यभिलापादिरूपो व्यापारो [illegible]

दापयिषाव्यञ्जको याचेरर्थः। अत्र बलेरपूर्वविषयस्य कस्यापि नप्राप्तिरिति कर्मत्वम्। याचनमात्रोद्देश्यप्राप्तावपि तं
बलेर्वसुधां याचते इति नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम्। यत्तु स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचनमिति।
तन्न। पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः। स्वसंप्रदानकदानेच्छावति फलालाभशङ्कया देहीत्यवदत्यपि तथा प्र
योगापत्तेश्च। अविनीतं विनयं याचते। स्वीकारानुकूलो व्यापारोऽत्र याचेरर्थः। स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामी
त्यभिलापादिजनको ज्ञानविशेषः। फलतावच्छेदकसंबन्धो विषयता॥ अत्रापादानादिविषयाभावात् अनेन
कर्मत्वम्। याचनमात्रेण विनयसंबन्धाभावाद् नात्र संप्रदानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये। विनयेन च तद्विषयज्ञान
वत्त्वं संबन्धः। व्रजमवरुणद्धि गाम्। निर्गमप्रतिबन्धद्वारा व्रजाद्यधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः
। कर्मगोस्तिष्ठति तत्र तां निर्गमप्रतिबन्धेन चिरं स्थापयतीति संप्रत्ययात्। तस्याधिकरणत्वाविवक्षायामनेन क
र्मत्वम्। माणवकं पन्थानं पृच्छति॥ जिज्ञासा विषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलापादिरूपो व्या
पारः पृच्छेरर्थः। माणवकस्य व्यापारे संबन्धसामान्येनान्वयः। ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वं माणवकेन च त
ज्ज्ञानाश्रयत्वं संबन्धः। कस्यापि पूर्वविषयस्याप्राप्यावनेन कर्मत्वम्। भिक्षिर्याचिना व्याख्यातः। रुधमवचि

ल•मै नोतिफलानि। विभागपूर्वकमादानं चेत्यर्थः। वृक्षात्फलान्यादत्ते इत्यर्थात्। अवधित्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्।
९२ माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा। ब्रूञो विषयतत्त्वज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगरूपो व्यापारोऽर्थः। प्रवृत्तिपर्यवसायी शासेः
अर्थः स च धर्मं कुर्वित्यादिविधिघटितोपदेशरूपः। अत्रोभयत्रापि कर्तृव्यापारानन्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो
माणवकेन संबन्धः। वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात्प्राप्तसंप्रदानत्वाविवक्षायामनेन कर्म
त्वमिति स्पष्टं भाष्ये। अनयोर्योगे सर्वथापूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषयेऽनानेन कर्मत्वमनभिधानात्। तेन
माणवकाय धर्मोपदेशकाले शूद्रेणापि श्रवणे शूद्रं धर्मं ब्रूते इति न प्रयोगः। अनभिधानं च ततः शिष्टलौकि
स्य बोधाभावरूपमिति तदस्य तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि द्वयी विवक्षा प्रायोक्त्री लौकिकी चेत्युक्त
म्। प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्तारः ते चापभ्रंशानपि प्रयुञ्जते अतस्तद्विवक्षा न शास्त्रप्रवृत्तौ नियामि
का। लोकशब्देन शिष्टलोकः स हि यत्रार्थे यं शब्दं धर्मबुद्ध्या परशिष्टबोधनाय प्रयोक्तुमिच्छति तद्विवक्षा शास्त्र राम
प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थ इति तत्रैव कैयटे स्पष्टम्। शिष्टाश्च शब्दतत्त्वविदः साक्षात्कृतपरावरा इति पृषोदरा
दीनि सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाष्यप्रदीपोद्योते विस्तरः। अत्रापि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव द्वितीयया बोधः कर्म[illegible] ९२

विधायकशास्त्रैस्तत्तदर्थे कर्मत्वशक्तिमत्त्वबोधनात्। अत एवाकथितं चेति सूत्रशेषे भाष्ये अचेतनै [illegible] कर्मणो धा
त्तिद्वै आद्यसूत्रद्वयं ये यथ्यर्थं आशङ्क्यैवं सति वारणार्थानामिति सूत्रस्यानवकाशत्वेन मा [illegible] नुभिस्या
द्दुतीप्सितैतम मिस्याराध्य व्यमित्युक्तरितम्। एवं वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि बोध्यम्। [illegible] सामि
स्यादिभिराधारद्दत्व तु दृस्यातस्य कर्मत्वशक्तिमत्त्वबोधनात्। दिवूधातुयोगे दिवः कर्म चेति सू [illegible] र्थसाधक
तत्र कर्मत्वकरणत्वोभयशक्तिमत्त्वं बोध्यम्। शतंश तेन वादीव्यति। एवं च सर्वसाधारणकर्मत्वं कर्मताशक्तिमत्त्वम्।
धातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्वमिति दिक्। उपपदविभक्तीनां संबन्धोऽर्थः विशिष्यां यात्तु
ते: षष्ठ्यपवादत्वाच्च। उभयतः कृष्णं गोप्यः। कृष्णसंबन्धिपार्श्वद्वयवर्तिन्य इति बोधः। धिक् कृष्णाभक्तम्। कृ
ष्णाभक्तसंबन्धिनी निन्देत्यर्थः। धिगर्थो निन्दा। उपर्युपरि अधोधः अध्यधि वा लोकं हरिः। द्विरुक्तोपर्यादेः समीपोर्ध्व
भागसमीपाधस्तनभागसमीपदेशवृत्तित्वानि क्रमेणार्थः सामीप्यरूपः संबन्धो द्वितीयार्थः। सामीप्येन षष्ठ्यर्थ
इति त्वन्वयिपदवाच्यं सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ इत्येवं परम्। अत एव वृक्षस्य समीपमित्यादौ तत्र संबन्धे षष्ठी। लोक
समीपोर्ध्वभागवृत्तिरित्यादिक्रमेण बोधः। अभितः परितः कृष्णं गोपाः। अनयोः समीपसर्वदेशावच्छेदेनेत्यर्थः। सा

ल॰मं मीप्यरूपः संबन्धो द्वितीयार्थः। अभित इत्याभिमुख्येपि। कृष्णं संमुख इत्यर्थः। समया निकषा वा ग्राममित्यत्रान्य
१३ येसमीप इत्यर्थके अधिकरणशक्तिप्रधाने। द्वितीयार्थः सामीप्यरूपः संबन्धः। ग्रामसमीपदेश इति बोधः। हा कृ
ष्णाभक्तमित्यत्र हा शब्दः शोके तत्संबन्धी शोक इत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रतिभाती त्यादौ भुक्षितसंबन्धी यत्किंचिद्वि
षयप्रतिभाभाव इत्यर्थः। प्रति भाद्यं टिति स्फूर्तिः। अन्तरा त्वां मां च हरिरित्यत्रान्तरेति मध्य इत्यर्थकम्। अवधि
त्वसंबन्धो द्वितीयार्थः। त्वन्मदवधिकमध्यवृत्ति हरिरिति बोधः। अन्तरा हरिं न सुखमित्यत्राभाववांस्तदर्थः। हरि
शब्दस्तद्भक्तिलाक्षणिकः। द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वम्। हरिभक्तिप्रतियोगिकाभाववावृत्तिः सुखसत्ताभाव इति
बोधः। एवमन्तरेण शब्दोपि उभयार्थः। तद्योगेपि द्वितीया। तव मम चान्तरा कमण्डलुरित्यत्र त्वन्मत्संबन्धी कमण्ड
लुर्मध्य इत्यर्थात् अन्तराशब्दयोगाभावेन न द्वितीया। किंच यासामुपपदविभक्तीनां तत्तद्विशेषसंबन्धे विधानं
तत्र तेषां संबन्धानां विशेषरूपेणाविवक्षायां संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येवास्पष्टं चेदं चतुर्थी तदर्थाश्रेति सू राम
त्रे भाष्ये। तत्र हितादर्थ्यस्य संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्युक्ता गुरोरिदं गुर्वर्थमिति। विशेषसंबन्धे विधानेन क्वचिद्
विशेषोक्त्यैव। यथा अनुर्लक्षण इत्यादौ। क्वचित्तु तत्तदर्थस्य तत्तत्संबन्धेन संबन्धिनि नियताकाङ्क्षया। यथा प्रकृते। १३

वधित्वप्रतियोगित्वयोः। एवंच त्वन्मतसंबन्धिमध्ये कमण्डलुरित्यर्थेन द्वितीया। ईदृशस्थले केवलौ तावेवमध्यस्या व
धिभूताविति न निर्णयः किंत्वन्यसहितयोरपि तत्वप्रतीतिरिति नात्र द्वितीयेति हलोनन्तरा इत्यत्र कैयटे स्पष्टम्। ज
पमनु प्रावर्षद् इत्यत्र द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः संबन्धोनुद्योत्यः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञत्वात्। हेतुतृतीयाबा
धकत्वात् अत्र विभक्तेर्हेतुरपि द्योत्यः। लक्ष्यत्वं च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम्। जपज्ञानेन हि जपकालज्ञानद्वारा तदुत्त
रकालवैशिष्ट्येन वृष्टिर्ज्ञायते अत एव कदा वृष्ट इति प्रश्ने इदमुत्तरम्। जपाभिन्नहेतुलक्षणकं वर्षणमिति बोधः उ
क्तं च क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः॥ नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदक इति। अस्यार्थः प्रप
चतीत्यादौ उपसर्गवन्नायं क्रियागतविशेषद्योतकः। विभक्त्यैवोक्तत्वात् संबन्धस्य न वाचकः नापि प्रादेशं विपरि
लिखतीत्यादौ विशब्दवत् क्रियापदाक्षेपी। तत्र हि विना मानं क्रियाक्षिप्यते। तथा सति तत्क्रियानिबन्धना कारक
विभक्तिरेव स्यादिति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति व्यर्थं स्यात्। किंतु विशिष्टक्रियाजनितोयं संबन्धो विभक्त्यर्थ
इति तद्द्योतकः। यथा प्रकृते निशमनक्रियाकृतः संबन्ध इति॥ लक्षणपदार्थलक्षणं तु हरिणोक्तम्। आश्रितावधि
भावं तु लक्षणे लक्षणं विदुरिति। लक्षणे लक्ष्यवस्तुप्रकाशे आश्रितावधिभावमाश्रितमर्यादारूपम्। अनु हरिं सु

र॰ म रा: स्वावधिकापकर्षरूपहीनत्वसंबन्धो। सुद्योत्यो द्वितीयार्थ:। हरिप्रतियोगिकापकर्षवन्त इत्यर्थ:। उपहरिमित्यत्रा
९४ प्येवम्। उप: स्वावधिकावधिकत्वसंबन्धस्यापि द्योतक:। उपसुरेषु हरिरित्यादौ। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदित्यादौ
लक्ष्यलक्षणभाव: प्रत्यादिद्योत्य:। वृक्षप्रकाशेन हि तत्समीपदेशविशेषावच्छिन्ना विद्युत् ज्ञायते। भक्तो विष्णुं प्रति
अत्र भक्तत्वादिप्रकारविशेषरूप: संबन्ध: प्रत्यादिद्योत्य:। भक्तपदार्थविशेषणस्यापि तस्य संबन्धत्वम्। लक्ष्मीर्हरिं
प्रति। हरिस्वामिकेति बोध:। वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचति। अत्र वीप्सा विषयो व्याप्यत्वं द्विर्वचनद्योत्यम्। व्याप्यत्वविशिष्ट
वृक्षादीनां च व्यापकत्वसंबन्धेन सेचनेन्वय: प्रत्यादिद्योत्य:। सेचने वृक्षादीनां कर्मत्वेपि तत्त्वेनाविवक्षायां कर्मप्रवच
नीययुक्ते[illegible] इति द्वितीया। अत एव प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वेप्यर्थमर्थं
प्रतीत्येव विग्रहो भाष्यादौ दर्शित:। यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम्। अत्र यच्छब्दो भागवाची मत्संबन्धियद्भागकर्तृ
कैतदधिकरणिकासत्ताप्रेरणाविषयस्तत्कर्मकं दानमिति बोध:। सर्पिषोपि स्यात्। अत्रापि शब्दबलाद्बिन्दुव्याहारे राम
रेणापे: पदार्थद्योतकता। संभावनायां लिङ्। बिन्दौ सर्पिषस्त्वस्यावयवावयविभावेनान्वय:। बिन्दुस्त्वाख्यात
र्थकर्तर्यन्वेति। अपि: क्रियायां स्वद्योत्यबिन्दुर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यस्यापि द्योतक:। शब्दशक्तिस्वभावात्। एवं च ९४

सर्पिरवयवविष्णुकर्तृकातद्विष्णुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवतीसंभावनाविषयःसत्तेतिबोधः।अपिस्तुयाद्विष्णुम्। सं
भावनेलिङ्।अपिर्लिङर्थसंभावनायांक्रियागतशक्यत्वस्यविषयताद्योतकः।विष्णुकर्मिकास्तवत्कर्तृकाशक्यत्वेनसं
भाव्यमानास्तुतिरितिबोधः।विष्णुविषयायाः शक्यत्वसंभावनेचान्यविषयानिश्चयेनशक्नोतिफलति।एतेनापिवे
दान्तपारगमित्यादावपियोगेस्वार्थेनतात्पर्यमितिधर्मशास्त्रग्रन्थाव्याख्याताः।ईदृशेषुसंभावनाविषयतयाक्रि
यागतमौचित्यंद्योत्यम्। संभावितौचित्यस्यचानुष्ठानमयुक्तमितिस्वार्थेतात्पर्यो भावः।मासमधीते।अत्यन्तसं
योगेव्याप्तिरूपेद्वितीया।मासपदेनावयवानतिरेकेणत्रिंशद्दिनसमूह उच्यते।व्यापकत्वंद्वितीयार्थः। तत्त्वंच
त्रिंशत्त्ववन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वम्।प्रतियोगिव्यधिकरणे
त्युक्तेर्दिनावान्तरदण्डादावध्ययनाभावेपिनदोषः।एकदिनाध्ययनेचनतथाप्रयोगः। तद्घटकदिनपदेनचावय
वातिरेकेणसूर्योदयावधिसूर्योदयान्तरपर्यन्तक्षणसमूह उच्यते।एतेनैकैकक्षणव्यवधानेरपि मासत्वाधिकरणत
यातत्रप्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावसत्त्वेनबाधइत्यपास्तम्। दिनंस्वपितीत्यादौदिनपदमवयवानति
रेकेणत्रिंशद्दण्डकूटपरमतोनैकदण्डस्वप्नेतथाप्रयोगः।अवयवानतिरेकेणभानेप्येकवचनान्तत्वमेव।शब्दशक्ति

ल·मं· स्वभावेन तत्त्वेपि अवयवगतसंख्यायाः समूहेनारोपात्। त्रिंशत्त्वादिकं च तात्पर्यवशात् तत्तत्त्रिंशत्त्वादिकमेव भासते।
२५ एतेन्नैकमासव्यापकाध्ययनस्थलेपि मासान्तरे ध्ययनाभावसत्त्वेन मासव्यापकताया अध्ययने बाध इत्यपास्तम्।
एवं क्रोशं कुटिला नदीत्यादौ यत् किंचित् क्रोशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेद
कावच्छिन्नत्वं कुटिलादौ भासते। क्रोशत्वादिकं तत्तत्संख्यावद्दण्डादिपरिच्छिन्नदेशत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः॥ इति
द्वितीया॥ तृतीया ..ाः कर्तृकरणेभ्यर्थं ... कर्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रात्। कर्तृत्वं च कर्तृसंज्ञाबोधितकर्तृत्वशक्तिम
त्वम्। ... शक्तिश्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता
नाश्रयतद्धात्वर्थाश्रये वर्तते। स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रस्वरसात्। उक्ततद्धात्वर्थाश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम्। स्थाली स्वेच
ले कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति कारक इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः। कालिकादिसंबन्धेन व्यापाराश्रयेति प्रसङ्गवारणाय
संबन्धविशेषनिवेशः। एतेन सामग्रीसाध्यायां क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् सूत्रे स्वतन्त्रइत्यव्याव राम
र्तकमित्यपास्त... म्। प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत् सर्वेषु अभावात्। रूपवन्तं गच्छतीत्यादौ उत्तरदेशसंयोगरूपे फ
ले रूपादौ च नताहृश धात्वर्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यनेन पक्कस्तण्डु २५

[illegible]लस्याविशेष्यत्वेपिदेवदत्तस्यकर्तृत्वसिद्धिः। तन्नसतिसंभवेतत्त्वात्त्वर्थकृतिव्यापारोमयाश्रयत्वसं
मानाधिकरणैवकर्तृतायुक्तिरतोगुरुतरभारोत्तोलनादिविषयकयत्नसत्वेपिनतत्क्रियायाअनिष्पत्तौनतत्रकर्तृत्व
[illegible]हारः। तत्रयत्नसत्त्वे[illegible]नमित्यन्ये। धात्वर्थकृतिश्चसाध्यत्वादन्यविषयतयाक्रियाविषयैवग्राह्या। अतोम
[illegible]मयानुकूलमितिव्यवहारस्यनानुपपत्तिः। नान्तरीयककृतिसाध्यपिष्टकमध्यस्थशर्कराभोक्तरिचनत-
कर्तृत[illegible]। एतेनकृतिर्नाममनकाचिद्व्यापारातिरिक्तेस्यपास्तम्। आन्तरचेष्टाविशेषएववाकृतिरितिदिक्॥
तत्रव्यापारस्यधातुनैवलाभात्कर्तृत्वशक्तिमत्वेनकर्तातृतीयार्थस्तत्रप्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः। सचधात्वर्थेआ
[illegible]त्वेतितेनचैत्रेणसुप्यतेइत्यत्रचैत्राभिन्नकर्तृवृत्तिस्वापइतिबोधइतिप्राञ्चः। द्वितीयाप्रकरणोक्तरीत्या
तृतीयः स्वापइतिचैत्रकर्तृकःस्वापइतिवाबोधइत्युचितम्। यत्तुतत्तत्क्रियानुकूलकृत्याश्रयःकर्ता। कृञःकृत्यर्थ
कत्वेनप्रकृतिकत्वात्तथैवलाभात्। तत्राश्रयस्यप्रकृत्यालाभात्कृतिस्तृतीयार्थइति। तन्न। कृतेरपिधात्व
रम्यतायाउक्तत्वात्रथेनगम्यतेइत्यादावचेतनेऽसंभवाच्च। विभक्तौलक्षणानौचित्यस्यप्रागेवनिवेदितत्वा
त्तत्राश्रयलक्षणे[illegible]युक्तेकृञःकृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेतिदिक्। यत्तुधात्वर्थस्यचेतनमात्रवृत्तित्वं। तन्न। [illegible]

ल·म· स्यकर्तृत्वं चेतनत्वारोपेण तन्निष्ठक्रियारोपेणैवेति दामहायनान्ताच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। परेतु तत्तद्धात्वर्थीय
९६ कारक[illegible] सूत्रे स्वातन्त्र्यम्। तदुक्तं कारक इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्राव्यवाये
[illegible] प्रधान कर्ता कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति यत्सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवतीति
[illegible] स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्यं तच्च प्रयोजकसन्निधानेपि प्रयोज्यस्य। तत्सन्निधानेपि स्वार्थे
[illegible] प्रवृत्तेस्त[illegible] वृत्तेश्च। एतच्च स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रे भाष्ये। तच्चारोपितमनारोपितं च संज्ञानिमित्तम्। आ
[illegible] स्थाल्या[illegible] अ[illegible] रेषे। यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्व्यापारैव च धातुना प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिस्वभा
[illegible] स्थाली स्व[illegible]ति भाष्ये आरोपितस्वातन्त्र्यवतीत्यर्थः। तत्त्वं विना तद्व्यापारे धातोः प्राधान्येन वृत्त्यसंभवात
[illegible] वर्ण्य[illegible] प्रयत्वमेव न स्वतन्त्रत्वम्। स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाषणात्। लोकेउक्ता[illegible]योरेव तत्त्वं
[illegible]तीति[illegible] अत एव प्र[illegible]स्यास्वतन्त्रत्वात् कर्तृसंज्ञा न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे तस्यापि स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिकत्वरूपं राम·
[illegible] सान्नि[illegible] संज्ञासूत्रे भाष्ये इति दिक्। हरिरप्याह। प्रागन्यत. शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि। त
[illegible]वृत्ति[illegible]नां निवर्तनात्। अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात्। आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं ९६

...णादिव्यापारात्पूर्वमेव करणादिसंपादकतया शक्तिमत्त्वेन करणादीनामात्माधीनत्वसंपा-
...तेषां तदापत्त्या पारवश्येनातिप्रवृत्तानां तेषां निवर्तनेन च कर्तुः फलप्राप्तौ स्वत एव निवृत्त्या कर्तुः प्रति-
...वे च कारकान्तराभावेऽपि अस्त्यादौ कर्तुर्दर्शने च दूरादुपकारित्वेऽपि कर्तुः स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः। वस्तु-
...णाम भावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रत्याप्यन्ते स कर्ता। घटो भवती... घटस्य कर्तृत्वम्। यद्वा घ-
...पादान... मृदेव कार्यात्मना भवतीत्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात्। यद्वा ब्रह्मण एवाविद्यावशा-
...उपर्... नात्वभावाभावरूपत्ववत्तद्रूपगतजन्मनाशव्यवहारोऽप्यविचारितरमणीयः सिद्ध इति बोध्यम्। पा-
...यति चैत्रं मैत्र इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि साधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वमक्ष-
...मेरणापारतन्त्र्येऽप्युक्तस्वातन्त्र्यस्यापायत्वात्। धातुवाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तृत्व...
...णादेर्नास्ति व्यापारमीदायकर्तृत्वम्। किंच करणादीनां कर्त्रधीनत्वं न तु प्रयोज्यस्य प्रयोजकाधीनत्वं प्र-
योज्यस्य स्वार्थसिध्यर्थं प्रवृत्तेः। न हि करणादीनां तादृशी प्रवृत्तिः। तदुक्तं निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभू...
अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थसेव प्रसिद्ध्य इति। निमित्तं भृत्यादि। तन्निमित्तापि स्वार्थसाधन... स्वा

न्याश्रयानुवर्तनमा [illegible] प्रयोज्यत्वमिति दिगित्याहुः। केचित्तु धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं सा[illegible] स्वात्परं [illegible] यावा। त[illegible]
[illegible]सिद्धम्। द्वितीयपक्षे [illegible] [illegible]लैः कर्षतीति। तत्र हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसंबन्धेन कर्तुर्धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्। अन्य[illegible]
[illegible]योज्यव्यापारस्य [illegible] त्वर्थत्वे तदाश्रयाणां बहुत्वाद्बहुवचनापत्तिः प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे [illegible]णि[illegible]
[illegible]पत्तिः। अन्तर्भावित[illegible] [illegible]र्था इति प्रवादस्याप्ययमेवार्थ इति आहुस्तन्न। अन्तर्भावितण्यर्थत्वे नसकर्मक[illegible]
[illegible]त। दृश्यते चान्तर्भावि[illegible] [illegible]ण्यर्थत्वेन सकर्मकाणामपि द्विकर्मकता। तस्माद्धातूनामनेकार्थत्वाद् ण्यर्थान्तर्भावेणापि
धातोर्वृत्तिः। परन्तु [illegible] [illegible]णिचो भावेऽपि तदर्थद्योतकमस्ति तत्रैव [illegible]थया प्रकृते पञ्चभिर्हलैरिति। केचित्तु राकान्ते तूष्णी[illegible]
[illegible]नत्वा [illegible]कंतद्द्वे [illegible]कम्। यदि तु द्वितीयकर्मरहितोऽपि तत्र प्रयोग इष्टस्तदा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्व[illegible]
[illegible]माधेयः। क[illegible] त्वं च विवक्षानिबन्धनम्। तेन स्थाल्यादिव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे स्थाली पचतीत्याद्यपि। तदु[illegible]
[illegible]तिसूत्रे भा[illegible] स्थाली स्थेयत्वेकथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति। यत्नो व्यापारः। एवमेकस्यैवोपाधिभेदे [illegible]क[illegible] राम·
[illegible]त्वकरण[illegible] [illegible] भवन्ति यथात्मानमात्मना सृजसीति। तदुक्तं हरिणा। एका[illegible]यबुद्ध्या वस्थाभिर्भेदैः [illegible]रिक
[illegible] कर्तृत्वं चोपजायते इति। योऽपि णेरणावितिसूत्रे भाष्ये शरीर[illegible]मान्तरात्मेत्यादिभि[illegible]रुक्तः ९७
[illegible]तेक[illegible]

[illegible]याय [illegible]रेकोबौ [illegible] इत्येतिबुद्ध्यव[illegible]स्थाभिरित्युक्तम्। बुद्धिकल्पितावस्थाभिरित्य[illegible]र्थम्। करणत्वं च क[illegible]
[illegible]त[illegible]। [illegible]शक्तिः यद्व्यापारान्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तन्निष्ठा[illegible]धिकरणादिव्यापा[illegible] मेव
[illegible]पि यदा क्रिया[illegible]ष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषामपि करणत्वमिष्टमेव। तदाह हरिः। क्रियायाः परिनिष्पत्ति[illegible]द्व्या
[illegible]रम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्। वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि [illegible]स्तु व्यवस्थितम्। स्थाल्या [illegible]याप[illegible]
[illegible]त्साद्दृश्यते यत इति। विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षैव व्याकरणे [illegible] न [illegible] वस्तु स[illegible]त्युक्तम्। अतएव दात्रा
[illegible]दरेण [illegible]तत्त्व[illegible]विवक्षायां बलेन लुनातीत्यादि भवति तदाह वस्तुत इति। इदमेव [illegible] करणमिति[illegible] नियमः
निष्क्रि[illegible]ताधिकरणत[illegible]स्थालीतनुतरकपालत्वात् शीघ्रतरैः [illegible]क साधनत्वेनानुभवति [illegible] करण[illegible]मित्य
र्थ। प्रकर्षश्च कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरापेक्षः किंतु कारकान्तरापेक्ष एव। कारक[illegible]ना[illegible]न[illegible] प्रकर्ष
[illegible]तु[illegible]यमानेन त[illegible]तत एव प्रकर्षबोधनात्। अतएव अ[illegible]न पथा दीपिकया व्रज[illegible]वति। करण[illegible]
[illegible]इत्यर्थस्य त[illegible]भेदेनान्वयः तस्य च स्वनिष्ठव्यापाराव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्व[illegible]न धा[illegible]र्थे न्वय इत्ये
के। क[illegible]णबाणी[illegible] इति बाणकरणक इति वार्थ इति तत्त्वम्। अत्र बृहद्वः। करण[illegible]व्यापारे[illegible]वा च मे न[illegible]

[illegible] त्। अतएवोद्भिदा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणाभियानामधेयत्वं सिद्धान्तितम्। अन्य
[illegible] प्रति [illegible] न्विते धात्वर्थफलांशेकरणत्वेनान्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्ग एव। अतएव सोमेन
[illegible] तेत्यादौ [illegible] र्थलक्षणेतिमीमांसकाः। व्यापारेतदन्वयेतु फलस्यकरणत्वेनान्वयात् उत्पत्तेशिष्टकु
रणावरुद्धेकरण [illegible] याया योग्यतयासावश्यकेतिवदन्ति। [illegible] लेप्यन्वये युगपत् फलांशस्य भावनानिरूपितं
[illegible] रणं स्वकरणनि [illegible] साध्यत्वं चेतिवैरूप्यं स्याद् इति [illegible] श्यकेत्यन्ये। प्रकृत्या चारुरित्यादौ प्रकृत्यादिभ्य
[illegible] संख्यान [illegible] तृतीया। साचसर्वविभक्त्यपवाद इतिभाष्येस्पष्टम्। प्रकृति [illegible] दाश्रयभावी धर्मविशेषः। तेन त
[illegible] रुत्वनानि [illegible] बोधः। प्रायेणयाज्ञिक इत्यत्रप्रायशब्दोबह्वर्थः। बहु [illegible] दिः। बह्वाचारज्ञाप्यया
[illegible] तिबोधः। यद्वाप्रायशब्दः संभावनार्थः। संभावनाविषयया ज्ञिकत्ववानितिबोधः। प्रायेणा [illegible]
दौबहु [illegible] कादितिबोधः। नाम्ना सुतीक्ष्ण इत्यत्र नामज्ञाप्यतीक्ष्णत्ववानितिबोधः। एवं [illegible] न
[illegible] नामराजेत्यादौ नामेतिप्रसिद्धौ सुरथ इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थः। [illegible] पद्मानामभूतसुरथशब्दा
[illegible] नाम्ना चन्द्रक [illegible] दौ नामभूतचन्द्रकलाशब्दाभिन्नेत्यर्थः॥ [illegible] त्वादौ [illegible]

राम
[illegible]

[illegible] त्वं न [illegible] कारस्येभिभाव इत्यादि प्रकृत्यादित्वात्साधु। अन्यच [illegible] कथंचित्करण [illegible]
[illegible] कर्तृता [illegible] भा [illegible] नतम्। अह्नाक्रोशेन षानुवाकोधीत इत्यत्र तृतीयार्थः [illegible] कृमस्य यार्थ [illegible]
[illegible] स्यात्यागे फले [illegible] र्वकत्वं च तृतीयाद्योत्यम्। एवं चानुवाकविषयकम [illegible] संबन्ध्यतीतम [illegible] मि
[illegible] फलप्राप्तिपूर्वक [illegible] त्यागो व्यज्यते। पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहयुक्ते प्रधाने इति तृतीया [illegible]
[illegible] परार्थसमा [illegible] कालिकत्वरूपं साहित्यं तत्समनियत [illegible] धिरूपं वा। तृतीया [illegible]
[illegible] व्याहारे स [illegible] प्रतीयमानतत्तत्क्रियाकर्तृत्वा [illegible] दिकमेव। द्रव्यगुणसमभिव्याहारे स [illegible]
[illegible] तीयमान [illegible] तत्पदार्थस [illegible] पंव। एवं च पुत्रेण सहागतः पुत्रेण सह पितुर्गौः पुत्रेण सह [illegible] इत्यादौ पुत्र [illegible]
[illegible] नसमानका [illegible] कागमनवान्। पुत्रस्वामिकत्वसमानकालिकपितृस्वामिकत्ववती गौः [illegible] पुत्र [illegible]
[illegible] कालिकस्थौल्य [illegible] वान् इत्यादिक्रमेण बोधः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे। सा सहोक्तिः सहा [illegible]
[illegible] मिति। शब्द इत्याद्येकार्थाभिधायकपदं यत्सहार्थान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं यथा [illegible]
[illegible] होक्तिरिति तदर्थः। तत्रै [illegible] स्यार्थस्य वाचकमन्यस्याक्षेपकमिति बोध्यम्। उदाहरणे अ [illegible]

[illegible] नन्वेवं कर्मेति [illegible] व्याख्यातारः। पुत्रकर्तृकागमनसहितागमनवानिति वा बो[illegible]। पुत्रादेः सहार्थयोग
[illegible] मना देहारकत्वत्वा[illegible]। क्वचित्समानदेशत्वरूपं तत्त्वमनियतं वा तदर्थः। यथा माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे
[illegible] वापितिले [illegible] सहमाषान् पतिस्मेत्यपि भवति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। यद्यपि पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहार्थसाम
[illegible] प्रतीयमानं [illegible] न पुत्रात्तृतीया सिद्धा। न चक्तेनाभिधानम्। इतरसमभिव्याहारं विना प्रतीय
मानस्य [illegible] रेवतेनाभिधानात्। एवं पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येत्यादावुक्तरीत्या प्रतीयमान कृत
[illegible] कर्तृक[illegible]णोरेव षष्ठी न तत्प्रतीयमानतदन्वयिनोरिति न दोषस्तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्यर्थे
[illegible] नापि गुणद्वारा सहयोगस्य पितापुत्रयोरविशेषेपि न पितुस्तृतीया प्रधानत्वात्। अप्रधानग्रहणप्रत्या
[illegible] नसोपपदविभक्तेरिति न्यायादिति सर्वं भाष्ये स्पष्टम्। गुणक्रियाद्रव्यैर्गुणप्रधानभावेन द्वयोः संब
[illegible] शब्दप्रयोगो भवति। तत्र प्राधान्यं नाम शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावः उक्तेष्वागमनादिभिः पितुः [illegible] पु राम
त[illegible] प्रतीयमानैस्तैः संबन्धादार्थः इतरसंबन्धं विना प्रतीयमानत्वं च [illegible]स्य शाब्दत्वम्। तत्र [illegible]
[illegible] शब्दप्रयोगे शाब्द[illegible]रूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः। वि[illegible]नता वा चिसहश[illegible] ११

[illegible] सहैव [illegible]भिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी त्यादौ दशसंख्याकपुत्राणे [illegible] [illegible]मानत्वे पीत्यर्थः [illegible]

सगतइत्यादौ [illegible]शिष्यादरूपं सा[illegible]त्यं सहार्थः। पुत्रसाहित्यवान्यः सगतइति बोधः। एवं तृतीयार्थ[illegible]

[illegible]धान्येपि प्रथमा[illegible]र्थस्यान्याधीनत्वलक्षणमार्थमर्थे प्राधान्यं प्रतीयते। अतएव समक्ष[illegible]

[illegible]परेण [illegible]मित्युक्ते दुःखं दृश्यते। यत्तु प्रधानत्वं मुख्यत्वमत्र न गौरे[illegible] प्रधानमस्मीदि

[illegible]प्रधानत्वं तृतीयावाच्यमिति तन्न। राज्ञासह सेनागच्छतीत्यादौ तृतीयाना[illegible] भाव

[illegible]दिना [illegible]दिन [illegible] इत्यादौ विकारप्रयुक्तत्वरूपसंबन्धस्तृतीयार्थः। पादविकारप्रयुक्तसं[illegible]नथ

[illegible]रणवानिति बोधः। का[illegible]पनदशवक्षोमुखेनत्रिलोचनइत्यादौ प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। अ[illegible]णाकाणइत्यत्र

[illegible]वान्चक्षुष्कः काणपदार्थः। अक्षिपदार्थो गोलकं गोलकविकारप्रयुक्तचक्षुर्नाशवान्चक्षुष्क इति बोधः।

[illegible]तेन [illegible]न्धानां काणतम इति कणिरयंसो [illegible]वर्त्ततेसर्वइमे किंचित्पश्यन्ति अयमेषांका

[illegible] अन्धानामपि नास्त्येव काणत्वं [illegible]पते तत्रादर्शनप्रकर्षाश्रय [illegible]पस्तथा [illegible]स्थानां का

[illegible] इत्यादौ ज्ञाप्यत्वं तृतीयार्थः। जटाज्ञाप्यतापसत्ववानिति [illegible] लघत इत्या

व॰म॰ दे हेतुस्तृतीयार्थः। हेतुत्व[illegible]खण्डोपाधिः। दण्डाभिन्नहेतुजन्यो घट इति बोधः। हेतुदण्डीय इति बोध इति नूचितम्।
[illegible]नेन[illegible]तीत्यादौ[illegible]स्या प्यध्ययनेच्छा ज्ञानद्वारा हेतुत्वम्। उक्तं च हरिणा। अनाश्रिते तु व्यापारे करणं हेतु
[illegible]इत्यादिविषयो हेतुः करणं नियतक्रियमिति च। व्यापारानावेशेपि योग्यतामात्रेण हेतुत्वम्। आदिना गुण
[illegible]पावि[illegible]लनाश्रि[illegible]व्यापारमेव। दास्या संयच्छते। संयच्छतेर्दानपूर्वको भोगोर्थः। दास्यै दत्वा तां भुङ्क्ते इ
[illegible]तिवृत्तीया[illegible]कारकचतुर्थ्याः संप्रदानत्वशक्तिमानर्थः। सा शक्तिश्च तत्तद्धात्वर्थकर्मनिष्ठफलनिरूपक
[illegible]ने[illegible]पो[illegible]कर्मणा यमभिप्रैतीति सूत्रात्। कर्म निष्ठेत्यनेन कर्मणश्चतुर्थीनिमित्तत्वप्रदर्शनात् कर्म
[illegible]पा[illegible]श्रुते[illegible]त्वतं बोध्यते। अत एव क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीत्यादौ[illegible]नेन
[illegible]तीया[illegible]सा बलीयस्या चतुर्थीश्रुत्या मैत्रावरुणसंस्कारकमिति मीमांसकाः। यत्तु तत्त[illegible]त्वर्थकर्म
[illegible]फल[illegible]भ[illegible]सुखादिवद्भागित्वेन यदिच्छाविषयः स संप्रदानमिति। तन्न। सूत्रास्वरे[illegible]व्युत्पत्त्यो
[illegible]भात्। त[illegible]बोधाभावाच्च। परं पिइच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति। तदपि न। देवो रूपवानित्यादौ
[illegible]नयात्। देवेउद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीतेः। तस्मादुद्देश्यत्वमुद्देश्यादिपद

राम
१००

[illegible] कतय सिद्धं पदार्थान्तरमेव। क्वचिदिच्छाविषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत्। विप्राय गां ददातीत्या
[illegible] दाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमिति बोधः। स्वत्वस्तूद्देश्यतानिरूपकत्वं संबन्धः। संप्रदानविभीय
[illegible] संप्रदानक[illegible]बोधः क्रियाकारकभावः संबन्ध इति द्वितीयोक्तदिशोचितम्। पितृभ्यः श्राद्धं ददा दि
[illegible]पि वृनिरूपितत्वस्य बाधेपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्रस्वत्वापत्त्यनुकूलत्यागरूपदाभावेपि तृणां
[illegible]त्वान्न दोषः। परस्वत्वे हेतुश्च त्याग एव। अत एव विदेशस्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमपारेणैव पा
[illegible] मरणे [illegible]पुत्रादिभिरेव पितृदापत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्यैरिति व्यवहारः। प्रतिग्रहस्तु फलब्धा
[illegible]मित्युक्तेः प्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकेः। अदृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रह इति विपरितोष
[illegible]तुष्टादि स्वीकारेण न दोषः। संसृष्टिस्थले साधारणस्वत्वोत्पादेपि ददातीत्यप्रयोगात् परमात्रस्वत्वानुकूले
[illegible]म्। तथापि स्वत्ववति स्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशाङ्गीकारात्। उपेक्षा तु न नियमतः परसत्त्वोत्पादिके ति न
[illegible] ददातीति प्रयोगः। विक्रयेपि न तथा। मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्वत्वजनकत्वात्। स्वत्वं च दानादि
नाश्य [illegible] प्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपम्। तच्च बहिरिन्द्रियवेद्यम्। स्वं पश्यामीत्यादिव्यवहारात्। तत्साक्षात्का

तु.म. रेचतदीयस्वत्वमाप्य तदीययथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमितिज्ञानहेतुः। संप्रदानमनेकधोक्तम्। अनिराकरणात्कर्त्तु-
१०१ स्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्। प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानतामिति। आद्यं देवदत्ता। प्रेरणया याचकः। अनुमतो-
पाध्यायः। खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीत्यत्र संयोगविशेषानुकूलो व्यापारो ददात्यर्थः। चपेटा प्रसृतकर-
तलम्। न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादौ बोधनार्थः। मतिशब्देन तज्जनकं वेदादिरूपशास्त्रमुच्यते। रजकाय वस्त्रं ददाती-
त्यादौ च धनीकरणं तदर्थः। शेषत्वविवक्षायां रजकस्य वस्त्रमित्यपि भवति। अजां ग्रामं नयतीत्यादौ परया कर्मसंज्ञ-
या बाधान्न दोषः। मयि शेते इत्यादौ शयनादिक्रियाया अपि संदर्शनप्रार्थनव्यवसायजन्यारम्भक्रियानिरूपितं कर्मत्व-
म्। पिण्डीमित्यादौ गम्यमानक्रियापेक्षकारकत्वदर्शनात्। हरिरप्याह। संदर्शनप्रार्थनायां व्यवसाये त्वनन्तरा। व्यव-
सायस्तथारम्भे साधनत्वाय कल्पते। पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधनमतेति। संदर्शनफलविषयः संकल्पः। त-
स्यार्थनायां फलोपायविषयेऽभिलाषे साधनं व्यवसायः क्रियाविषयस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः। तत्रानन्तरा प्रार्थ- राम
नासाधनम्। अभिलाषे सति निश्चयकरणात्। व्यवसायश्चारभ्यमानस्य प्रवृत्तौ साधनं ज्ञानवाच्यमानत्वेन प्रकृतक्रि-
याकर्मत्वं लभते। पूर्वस्मिन् काले या क्रिया सा परस्मिन्नुत्तरकालभाविनि साधनम्। सापेक्षतया सिद्धस्यैव स्वसाधन- १०१

त्वात्। संदर्शनं तु न क्रियासाध्यफलाभिलाषयोग्यताविशिष्टचैतन्यस्यैव तत्साधनत्वात्। एवंच कर्मणायमभिप्रैतिसू
त्रेण सम्प्रदानत्वम्। पतिसंप्रदानकमारम्भकर्मभूतपत्नीकर्तृकं शयनमिति बोधइति स्पष्टं भाष्ये। कटं करोतीत्या
दौ तु नैवं रीत्या तत्। अनभिधानात्। क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति वार्त्तिकमते तु पतिसंप्रदानकं शयनमि
तिबोधः। तत्तत्संज्ञासूत्रैस्तत्तदर्थे तत्तत्कारकशक्तिमत्त्वबोधनात्। पशुना रुद्रं यजते इत्यत्र फलाश्रयः करणत्वश
क्तिमान्। उद्देश्यः कर्मताशक्तिमान्। कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्त्तिकात्। पशुकरणको रुद्रकर्म
को याग इति बोधः। अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तदुद्देश्योपाक्रियत इति भाष्यम्। हरये रोचते भक्तिः। विषयतासंब
न्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारो रुचेरर्थः। तत्फलभूतप्रीतेः समवायेनाश्रयो हरिः संप्र
दानत्वशक्तिमान्। रुच्यर्थानां प्रीयमाण इत्यनुशासनात्। समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः प्रीधातो
रर्थः। अत एव हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः। एतदभावे हि हरौ षष्ठी प्राप्तेति विशेषषष्ठ्यपवादोत्र चतुर्थी। केचित्तु प्री
तिविषयतामापद्यमानं मोदकं लोल्याद्देवदत्तः प्रयुङ्क्ते। तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे प्राप्ते इदम्। एवंच हेतुसंज्ञा
भावे णिचोभावाद्धेतुगतव्यापाराप्रतीतेर्मोदकः स्वक्रियायां कर्त्ता भवति न तु देवदत्तः उपात्तक्रियायां तस्य स्वात

लघु मं. न्याभाववादित्वाद्दुः। हरिसंप्रदानिकाभक्तिकर्तृका रुचिरिति बोधः। हरिनिष्ठायाभक्तिविषयाप्रीतिस्तदनुकूलो भ
१०२ क्तिनिष्ठो व्यापार इति यावत्। ये तु प्रीसमानार्थो रुचिः कर्मसंज्ञापवादश्चेदं संप्रदानत्वमितीच्छन्ति। तेषां प्रीयमा
ण इति सूत्रनिर्देशात् प्रीधातुयोगेऽस्याप्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम्। अभिलषते श्वविषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रीत्य
नुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति न तस्य रुच्यर्थत्वमिति हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यादौ न हरेः संप्रदानत्व
म्। गोपीस्मरात् कृष्णाय श्लाघते अत्र श्लाघतेर्बोधविषया स्तुतिरर्थः। बोधस्य फलतावच्छेदकः संबन्धो वृत्तिता।
स्तुतिश्च गुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगादिः। स्मरादिति हेतौ पञ्चमी। बोधाश्रयस्य श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्य
मान इति संप्रदानत्वम्। ज्ञीप्स्यमानपदेन प्रधानभूतण्यर्थकर्मणो ग्रहणम्। सन्वाच्यस्याद्यद्विषयकेच्छानुकूल
व्यापारस्तत्साप्रकृत्यर्थकर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम्। स अन्यथा ज्ञाप्यमान इत्येव वदेत्। तत्राद्ये गोपीकर्तृका स्मे
रहेतुकृष्णसंप्रदानिकार्थात् कृष्णवृत्तिबोधविषया स्तुतिरिति बोधः॥ स्तुतिश्चात्मनः परस्य वेति तु प्रकरणादिगम्य राम.
म्। अत एव कृष्णाय गोप्यात्मानं परं श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति प्राञ्चः। कर्मसंज्ञापवादोऽयम्। कृष्णस्यैव तत्कृत्यत्वे तु
परत्वात् कर्मत्वमेव। यद्वा गुणोत्कर्षेण श्लाघ्यमानः कृष्णो गुणवत्तया तत्समर्थाचरणेनाध्यारोपितप्रेरणात्वाद् १०२

हेतुरितिहेतुत्वापवादोऽयम्। ह्नुत इत्यत्र ह्नोतेर्बोधविषयमितरादर्शनयोग्यदेशस्थापनमर्थः। आत्मानमित्यादेरध्याहा
रः। सपत्नीभियाचात्मादेस्तथास्थापनंबोध्यम्। एवंचगोपीकर्तृकाकृष्णसंप्रदानिकार्थात्कृष्णाहृतिबोधविषयात्मकर्मक
तथावस्थानानुकूलाक्रियेतिबोधः। तिष्ठतेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलास्थितिरर्थः। शपेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलशपथक
रणमर्थः। कृष्णसंप्रदानकबोधानुकूलास्थितिस्तत्संप्रदानबोधानुकूलंशपथकरणमितिबोधः। यद्वा। श्लाघह्नुस्थादिपूर्विका
बोधनार्थः। स्तुत्याकृष्णामात्मानुरागंबोधयति। ह्नुत्यातेकृष्णंबोधयति। स्थित्याशपथेनतंकृष्णंबोधयतीत्यर्थः। प्रकृत्यर्थकर्मणोग्रहणंतुस्तु
त्यः ह्नुत्यास्थित्याशपथेनकृष्णास्वसखीजनंज्ञापयतीत्यर्थः। भक्तायधारयतिमोक्षंहरिः। धृङ् अवस्थान इतिधातोर्णि
चावस्थानानुकूलोव्यापारोधारेरर्थः। तदर्थावस्थित्याश्रयसंबन्धीसंप्रदानंधारेरुत्तमर्ण इति सूत्रात्। हरिकर्तृकोभक्त
संप्रदानकोमोक्षकर्मकावस्थित्यनुकूलोव्यापार इति बोधः। शेषषष्ठ्यपवादोऽयम्। अत्रोत्तमर्णोद्दानक्रियया धारण
स्य निमित्तं यतोऽसौवह्णंददाति। ददातिश्चनश्रूयते इत्यश्रूयमाणक्रियत्वात् शेषषष्ठीप्राप्ता। सर्वत्रविशेषविवक्षायाअभाव
क्रियानिमित्तत्वमात्राश्रयणेनशेषत्वंप्राप्तमितिबोध्यम्। तदुक्तं हेतुत्वेकर्मसंज्ञायांशेषत्वेवापिकारकम्॥ रुच्यर्था
दिषुशास्त्रेणसंप्रदानाख्यमुच्यत इति। ननुऋणंनामसजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्यपरदत्तपरकीयद्रव्यादानम्।

ल.मं. तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठः परिशोधननाश्यो दृष्टविशेषो वोभयथापि नेह भाति। मोक्षस्योक्तरूपऋणत्वाभावेन भक्तस्याधमर्ण
१०२ त्वाभावादिति चेन्न। अवश्यदेयत्वेन तत्रापि ऋणव्यवहारात्। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। स्पृहयतिरिच्छामात्रवाची। इच्छा
नुकूलमनःसंयोगादिव्यापारवाची च। फलावच्छिन्नेच्छावाची च वा। आद्ये स्पृहेरीप्सित इति संप्रदानत्वम्। तत्र ही
प्सितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वम्। न तु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः। कर्मसंज्ञा तु धात्वर्थफलाश्रयस्येत्युक्तम्।
शेषषष्ठ्यपवाद एतत्संप्रदानविभक्तिः। पुष्पसंप्रदानिकेच्छेति बोधः। अन्त्ये कर्मत्वम्। पुष्पाणि स्पृहयतीति। संप्रदान
स्यापि तत्त्वेनाविवक्षायां षष्ठ्येव। हरये क्रुध्यति द्रुह्यतीर्ष्यति असूयति। तत्र वधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिवि
शेषः क्रोधः क्रुधेरर्थः। दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो द्रुहेः। धात्वर्थत्वोपसंगृहीतत्वादेतावक
र्मकौ। विषयतयैतद्धात्वर्थमूलभूतकोपसंबन्धिनो हरेः क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप इति सूत्रेण संप्रदानत्व
म्। हरिसंप्रदानको द्रोहः क्रोध इति बोधः। अत्र शेषषष्ठ्यपवादत्वम्। उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चि राम
त्तवृत्तिविशेष ईर्ष्या। शौचाचारादिगुणविषये आदिहृततत्त्वरूपदोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूया। एते चित्तवृ
त्तिविशेषरूपकोपमूलकाः। प्ररूढस्य वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयस्य कोपस्यैव क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलक १०२

त्वम्। कुपक्रौधद्रुहेतितु तद्वृत्तिकोपत्वसामान्यमादाय। कर्मसंज्ञापवादोऽत्र। हरिसंप्रदानकोत्कर्षविरोधीत्यादि[illegible]मन्बो
धः। तद्धात्वर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्धात्वर्थफलाश्रयस्यात्र संप्रदानत्वम्। सत्यन्तेन भार्यामीर्ष्यति मैनामन्यो
ऽद्राक्षीदित्यादेर्व्युदासः। मित्राय द्रुह्यति प्रतापो पीत्यादौ चेतनत्वारोपो बोध्यः। द्वेषस्तु बलवद्दुःखसाधनताज्ञानज
न्यो प्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः। औषधं द्वेष्टीति यथा। एतदेवानभिनन्दनम्। तद्योगे तु नैवास्य वृत्तिः। क्रुधाद्यर्थत्वा
भावात्। कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा। अत्र प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनं धात्वोरर्थः। तदर्थप्रश्नविषयसंबन्धिनः कृ
ष्णस्य राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्न इत्यनेन संप्रदानत्वम्। कृष्णसंप्रदानकमर्थात् कृष्णसंबन्धिप्रश्नविषयशुभाशुभपर्या
लोचनमिति बोधः। विप्राय गां प्रतिशृणोत्याशृणोति वा। अत्र प्रवर्तनाजन्योऽभ्युपगमो धात्वर्थः। स्वार्थप्रवर्तनाश्रय
स्य प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्तेत्यनेन संप्रदानत्वम्। होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति चेत्यत्र शंसनविषयहर्षानुकूल
व्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं धात्वर्थः। धात्वर्थशंसनाश्रयस्यात्रानुप्रतिगृणश्चेत्यनेन संप्रदानत्वम्। शतेन शताय
वा परिक्रीत इत्यत्र करणस्य पक्षे संप्रदानत्वम्। शतव्यापारस्य प्रदानम्। फलेभ्यो याति अत्राहर्तुमिति तुमुनन्तार्थ
कर्मणि चतुर्थ्यर्थः। फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः। एतद्बोधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते दर्शिता। पत्युक्लेभ्य

लं·मं इत्यत्राहरणक्रियाचतुर्थ्यर्थः। कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गाविति। तन्न। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनं इति
१०५ सूत्रसत्त्वेनेदृशेऽर्थे साधुत्वे मानाभावात्। यागाय याति। अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापवादश्चतुर्थी। घञयं तुमुनासमाना-
र्थः। यागफलकं यानमिति बोधः। न त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये। अत्र कर्मद्वितीयाचतुर्थ्योरर्थः। तृणपदं तृणसदृशपरम्। त्वत्क-
र्मकतृणसदृशकर्मकमद्वृत्तिज्ञानाभाव इति बोधः। त्वद्विशेष्यतृणसदृशप्रकारकेति यावत्। एवं चात्यन्तापकर्षः फ-
लति। तत्रैव चेयं चतुर्थी साधुरिति भाष्ये स्पष्टम्। ग्रामं ग्रामाय वा याति। अत्र द्वितीयाचतुर्थ्योः कर्मैवार्थ इति सूत्रमतम्।
भाष्ये तु यातेरेवारम्भपर्यन्तमर्थे न गम्यमानमारम्भं प्रति यात्याद्यर्थस्य कृत्रिमकर्मतया तेनाभिप्रेयमाणत्वाद् ग्रामस्य
संप्रदानत्वं फलाश्रयत्वेऽपि तत्त्वस्याविवक्षा। एवं च ग्रामसंप्रदानकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारविषयक आरम्भ इति
बोधः। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। ग्रामं यातीत्यादौ तदर्थाभावः कर्मत्वविवक्षा च। विप्रायौदनदत्त्यादौ ताद-
र्थ्ये चतुर्थी। तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावः संबन्धः। विप्राय दधीत्यादौ विप्रकर्तृकभोजनोपकारके उपकारकत्वारोपा- राम
द् विप्रोपकार्योपकारकं दधीति बोधः। मुक्तये हरिं भजति। मुक्तिरूपोपकार्योपकारकं हरिकर्मकं भजनमिति बोधः। एवम-
ध्ययनाय वसतीत्यादिष्वपि। तादर्थ्यस्यापि संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव। यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति स्पष्टं भाष्ये। तादर्थ्य- १०६

स्य हेतुत्वानुगमस्तत्रोपकारणवाचकान्न तृतीया कुण्डलाय हिरण्यमित्यादौ। कार्यवाचकादुत्पद्यमानचतुर्थ्यैव कार्यगत
संबन्धस्य बोधनात्। तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्द उपकार्यवाची इदमर्थ उपकारकं तत्रोत्तरपदार्थस्य कारणरूपस्य ज्ञाप
नीयत्वेन प्राधान्यात्तच्छब्दवाच्ये गुणे संबन्ध उद्भूत इत्याहुः। सुखाय पुण्यं नरकाय पापमित्यादि साध्वेव। तुमर्थघञ
न्ते पाकाय यातीत्यादौ घञादेस्तुमर्थस्योक्तत्वात् एतद्भास्यात्तुमर्थाच्च भाववचनादित्यारभ्यम्। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते
कृपेरुत्पत्तिरत्रार्थः। प्रथमापवादोऽत्र। क्लृपि संपद्यमाने चेत्यनेन विकारवाचकाच्चतुर्थी। विकारे च प्रकृतिरूपारोपः। भ
क्तिरूपज्ञानकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। भक्तिरत्र निदिध्यासनरूपा॥ प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां तु प्रकृतिविकृतिभाव
प्रतीतेर्जनिकर्तुरित्यपादानत्वेन भक्तिपदात्पञ्चमी। भक्तेर्ज्ञानं कल्पते इति। ज्ञानस्य कर्तृत्वेन कारकविभक्तेर्बलवत्त्वेन
च ततः प्रथमेति कैयटे स्पष्टम्। भक्तिर्ज्ञानात्मना परिणमते इत्यादावात्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरः। ज्ञानत्वविशिष्टरूपा
न्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेति बोधः। अत्र प्रकृतिविकृतिभावाप्रतीतेर्न चतुर्थी। किंतु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। वातायकपिला वि
द्युत्। उत्पातेन ज्ञापिते चेत्यनेन चतुर्थी प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः। ज्ञाप्यज्ञापकभावश्चतुर्थ्यर्थः
। वातरूपज्ञाप्यज्ञापिका कपिला विद्युदिति बोधः। विप्राय हितम्। इष्टसाधनं हितपदार्थः। संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। विप्र

ल·मं संबन्धिहितमितिबोधः। एवंसुखयोगेपि। विप्राय सुखमित्यादौ। हरयेनमः। नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्चेतिच
१०५ तुर्थी। अपकृष्टत्वज्ञानबोधनानुकूलोव्यापारः स्वरादिपठितनमः शब्दार्थस्तत्रापकर्षः प्रयोक्तृरूपविशेषनिष्ठोनमस्कार्या
वधिकएवप्रतीयते। व्यापारश्चप्रयोक्तृनिष्ठः प्रतीयतेशब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितेननमः पदमात्रेणान्यदीयन
त्वबोधनात्। सचव्यापारः करशिरःसंयोगादिरीदृशशब्दप्रयोगश्च। चतुर्थ्यर्थउद्देश्यत्वम्। एवंचहर्युद्देश्यकउक्तव्या
पारइतिबोधः। एषोर्घ्यः शिवायनमइत्यादौत्यागोनमः शब्दार्थः। त्यागश्चस्वस्वत्वनि वृत्त्यनुकूलोव्यापारः उद्देश्य
त्वंचतुर्थ्यर्थः। शिवोद्देश्यकत्यागविषयोर्घ्यइतिबोधः। उद्देश्यत्वंविषयताविशेषरूपम्। त्यागश्चवेदबोधितोद्देश्यक
त्वस्वप्रयोगकर्तृकर्तृकत्वोपरक्तएवप्रतीयतेशब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितनमः शब्देनान्यदीयद्रव्यत्यागा
प्रतीतेः। ऋत्विग्भिश्चयजमानीयतत्तद्द्रव्येस्वीयत्वमारोप्यैवनमः शब्दः प्रयुज्यते। वेदबोधितेत्युक्तेर्ननीचोद्देश्यकत्या
गेनमः शब्दप्रयोगः। अहंममेत्यभिमानरहितानांशिवादीनां द्रव्येस्वत्वाभावेपिशिवस्वंनप्रतिगृह्णीयादित्यादेः शि राम·
वोद्देशेनेत्युक्तमित्यर्थोबोध्यः। संप्रदानचतुर्थीत्वित्रन। नमः पदार्थस्यक्रियात्वाभावात्। उद्देश्यत्वस्यसंबन्धत्वेनवि
वक्षायांषष्ठ्यपि। नमस्करोतिदेवानित्यत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिन्यायात्कर्मणिद्वितीयेतिशब्देन्दुशे १०५

रवेरस्पष्टम्। अत्रायं नमःशब्दो निपातोऽर्थः। तर्कः। उक्तो नमः पदार्थो नित्रधातोरेवार्थः। स्वविषयविषयावधित्वसमानाधिकर
णसमवायरूपेण फलतावच्छेदकसंबन्धेन स्वनिष्ठापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपफलाश्रयत्वाद्देवानां कर्मत्वम्। ननु तटस्थ
स्यप्रेक्षितुरिति बोध्यम्। स्वविषयेत्यत्र स्वशब्देनापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपं फलम्। नमःशब्दद्योत्यार्थान्वयमात्रेण चा
त्र नमःस्वस्तीत्यस्यापि प्राप्तिः। यद्यत्वत्रापि नमःशब्दस्य वाचकत्वं तदा चतुर्थ्येव। तेन नमस्कुर्मो नृसिंहायेति सिद्धम्
। नमःस्वस्तीति सूत्रे चोभयोरपि नमःशब्दयोर्ग्रहणमिति दिक्। प्रजाभ्यः स्वस्तीत्यादौ स्वस्तिशब्दो मङ्गलार्थः संबन्धश्च
तुर्थ्यर्थः। प्रजासंबन्धिमङ्गलमित्यर्थः। मङ्गलाशंसास्थले स्वस्त्यस्तु गोभ्य इत्यादौ स्वस्तिशब्दार्थ एवान्वयेन चतुर्थ्ये
व। गोसंबन्धिमङ्गलकर्तृकमाशंसाविषयो भवनमिति बोधः। यत्त्वाशीः स्वस्त्यर्थः सा च परहितेच्छा। हितान्वयिसंब
न्धश्चतुर्थ्यर्थ इति। तन्न। भूयादित्याशीर्लिङादेः प्रयोगानापत्तेः। प्रत्यभिवादे इति सूत्रभाष्यात् शूद्रे आशिषोऽभावेन
स्वस्ति वृषलायेत्यादौ चतुर्थ्यनापत्तेश्च। मङ्गलार्थो हि तत्र स्वस्तिशब्दः। मङ्गलाङ्गीकारार्थत्वस्यैव प्रामाणिकैरुक्तेश्चेति
दिक्। स्वाहास्वधावषट्शब्दास्त्यागार्थकनमःशब्देन व्याख्याताः। दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः अलमाद्यर्थः सामर्थ्य
वान्मारणादिसंबन्धित्वरूपः संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। दैत्यमारणादिसंबन्धिसामर्थ्यवानिति बोधः॥ इति चतुर्थी॥ त्स्व

ल.मं. ष्या अपादानत्वशक्तिमान् अर्थः। अपादाने पञ्चमीति सूत्रात्॥ साशक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापारानां
१०६ श्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद्वृत्तिः। ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रात्। कर्तृवारणाय सत्यन्तम्। अयमेव
सूत्रे ध्रुवपदार्थः। विभागश्च न वास्तवसंबन्धमूलक एव किं तु बुद्धिकल्पितसंबन्धकल्पितोऽपि। अत एव जुगुप्सापूर्वक
निवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य जुगुप्साविरामेत्यादि प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते। सूत्रेऽधोदेशसंयोगानुकूलव्यापाररू
पं पातमात्रं तु नापायः। वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति वृक्षात्पर्णं पततीत्यप्रयोगात्। गतिं विना त्ववधिना नापाय
इति कथ्यत इति हर्युक्तेश्च। अवध्यन्वययोग्यविभागं विनेति तदर्थः तत्रमानमुक्तम्। वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भा
ष्ये निदर्शितमिति। तत्र हि वृक्षः पर्णविशेषणमिति अपायस्याविवक्षणात् षष्ठी भाष्य उक्तेति हेलाराजः। धावतोऽश्वा
त्पततीति कुड्यात् पततोऽश्वात्पततीत्यादौ पततीत्युपात्तक्रियानाश्रयत्वेन तं प्रत्यश्वस्यापादानत्वमक्षतम्। तदुक्तं हरिणा
अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम्। ध्रुवमेवातदावेशात्तदिति। परे तु एवं सति धावतः पततीत्यादावपादानत्वं कथमि राम
त्याशङ्कया ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्सतोऽप्यविवक्षा भवतीति समाधानपरभाष्यासङ्गतिः। तधात्वर्थव्यापाराश्रयत्व
रूपस्य त्वदुक्तध्रुवत्वस्यात्रासत्त्वेन सतोऽध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतेः। तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोप १०६

योगिव्यापारानाश्रयत्वे सतीति वक्तव्यम्। अयमेव ध्रुवपदार्थः। अपाये गतिविशेषे सत्युक्तध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः। आ
सादेरवधिभावोपयोगित्वाभिमानेन शङ्कारससात्पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता प्रकृते विद्यमानस्यापि त
स्य तत्त्वेनाविवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्येत्युत्तरमित्याहुः। न चाद्यपक्षे परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र दोष इति
वाच्यम्। तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेत्यदोषात्। अत एव देवदत्तयज्ञदत्ता
वन्योन्यमाश्लिष्यत इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः। अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वमेव स्यात्। आत्मानमात्मना हन्तीत्यादावन्तः क
रणाद्युपाधिभेदवत् प्रकृते शब्दरूपोपाधिभेदेन भेदः शब्दालिङ्गितार्थस्यैव भानात्। स्पष्टा चेयं रीतिः कर्मवत्कर्मणेति
सूत्रे भाष्ये। हरिणा तु उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मके। विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते इति तत्तद्व्यक्तित्वेन
विभागस्य बुध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूलक्रियावत्त्वस्यापरत्राभावादुभयोरपि ध्रुवत्वमित्यर्थः। तदेवोक्तं मेषान्त
रक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथगिति। अत्र वदन्ति। वस्तुतस्तत्स्थितयो
र्भेदेऽपि स्वधातुना निवृत्तभेदस्यैवोपादानादुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृत्वापत्तेरत एवैकशेषसूत्रे भा
ष्ये उक्तम्। न वै तिङन्तान्येकशेषं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वादिति। अपसरणं विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमित्यन्यत्र

लमं॰ विस्तरः। धात्वर्थे प्रकृतत्वं च न शब्दोपात्तत्वं किंतु विवक्षितत्वमात्रमत एव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां बाधित्वा
१०७ करणसंज्ञा इति भाष्यं संगच्छते। शरनिःसरणं प्रत्यवधिभावापगमेनैव व्यधने करणताभ्युपगमेनोभयोरपि निर्मित्त
निमित्तिभावेनस्थित्यायुगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तेः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। कंसपात्र्यामन्नं भुङ्क्ते इत्यस्य त
त्रस्थितमन्नं तत उद्धृत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्युभयविवक्षा। अपादानत्वशक्त्याश्रय एवावधिरित्युच्यते। यत्तु विभा
गः पञ्चम्यर्थः। आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः। विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः। यद्वा विभागा
श्रयश्च पञ्चम्यर्थ इति। तन्न। वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात्। वृक्षाद्विभजते इत्यादौ विभागस्य बोधारत्यापत्तेश्च।
तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमर्धजरतीयेन। आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत्कृतस्याभेदान्वयस्य त्यागापत्ति
श्च। वृक्षात्पर्णं पतति। पतेर्विभागजन्यः संयोगोर्थः। तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणं प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थे। वृक्षरूपापा
दानकविभागेत्यादिरीत्या बोधः। वस्तुतोऽपादानवृक्षीयं पर्णकर्तृकं पतनमिति बोधः। वृक्षात्पर्णं भूमिं पतति अत्र विभागज
न्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः विभागश्च फलतावच्छेदकः। वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागानुकूलो व्यापारोर्थ इति कर्म राम
त्वमेव। वृक्षात्फलं त्यजतीत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारोर्थः। स्पन्दते न विभागोर्थ इति वृक्षे स्पन्दते इत्येव। १०७

चक्रे तस्त्वासनाच्चलितइतिप्रयोगात्। त्यये चविभागार्थत्वम्। वृक्षाद्विभजतेइत्यादौ विभागजन्यपूर्वदेशसंयोग [illegible]
द्रकाद्विद्योततेविद्युदित्यत्रविद्योवततेर्विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूपनिःसरणपूर्वकविद्योतने वृत्तिः। बलाहकापा
दानकविभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकालिकविद्युत्कर्तृकविद्योतनमितिबोधः। इदमुपात्तविषयमित्युच्यते
। बलाहकोनामधूमज्योतिःसलिलमरुतां सङ्घातः। ततोवयवभूतज्योतिषोभेदविवक्षयाविभागविवक्षणात्तेवधिः
। यदातुतेजसआधारत्वेनसविवक्ष्यते। तदाबलाहकेविद्योततइतिसप्तमी। यदात्वभेदेनविवक्षातेजोमयत्वात्प्रकाशन
सामर्थ्यउदकधूमादेस्तत्प्रकाशप्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात्। तदाबलाहकोविद्योततेइति। यदातुप्रत्यक्षसिद्धमागमनं
मनसिनिधायकुतोभवानितिप्रश्ने पाटलिपुत्रादितिउत्तरयति तत्राकाङ्क्षावादोक्तरीत्या वाक्यैकदेशन्यायेनबोधः। एत
दपेक्षितक्रियमित्युच्यते। वृक्षात्पवतीतितुनिर्दिष्टविषयम्। घटाद्भिन्नइत्यादावप्यनेनैवापादानत्वम्। सूत्रेऽपाय
शब्देनभेदस्यापिग्रहणम्। पञ्चमीविभक्तेइत्यत्रविभक्तशब्देनेव। तन्मूलकसंबन्धविवक्षायांघटीयोभेदइतिअपि। ।
भिदिर्विदारणइत्यत्रभेदज्ञानविषयत्वमपिविदारणम्। एकत्वेनगृहीतस्यतथाबोधेनुद्विविदारणस्यतत्रापिसत्वाद् इत्य
न्यत्रविस्तरः। अधर्माज्जुगुप्सते। अत्रानिष्टसाधनताज्ञानरूपांनिन्दांजुगुप्सतेरर्थः। विषयतापञ्चम्यर्थः। जुगुप्साविराम

ल॰मं॰ प्रमादार्थानामुपसंख्यानमिति वार्तिकात्। अनिष्टसाधनताज्ञानपूर्वकं वर्तौ निवर्त्तत इत्यर्थ इति भाष्यकृन्मतम्। तेन ध्रु
१०८ वमपायेऽत्येवापादानत्वमाश्रित्य वार्त्तिकप्रत्याख्यानात्। धर्माद्विरमति। प्रागभावसाधारणकृत्यभावानुकूलो व्यापा
रो विरमतेरर्थः। योगक्षेमसाधारणी चात्रानुकूलता। स च व्यापारो धर्मविषयोपेक्षाविशेषरूप एव। तदुक्तं भाष्ये यदा य एष मनु
ष्यो नास्तिकबुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किंचिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति स बुध्या संप्राप्य ततो निवर्त्तत इति तेन हि कदापि
धर्मानाचरणेऽपि तथा प्रयोग इति लभ्यते। एतेन जीवनकालावच्छिन्नः कृत्यसमानाधिकरणकृतिध्वंसो विरमतेरर्थः। कृ
तिश्च सर्वत्रैकविषयैव। जीवनमपि कर्त्तृसंबन्ध्येव। सामानाधिकरण्यं च समभिव्याहृतकर्त्तृपदबोध्यशरीरजातीय
शरीरघटितम्। चैत्रादिपदैः शरीरविशिष्टात्मबोधनात्। साजात्यं च चैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वादिजात्यैव। तेन भावि
देहान्तरावच्छेदेन धर्मकरणेऽपि वर्त्तमानशरीरावच्छिन्नं चरमकृतिध्वंसमादाय विरमति प्रयोगसिद्धिः। युवशरीराव
च्छेदेन धर्मं कुर्वत्यपि बालशरीरावच्छिन्नकृतिध्वंसमादाय न विरमतीति प्रयोगः। नापि पूर्वपरकालयोर्धर्मकरणे म
ध्ये मुहूर्त्तमात्रमकरणे विरमतीति प्रयोगः। तत्कृतिध्वंसस्य कृतिसमानाधिकरणत्वात् एवं चार्थो विषयतेति परास्त राम॰
म्। धर्माद्विरतोऽपि पुनः प्रवृत्त इत्यादेरनापत्तेश्च। धर्मात्प्रमाद्यति। अत्रेष्टसाधने वस्तुनि समानदेशत्वसमानकाले तो

यसंबन्धेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानमनिष्टसाधनत्वज्ञानं वाधात्वर्थः। पञ्चम्यर्थो विषयत्वं ज्ञानेऽन्वयि। जुगु
प्सादीनां यद्विषयत्वेन विवक्षा तदपादानम्। तत्पूर्वकनिवृत्तिपर्यन्तं सर्वत्र धात्वर्थ इति तद्भाष्यमतम्। चोराद्बिभे
ति। त्रायते वा। अनिष्टज्ञानं भयम्। अनिष्टपरिहारस्त्राणम्। अनिष्टहेतुरत्रापादानम्। भीत्रार्थानां भयहेतुरिति सूत्रात्।
चोरापादानकानिष्टज्ञानं तदपादानकानिष्टपरिहार इति बोधः। सूत्रे भयहेतुरित्यस्य भयैकदेशानिष्टहेतुरित्यर्थः।
यज्जन्यं भयमेव न प्रसिद्धं तत्र पञ्चमी न भवत्येव। तस्यादृष्टत्वे तु हेतुत्वारोपेण सा। एवमेवान्तरिक्षे न जुहोति पर
माणुं न पश्यत्वित्यादेरुपपत्तिः। आरोपितस्यैव निषेधाद्बोधाच्च। भाष्यात्तु भयपूर्विका त्राणपूर्विका च निवृत्तिर्निव
र्तनाच्चानयोरर्थः। बुद्धिप्राप्तचोरापादानिकाप्रत्यासत्त्या तद्भयपूर्विका निवृत्तिस्तदपादानिकानिष्टपरिहारफलिकानि
वर्तनेति च बोध इति लभ्यते। चोरमध्यगतोऽपि तत्संपर्कफलवधादिति वर्तनात्तेभ्यो निवर्तत इत्युच्यते। एतद्विषये
पि हेतुत्वापादानत्वाविवक्षायां षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम्। अध्ययनात्पराजयते। कृत्यसाध्यत्वधीसमानाधिकरण
स्तद्विषयकोत्साहाभावो धात्वर्थः विषयोऽत्रापादानम्। पराजेरसोढ इति सूत्रात्। अध्ययनापादानको द्वेषस्तत्क
र्तृक[illegible] इति बोधः। तत्पूर्विका [illegible] इति वा। अमून्पराजयते इत्यत्र तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्व

ल·मं· र्थः। अत्रैवानिष्टं धात्वर्थः अध्ययनजन्यमनिष्टमितिबोध इति तु न युक्तम्। तथाबोधाननुभवात्। असौ[illegible]द्देन तद्
१०९ र्थालाभाच्च। प्रेक्षापूर्वकारिमनुष्योऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्भरत्वादिपर्यालोच्य बुध्या प्राप्य ततो निवर्तते इति भाष्योक्त
सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावप्यस्य प्रयोगस्येष्टतया तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वासंभवाच्च। यवेभ्यो गां वारयति। अ
ग्निर्माणवकं वारयति। कूपादन्धं वारयति। भक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। अभाव
प्रतियोगिव्यापारजन्यफलाश्रयोऽपादानम्। वारणार्थानामीप्सित इति सूत्रात्। वारणार्थधात्वर्थफलाश्रयत्वमत्रेप्सि
तत्वम्। तेन भक्षणसंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादीनामपादानत्वम्। अनुकूलता चात्र योग्यतारूपैव। तेन प्रतिषिद्धे गवि
भक्षयत्यपि अयं वारयति तथापि न निवर्तत इति प्रयोगसिद्धिः। अप्रवृत्तवारणेप्ययं प्रयोगः। यद्दीमा गावस्तत्र गच्छ
न्ति ध्रुवं सस्यनाशस्तन्नाशे धर्मो राजभयं च बुध्या प्राप्य निवर्तयतीति भाष्यात्। उक्तव्यापाराभावानुकूला निवर्त
नाचेतन्मते धात्वर्थः। अन्येऽभिमुखदेशगमनत्वेनान्धस्य कूपपतनमिच्छाविषयः। एवं नान्तरीयकविषभोजनप्र
सक्तौ तद्वारणकर्तरि चैत्रं विषाद्वारयतीति प्रयोगो भवत्येव। विषस्य विषत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेपि भक्ष्यत्वेनेच्छा राम·
विषयत्वात्। मातुर्निलीयते कृष्णः। कृष्णकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थः। धात्वर्थदर्शन १०९

कर्त्रोऽपादानम्। तत्पूर्वकनिवृत्तिर्धातोरर्थः। तत्र मातुरपादानत्वेनान्वय इति भाष्यमेतेन मूं। दर्शने मातृकर्तृकत्व
[illegible]सुतिगम्यम्। उपाध्यायादधीते। उच्चारणोत्तरकालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः।
उच्चारणाश्रयोऽत्रापादानम्। अपादानत्वेनैव बोधः सर्वत्र। उपाध्यायान्निःसरन्तं ग्रन्थमधीते इत्यर्थः। अतिप्रसङ्गस्त्वा
नभिधानाद्वारणीय इति भाष्यमतम्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। उपादानकारणमत्रापादानम्। जनिकर्तुः प्रकृतिरिति
सूत्रात्। सूत्रे प्रकृतिरुपादानकारणम्। ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। ब्रह्मणो निःसरमाणा जायन्त
इत्यर्थः। निःसरणं लोकप्रसिध्या। अयं यद्यस्माज्जायते ततो निर्गच्छतीति लोकव्यवहारात्। स च व्यवहार उपादा
नकारणविषय एवेति भाष्यमतम्। पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्यादावुपादानत्वारोपेणापादानत्वं बोध्यम्। हिमवतो ग
ङ्गा प्रभवति। प्रथमप्रकाशोऽत्र धात्वर्थः। तदाधारो हिमवदादिरत्रापादानम्। हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथ
मः प्रकाश इति बोधः। हिमवतो निःसरमाणा प्रकाशत इति वार्थः। प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादौ वाक्यैकदेशन्यायेन
बोधः। पञ्चम्यर्थः ल्यबन्तार्थक्रियाकर्म। आसनात्प्रेक्षते इत्यादावुपविश्येत्याद्यर्थोऽधिकरणं पञ्चम्यर्थः। प्रा
सादादितो निःसरता [illegible] इत्यत्राभिप्रेतः [illegible] अर्थः। प्रासादस्थपुरुषान्निष्क्रमणमेव प्रासादा [illegible]

ल·मं· [illegible]भाष्यमतम्। वनाद्ग्रामो योजने योजनं वा। अत्रान्यवहितोत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वान्यवहितो[illegible]त्तित्वं प्र
११० थमासप्तम्योरर्थः। एवं च वनान्यवहितोत्तरयोजनान्यवहितोत्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोधः। कार्तिक्या आग्रहायणी
मासे इत्यत्र स्वावधिकत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वान्यवहितोत्तरकालवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः। कार्तिक्यवधिकत्रिंशत्तिथ्या
त्मकमासान्यवहितोत्तरकालवृत्तिराग्रहायणीत्यर्थः। वनान्निःसृत्य योजने गते ग्राम इत्यतः प्राप्य इत्यध्याहारे
ण बोधः। निःसृत्येति परावरयोगे वेति क्त्वा। वनावधिकविभागानुकूलव्यापारसंबद्धे योजने गते ग्रामः प्राप्य इति बो
धः। योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः। कार्तिक्या इत्यादेरपि ततः प्रभृति गते मासे आग्रहायणीत्यर्थ इति
भाष्यमतम्। अत्र सर्वत्र भाष्यसंमत एवार्थे साधुत्वं पश्चोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। सर्वत्र तत्तत्कारकत्वाविवक्षायां
षष्ठ्याः साधुत्वमिष्टमेवानभिधानं वेति तत्त्वम्। घटादन्य इत्यादौ स्वप्रतियोगिकभेदसंबन्धः पञ्चम्यर्थस्तेन प्र
कृत्यर्थस्यान्यस्मिन्नन्वयः। एतेन घटादितरो व्याख्यातः। अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्त इति राम
पञ्चमी। अन्य इत्यर्थग्रहणमिति तु भाष्यानुक्तत्वादितरग्रहणाच्चायुक्तमित्यन्यत्र निरूपितम्। घटाद्भिन्न इत्या
दौ तु गतिरुक्ता। वनादारात्। आराद् दूरसमीपयोः। ऋते कृष्णान्नोत्पद्यते सुखम्। अत्र ऋते शब्दार्थः संसर्गाभावः। ११६

प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः। कृष्णशब्दस्तद्भक्तिलाक्षणिकः। कृष्णभक्तिप्रतियोगिकाभावप्रयोज्यः सुखकर्तृकोऽस्य
भाव इति बोधः। कृष्णादृते दुःखम्। अत्र ऋतेशब्दार्थस्य सामानाधिकरण्येनेतरस्यान्वयः। कृष्णभक्त्यभावसमाना
धिकरणं दुःखमिति बोधः। कृष्णादृते नरः शोच्यः। अत्राभाववान् तदर्थः। कृष्णभक्त्यभाववान्नरः शोच्य इति बो
धः। कृष्णादृते न धनुर्धर इत्यत्र भेदवान् तदर्थः। कृष्णभिन्नो न धनुर्धर इति बोधः। एतद्योगे द्वितीयापि। यथा ऋते
वातं वृक्षः पतति वाताभाववान्वृक्षः पततीति बोधः। वृक्षपतने वातजन्यत्वाभावलाभस्त्वार्थः। पूर्वो ग्रामात्। उद
याचलसन्निकृष्टतद्देशः पूर्वपदार्थः। पञ्चम्यर्थोऽवधित्वम्। पूर्वत्वं च तदपेक्षोऽखण्डोपाधिः। एवं परत्वाद्यपि। ग्रामाव
धिकपूर्वत्ववान् इत्यादिक्रमेणान्वयः। चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः। प्रतियोगितद्ध्वंसानधिकरणकालभवः पूर्वपदार्थः
। तत्तदवधिबोधकपदसमभिव्याहारवशाच्च तद्रूपप्रतियोगितद्ध्वंसानधिकरणकालस्य तत्त्वेन भानम्। चैत्राव
धिकपूर्वकालभवः फाल्गुन इति बोधः। प्रतियोगितद्ध्वंसानधिकरणकालत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौर
वम्। प्रत्येकखण्डशः शक्तौ शक्यानन्त्यम्। चैत्ररूपप्रतियोगिचैत्रध्वंसैतदुभयानधिकरणचैत्रावधिककाल
भवः फाल्गुन इति बोधाङ्गीकारे एकस्य चैत्रस्थाने कथान्वयाङ्गीकारे गौरवमव्युत्पत्तिश्चैवमन्यत्रापि बोध्यम्।

ल॰म॰ कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वात् तद्भवपर्यन्तं पूर्वादिशब्दानामीदृशे तु लक्षणा। लक्षणाभावे तु चैत्रा[illegible]व फाल्गु
१११ न इत्येव प्रयोगः। अस्तीत्यादेरध्याहारः। पूर्वमित्य धिकरणशक्तिप्रधानम्। चैत्रात्पूर्वो माघ इत्यादौ तात्पर्यवशाद्
यथायथं त्रिंशद्दिनव्यवहितस्योक्तकालस्य तत्त्वेन भानम्। चैत्रात्परः। अत्र तत्तदवधिसमभिव्याहारवशात् तद्ध्वं
साधिकरणकालः परशब्दार्थः। कृष्णात्परोऽर्जुन इत्यत्र कृष्णोत्पत्तिकालध्वंसाधिकरणकालः परत्वेन परशब्दार्थः त
त्रैव कृष्णस्यावधित्वं तथा व्यवहारात्। प्रयागादुत्तरं काशीत्यादौ संयुक्तसंयोगवहुत्वोत्तरत्वेनोत्तरमित्यधिकरण
शक्तिप्रधानोऽप्ययमर्थस्तस्य च पूर्वदक्षिणपश्चिमादेस्तात्पर्यवशाच्चत्वेन तत्तत्प्रयोगेषु भानम्। गृहाद् गङ्गा मम परा
काश्याः सैवापरा ममेत्यादौ विप्रकृष्टदेशस्थः सन्निकृष्टदेशस्थश्च परत्वादिना परापरशब्दार्थः। अवधिश्चान्वय र्थः
। गृहावधिकमत्संबन्धिकपरत्ववती गङ्गेत्यादिक्रमेण बोधः। ममेत्यत्र तु न पञ्चमी। प्रत्यासत्त्या यस्य पञ्चम्युत्थिता
काङ्क्षा तद्वाचकादेव तत्पदनिमित्तविभक्तिस्वीकारात्। परादिपदं चावधावेव नियताकाङ्क्षं न संबन्धिनीति स्प राम
ष्टमेव। प्राग्प्रस्थाद् ग्रामा इति पूर्वादिशब्दैर्व्याख्यातम्। भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः। अत्र प्रभृतीत्यारभ्ये
त्यर्थकमव्ययम्। तदर्थयोगे पञ्चमी। अपादाने पञ्चमीति सूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी कार्त्तिक्या आग्र १११

हायणीमासे इतिवार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये उक्तमिदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्त्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मा
स इति। तेनैतदर्थयोगे पञ्चमीति वचनसत्त्वं सूचितम्। अत एव तदप्रयोगेपि पञ्चमीसिद्धिः। अवधिमादायेतित द
र्थ्य आरभ्येत्यस्य चैतदर्थकतापि। तस्यावधित्वं च समभिव्याहृतपदार्थापेक्षम्। यथा प्रकृते मरणान्तकालस्य भवोच
तिः। मरणान्तं कालावधिं भवकालं मादाय तावत्कालं हरिः सेव्य इति बोधः। आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्येतन्मात्रार्थ[illegible]त्व आ
रभ्यत आरभ्येत्यादौ कर्मत्वाद् द्वितीया। प्रभृतिशब्दस्य तु अधातुत्वेन तदर्थस्याक्रियात्वात् न तद्विशेषणे द्वितीया। तदर्थक
स्यारभ्येत्यस्यापि वाक्यैकदेशन्यायेन तदर्थकतेति न तद्विशेषणस्य तत्त्वम्। यद्वा भवावधिके मरणान्तकाले भवकाः
लमादाय हरिः सेव्य इति बोधः। तत्र गम्यमानक्रियापेक्षभवस्यावधित्वमित्यपादानत्वादेवात्र पञ्चमी। तच्चावधि
मादायेत्याद्यर्थयोगेन तद्बोधकप्रभृत्यादियोगे न च गम्यते। अप्रयोगेपि वाक्यैकदेशन्यायेन तत्प्रतीतिः पञ्चमीबलादे
व तात्पर्यवशाच्च। एवं कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे इत्यतोपि कार्त्तिक्यवधिके आग्रहायणीघटिते मासे कार्त्तिकीमादा
य गते सति आग्रहायणीति बोध इत्यलम्। यदा त्वारभ्येत्यस्य प्रथमक्रियारूपमारम्भं कृत्वा इत्यर्थस्तदा तद्योगे स स
म्यक् [illegible] जपेदिति यथा। ग्रामाद् बहिः। बहिःशब्देन समभिव्याहृतपदार्थ[illegible]का

नधिकरणस्तत्संनिहितदेशस्तत्स्थवस्तु च बहिष्टेनोच्यते बहिर्योगे पञ्चमी समासविधानमामर्यान्तितयोगे पञ्चमी।
बहिष्टं च नियतमवध्याकाङ्क्षमिति सपञ्चम्यर्थः।अपहरेः परिहरेः संसार इत्यत्रापपरीकृते शब्दसमानार्थौ। हरिश
ब्दस्तद्भक्तिपरः।आमुक्तेः संसारः।अत्र मर्यादाङोर्थः।तत्र मर्यादा द्विविधा।कालरूपा देशरूपा च।कालगतमर्यादात्वं
स्वस्वोत्तरकालोभयप्रागभावाधिकरणकालभवोयः समभिव्याहृतपदार्थस्तदनधिकरणत्वम्।मुक्तिपदं तत्काल
परम्।मर्यादामर्यादिभावसंबन्धः आङ्द्योत्यः पञ्चम्यर्थः आङ्मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रस्वरसात्।मुक्तिमर्यादकः
संसार इति बोधः।संसारे मुक्तिकालप्रागभावाधिकरणनिरूपिततद्भिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टव्यापकताबोधस्त्वा
र्थः।एतदर्थद्योतकयावच्छब्दयोगे तु ततोन्यत्रापि दृश्यत इति द्वितीया।कार्त्तिक्या यावच्छीतमिति यथा।प्रभृत्यर्थ
र्थयोगे पञ्चमी।कार्त्तिकीप्रभृति वैशाखीमर्यादकं शीतमित्यर्थः।शीते कार्त्तिक्यादि वैशाखीपूर्वतिथ्यन्तकालनि
रूपिततद्भिन्नकालावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः।व्यापकत्वमन्यत्रोक्तदिशोह्यम्।प्रयागात्प्र
भृत्याकाश्या वृष्टो देव इत्यादौ देशो मर्यादा।देशगतमर्यादात्वं च स्वस्वोत्तरदेशयोः प्रयागतदाद्यन्तरालदेशवृत्तिसम
भिव्याहृतपदार्थवृष्ट्याद्यनधिकरणत्वम्।प्रयागादिकाशीमर्यादकवृष्टिकर्त्ता देव इति बोधः।वृष्टौ प्रयागादिका

क्षा। पश्चिमदेशनिरूपितस्वभिन्नावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः। आसकलमङ्गलम्॥ आङ्·द्यौ त्यौ भि-
विधिरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। सकलव्यापकं ब्रह्मेति बोधः। सोऽपि द्विविधः। कालिको दैशिकश्च। आद्यो यथा। कार्त्तिक्या
आ चैत्रं यावच्छीतम्। कार्त्तिकीप्रभृति चैत्रान्तकालव्यापकं शीतमिति बोधः। चैत्रपदं तदन्त्यकालपरम्। अन्त्यं यथा। काशी-
तः पाटलिपुत्रं यावद्वृष्टो देवः। काशीप्रभृतिपाटलिपुत्रान्तदेशव्यापकत्वं वृष्टौ प्रतीयते। अनयोस्तात्पर्यवशात्कदा-
चिद्व्यापकत्वं तद्भिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टं तद्भिन्नदेशावृत्तित्वविशिष्टं च प्रतीयते इति बोध्यम्। प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। स-
दृशः प्रत्यर्थः। कृष्णसदृश इति बोधः। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्। अत्र ग्रहणपूर्वकं प्रत्यर्पणं प्रतिसमभिव्याहृतयच्छ-
तेरर्थः। तिलग्रहणपूर्वकं माषप्रतिदानमिति बोधः। शताद्बद्धः। हेतुहेतुमद्भावः पञ्चम्यर्थः। शतहेतुकबन्धनकर्मे-
ति बोधः। एवं जाड्याद्बद्ध इति बोध्यम्। धूमादग्निमानित्यादौ ज्ञाननिष्ठजन्यजनकभावस्य विषये आरोपो बोध्यः। पृ-
थग्विनानाना रामं रामाद्रामेण वा। पञ्चम्यादीनां प्रतियोगित्वमर्थः। पृथक्त्वं गुणविशेष इत्येके। भेद इत्यन्ये। अन्ये इ-
मौ अन्तरौ पृथग्जाताविति व्यवहारो गौणः। विनानानाक्रते शब्दसमानार्थाः। स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः। करणमत्र
विभक्त्यर्थः। स्तोकशब्दः स्वप्रवृत्तिनिमित्ताल्पत्वधर्मपरः। शुक्लादिवदेते केवलधर्मपरा अपि। एवं चाल्पत्वकरणता

ल·म· सत्वत्वं च सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वम्। करणत्वं च तस्य परंपरया। ईदृशार्थ एव साधुत्वम्। करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रक
११३ तिपयस्यासत्ववचनस्येति सूत्रात्। तेन ह्यत्र तृतीयापञ्चम्यौ। एवं कृच्छ्रादियोगेपि। ग्रामस्य दूरात् दूरेण दूरं वा ग
तं अत्र पञ्चम्यादयः प्रातिपदिकार्थे। दूरदेशवृत्तिदूरशब्दार्थः। षष्ठ्यर्थः संबन्धः। ग्रामसंबन्धिदूरदेशवृत्तिगमनमि
ति बोधः। एतेन ग्रामस्यान्तिकादित्याद्व्याख्यातम्। समीपदेशवृत्त्यन्तिकार्थः। इति पञ्चमी। अथ षष्ठी। षष्ठ्यर्थः संब
न्धत्वेन तत्तद्रूपेण च स्वस्वामिभावादिः संबन्धः संबन्धत्वेन क्रियाकारकभावश्च। अत एवानेकसंबन्धसत्वेपि स्वत्वा
दिसंबन्धविशेषतात्पर्येण चैत्रस्य नेदं वास इति प्रयुज्यते। अत एवैकशतं षष्ठ्यर्था इति षष्ठी स्थानेयोगेति सूत्रस्थं
भाष्यं सङ्गच्छते। द्वितीयादितश्च क्रियाकारकभावस्य तत्तद्रूपेणैव बोधः तथैवानुभवात्। मातुः स्मरतीत्यादौ च तत्त
द्रूपेण बोधे द्वितीयादीनां बाधिकानां सत्वात् संबन्धत्वेनैव बोधः। मातृसंबन्धिस्मरणमिति नव्याः। प्राञ्चस्तु अत्रापि क्रि
याकारकभावमूलकं विशेषणत्वरूपं विषयत्वमेव निमित्तत्वमेव वा तत्त्वेन संबन्धत्वेन वा विवक्षितम्। अत एव हरि
णा। संबन्धः कारकेभ्योन्यः क्रियाकारकपूर्वकः। श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति। क्रियाकारकपूर्वकत्व राम·
मेव संबन्धस्योक्तम्। क्रियाकारकभावसंबन्धः कारणं शेषसंबन्धस्तु फलभूतः। यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषो ११३

कर्तृसंप्रदानरूपाव भूतां राजा पुरुषाय ददातीति। तन्मूलकस्वस्वामिभावप्रतीतौ कर्त्रादिविशेषरूपतानवगमः। कारकश
ब्दं तु वस्तुलोके करणत्वादिशक्तय उच्यन्ते अश्रूयमाणादानादिक्रियासंबन्धलक्षणकार्यानुपपत्त्यानुमीयमानासन्नि
हितत्वे तन्मुखेन समन्वयः। सिद्धस्वभावानां द्रव्याणां तां विना परस्परसंबन्धाभावात्। क्रिया हि निःश्रयणीवत्संबन्धं क
रोति। एवं च संबन्धिनोरप्यनुमीयमानक्रियानिमित्तत्वरूपं कारकत्वमस्ति। मातुः स्मरतीति श्रुतायाम्। तत्र हि क्रिया
कर्मत्वमूलक उक्तः संबन्धः। सामीप्याद्यपि बुद्धिस्थैकदेशाधिकरणकस्थितिक्रियाकर्तृत्वनिमित्तकमित्याद्यूह्यम्।
अत एव पर्वतस्य वृक्षा इति न। वृक्षपर्वतयोराधाराधेयभावमूलकसंबन्धाभावात्। संयोगेनाधाराधेयभावमूल
को विपरीतं तस्यैव तन्मूलकत्वात्। किंच संयोगो न संबन्धः संबन्धस्य पदार्थयोजनामात्रहेतुत्वात्। संयोगस्य स्वतः
पदार्थत्वात्। सांसर्गिकविषयतायास्तस्याभावाच्च। संबन्धश्च षष्ठ्यादिभिरेवोच्यते। संबन्धपदेनापि सांसर्गिकविषयता
वत्त्वेन नोच्यत इति संबन्धः सर्वथापदागम्यः। संयोगस्तु न कदापि षष्ठ्यादिभिस्तया विषयतयोच्यते। द्वौ संयुक्ता वि
त्येवं तत्र व्यवहारात्। तत्र संबन्धव्यवहारस्तु उभयाश्रितत्वरूपसंबन्धधर्मवत्त्वाद्गौणः। अत एव मतुसूत्रे वृक्ष
वान् पर्वत इत्याद्यर्थे सप्तम्युपादानं गोमान् देवदत्त इत्याद्यर्थे च षष्ठ्युपादानमिति भाष्ये उक्तम्। षष्ठ्यर्थ[illegible]नि।

ल॰मं॰ कविषयतयैवभासते।अतएवषष्ठीशेषइतिसूत्रेभाष्येराज्ञःपुरुषइत्यत्रराजाविशेषणंपुरुषोविशेष्यइत्युक्तम्।अन्य[illegible]त्रयं
विशेष्यतयाविशेषणतयावाब्रूयादित्याह॥राज्ञःपुरुषइत्यत्रस्वस्वामिभावःषष्ठ्यर्थःसचस्वामित्वसमूहरूपः।यत्तु
११४ स्वामित्वंस्वत्वंवाषष्ठ्यर्थइतितन्न।तस्यैकमात्रवृत्तितयासंबन्धत्वायोगात्।संबन्धोहिसंबन्धिभ्यांभिन्नःउभयसं
बन्धी।नचतदप्येकत्राश्रयतयापरत्रनिरूपकतयास्त्येवेतिवाच्यम्।निरूपकत्वस्यवृत्त्यनियामकतयोभयत्रसं
बन्धवत्त्वप्रतीत्यनापत्तेः।उक्तंचहरिणा।हृष्टोऽप्यसौपरार्थत्वाद्गुणेषुव्यतिरिच्यते।तत्राभिधीयमानश्चप्रधाने
प्युपयुज्यतेइति।परार्थत्वाद्गुणानांपरंप्रतिविशेषणत्वेनविवक्षितत्वादित्यर्थः।अयंभावः।भेदेसतिविशेषणत
याविवक्षितस्यसंबन्धंविनाविशेषणत्वासंभवेनतदाकाङ्क्षितत्वात्तत्रसंबन्धोव्यतिरिच्यतेउद्भूततयाप्रतीय
तेइतितत्रैवषष्ठीविशेष्यस्यतुपदान्तरासमभिव्याहारेस्वार्थनिरूपितविशेष्यत्वेनभासमानत्वरूपेस्वनिष्ठत्वादेव
नविशेष्यतानियामकसंबन्धाकाङ्क्षा।तत्रविशेषणेशब्देनषष्ठ्यादिनांऽशतःप्रतीयमानःप्रधानेप्युपयुज्यते। राम॰
तेऽप्यहिष्ठत्वस्वभावत्वात्।राजादिनिरूपितविशेष्यतायाराजादिपदसन्निधानेप्रतीयमानायाउपकारकोभवती
तिअर्थः।राज्ञइत्यादेस्तुपदान्तरसमभिव्याहारंविनाप्यध्याहृतसंबन्धिसामान्यनिरूपितविशेषणत्वप्रतीतिरि ११४

तिविशेषः। राज्ञइतिहिस्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्यैवपुरुषेस्वत्वमवगमयति।अतःसंबन्धस्यबहिरङ्ग
त्वात्पुरुषादन्तरङ्गाप्रथमैव।एवंचराजस्वामिकमितिततोबोधः।अतएवाग्रेकिंतदितिविशेषजिज्ञासापुरुषादि
पदैश्चतन्निवृत्तिः।एवंचसर्वत्रसंबन्धिद्वयवृत्तिधर्मसमूहःसंबन्धिनोर्भेदेसंबन्धः।स्पष्टंचेदंयस्मादधिकंयस्य
चेश्वरवचनमितिसूत्रेभाष्ये।तत्रहिअधिब्रह्मदत्तेपञ्चालाइत्यत्रानेनब्रह्मदत्तेसप्तम्यांपञ्चालाइतिद्वितीयाप्राप्नो
तिअधेर्द्योत्यस्यब्रह्मदत्तनिष्ठस्यसंबन्धस्यसप्तम्योक्तत्वेऽपितद्द्योत्यस्यपञ्चालनिष्ठसंबन्धस्यतयाऽसंप्रत्यया
दित्युक्तम्।उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीतिसमाहितमित्यन्यत्।विशेष्यपदात्षष्ठीवारकयुक्त्याऽपितद्
रसाबोध्यम्।अतएवस्वस्वामिभावेऽवयवावयविभावआधाराधेयभावःप्रतियोग्यनुयोगिभावःविशेषणवि
शेष्यभावसंबन्धइत्यादिर्व्यवहारः।तत्राभावप्रतियोगिनोःप्रतियोग्यनुयोगित्वसमूहःसंबन्धः।घटाभावभूतल
योस्त्वाश्रयाश्रयिभावःसंबन्धः।एवंकालादेरपि।एवंचषष्ठ्याःसंबन्धोविशेषणत्वंचार्थइतिविशेषणादेवषष्ठी।अतएव
राज्ञःपुरुषइत्यत्रराजपदसन्निधानेप्रतीयमानंपुरुषेविशेष्यत्वरूपमाधिक्यंवाक्यार्थःराज्ञिप्रतीयमानतत्प्रतिद्वन्द्वि
विशेषणत्वंतुपदान्तरासमभिव्याहारेऽपिराज्ञइत्येतावन्मात्रेणप्रतीतेःषष्ठ्यर्थइत्युक्तंषष्ठीशेषइतिसूत्रेभाष्ये।

श. मं. किंच राज्ञ इत्युक्ते तत्तत्संबन्ध्याकाङ्क्षोत्थित्या तदुत्थापकस्वामित्वादिशक्तिरपि षष्ठ्यर्थ इत्यपि भाष्ये स्पष्टम्। यदा तु पु
१२५ रुषस्य विशेषणत्वविवक्षा तदा पुरुषस्य राजेत्यपि इत्यन्यत्र विस्तरः। ननु मम भ्राता इत्यादौ कः षष्ठ्यर्थः एकस्माज्ज
न्मेति चेत्। एकत्रस्था नेउषितानां पान्थानामपि संबन्धापत्तेरिति चेत्सत्यम्। एकोदरशायित्वमात्रेण व्यवहारनियाम
कः काल्पनिकोऽवयवावयविभावः सः यथानयोरर्धं तृतीयमित्यादावेकप्रदेशावस्थाननिमित्तकः काल्पनिकोऽवयवा
वयविभाव इत्यदोषात्। इदम नेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। एतेन सामानाधिकरण्यं न संबन्ध
इति सूचितम्। अन्नस्य हेतोर्वसति। हेतुहेतुमद्भावः षष्ठ्यर्थः हेतुशब्दोऽत्रैव तात्पर्यग्राहकः। अन्नहेतुको वास इ
तिबोधः। कृष्णस्य कृतिरित्यत्र कर्त्ता जगतः कर्तृत्वमत्र कर्म षष्ठ्यर्थः। कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात्। यत्त्वनयोरर्थयोर्ल
क्षणाग्राहकं सूत्रमिति तन्न। शक्तिग्राहकत्वस्यैवौचित्यात् लाक्षणिकार्थानुशासनस्य क्वाप्यभावात्। गङ्गायां घो
ष इत्यादौ आरोपिताधारत्वादिमतोऽप्यधिकरणादिसंज्ञा इति तत्र सप्तम्याः शक्तिरेव। आधारोऽधिकरणमित्यादावारो
पिताधारादेरपि ग्रहणमन्यत्रोक्तम्। कृत्प्रकृत्यर्थे कस्येत्येव कर्माकाङ्क्षाप्रदर्शनमनुशासनेन तत्र तस्या एवत्र साधु रामः
त्वात्। अत एव पचन्नित्यादौ शत्रादिप्रकृत्यर्थे किमित्येवाकाङ्क्षाप्रदर्शनं षष्ठीनिषेधात्। एतेन विजातीयाकाङ्क्षा ११५

प्रदर्शनात् तिङ्प्रकृत्यर्थे कर्मत्वात् कृत्तकृत्यर्थकर्मत्वं विजातीयमित्यपास्तम्। कृतपूर्वी कटमित्यादौ तु न कर्तृकर्मणो
रिति षष्ठी। तत्र कृतीत्येतत्सामर्थ्येन कृदन्तशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितकृत्स्वकृत्यर्थक्रियायाः कर्तृकर्मणोः षष्ठीति
तदर्थात्। अन्यथा तिङ्योगे निषेधेन कृद्योग एव षष्ठीसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। प्रकृते च कृतवदित्यत्र न
कर्मणि क्तः द्वितीयानापत्तेः। किन्तु फलांशे आहार्याभावारोपमात्रेणास्याकर्मकत्वं स्वीकृत्य भावे क्तः कार्यः। यद्वा कर्म
विशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वया विवक्षया अकर्मकत्वाद्भावे क्तः स च कृतपूर्वी अधीतीत्यादिवृत्तिविषय एव। तदुक्तं
भाष्ये यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिरिति॥ न तदा प्रत्ययः न तदा भावे प्रत्ययः सकर्मकत्वात्
। यदा प्रत्ययः। भावे इति शेषः तदा वृत्तिरेव। सा च न कदापि कर्मक्तान्तेनेत्याह सामान्येनेति। उक्तरीत्याकर्महीनार्थक
धातुप्रकृतिकक्तान्तेनेत्यर्थः। अनेन तादृशक्तान्तस्य वाक्येन प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तम्। किं च यो सौ कृतकटयोर
भिसम्बन्धः सामानाधिकरण्यरूपः स उत्पन्ने तद्धितप्रत्यये निवर्तत इति च भाष्ये उक्तम्। तेन तद्धितेः कृते कृतः कट
इत्येवेति ध्वनितम्। अत एव घटं क्रियत इति न। ततः पूर्वं कृतमनेनेत्यर्थे पूर्वादिनिरिति तद्धिते कृते पश्चात्फलस्याश्र
याकाङ्क्षायां कटमित्यादेर्विशेषकर्मणोऽन्वयः। एतेनासामर्थ्यात् तद्धितो न स्यादित्यपास्तम्। नदुत्पत्तिकाले साम

र्थ्याभावात्कारकान्वयोगुणीभूतक्रियायामपीतिस्पष्टमेव। तदुक्तं हरिणापि। विशेषकर्मसंबन्धेनिर्भुक्तेपि क्तादिभिः।
विशेषनिरपेक्षोन्यः क्तशब्दः प्रवर्त्तते। अकर्मकत्वेसत्येवं क्तान्तेभावाभिधायिनि। ततः क्रियावताकर्त्रायोगोभवतिकर्
मणाम्। अविग्रहागतादिस्थायथाग्रामादिकर्मभिः। संबध्यतेक्रियातद्वत् कृतपूर्व्यादिषुस्थितिरिति। निर्भुक्तेप्रासे
वाक्येइतिशेषः। विशेषकर्मनिरपेक्षोन्यः भावक्तान्तः प्रवर्त्ततेवृत्तिघटकोभवति। सामान्यकर्मतुनान्तरीयकत्वा
द् अविवक्षितंतदाह। अकर्मकत्वेइत्यादि। ततः वृतेःअनन्तरंक्रियाद्वारकसंबन्धेनतद्धितार्थकर्त्रा कटमित्यादेःसंब
न्धः। प्रकारान्तरमाह। अविग्रहेति। कर्त्तुः पृथग्ग्रहणरहितेत्यर्थः। एवंचप्रधानार्थकर्त्रासंसृष्टयापिक्रिययाकारका
णामन्वयइतितदर्थः। प्रकृतेचकृधातुक्तप्रत्ययपूर्वशब्देनिप्रत्ययशक्तिज्ञानसहकृततद्धितान्तशक्त्यैवपूर्वकाल
क्रियाकर्त्तृणांपरस्परविशिष्टानांबोधोनतुकृदन्तशक्तिज्ञानमपितत्रसहकारि। अन्यत्रहेतुःक्तस्यभावार्थक
त्वाभावेनतदन्तमात्रस्यपृथक्शक्तिग्रहेमानाभावात्। चतुर्णामेकार्थीभावेद्वयोरपिसोस्त्येवेतिनात्रक्तोसाधुत्व
म्। तण्डुलानांपाचकतरइत्यादौतुनदोषः। तत्रपाचकादिशक्तिज्ञानसहकारेणैवसमुदायादुपस्थितेः। एतेननिष्ठा
न्तत्वात् तद्ग्रहणाभावेपिषष्ठीनिषेधेनतत्प्राप्तिरित्यपास्तम्। निष्ठान्तपदशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितक्रिया

ल·म· ११६

न्वयिनोरेवतेननिषेधात्॥ इति षष्ठी॥ अधिकरणसप्तम्या अधिकरणत्वशक्तिमानर्थः। सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रात्। सा
शक्तिः कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयनिष्ठा। आधारोऽधिकरणमिति सूत्रबलात् इत्यन्यत्र निरूपितम्। तदुक्तं हरिणा। कर्तृकर्म
व्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम्। उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति। लोके द्रव्यगुणक्रियाविषयमधिकर
णम्। अत्र शास्त्रे कारकाधिकारात् क्रियाविषयमेव तत्। साक्षात्क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोस्तु संज्ञे बाधिके अतस्तद्व्यव
हितामिति। यद्यपि कालः साक्षात्क्रियाधारः। तथापि कारकाधिकारे तरतमयोगो नास्तीति परंपरया क्रियाधारस्यापि ग्र
हणम्। किंच तस्य तत्त्वविवक्षायां कालः पचति भूतानीतिवत्कर्तृत्ववत्त्वात्। व्यवहितामित्युक्तेऽप्यसाक्षादित्युक्तिर्लौ
कानुसारेणान्वयोऽपि परंपरयैवेति सूचनाय। कटे आस्ते स्थाल्यां पचतीत्यादौ अधृते कर्तृकर्मणी क्रियां न संपादयत इ
त्यधिकरणं क्रियाधार उपकुर्वत् तस्याः क्रियामुपकरोतीत्यर्थ इति हेलाराजः। यद्यपि तण्डुलं पचतीत्यादौ धात्वर्थफलरू
पकर्मद्वारा क्रियाश्रयत्वं तण्डुलादेरस्ति तथापि व्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्य सत्त्वेन परया कर्मसंज्ञया बाधान्न दोषः। फल
स्य स्वभिन्नक्रियाश्रयत्वाभावेन तण्डुलस्य सुतरां तदाश्रयत्वाभावाच्च। न च मोक्षे इच्छास्तीतिवत् मोक्षमिच्छतीति भवती
त्यस्यापत्तिः। अन्तरङ्गत्वेन परत्वेन च कर्मत्वस्यैव प्रवृत्तेः। मोक्षेच्छेत्यादौ प्रत्ययोपात्तसिद्धेच्छाद्वाराऽस्तिक्रियायाम

स॰मं॰ न्वयस्याविवक्षितत्वेनाधिकरणत्वम्। प्रकृत्यर्थसाध्येच्छाहारात्तत्रान्वयेतुकर्मत्वात् षष्ठ्येवबोध्या॥ अधिकरणंत्रिधा। औपश्ले
११७ षिकंवैषयिकमभिव्यापकंचेति। तदुक्तंहरिणा। उपश्लेषस्यचाभेदस्तिलाकाशकटादिषु। उपकारास्तुभिद्यन्ते संयोगिसमवा
यिनाम्। अविनाशोगुरुत्वस्यप्रतिबन्धेस्वतन्त्रता। दिग्विशेषादवच्छेद इत्याधारभेदहेतवइति। औपश्लेषिकवैषयिकाभिव्यापके
ष्वत्रिष्वपिउपश्लेषोस्त्येव। उपकारः संबन्धः तद्भेदानुवृत्तित्वेनव्यवहारः। कटेआस्ते इत्यादौ संयोगिन्याधारेकतिपयावयवव्या
प्त्यैवसंबन्धः। तिलेष्वित्यादौ समवायिनिसमस्तावयवव्याप्त्यासः। खेशकुनय इत्यत्राकाशस्यतात्त्विकावयवाभावेनकल्पित
देशत्वाद्वैषयिकंकल्पितदेशापेक्षया चात्राप्युक्तान्यतरउपश्लेषः। गुरौवसतीत्यत्र शिष्यस्यगुर्वधीनायां वृत्तौवैषयिक
मधिकरणंगुरुः। उपश्लेषोत्रबौद्धः। युद्धेसन्नह्यतीत्यत्रयुद्धोद्देशेनकवचादिसंनहनप्रवृत्तेर्युद्धं विषयः। गङ्गायांघोषइत्य
त्रगङ्गाशब्दः सामीप्याद्देशवृत्तिरित्यौपश्लेषिकमेवैतत्। अत्रगङ्गायांसामीप्याद्देशवृत्त्यधिकरणत्वारोपोबोध्यः। श
त्रोरभावेसुखमित्यादौबौद्धमेतत्। उपकारा नानाविधा इत्यादि। अविनाशस्तिलस्थतउपकारः तैलस्यतिलविनाशेहितैलं
विकीर्णंनश्येत् पर्यङ्केशेते इत्यादौशायितुर्गुरुत्वस्यप्रतिबन्धेपर्यङ्कस्यस्वतन्त्रतोपकारः। खेशकुनयइत्याकाशेदिग्विशेष राम
संबन्धात्स्वापरिवर्तनमुपकारः गुरुणाशिष्यस्य [illegible] इत्येवमाद्यौपकाराउ [illegible] [illegible]। केचित्तौपश्लेषिक ११७

मित्यस्योपसमीपेश्लेषः संबन्धस्तत्कृतमित्यर्थः। तत्रचदीयतेकार्यमिति सूत्रेभाष्ये यन्मासेनाक्रान्तेदीयतेतस्यमासऔप
श्लेषिकमधिकरणमित्युक्तेः। तदस्मिन्नधिकमितिसूत्रेसंहितायामितिसूत्रेचभाष्येस्पष्टमेतत्। तत्रौपश्लिष्टपदाध्याहा
रेणसप्तमीत्यपितत्रैवभाष्येस्पष्टम्। यत्किंचिदवयवावच्छेदेनाधारस्याधेयेनव्याप्तिरप्युपश्लेषः।यथाकटेआस्तेइति।
एवमेवगङ्गैकदेशेतरन्तीषुगोषुकूपैकदेशस्थितेगर्गकुलेगङ्गायांगावः कूपेगर्गकुलमित्यादौबोध्यम्। वैषयिकंतुअप्रा
प्तिपूर्वकप्राप्तिरूपसंयोगसमवायेतद्भिन्नसंबन्धेनयदधिकरणंतद्यथाखेशकुनयइत्यादि।अन्यंतुयत्रसर्वावयवा
वच्छेदेनव्याप्तिस्तद्यथातिलेषुतैलंदध्निसर्पिरिति।अन्त्यमेवमुख्यमधिकरणम्। आचार्यः किमधिकरणंन्याय्यंमन्य
तेयत्रकृत्स्नआधारात्माव्याप्तइतिस्वरितेनाधिकारःसाधकतमंकरणमितिसूत्रभाष्योक्तेः। अस्यन्याय्यत्वंचप्रकृत्य
र्थतावच्छेदकविशिष्टेतज्ज्ञानात्। नचैकदेशः तद्विशिष्टः। आद्ययोस्त्वगौणमाधारत्वंतत्रैवभाष्येउक्तम्।अव्यवहितसा
मीप्यमेवाधारत्वनियामकंनतुव्यवहितमितिसंहितायामितिसूत्रेभाष्येध्वनितम्। व्यवहितसामीप्येगङ्गायांघोष
इत्यादौगङ्गाशब्दस्यतीरेलक्षणा। तदपिगौणमेवाधारत्वंसर्वावयवावच्छेदेनतीरस्यघोषसंबन्धाभावात्। कारका
धिकारेगौणाधारादीनामपिस्वरितगुणपाठेनाधिकरणसंज्ञादिबोधनात् सर्वत्रतत्रविभक्तेःशक्तिरेवेतिबोध्यम्। वर्षा

ल॰ मं॰ नांसाख्यादिमतेद्वन्यन्वात् योग्यत्पूर्वंपरयोर्बौद्ध्याधारस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्यस्वीकारेणेकोयणचीत्यादावौपश्लेषि
११८ केऽधिकरणेसप्तमीतिसंहितायामितिसूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः। कटेशेतेइत्यादौकटाधिकरणकंशयनमित्यादिक्रमेणबोध
इत्याहुः। परेतुअधिकरणस्यकर्त्राद्यन्वयएव। कटेशेतेइत्यादौकटाधिकरणकचैत्रकर्तृकंशयनमित्यादिरीत्याबोधः। तद्
द्वारकमेवास्यक्रियान्वयित्वम्। कारकाणांभावनान्वयव्युत्पत्तिरपिएतच्छास्त्रबलादीदृशपरंपरयान्वयविषयापि।
अतएवाक्षेषुशौण्डइत्यादौसमासः। अतएवभाष्येतत्रासामर्थ्यशङ्कानकृता। एवंचात्रान्तर्भूतक्रियाद्वारासामर्थ्यमि
तिकैयटादयःश्चिन्त्याएव। अक्षशौण्डोऽक्षप्रवीणइत्यादौदध्योदनादाविवक्रियान्तर्भावेणबोधस्याननुभवात् अक्षविष
यप्रावीण्यवानित्येवप्रतीतेर्ध्वनितंचेदंहरिग्रन्थेपीत्युक्तमित्याहुः। मूलेवृक्षःकपिसंयोगवानित्यादावव्याप्यवृत्तिधर्म
वत्कर्तृकक्रियासमभिव्याहारेमूलाधिकरणककपिसंयोगविशिष्टवृक्षकर्तृकासत्तेतिबोधेऽन्यत्रावयवेतद्विशिष्टवृ
क्षाभावप्रतीतेःकपिसंयोगेतदवच्छेद्यत्वंफलतीतिबोध्यम्। शिरसिमेवेदनेत्यादौअवच्छेदकतासंबन्धस्याप्याधार
तानियामकत्वाद्धन्नदोषः। ग्रामंप्रविशतीत्यादौकर्मणोग्रामस्यनकदाप्यधिकरणत्वम्। परयाकर्मसंज्ञयाबाधात्। राम
कर्तृद्वाराक्रियाश्रयत्वविवक्षायाःसंयोगरूपफलाश्रयत्वंविनाऽसंभवात्। एवंग्रामंगच्छतीत्यादावपि। इदंच...। ११८

रसूत्रे हद्युभ्यां चेति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्। अधीती व्याकरणे। अत्र कर्मसप्तम्यर्थः। क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानमि
ति वार्त्तिकात्। अत्र इष्टपूर्ववद्भावक्तान्तात् अधीतशब्दादिष्टादिभ्यश्चेतीनिः। व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्त्तेति बो
धः। चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ फले सप्तम्यर्थः। चर्मणः फलत्वं च हननक्रियायास्तल्लाभादिविषयकेच्छाधीनत्वादिति
बोध्यम्। ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गतः। गोषु दुह्यमानासु गत इत्यत्र यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रेण सप्तमी। यस्य
भावेन क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमीति तदर्थः। गोपदं दुह्यमानादिपदयोरुभयोरपि तद्वाचकत्वादुभाभ्यामपि
सप्तमी। निर्ज्ञातदेशकाला क्रिया अनिर्ज्ञातदेशकालक्रियासंबन्धि देशकालपरिच्छेदकत्वेन लक्षणमिति बोध्यम्। एतेन
भूयोदर्शनाश्रयत्वाद् ज्ञाप्यज्ञापकभावस्योदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यात् न त्वत्र कदाचिद्धि गोषु दुह्यमान
स्व सौगत इत्यपास्तम्। तत्र काचित् क्रिया स्वाधारकालेनान्यां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमानास्वित्यादौ। काचित्तु
स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन। यथा गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ। काचित्स्वाधारकालानन्तरकालेन। यथा गोषु दु
ग्धास्वित्यादौ। ज्ञापकत्वं च तत्तच्छब्दबोध्यत्वेन विवक्षितमेवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्यमानान्तरेण नियमतो ग्र
हणापेक्षेति नेदं भूयोदर्शनाश्रयम्। देशोदाहरणं सति गुणे द्रव्यत्वमस्तीत्यादि। ज्ञाप्यज्ञापकभावः सप्तम्यर्थः। अस्यं च

ल.म. क्रियायां प्राग्वत्साधुत्वं।उक्तसूत्राद्अधीयानानांब्राह्मणानांदुह्यमानानांचगवांशब्दतःप्रतीयमानंलक्षकत्वंविशेष
११९ णीभूताध्ययनादिक्रियाकालद्वारकंविश्राम्यति।अधीयानब्राह्मणज्ञापककगमनाश्रयइतिक्रमेणबोधः॥गोषुधो
क्ष्यमाणास्वित्यादौभविष्यद्दोहनादेरपिबुद्ध्युपारूढस्यस्वपूर्वकालादिद्वारकंज्ञापकत्वंबोध्यम्।इदंसूत्रंयत्रमानान्तर
सिद्धस्यार्थस्यकालविशेषसंबन्धादिप्रतिपादनायप्रयोगस्तत्रैवप्रवर्त्ततेतथैवसूत्रभाष्यस्वरसात्।विवाहेनान्दीमुखं
कुर्यादित्यत्रविवाहपदेनतत्प्राक्कालोलक्ष्यतेअधिकरणेसप्तमी।राहूपरागेस्नायादित्यत्रराहूपरागादिपदेनतदाश्रयः
कालउच्यते।गवांदोहेआगतइत्यत्राप्येवमेव।अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यौत्सर्गिकत्वाद्राहूपरागकालावच्छे
देनस्नानविधानेतस्यनिमित्तत्वंफलति।एवमेवाङ्गादिदेशगमनस्यपुनःसंस्कारनिमित्तता।यत्तुराहूपरागपदंतत्कालल
क्षणिकम्।सतीत्यध्याहाराद्यस्यचभावेनेतिसप्तमी।राहूपरागादेःनिमित्तत्वंतुसिद्धसाध्यसमभिव्याहारेसिद्धंसाध्या
योपदिश्यतइतिन्यायेनफलतीति।तन्न॥प्रवर्त्तनारूपविधिविषयत्वंक्रियायाएवनदध्यादेरितिदध्नाजुहोतीत्यादौदध्नः
कथंविधेयत्वमिति।सो[illegible]नेनन्यायेनविधेयत्वमुक्तंन्यायविद्भिःसिद्धसाध्यायोपदिश्यतेइत्यस्याज्ञातंज्ञाप्यतेइ राम.
त्यर्थश्चव्याख्यातः।एवंचतेनन्यायेनद्रव्यस्याज्ञातज्ञाप्यत्वरूपंविधेयत्वंस्वक्रियोपरागेणचप्रवर्त्तनाविषयत्व ११९

मुक्तामितिप्रकृते तन्न्यायोऽत्र विषयेऽभावात्। स्नानस्यमानान्तरादृष्टा सेरेतत्सूत्रार्थं प्रेक्ष्य। राहूपरागस्यनिर्ज्ञातकालत्वाभावा
च्च। भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति। अत्र परं हिरण्यगर्भाद्यवरं
यस्य तद् ब्रह्मणि दृष्टे तद्विषये दर्शने दर्शनोत्तरकाले कर्मादिक्षय इत्यर्थः। क्षीयन्ते इत्यादि कर्मकर्तरि रूपम्। कर्मस्थक्रिया
रूपस्य शरीरादिगतावयवापचयरूपक्षयादेः कर्मस्वारोपात्। हृदयग्रन्थिशब्देनाविद्यारागभयद्वेषशोकवासनाः। यद्वा
दर्शने इति चर्मणि द्वीपिनमितिवत्सप्तमी तेन तद्दर्शनार्थं तदपरोक्षार्थं तत्परोक्षज्ञानादविद्यादीनां शिथिलीभावोऽभिद्य
ते इत्यादिनोच्यते। व्याख्याद्वयमपि शाङ्करभाष्यादिषु स्पष्टम्। रुदति रुदतो वा प्राव्राजीदित्यत्र ज्ञाप्यज्ञापकभावः षष्ठी
सप्तम्योरर्थः। धातोश्चानादरविशिष्टं प्रव्रजनमर्थः। अत्र षष्ठ्यादितात्पर्यग्राहकम्। अनादरश्च प्रत्यासत्त्या पुत्रादिविषयक
एव। वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यस्वोत्तरकालिकत्वाभ्याम्। एवं च रोदनकर्तृपुत्रादिज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रव्रजनमि
ति बोधः। नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठ इत्यादौ यतश्च निर्धारणमिति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यौ। यतः स्वेतरेभ्यः स्वघटितसमु
दायघटकेभ्यो व्यावृत्तेन धर्मेण समुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्य पृथक्करणरूपं निर्धारणं ततः
षष्ठीसप्तम्याविति तदर्थः। पृथक्करणं च व्यावृत्तधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणम्। अस्ति च नराणां द्विजः श्रेष्ठ इत्या

रु·मं· १२०

दौविप्रत्वादिविशिष्टस्यविप्रघटितनरसमुदायघटकविप्रेतरव्यावृत्तश्रेष्ठत्ववत्तयाप्रतीतिः।एवंचनिर्धारकधर्मनिर्धारि
णावध्योर्व्यावृत्तत्वाख्यःसंबन्धोनिर्धारणविभक्तेरर्थः।नरादिपदंचसामान्यरूपेणविप्रतदितरनरादिघटितसमुदायो
पस्थापकम्।तद्व्यावृत्तश्रेष्ठत्ववान्इतिक्रमेणबोधः।नराणांक्षत्रियेशौर्यमित्यत्रक्षत्रियेतरनरघटितसमुदायव्यावृत्तक्ष
त्रियवृत्तिशौर्यमितिबोधः।उद्भूतावयवभेदविवक्षयातद्विषयेबहुवचनमेवसाधु।स्पष्टंचेदंकारकइतिसूत्रेभाष्ये।त
त्रहिनिर्धारणेकारकेष्वितिब्रूयाद्इत्युक्तम्।मिदचोन्त्यादित्यादिस्तुसौत्रःप्रयोगः।द्वन्द्वःसामासिकस्यचेत्यत्रसमूहे
ऽचित्तेतिठक्।समाससमूहस्यमध्येऽहंद्वन्द्वइत्यर्थइतिकश्चित्।परेतुअत्रनसूत्रस्वारस्यंननिर्धारणइतिसूत्रेण
निर्धारणस्यविभक्त्यर्थघटकत्वबोधनात्।यतःस्वसजातीयघटितसमुदायादेकदेशस्यजात्यादिभिःपृथक्करणरू
पंनिर्धारणंततःषष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः।सूत्रस्यनिर्धार्यमाणनिर्द्धारणावध्योःपरस्परमन्वयः।निर्द्धारणावधिस्वेतरस
मुदायघटकव्यावृत्तकरणकनिर्द्धारणविषयविषयिभावरूपेणावयवावयविभावरूपश्चसंबन्धोविभक्त्यर्थः।नृ
समुदायावधिकद्विजेतरनरव्यावृत्तश्रेष्ठत्वकरणकनिर्द्धारणविषयोनृसमुदायावयवोद्विजःश्रेष्ठइतिबोधः।संसर्ग
घटककरणंचश्रेष्ठत्वेरूपमेवप्रत्यासत्तेः।नृणांमध्येद्विजःश्रेष्ठइत्यादौतुमध्ययोगेषष्ठीनेयम्।नृषुमध्येइत्यसाध्वेव।

राम १२०

न्नसमुदायमध्यवर्ती द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः। श्रेष्ठत्वादौ द्विजेतरनराद्यवृत्तित्वबोधस्तु ग्रामसो देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्यु
क्ते दक्षिणेन न पश्यतीतिवत्। गोमण्डले वर्त्तमाना या कृष्णा गौः सा बहुक्षीरेत्याधारसप्तमीघटितवाक्येपि उक्तन्यायेन तथाप्र
तीतिः। ननु जलपृथिव्योर्जले स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नयोर्जलपृथिव्योरप्रसिद्धेर्जलपृथिव्युभयव्यावृत्तत्वस्य स्नेहे बाधेन त्व
निर्द्धारणासंभव इति चेन्न। तत्रापि समूहे जलभेदस्य तद्व्यावृत्तत्वस्य स्नेहे चाबाधात् समूहावयवयोश्च भेदाभेदाविति न
पञ्चमीविभक्त इति अस्या नप्रवृत्तिः इतरेतरद्वन्द्वेपि समूह एव विशेष्य इत्यग्रे वक्ष्यते। एतेन सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां
च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इति भाष्यप्रयोगो व्याख्यातः। तत्समूहे पाटलिपुत्रकभेदस्य सत्त्वेन वस्तुतोऽवयवाभेदस्य च
तत्र सत्त्वेन पञ्चम्यप्राप्तेः। समुदायो वयवाभिन्न इति सिद्धान्तात्। निर्द्धारणावधिनिर्धार्यैकगुणनिर्धारणहेतूनां सन्निधान ए
व निर्धारणप्रतीतिरिति तत्रैव निर्धारणविभक्तिः समासनिषेधश्च। तेन पुरुषाणामुत्तम इत्यादौ शेषषष्ठीति पुरुषोत्तम इत्या
दौ समासोऽभवत्येवेति द्विवचनविभज्येति सूत्रे कैयट इत्याहुः॥ माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यत्र निर्धार्यमाण
निर्धारणावध्योर्भेदस्यैव सत्त्वेन पञ्चमीविभक्त इत्यनेन पञ्चमी। अत्र निर्धारणावधिव्यावृत्तकरणकनिर्धारणविषय
विषयिभावरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। पाटलिपुत्रकावधिकतद्व्यावृत्ताढ्यतरत्वकरणकनिर्धारणविषया माथुरा आढ्य

क्र·मं· तराद्भुतिबोधः॥ भाष्यकृतस्तु माथुरपाटलिपुत्रकयोराढ्यत्वेन साम्येऽज्ञाते वान्वयेतत्त्वतः केतत्र बुद्धिकृतभेदरूपविश्ले
१२१ षसत्त्वेन विभक्ता इत्यव्याहारेणापादान एव पञ्चमी॥ विभक्तिभेदः। पाटलिपुत्रा अधिकभेदवन्तो माथुरा आढ्यतरा इति बो
धः॥ भेदप्रयोजकं चाढ्यतरत्वमेवोपस्थितेः। गवां कृष्णे स्यादौ तु संपन्नक्षीरत्वे ज्ञातेऽपि गोत्ववत्ता बुद्ध्या निवृत्तेः न विश्लेष
प्रतीतिः। अत्र नामार्थान्वयविवक्षया षष्ठी तु न अनभिधानात्। एवमपादानत्वाविवक्षायामपि षष्ठी न तत एव॥ अत्र पक्षे
आढ्यतरत्वे पाटलिपुत्रकत्वावृत्तत्वमार्थमित्याहुः। मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्॥ मूले श्रवणे वा॥ अत्र मूलश्रव
णाशब्दौ तत्तन्नक्षत्रयुक्तकालबोधकौ आधाराधेयभावः संबन्धो विभक्त्यर्थः॥ मूलनक्षत्रयुक्तकालाधारकं देवीकर्मक
मावाहनमित्यादिक्रमेण बोधः॥ अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता। अत्र विभक्त्यर्थः स्वानन्तरकालवृत्तित्वम्। एतद्दिवसा
धिकरणकभोजनोत्तरकालिकमेतद्दिवसानन्तरद्व्यहान्तरकालवृत्तिभोजनाश्रय इत्यर्थः॥ द्व्यहे एतद्दिवसानन्तर
त्वं समभिव्याहारबललभ्यम्॥ इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत्॥ अत्र स्वानन्तरदेशवृत्तित्वं विभक्त्यर्थः॥ एत
द्देशाधिकरणकस्थित्याश्रयकर्तृकमेतद्देशानन्तरक्रोशानन्तरस्थितलक्ष्यकर्मकं व्यधनमिति बोधः॥ इति सप्तमी राम
समाप्ता॥ एषां सुपामेकवचनत्वादिना तत्तद्रूपेण वा एकत्वद्वित्वबहुत्वान्यपि संक्षेपसंख्याप्यर्थः। द्व्येकयोर्द्विवचनैक १२१

वंचनेबहुषुबहुवचनमितिशास्त्रात्॥ तत्रसंख्याप्रकृत्यर्थगताबुध्यते। संपन्नोव्रीहिरित्यादौव्रीहित्वादिगतसंख्यायाव्री
हित्वारोपेणैकवचनप्रयोगः। प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेसंख्यान्वयइतितुनयुक्तम्। कृतस्यप्रत्ययार्थेप्रकृत्यर्थविशेषान्व
यित्वस्यत्यागेमानाभावात्। वेदाःप्रमाणमित्यादौप्रमाणपदेनप्रमाणत्वगतसंख्यारोपवत्तामेवप्रतीतिस्तत्फलमेक
जातीयप्रमाणत्वोपपादनमेव। एवमेवगावोधनमित्यादावपि। तदुक्तंपङ्क्तिविंशतीतिसूत्रेभाष्येगावोधनमित्यादौप्री
तिहेतुर्धनमेकोगुणःसचप्राधान्येनविवक्षितोतोद्रव्याणांबहुत्वेपिनधनशब्दाद्बहुवचनमिति। समुदायस्यप्रीतिहे
तुत्वाद्धनत्वंनत्वेकैकस्यपिण्डस्येतिधनमेकंगोभिर्विशेष्यतइतिकैयटः॥ तत्रगुणस्यप्राधान्यंनामनविशेष्यतासामाना
धिकरण्यानापत्तेस्तस्माद्यथालोकेयोयस्यधनादिनाधनादिफलंलभतेतस्यतदपेक्षयागुणत्वंधनिकस्यप्राधान्यंतथाध
नत्वादिगतसंख्ययातदाश्रयस्यैकत्वादिव्यवहारात्तस्यप्राधान्यमाश्रितसंख्याविशेषगोपिण्डानांविशेषणत्वेएवस
मुदायेएकजातीयप्रीतिहेतुत्वावगमइतितत्रनैकवचनम्। आरोपितैकत्वेनबहुत्वस्यविरोधाभावाद्विरुद्धविभक्ति
राहित्येनाभेदान्वयोपपत्तिः। यदातुस्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनभानंतदागावोधनानीत्यपि। यद्वाधर्म्यभेदेनजातेःप्राधा
न्यमितिनसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः। द्वारयोर्द्रव्याभेदेनैवसंख्याबोधकास्तदभेदादेवतद्गतसंख्याविशिष्टसंख्यारू

ल·मं पधर्मप्रतिपादकाः।यद्यपिभेदेनतद्यपिस्वाश्रयद्रव्यगतसंख्याविशिष्टमेवधर्मंप्रतिपादयन्ति।अतएवकिंसंबन्ध्येकत्वेकिंसं
१२२ बन्धिद्वित्वेकिंसंबन्धिबहुत्वेइत्यर्थेकस्यैकस्मिन्कयोर्द्वयोः केषांबहुष्वितिप्रयोगोबहुषुबहुवचनमितिसूत्रेभाष्ये।संख्य
याव्ययेतिसूत्रभाष्योक्तमादृशतः संख्याः संख्येयइतितुप्रायोवादः॥द्व्येकयोरित्यादौसमासेआरोपितसंख्याभानेमाना
भावेनधर्माणांप्रत्येकमेकत्वाद्द्विवचनमेव।एवमेवाप्तेजसीइत्यादिप्रयोगोपपत्तिः॥दाराइत्यादौत्ववयवगतारोपितब
हुत्वाश्रयंबहुवचनमेवनतुस्वनिष्ठैकत्वाश्रयमेकवचनंकोशादिप्रामाण्यात्।प्रेमादिनाप्रत्येकंसर्वेष्ववयवेषुदारत्वारो
पात्।यत्रकोशेषूदासीनंतत्रयथेच्छमेकस्मिन्नप्याचार्याआगताआचार्यआगतइत्यादिप्रयोगात्॥यत्तुदाराइत्यादौसा
धुत्वार्थंबहुवचनमितितन्न॥अनुशासनाभावात्॥ तत्रगौणीमुख्याचोत्तरासंख्यापूर्वांसंख्यांबाधतेनहिद्विपुत्रआनीय
ताभित्युक्तेत्रिपुत्रआनीयतेइतिछादेर्घइतिसूत्रभाष्यात्।कैयटश्चसंख्यान्तरोपजनेआश्रयाविनाशेपिपूर्वसंख्याविनाशः।
संख्याशब्दानामेषस्वभावोयत्संख्यान्तरस्योत्तरस्यगौणस्यमुख्यस्यवाविषयेनप्रवर्त्ततेइतिअइउण्सूत्रेअचःपरस्मि
न्नित्यत्रचभाष्येध्वनितमेतत्।आद्येअकारादीनामेकत्वपक्षेघटेनतरतिघटिकइत्यत्रद्व्यच्लक्षणष्ठनोप्राप्तिमाशङ्क्यावृ राम·
त्तिसंख्यानात्सिद्धमित्युक्तम्।अन्त्येपूर्वविधिग्रहणस्यनैधेयइतिप्रत्युदाहरणं [illegible] दर्शनिपूर्वाद्धाञः कि[illegible]स्येआतोलोपे १२२

द्र॰ स्यैस्वानिवत्वेनत्र्यत्वेन व्यवच्छाभावात्तदांशयोऽग्रस्यादिति तद्भावः॥ अतएव द्व्यादिषु सत्सु एकोऽस्तीत्यादिर्न प्रयोगः बाध
श्च पूर्वसंख्यानाशेन विभक्त्यर्थव्यवहाराप्रयोजकत्वं त्राद्वितीयाद्युत्सारणे द्व्यादिसंख्यानाशादिवत्॥ शते पञ्चाशदस्ती
त्यादि तु ततोऽधिकानूशतसंख्यासंपादकानूपदार्थान् अबुद्धिस्थान्कृत्वा तेषामबुद्धिस्थत्वं तु तेषां तात्पर्याभावप्रतियोगि
त्वारोपेण। एवमेव द्वादशकपालस्तु त्यर्थः पञ्चकपालाद्यनुवाद इति बोध्यम्॥ बहुत्वं तु त्र्यादिपरार्धान्तसंख्याव्यापको ध
र्मविशेषः। न चैवं कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ चतुरादीनामप्यालम्भापत्तिः पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीत्युक्ते हिंसाप्रसक्त्यभा
वात्त्र्यालम्भेन कृतार्थे शास्त्रे हिंसाभिया नाधिकालम्भनं बोधयतीति वक्तुमशक्यमिति वाच्यम्॥ यावत्कपिञ्जलव्यक्तीनामालम्भ
संभवेन क्वचिद्विश्रान्तौ स्वीकर्त्तव्यायां प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन व्यक्तित्रयस्यैवालम्भनात्। तदुक्तं जैमिनिना प्रथमं
वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यादिति॥ न च चतुराद्यालम्भे फलविशेषस्तत्कल्पकाभावात्। अतएव यत्र ब्राह्मणभोजना
दावधिकब्राह्मणभोजने फलविशेषः श्रुतस्तत्र ब्राह्मणान्भोजयेदिति नोदनायां व्यक्तित्रयभोजनेन शास्त्रार्थनिष्पत्ता
वपि फलविशेषार्थमधिकभोजनं भवत्येव॥ लोकेप्योदकान्तमनुव्रजेदित्यादौ कारणाभावे प्रथममुदकान्तमेव गच्छन्ति
स्नेहादिरूपकारणसत्वे द्वितीयं तृतीयं चोदकान्तं गच्छतीति प्राग्रीश्वरादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। व्याकरणे तु व्याप्ति

ल·मं न्यायस्यैवाश्रयणम्॥ निर्जांत्रयाणामितिसूत्रेत्र याणांग्रहणाद्बहुस्पृदातश्चेत्यादावादिग्रहणाच्चेतिबोध्यम्॥ पशुना
१२३ यजेतेत्यादौ यम्नन्तरालम्भे प्रयोगप्राशुभावबोधेन यागवैगुण्यापत्त्या गुणानुरोधेन प्रधानस्यागावृत्तौ प्रधानत्वभङ्गाप
त्त्या चयावत्पशुयागासंभवेन चोपस्थितविभक्त्यर्थविशिष्टस्यैव विधानमिति न दोषः विभक्तेः संख्याबोधकत्वस्य शा
स्त्रसिद्धत्वाद्विभक्त्युत्तरये आश्रितसंख्याया विधिविषयताया एवौचित्यात्॥ किंच यथा कृतगर्भाधानार्थसंस्कारा
याः पुनः संस्कारोऽनर्थकः तथैकेन पशुना क्रियासिद्धौ पश्वन्तरस्यानर्थक्यं तदुपादाने च तत्साधनं तत् क्रियान्तरमेव
।किञ्च पशुनेत्यस्य विधेयसमर्पकतया त दुपस्थितानां मध्ये एकस्य चित्यागे मानाभावः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशिष्ट
स्यैव बोधे विशिष्टविधिसंभवे नैव वाक्यभेदः॥ तदुक्तं सार्वधातुके यगिति सूत्रे भाष्ये पच्यमान इत्यत्र कर्तरि शानच् कर्म
णि यगस्तु इत्याशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सहभूत इति शास्त्रवासनया तत्त्वं कर्तृत्वेन प्रतीयमानमर्थं तौ स
हभूतौ न भेदेनेति तदर्थः एवं चैकस्य धातोर्युगपद्विरुद्धार्थे प्रत्ययाभ्यामर्थबोधने सहाय्यत्वासंभवेन तद्व्युत्पत्तिविरो
धाद् नत्तथेति भावः॥ पृथगुपस्थितौ द्विराज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्यादाविव स्यादेवैकस्य विनिगमनाविरहाद् उभयान्वयः राम
॥ एकोपस्थितौ द्विराजपुरुषोऽश्वश्चेतिवद् न तथा प्रयोगः॥ एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यविशेषणत्वायोगात्॥ न्याक १२३

रणं तु यौगिकस्थले कल्पितावयवशक्तिबोधन द्वारा विशिष्टशक्तेरेव बोधकत्वम्। समर्थानामिति सूत्रे च भाष्ये किं पुनः सम
र्थमभिधाने यच्छक्तं किं पुनस्तत् कृतवर्णानुपूर्वीकं पदं सोस्तीति रित्युक्तम्॥ अन्यथादीर्घाभावे किंशुशब्द उक्तितशब्द
योः स्वार्थोपस्थापकत्वस्य तद्दुर्वारं तयाकृतवर्णानुपूर्वीकस्यैवाभिधानशक्तत्वोक्त्यसङ्गतिः॥ संख्याया अतिशद
न्ताया इति सूत्रे भाष्येपि नहि ल्यके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति॥ वा सरूपसूत्रेपि भाष्ये उक्त
म्। तद्धित प्रकृतिः षष्ठ्यादियुक्ता प्रकृत्यर्थे वर्त्तते अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोभिधीयते कस्य इति नैकेवलप्रकृत्यर्थे वर्त्त
ते नान्यः शब्दोस्ति यस्तमर्थमभिदधी[ ]तेति॥ प्रकृतं विपरस्य यसमुदाये प्रयुज्यमाने अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृ
त्यर्थे वर्त्तते प्रत्ययस्तु प्रत्य[ ]यार्थ इत्युच्यते अनुत्पन्नप्रत्ययात्तु न कंचिदर्थं गमयति केवलायाः प्रकृतेः प्रत्ययार्थस्य
वा स्वार्थमात्राभिधाने सामर्थ्यं नास्ति इति च कैयटः अर्थवतो ग्रहणमित्यादि तु शास्त्रमतकल्पनान्वयव्यतिरेकगम्यश
स्त्रकल्पितार्थवत्त्वस्य शास्त्रव्यवस्थाहेतुत्वेन नासङ्गतम्॥ कुत्सित इति सूत्रे कैयटे च स्फुटमेतत्। विभक्त्यन्ते एकार्थी
भावव्यवहारस्तु न लोके पृथगुपस्थापकत्वादृष्टानां समुदायशक्तिसहकारेणैकोपस्थितिजनकानां तत्स्वीकारा
त् नहि विभक्त्यन्तस्थले पृथगुपस्थापकत्वं दृष्टम्। पचति देवदत्त इत्यादौ देवदत्तादेः पचत्यर्थविशेषणत्वेनोपस्थिते

लं·मं· कर्त्रादावर्थेन्वयः कारकाणांक्रियाविशेषणानां चगुणभूतक्रियायामिव कारकाविशेषणा[illegible]नामपिक्रियाविशेषणक्ल
१२४ रकेष्वप्यन्वयस्वीकारात्सामान्यरूपेणैव कर्त्रादेराख्यातार्थवयातत्रनियमेनविशेषकाङ्क्षायाः सत्वेनतथास्वीकारसत्।।प्र
त्ययार्थकर्त्तुर्विशेषणेनसंबन्धवत् क्रियान्तरेण पुनःसंबन्धः प्रत्ययानांस्वप्रकृत्यर्थएवान्वयेनतन्नान्वितस्यान्वमा
नाकाङ्क्षितत्वतयादोषात्।।एतेनपचतिपटन्तीत्यादावेककर्तृकपाकक्रियासंबन्धिकर्तृ[illegible]र्तृकापावक्रियेतिबोधोपत्ति
रित्यपास्तम्।।स्पष्टंचेदंकुत्सनेचसुपीत्यत्रकैयटे।।इदंचप्रथमान्तवाच्यकर्त्रादिःप्रत्ययान्तवाच्यकर्त्रादिविशेषणत्व
मितिवादिनांमतेक्रिययैवाभेदान्वयइतिमतेतुमकाप्यनुपपत्तिः।एतेनसमानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याविभक्त्यर्थकार
केसंख्यान्वयः तत्रारुणाधिकरणन्यायेनप्रथमंविभक्त्यर्थस्यक्रियान्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थेन।।एवंचपशुत्वैकत्वोभयक
रणकोयागइतिबोधः पशुरेकइतितुपाष्ठिकोबोधः।एवंचएकत्वस्य[illegible]ङ्ख्यानानेकपशुभिर्यागइत्यपास्तम्।।प्रकृ
त्यर्थंविहायप्रत्ययार्थस्यान्यान्वयेसाधुत्वात्।किंचस्वादिसूत्रस्थकर्मणिद्वितीयेत्यादिभिः संख्यावाच्येकस्याप्रा[illegible]
त्तयदिकारकैकस्मिन्कर्मणिद्वितीयैकवचनमित्यादिक्रमेणार्थः एवंचसंख्यायाः क्रियायांकारकत्वेनान्वयेविभक्ते राम·
रसाधुत्वंस्पष्टमेव।किंचभिन्नपदोपस्थितक्रियान्वयापेक्षयासमानपदोपात्तत्वेनप्रथमंप्रकृत्यर्थान्वयस्यैवौचित्यंत्वत् १२४

न्वितस्यैव क्रियाकाङ्क्षादर्शनात्केवलप्रत्ययात्तदनुपस्थितेश्च न हि नामपदमात्रेणोपात्तदुपस्थितिः ॥ यागेऽपि विधिकालकर्मणि ए-
कत्वे च एकवचनमित्यर्थेति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थान्वय एव बोधितः ॥ किं च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्यये भवन्ती तुल्या प्रत्यासत्त्या प-
रस्परसंबन्धमर्यादा एव तत्तच्छास्त्रेण तयोः साधुत्वबोधनं एतन्मूलकैव प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधक-
त्वव्युत्पत्तिः ॥ ताभ्यां परस्य संबद्धार्थस्यैव बोधानकेवलस्येति तदर्थं विभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थत्वे विशेषणत्वे वक्तुं य-
थादृतम् । कर्मणि वर्त्तमाने एकत्वे इत्यर्थेऽपि तस्य धर्मत्वप्रतीतेः ॥ षष्ठ्यन्ताद्युपसर्जनीभूतपदोपस्थितेर्धर्मिणि ध-
र्मस्य विशेषणतायाः एव दृष्टत्वात् तस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वेनोचिता एवं च प्रकृतिसुबर्थयोराकाङ्क्षाकार्यकारण-
भावविचारः परेषामस्मदादीनां च भ्रममूलक एवेति ध्येयम् ॥ सर्वथासंख्यायाः कर्मत्वेनान्वयो न युक्तः तस्मात्प-
शुना इत्यादौ विशिष्टविधिसंभवात् नैकत्वविवक्षायामपि वाक्यभेदः स्पष्टं चेदं हेलाजीये नन्वेवमेकत्वस्य पशुविशे-
षणतया यागाङ्गत्वाभावात् तदभावेऽपि यागावैगुण्यात् तदविवक्षितमेव स्यात् । तदुक्तं जैमिनिना । तत्रैकत्वमयज्ञाङ्ग-
मर्थस्य गुणभूतत्वादिति इति चेन्न । विशिष्टस्य पशुत्वाङ्गत्वबोधनेन पशुत्वादिविशेषणवैकल्य इव तद्विशेषणवैकल्ये-
ऽप्यविशिष्टाननुष्ठानात् तद्वैगुण्योपपत्तेः ॥ पशुत्वादिवच्छब्दबोध्यस्यास्यापि विशेषणभूतस्य यागाङ्गत्वोपपत्तेः

भ. ।तदप्युक्तं जैमिनिना· शब्दवतूपलभ्यते तदागमे हि तद्दृश्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषामिति ॥ शब्दवत् शब्दवावाच्यं स
१२५ याभवति तथोपलभ्यन्ते एकत्वं हि यतस्तदागमे एकवचनागमे दृश्यते। तस्तस्याङ्गत्वज्ञानं यथान्येषां विशेषणानां
पशुत्वलोहित्यादीनामपि तदर्थः।एवं च जैमिनेरपि संख्याविशिष्टप्रकृत्यर्थबोध एव तात्पर्यम्॥ हरिस्त्वाह। यजेत प
शुनेत्यत्र संस्कारस्यापि संभवे। यथा जातिस्तथैकत्वसाधनत्वेन गम्यत इति। न केवलं प्रकृतिरिति न्यायात्। विभक्तेः
संस्कारार्थसंभवेऽपि जातिवदेकत्वमपि क्रियासाधनं विशिष्टस्यैवोपस्थितेः इत्यर्थ इति हेलाराजः। अपि च संख्याया अ
मूर्तत्वात् करणत्वासंभवः॥ न च परंपरया तस्याः करणत्वम्। अयोग्यतया परंपरया क्रियान्वयकल्पनापेक्षयोक्त
युक्तिभिः प्रकृत्यर्थान्वयस्यैव कल्पयितुमौचित्यात्॥ अरुणयेत्यादौ तु गुणस्यापि तृतीयाप्रकृत्यर्थत्वात् परंपरया क
रणत्वमुचितम्। एवं च विधेयविशेषणं सर्वमविवक्षाकारणाभावाद्विवक्षितमिति सिद्धम्। ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ तु उद्दे
श्यग्रहगतमेकत्वमविवक्षितं तथाहि प्रजापत्यानवग्रहान् इत्यादिवाक्यविहितग्रहोद्देशेन संमार्गो विधीयते तत्रैक
त्वविवक्षायां ग्रहानिति वाक्यगतसंख्यया तद्वाक्यगतैकत्वस्य विरोधात् तयोर्वाक्ययोर्भेदापत्तिः॥ यत्तु परस्प राम.
रानपेक्षैकविधिनानाकारकान्वयः क्रियायामव्युत्पन्नः एकत्वमप्यस्य [illegible] ग्रहमात्राकाङ्क्षितं [illegible] ग्रहोत्पत्तिवा १२५

क्यतो निर्ज्ञातसंख्यस्य तथा तदनपेक्षत्वादिति। तन्न। अस्येन यथादीपवत्… जुहोतीत्यादौ साधकतममात्रं विवक्षितं तच्चैकेऽप
टादिसंमतेऽप्ययोगेऽतद्दर्शनात्। एवं चानुवादवाक्ये उत्पत्तिवाक्यगतधर्मविरुद्धं विशेषणमविवक्षितम्। अत एव व्री
हीनवहन्तीत्यादौ उद्देश्यविशेषणमपि बहुत्वं विवक्षितमेव। न च ग्रहैकत्वादेर्न संमार्गः संमृज्यमानग्रहानुवादे न
चैकत्वं विधेयमस्तीति वाच्यम्॥ एकपदार्थयोरुद्देश्यविधेयभावे मान्वयाभावात् संमार्गस्यानुवाद्यकेवलाभावाच्च॥ वा
क्यभेदापत्तेश्च। किंचोत्पत्तिवाक्ये बहुत्वादिसंख्याश्रवणाद् विधेयगतत्वेन तत्वादिशब्दोपात्तस्यैव तस्याविवक्षणात्
॥ तत्र तत्संख्याविशिष्टानामेवानुभवाद् ग्रहशब्देन तेन रूपेण स्मृतेषु विभक्त्यैकत्वबोधने उपक्रमस्थस्य बाधः स्या
त्स्वमीमांसकोक्तवाक्यभेदपदार्थत्वं स्पष्टं चेदं हेलाराजीये। पशौ तु न तथा विरुद्धसंख्याश्रवणं तस्मात्पुंस्त्वविशि
ष्टस्यैव संख्याविशिष्टस्यैव तत्र विधानम्। अपि च ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्य संस्कार्यत्वलक्षणं प्राधान्यं प्रतीयते
एवं च प्रति प्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायाद् विनिगमनाविरहाच्च सोमावसेकनिर्हरणफलकसंमार्गस्य सर्वग्रहेष्वपे
क्षणाच्च विधेयपश्वादिविशेषणवत् क्रियायां मुख्यत्वाभावेन तद्वैकल्यप्रयुक्तक्रियावैकल्याप्रसक्तेश्च सर्वत्र ग्रहे संमार्ग
सिध्या विवक्षाफलाभावेन तदविवक्षा। अपि चोत्पत्तिवाक्यगतसंख्यया ग्रहस्य परिच्छिन्नत्वात् परिच्छेदकाका

ल॰मं॰ ङ्ख्या भावेतद्विवक्षा॥ तदुक्तं जैमिनिना एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति पूर्वपक्षे सर्वेषां हि लक्षणत्वाद विशिष्टं हि
१२६ लक्षणमिति। सर्वेषां संमार्गः कार्यः ग्रहत्वजातेर्द्रव्यलक्षणत्वात् द्रव्यबोधकत्वाद् लक्षणं द्रव्यबोधनं अविशिष्टं यत
इत्यर्थः। भगवता शाबरस्वामिना तु प्रौढिवादेन संख्याया अपि कारकत्वेन क्रियान्वयः [illegible] स्वात्मकत्यर्थेन [illegible]ः सं
संबन्धस्तु स एवार्थो वास्तवत्वेन गृहीतः वाक्यार्थविचारार्थमेव तच्छास्त्रस्य प्रवृत्त्या पदार्थविचारस्य तत्राप्रवृत्तत्वात्
दार्थविचारप्रयुक्तव्याकरणशास्त्रनिर्णीतपदार्थस्यान्यथाकरणे प्रौढेरेव निमित्तत्वात्। तं विना जैमिनिवाक्यानुपप
त्त्यभावाच्च एकत्वयुक्तमिति जैमिन्यक्षरास्वारस्याच्चेत्यलम्॥ इदं शब्दसंस्कारार्थत्वोपात विशेषविषयमेव इदृशे वि
षये जातावेकवचनं बोध्यम्। यद्वा न केवला प्रकृतिरिति न्यायात् शब्दसंस्कारार्थमेव संख्याविवक्षा न तु प्रकृत्यर्थावच्छेदक
यत्तु भनान्तरीयकत्वोपातं तद्विवक्षितमेव यथा प्रकृते ग्रहत्वं प्रकृत्[illegible]भ्यां सनाथैश्च तुर्भिरादत्ते षड्भिर्हरति इत्या
दौ द्वाभ्यामित्यादिषु उभयं हविरार्तिमिच्छेत् पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यादावपायवद्दुपारभ्य सह उभयशब्दवा
च्यानतु संख्येसेषु अवयवनाशेऽपि समुदायस्य नाशात् निर्वापः क्रियमाण[illegible]रि ग्रन्थे स्पष्टं अपादानसंज्ञासूत्रे भा राम
१२६

व्याप्तिं तु बोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमाद्वीप्सा प्रयोक्तृधर्म एव। व्यापकत्वं च वृक्षाः प्राग्दर्शनादिशानिर्वाह्यमानत्वद्द्विर्वचनं न पृथक्सं
रूप्ययुक्तानां नानाद्रव्याणां तदा बुद्धिस्थानां प्रत्येकरूपेण गुणक्रियाद्रव्यैर्युगपदन्वये भवति तत्रैव व्यापकत्वप्रतीतेः। एवं च संख्यायु
क्तानामित्यनेन ब्राह्मणोऽनन्तरमदृत्यादौ जात्यभिप्रायेण प्रयोगे नाद्वित्वम्। एकशेषविषये च न। अत एव गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ न
प्रत्येकं शतं दण्डनं तथा सति वीप्साविषयापहारः स्यात्। प्रत्येकं शतदण्डने संख्यान्तरोपजननाच्छते संख्याश्रवणं च विरुद्धं स्यात्। वृषलै
नं प्रवेष्टव्यमित्यादौ प्रत्येकं समुदाये च वाक्यसमाप्तिः। ब्राह्मणैः प्रवेष्टव्यमित्यादौ च। ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्यादौ भोजनस्य तृप्तिफलकत्वा
दनेकषत्वाच्च प्रत्येकमेव समाप्तिर्न समुदाये संभवात्। युगपद्ग्रहणाच्च क्रमविवक्षायां न तत्रानेकप्रयोगस्यैव दर्शनात्। तदा बुद्धि
स्थानामित्यनेन जगतीतलवर्त्ति सर्ववृक्षसेचनाभावेऽपि तथा प्रयोगः प्रकरणादेः संकोचकस्य सत्त्वात्। न तु संकोचकं नास्ति तत्रास
ङ्कोचदृष्टम्। एवं जातो जातो निधनमुपैतीति। व्यापकत्वं च तदर्थस्य येन संबन्धेनेतरान्वयस्तत्संबन्धे बुध्यते संबन्धश्च विभक्त्यर्थ ए
वेवं च तादृशव्यापकत्वविशिष्टस्य संसर्गतश्चान्वये नैव द्विर्वचनं तात्पर्यग्राहकमेवं च ब्राह्मणाय ब्राह्मणेभ्यः शतं देहीत्यादौ बुद्धिस्थ
यावद्ब्राह्मणोद्देश्यकं शतकर्मकं [illegible] बोधः। ब्राह्मणव्यापकं शतदानमिति तु फलति। संबन्धे एकसंबन्धिव्यापकत्वबोधे स्या
परसंबन्धिनि व्यापकत्वाबोधकत्वे [illegible] मन्यत्राप्यूह्यम्। यदप्युद्देश्यविधेययोरन्यतरस्य वीप्सायां [illegible] योगे णोभयत्रापि [illegible] प

मं कत्वबोधोऽन्वत्येवतथाऽपि क्वचित् ... क्वचिदावश्यकत्वद्योतनायोभयत्रापि द्वित्वं यथा ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं शतं देहीत्या
६ दावेकैकस्मै शतं शतमित्यादौ च यत्र यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्यादौ यद्व्यापकाधिकरणत्ववत्ता धूमसत्ता तद्व्यापकाधिकरणतावत्त्वा वह्नि
मत्तेति बोधः। एवं हि वह्निधूमयोर्व्याप्यव्यापकतोपलब्धेति। गजे गजे न मौक्तिकमित्यादौ गजव्यापकाधिकरणतावत्त्वं मौक्तिकसत्ताभाव इति
बोधः। सर्वाधिकरणतायां गजव्यापकत्वरूपविशेषणाभावमादाय पर्यवसानतिशयेन शृङ्गमित्यत्र तादृशाभावस्य विशेष्याभावप्रयु
क्तस्य बोधः। राज्ञो राज्ञः पुरुष इत्यादौ बुद्धिस्थयावद्राजस्वामिकः पुरुष इति बोधः। ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावस्यैव संस
र्गतया रमणीयनिष्ठविशेषणतानिरूपितग्रामव्यापकविशेष्यतावान् ग्राम इति बोधः। अत्र वने रमणीयो रमणीयः प्रदेश इत्यादौ रमणीय
व्यापकविशेषणतानिरूपितविशेष्यतावान् प्रदेश इति बोधः। यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यत्र यच्छब्दो धूमवानित्यर्थक एवमयमर्थं च न्तूद्
त्यतिशयोक्तावित् पदार्थस्वन्ते वेति दशमे प्रकाशे उक्तम्। यच्छब्दप्रयोगस्तु लघुभूते द्विरुक्तप्रयोगाय रमणीयो रमणीय इत्यत्रेव बोधः धूमवह्न्यो
र्व्याप्यव्यापकभावस्तु फलतीति। यत्तु अत्र धूमव्यापकत्वस्य वह्नौ बोधः धूमवान् धूमव्यापकवह्निमानिति तन्न। अनेकव्युत्पत्तिविरोधात्। जातो जातो निध
नमुपैतीत्यादौ जातव्यापकविशेषणतावत्कर्तृका निधनप्राप्तिरिति बोधः। क्वचित्तु व्याप्यव्यापकभावसंबन्ध एव विभक्त्यर्थः यथा वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचतीत्या रामः
दौ। अत्र द्विवचनप्रतिशब्दौ आत्मपर्यग्राहकौ। सर्वान् घटान् पश्येत्यादौ न द्वित्वं कार्त्स्न्यस्य सर्वशब्देनोक्तत्वात्। एकं एकमित्यादौ बहुवचनान्ते न प्रत्येकनिष्ठैक ५६

ष्येतु धावतः पतित इत्यादौ व ध्रुवत्वादुपादानत्वाभावमाशङ्क्य सतोप्यविवक्षा भवति तेन पदोपात्तमपि धावनमविव
क्षितमिति उक्तं इदं तु दर्शपूर्णमासाङ्गसान्नाय्यप्रकरणे पठ्यते॥ तत्र हि सायंप्रातर्दोहात्मकं दधिद्रव्यम्। कल्पसूत्रकारास्तु प्रत्येक
नाशे पृथक्प्रायश्चित्ताम्नानाद्द्वैविध्यस्यापि नाशद्वयप्रायश्चित्तमित्युभयत्वं विवक्षितमेवेत्याहुः। यत्तूभयत्वविवक्षायां
वाक्यभेदः तथा हि नाम पदानां परस्परमसंबन्धानामाख्यातान्वयोऽरुणाधिकरणसिद्ध इति हविरार्तौ निर्वपेत्॥ तत्त्व हविरु
भयमिति ग्रहैकत्वन्यायेन वस्तुनगतार्थता पृथक्पदोपात्तता इति तन्न। पदोपादानवैयर्थ्यात्॥ नह्यर्थलाघवानुरोधेन तदुपा
दानस्य यथाकथंचित् अनुवादकत्वकल्पना युक्ता॥ अकर्तृके वेदे वक्तुरिच्छा [illegible]रूपे विवक्षाविरहे आरोपिते बोध्ये। वस्तुतः
परस्परासंबद्धानां नामार्थानामाख्यातान्वये नञ्स्तम्भ इत्यग्रे वक्ष्यते उपेक्षिवाननन्वाम्यानन्वान[illegible]इत्यादावुपेक्षस्याविव
क्षा नञोविवक्षातुल्यस्यानुसारस्त्वेवं क्वचिद्दृश्यगताविभक्त्यर्थसंख्याविवक्षैव यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ गर्गा इति
बहुत्वं ग्रहैकत्वस्येवाविवक्षा बीजाभावात्। एतदेवाभिप्रेत्य संख्यायागुणस्येति सूत्रे गुणस्येति संख्याविवक्षिता इत्युक्तं भा
ष्ये अत एवात्र समुदायेनावाक्यपरिसमाप्तिरितिरिवृद्धिसूत्रे भाष्यम्। किंचैकवचनेनैवास्य पक्षे बहुवचनाकरणेन बहुत्वं संख्या
विवक्षिता अत एवं [illegible]नीनादधीतेत्यादावुद्देश्यगतमपि बहुत्वं विवक्षितमेव एवं विधेयविशे[illegible]

ल·मं· ●जने: संभवा दे तात्पर्यानुपपत्त्याविधे[illegible]गतैकत्वस्याविवक्षा। क्वचिच्छब्दोपात्तस्या[illegible] [illegible]वाद्यविशेषण स्यादि[illegible]
२७ थेतौ वेद्यावितौ स्या[illegible] देयस्यादि[illegible] [illegible]स्मादित्यादौ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इत्यत्र न तु त्येकत्वविवक्षा[illegible]
प्रकारेण वाक्यभेदकल्पनाया स्था प्रत्येकमेकैकनकारलाभः। अस्य मूलस्य कटं कुरु अस्य मूलस्य कटं कुर्वित्यादौ वाक्य
भेदेनैककटकरणकप्रतीतिवदुआद्गुण इत्यादौ तु पूर्वपरयोरिति द्वन्द्वनिर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकगुणविधाना
द्वनस्थानिभेदेनानेको गुणः विशेषगतसंख्याया अविवक्षायां वीजाभावाद्यथानयोः मूलयोः कटं कुर्वित्यादौ एकवाक्य
तयैव बोधादुभयसम्बन्धिन एककटस्यैव करणप्रतीतिरित्येकः पूर्वपरयोरिति एकग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्॥ ननु य
था आधानेनाग्निं संस्कुर्यादित्याद्यर्थकं वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादिवाक्यं अग्न्यादिसंस्कारमात्रफलकं प्रतिब्राह्म
णं सकृदेव स्वविषये प्रवर्तते चातएव पुनःपुनर्नाधानादिसंस्कारः। तथा आद्गुण इत्यादेः व्याकरणस्यावर्णादिविपूर्वपर
योर्गुणो भवति गुणवच्छब्दरूपं साधु भवति तच्च प्रयोक्तव्यमित्येतत्पर्यन्तं व्यापारेऽपि तच्छास्त्रं प्रति पुरुषमेकवाक्यतया
सकृदेव बोधकमिति तत्संस्कृतस्यैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात्॥ अतस्त
तल्लक्ष्यविषयकभिन्नसूत्रोपपूर्वेन वाक्यभेदो वाच्यः तद्भूतपूर्वपरविषयेऽपि स्यादित्येकपदमावश्यकमिति चेन्न॥ एत राम·
च्छास्त्रबोध्यस्य तच्च प्रयोक्तव्यमित्यंशस्य नित्यकाम्यत्वेन नित्ये नैमित्तिककाम्यधर्मोपदेशक शास्त्रस्येवासकृत्प्रवृ २७

त्तिसंभवात्॥स्वाभावेप्रत्यवायजनकंनित्यम्।यथाब्राह्मणहिंसातन्निषेधकंनब्राह्मणंहन्यादितिब्राह्मणमात्रविषयम्।नैमि
त्तिकंराहूपरागादिस्नानंतदकरणेदोषश्रवणाद्राहूपरागमात्रविषयम्॥काम्यंज्योतिष्टोमादितद्बोधकंवाक्यंकामाना
मानन्त्यात् आवृत्त्यावावाक्यभेदेनपुनःपुनःप्रवर्त्तते।एवमर्थबोधनायप्राप्तेशब्दप्रयोगेसाधुभिर्भाषितव्यंनासाधुभिरि
त्यनेनासाधुप्रयोगेपापश्रवणान्नित्यसमत्वम्।साधुप्रयोगस्यएकःशब्दःसम्यग्ज्ञातःशास्त्रान्वितःसुप्रयुक्तःस्व
र्गेलोकेकामधुग्भवतीतिभाष्यपठितश्रुत्यास्मृत्यावाकाम्यत्वमप्यास्यानेनप्रयुक्तिलाघवात्अर्थबोधनायप्राप्तेएव
प्रयोगेफलसंबन्धबोधनंदर्शपूर्णमासयोरिव॥एतेनैकस्यैवपुनःपुनःप्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिरितिअपा
स्तम्।अत्रसम्यग्ज्ञातइत्यर्थबोधनायसुप्रयुक्तःशिक्षायुक्तमार्गेणप्रयुक्तःकामधुग्भवतिकिंवक्तव्यंसर्वेपीति
सर्वेषांतथाप्रयोगःकार्यइतिबोधनात्सर्वशब्दानांआवृत्त्यावाक्यभेदेनशास्त्रविषयतासूचिता॥शास्त्रान्वितइत्यनेन
शास्त्रस्मरणपूर्वकप्रयोगेधर्मःसूचितः॥तत्तल्लक्ष्यविषयोपप्लुतवाक्येगुणोभवतीतिअंशआधानादिवल्लक्ष्यसंस्कार
कएवेत्यावृत्तौमानाभावान्नैकलक्ष्येपूर्वपरादिभेदेनपुनःपुनस्तस्यवृत्तिः तस्यप्रयोक्तव्यमित्याशङ्क्यनित्यकाम्य
बोधकस्यतत्तल्लक्ष्यविषयकानन्तवाक्यकल्पनेगौरवेनसजातीयानांचपुनःपुनःप्रयोगसिद्धिरितिबोध्यम्।एवंपशुनायजेतेत्या
दस्योपिनैमित्तिकाख्य[illegible]विनोपि[illegible]स्यैबुद्ध्यारूढत्वेननिमित्तत्वंइतिविध्यावृत्त्याप्रतियागमेकैकपशुलाभः।एतत्

ल·मं· इत्युपक्रम्यते संग्राहकवाक्याल्लुस्यसं[illegible]काणिवाक्यान्युपप्लवन्तइतिप्रतिप्रधानंगुणावृत्तिश्च। अतएवविधिप्रकाशकेन
२८ पुरुषेणस्वस्वप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविषयत्वस्यस्वीयस्वीयभागेग्रहात्तत्रमदिष्टसाधनत्वस्यमेतत्कृतिसाध्यत्वस्यग्रहे
तत्तत्प्रवृत्त्युपपत्तिः व्याकरणेचबालान्प्रतिप्रतिप्रयोगंतत्तत्सूत्रयोजनंकार्यमितिव्यवहारात् आवृत्तिः सिद्धैव। भूवादयो
धातवइत्यादौप्रत्येकंधातुत्वपर्याप्तिबोधनायबहुवचनम्। हरिरप्याह। एकंग्रहणकंवाक्यंसामान्येनाभिधीयते। कर्त्त
रीतिपथाच्चपञ्चादिषुविभज्यते। एकरूपमनेकार्थंतस्मादुपनिबन्धनम्। योनिर्विभागवाक्यानांतेभ्योनन्यद्विवक्षित
मिति। ग्रहणकवाक्यस्याभावेयत्किंचिद्योगेनपरिक्षीणशक्तित्वात् अन्येनप्रत्ययविधायकेनकर्त्तरिकृदित्यानन्दिनसंबध्ये
त। अतएवपश्चौकर्तरीत्याद्युपपद्यते॥ उपनिबन्धनंबहूनांवाक्यानांनिबन्धनंस्थानंतेभ्योविभागवाक्येभ्यःअने
कार्थंयच्चापत्रुलकर्त्तरिअण्कर्तरीत्याद्यनेकार्थबोधकमित्यर्थःपुञ्जराजः। एवंचविभक्त्यर्थसंख्यारूपमनुवाद्यवि
शेषणंविरोधेसत्यर्थापरिच्छेदकमेव। अविरोधेतुतत्परिच्छेदकतयातत्रान्वयेयेवएतेनसुप्सुपेत्यादावेकत्वंविव
क्षितंतेनसुबन्तसमुदायेनसमासइतिकैयटाद्युक्तमपास्तम्। किंचतत्रैकत्वविवक्षायांसर्वसुबन्तैःसमासालाभःसुप्प्रा
तिपदिकाच्चप्रत्ययालाभः। किंचसुबुत्पत्तिवाक्येतेषांबहुत्वसंख्यावगमेनतद्विरोधात्तत्रैकत्वविवक्षानयुक्ताप्रहैकत्ववत्। राम
सुबन्तसमुदायेनसमासस्तुभाष्यकृतेत्थंवारितः सुप्सुपेतिवर्त्ततेतत्रुचभोःआवृत्तौशास्त्राणिप्रवर्त्तन्तेप्रातिपदिका २८

[illegible] त्सु [illegible] यस्माद्[illegible]स्माच्च[illegible]त्ययः क्रियते [illegible]नान्येन सु[illegible]न च समासः क्रियते। नैष दोषः। आकृतिस्तु प्रत्येकं सम
[illegible] तत्समाप्यते प्रातिपदिकादिति सुप्सुपेति च तावतः प्र[illegible]योऽस्यात् तावता समासे न भाव्यं प्रत्येकं च समाप्यते प्रा
तिपदिकादिति ङ्यां श्च तत्समाप्यते सुप्सुपेतीति। आकृतावित्यस्य तज्जात्य। प्रत्येसर्वत्रेत्यर्थः। अत एव सरूपसूत्रे भाष्ये
जातेः पदार्थत्वे गौरनुबन्ध्य इत्यत्र सर्वानुबन्धनाभावे कर्मवैगुण्यमाशंक्य यद्यपि तत्पक्षे न वचनेन साकल्येन चो
द्यते तथापि जातिः प्रत्येकं समाप्यत इत्येकानुबन्धनेऽपि कर्मावैगुण्यमुक्तम्। न तु जातावुक्तं कार्यं यत्र क्वचित् व्यक्तौ कर
णेन शास्त्रस्य कृतत्वाद् व्यक्त्यन्तरे न प्रवर्तेतेति उक्तम्। [illegible]त्यातिस्य यी[illegible]षोरिति सूत्रे व्याप्तिप्रतिपिपादयिषारूपवीप्सा प
दाने किंप्रयोजनमिति प्रश्ने साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणादिसंबन्धप्रतिपादनरूपमनवयवाभिधानं तदुपादाने प्रयोजन
मित्युक्त्वा पक्षे एवं जात्याख्यायां हि द्विर्वचनं प्राप्नोति व्रीह्येव इति जातौ पदार्थे साकल्येन सर्वद्रव्यप्रतिपत्तिरिति च के[illegible]। नैका
र्थत्वाद् जातेरनेकार्थाश्रया च वीप्सा इति परिहृतमित्यन्यत्। अयं भावः। यथा स्वाङ्गत्वस्य जनपदत्वस्य च प्रत्येकं समाप्त्या स्वाङ्गस
मुदाय जनपदसमुदाययोर्न स्वाङ्गग्रहणे जनपदग्रहणेन च ग्रहणं तथा प्रातिपदिकादिपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वा
दीनां प्रत्येकं समाप्त्या न तत्समुदायस्य ताभ्यां पदाभ्यां ग्रहणमिति। न च स्वाङ्गाद् इत्यादौ एकत्वविवक्षया तदर्थलाभः। तत्रैकत्व
स्यास्वबोधक[illegible] [illegible]स्यार्थत्व[illegible] शब्दान्वितत्वेऽपि स्वाङ्गान्वितत्वे पेक स्वाङ्गवाचकादित्यर्थालाभेन सु[illegible]

ल॰मं॰ पादेत्यादौङीषवारणासंभवात्स्याङ्गवाचकपाणिपादशब्दस्यैकत्वात्। किंच ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादौ समासुरक्षया
२१ अनावेन प्रातिपदिकसमुदायात्प्रत्ययोदुर्निवारः। श्रूयमाणविभक्त्यर्थैकत्वं तु तत्र समुदायान्वयि तस्मात् भाष्योक्तं
समाधानमेव युक्तम्। किंचैवं स्त्रीभ्यो ढगित्यादेः स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायात्प्रवृत्तिः यथा च बहुवचनसत्वेप्येकैकस्त्रीप्र
त्ययान्तादेव प्रवृत्तिः न तत्समुदायादेवमन्यत्रापि। पशुनायजेतेत्यादौ त्वविरोधादेकत्वस्य प्रकृत्यर्थान्वयित्वं तावता
विवक्षाव्यवहारः। केचित्तु तत्तद्यागव्यक्तिविषयेणानेन पश्ववयवसाध्यसकलयागव्यक्त्युद्देशेन पशोर्विधानं तत्र या
वति पशुत्वं समाप्यते प्रत्येकं तस्य विधानं प्राप्नोति अनेकयागानामुद्देश्यत्वात्। तद्वारणायैकत्वविवक्षा अन्यथा रुद्रा
भ्यामित्यादाविवोद्देश्यानेकत्वेनानेकपशुविधानं स्यात्। यद्यपि एकेनैव सकलावयवलाभात् वृथा पशुवधभिया नैवा
नेकपशोर्विधानं तथापि तदविवक्षायां मांसलोभेनाज्ञानेन वानेकपशुकयागकरणे कर्मवैगुण्यं न स्यात् पशुत्वपर्या
प्त्यधिकरणेन तदनुष्ठानात् तस्तद्विवक्षा न चात्रैकत्वविवक्षायामेकपशोरेव यागः स्यान्न पश्वन्तरस्येति शङ्
कापि प्रतियागसमुदायात्मकयागव्यक्तिएकैकपशोर्विधानात् यागत्वावच्छेदेनैकपशोर्विधानासंभवादित्याहुः। राम॰
एवं लिङ्गस्यापि विवक्षाविवक्षे बोध्ये॥ इति सुबर्थविचारः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २१

श्रीगणेशायनमः ॥ अथवृत्तिविचारः ॥ तद्विषयंसमर्थः पदविधिरितिसूत्रम्। सामर्थ्यंनामैकार्थीभावः। पृथगर्थानामेकार्थीभा
वः सामर्थ्यंराज्ञः पुरुषइतिवाक्येपृथगर्थानिराजपुरुषइतिसमासेएकार्थानीतिभाष्यात्। एवंचयत्किंचित्पदजन्यपृथगुप
स्थितिविषयार्थकत्वेनलोकदृष्टानांविशिष्टविषयैकशक्त्यैकोपस्थितिजनकत्वमेकार्थीभावइतिफलितम्। तेषांतत्त्वंतुसा
हस्याद्बोध्यम्। कार्यंशब्दमन्वर्तांवाक्यादेववृत्तिनिष्पत्तिबुद्धेर्वा। एकार्थीभावइतिद्विनिर्देशोगौणमेकार्थत्वंसमासघटकप
दानांबोधयितुम्। यथापदानामसत्त्वात् तत्सत्ताव्यवहारोगौणः तथातेषामेकार्थत्वव्यवहारोपीतिबोध्यम्। विभक्त्यन्तेएतद्धारणा
यदृष्टानामित्यन्तंतेषांलोकेतत्त्वेनादृष्टत्वात्। औपगवादौप्रत्ययानांतथादृष्टत्वाभावेनयत्किंचित्पदजन्येत्युपस्थितिविशेषण
म्। अपत्यरूपार्थस्योपगोरपत्यमस्त्रीत्यादौतथादर्शनसत्त्वात्। विभक्त्यर्थस्यतुनतथात्वम्। तद्रूप्यार्थवाचकस्यशब्दान्तरस्याभा
वादितिनिरूपितम्। विशिष्टविषयैकशक्त्येतिहेतुवचनम्। अतएवकैयटः। अन्ययएवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवती
तितदपेक्षयैकार्थीभावउच्यतेषां सूदकवदविभागापन्नत्वादिति। अयंभावः। वाक्येयथापदैः पृथक्पदार्थानांबोधेप्याकाङ्क्षा
मूलकवाक्यशक्तिवशाद्विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थप्रतीतिर्नैवंवृत्तौ। किंत्ववयवशक्तिभ्यामाकाङ्क्षामूलकसमुदाय
शक्तिसहकृताभ्यांनिपतोद्बोधकवशात्पदार्थबोधएवजायमानोविशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टविषयोभवति। तत्रवि

शिष्टशक्तिग्रह इत्यम्। राजपुरुषादिपदं राजसंबन्धवत्पुरुषादौ शक्तमिति। तत्र सा विशिष्टशक्तिः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन संबन्धां
शे विशेषणत्वांशे च पर्यवस्यति। राजादेः कृत्स्नावयवशक्त्यैवोपस्थितिसंभवात्। आकाङ्क्षामूलके विविशेषणाद्द निरस्पष्टद्र ५
त्यादेर्नैकार्थीभावेन साधुत्वम्। विशेषणत्वेनोपस्थितघटत्वादेः स्वविशेषणाकाङ्क्षाभावाद् अतो नित्यो घट इत्यादिवाक्यमपि न।
अत एव राजपुरुषैकदेशे राज्ञि वाक्य इव ऋद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयो न। तस्य पदार्थैकदेशत्वात्। यद्यपि तस्य राजपदार्थत्वम
स्ति। तथापि विशेषणान्वये विशेष्यस्येतरविशेषणत्वविषयकशक्तिग्रहाविषयत्वस्य तत्त्वेनेतराविशेषणत्वेन ज्ञातस्य त
न्त्वेन वा दोषाभावः। एतन्मूलिकैव पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिः। दर्शनीयाया माता दर्शनीयामाता
इत्यादौ एकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि न पुंवत्त्वम्। वृत्तेः पूर्वमपि यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुं
वत्त्वप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। राज्ञि विशेषणानन्वयरूपविशेषस्यैकार्थीभावकृतत्वं भाष्ये दूषितम्। एकार्थीभावसत्त्वेऽपि देवदत्त
स्य गुरुकुलमित्यादौ तदभावात्। इदमुपलक्षणम्। घटादिपदे एकार्थीभावाभावेऽपि तदेकदेशे घटत्वादौ विशेषणान्वयाभावादि
त्यपि बोध्यम्। राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेतिवद्राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यप्यत एव न। एकत्र विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य [illegible]
विशेषणत्वायोगात्। घटः पटश्च द्रव्यमितिवत् तदर्थे द्रव्यपदस्य घटरूपविशेषपरं [illegible] द्रव्यं पटश्चेत्यप्रयोगात्। एवं राज्ञः

पुरुषोभार्यायाश्चेतिवद् राजपुरुषोभार्यायाश्चेतिन। एकविशेषणवैशिष्ट्ये नगृहीतशक्तिकेतात्रैवाविशेष्यतात्सजातीयसंबन्धे
नविशेषणान्तरसंबन्धस्यासमुत्पत्तेः। घटोद्रव्यमित्यर्थे घटोद्रव्यत्वस्येत्यप्रयोगात्। तदुक्तंभाष्ये राजापुरुषंस्वाम्यन्तरेभ्योनिवर्त्त
यतिपुरुषोपिराजानंस्वान्तरेभ्योनिवर्त्तयतिइति। राजसंबन्धविशिष्टेभार्यायाः प्रीतिविषयत्वादिसंबन्धबोधकोराजपुरुषोभा
र्यायाइतिप्रयोगस्तुराजपुरुषःसुन्दरइतिवदिष्टः तत्रसुन्दरनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यतायाअवच्छेदकंपुरु
षत्वमेवनतुराजसंबन्धोपीत्यभिप्रायेणप्रधानस्यसविशेषणत्वेपिवृत्तिरितिव्यवहारः। एवंसर्वत्रविशिष्टविषयकज्ञानेविशे
ष्यतावच्छेदकत्वादिविशेष्यनिष्ठधर्मएवेतिबोध्यम्। विशिष्टस्यविशेष्यानतिरेकाद् इतिकर्मधारयप्रकरणेस्फुटीभविष्यति।
एकार्थीभावबलादेववृत्तावुपसर्जनपदार्थसंख्याबोधकप्रातिपदिकाभावे एकत्वादिरूपसंख्याविशेषानवगतिस्तेनद्विपुत्रा
दौनदोषः। मासजातादावपिशब्दान्नतद्बोधः। किंत्वनेकमासजातेद्वित्रिशब्दादिपूर्वमासजातस्यैवप्रयोगाद् एकमासजात
विषयएवायंप्रयोगइतिनिश्चयः। त्वत्पुत्रोयुष्मत्पुत्रइत्यादावपिप्रयोक्तुरहंकारानास्यदचैत्रपुत्रइत्येवबोधः विग्रहवाक्ये
ऐकवचनत्वारोपेणादेशः। अयंत्वारोपोनबोधफलकः किंतुशास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकः वृत्तेस्तथाबोधेभाष्यकृतासाधुत्वबो
धनात्। यत्तुआदेशतदभावाभ्यांतत्रसंख्याविशेषावगतिः भाष्येतात्पर्यग्राहकाभावेसतीतिपूरणीयमिति। तन्नः तद्विधायकशा

ल·मं· ख्याज्ञानवतः तद्बोधानापत्तेः। विग्रहेद्विवचनबहुवचनान्तत्वेपिएकार्थीभावबलाद्द्वित्वौतद्बोधः अतएवप्रगृह्यसंज्ञासूत्रभाष्य ५
प्रयुक्तेकुमार्योरगारंकुमार्यगारमित्यादौद्विवचनान्तेनविग्रहेपिएतौद्वित्वाबोधःकिंतुकुमारीत्वादिनैवकुमारीद्वयबोधः। अ
न्यथासिद्धान्तेप्रगृह्यत्वाभावेनद्वित्वव्यञ्जकाभावादस्यप्रयोगस्यासाधुत्वेनासाधुप्रयोगेभगवतोःश्रद्धेयतापत्तिः। एवंचवृ
त्तौसंख्यानवगमेपिअनेकार्थप्रतीत्यातथाविग्रहेबाधकाभावः। अतएवसंख्याविशेषानवगतिरेवोक्तानत्वनेकार्थानवगति
रुक्ता। चित्रगुरित्यादौगोत्वेनैवशब्दतोऽनेकगोव्यक्तिबोधःनतुबहुत्वेन। तन्मध्यइत्यादौतत्त्वेनैवव्यक्तिद्वयबोधोनतुद्वित्ववत्त्वे
नैवमन्यत्राप्यूह्यम्। अतएवकुक्कुटेन्द्रगोपवाचकगोषुचरवर्षासुजादौबहुवचनसत्त्वेपिनसंख्याविशेषबोधः। अत्रतादृशस्थे
वरूढत्वाद्बहुवचनान्तेनैवविग्रहः। एवंचात्रारोपितबहुत्वाश्रयोबहुवचनरूपःसंस्कारोनतुप्रकृत्यर्थान्वयियथाचघटाइत्या
दितोबहुत्वेनैवकदाचित्त्रयाणांकदाचित्चतुरादीनांभानंनतुकदाचिदपित्रित्वचतुष्ट्वादिनातथावृक्षौराजत्वादिनैकानेकव्य
क्तिभानंतात्पर्यवशात्त्वेकत्वद्वित्वादिना। दन्तोष्ठस्यदन्ताःस्निग्धतराइत्यादौचसंख्यायाअभानाद्दन्तत्वेनोष्ठत्वेनदन्तोष्ठ
लक्षणार्थद्वयस्यप्रतीतेस्तत्त्वेवअनेकव्यक्तिसत्त्वेपितासामनेकत्वेनशब्दतोभानाभावादितिबोध्यम्। एतद्ध्वनन्तस्यभ्यामुक्तवृ रामः
त्त्याद्यावलुकिनसाधु। अनभिधानाद्इतिस्पष्टंभाष्ये। जातौबहुवचनमितिकैयटोक्तंतुनसङ्गतम्। जात्याख्यायामित्येतत्सूत्रेप्रत्य २

...प्राणेनंभाष्यकृताजातौपदार्थेबहुवचनस्यसाधुत्वबोधनाद्यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यं॥ अतएवभाष्यकृता... यस्याप
सर्जनविशेषणाभावरूपविशेषस्यगुरुकुलमित्यादाविवमासजातादावव्यापकत्वेनोक्तंसंख्याविशेषानयगा...रेकत्वसंख्यापा
देनोच्यते।भेदसहत्वरितद्वित्वादेरेकत्वस्यचाभानमितितदर्थः।संख्याविशेषप्रतीतौह्ययगुपस्थापकपदज्ञानंकारणमितितत्प्र
तीत्यभावस्यैकार्थीभावकृतत्वमन्यथाघटोघटपटावित्यादौघटत्वादेरपिसंख्याविशेषावगत्यापत्तिः।तदुक्तंहरिणा॥वाचिकाद्यो
तिकावापिसंख्यानांयाविभक्तयः।तल्लुक्यवयवेवृत्तौसंख्याभेदोनिवर्त्तते॥इति।यस्त्वत्रअभेदैकत्वसंख्याभासंतेपरित्यक्तविशे
षंसंख्यासामान्यमेवाभेदैकत्वसंख्यायथैकत्वद्वित्वादीनांनिमित्तंतथेदमभेदैकत्वंसर्वेषामेकत्वादीनांनिमित्तमितिसापिसंख्ये
त्युच्यतेद्वित्वाद्यनुस्यूतत्वादेकस्वभावत्वेनाभिन्नमिवेतितेनपदेनोच्यतइतिहेलाराजः।यथादूराद्रूपमात्रंगृह्यतेनतुशुक्लकृष्णादि
विशेषएवंराजपुरुषइत्यादौसत्वभूतत्वात्संख्यावानत्रार्थइत्येतावत्प्रतीयतेनत्वव्ययार्थवदसंख्योनापिघटादिवद्विशेषसं
ख्यावच्छिन्नइति।विशेषपरित्यागश्चतद्भानमेवास्यद्वाराजपुरुषइत्युक्तेराजद्वयादिसंबन्धिनोपिभानात्सर्वविशेषाणांसामान्य
रूपेणभानंमधुनिरसानामिव।अतएवतत्रराज्ञोराज्ञांवेतिजिज्ञासा।विशेषजिज्ञासायाःसामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात्तन्नितुनि
मित्तेमासजातादौतत्प्रतीतिर्भवत्येव।उक्तंभाष्यंतुराजपुरुषइत्यादिप्रयोगविषयमेव।तदुक्तंहरिणा।अभेदैकत्वसंख्यावातत्राप्ये

वोपजायते। संसर्गरूपं संख्यानामविभक्तं तदुच्यते। वृत्तावुपसर्जनपदार्थानामपि सत्त्वभूतत्वात्संख्यायोगावश्यकत्वेन विशेषसं ५
ख्याभावेन च सामान्यसंख्यारूपं सर्वसंख्याविशेषाणां संसर्गरूपं तदिति तदर्थः। यथौषधिरसाः सर्वे मध्वाहितशक्तयः। अवि
भागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुरित्यनेन यद्वेति पक्ष उक्तः। आद्यमाह। भेदानां वा परित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः। व्यापना
ज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते। पूर्वं समस्तभेदसंसर्गरूपं तदित्युक्तमिदानीं तु समस्तभेदानुगतं भेदापोहरूपं तदिति विशे
षः। अर्थस्य सामान्यविशेषरूपानेकधर्मवत्त्वेऽपि विवक्षितत्वाच्छब्दशक्तीनामुपसर्जनपदे सर्वविशेषसंसर्गभानं सर्वविशेषा
णां संख्यात्वेन वा भानम्। अगृहीतविशेषेण त्वयथारूपेण रूपवान्। प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपं तु गृह्यत इति तन्न। वयाबो
धानुभवात्। द्रव्यस्य संख्याव्यभिचारेण तज्ज्ञानसंभवात्। तत्र तादृशजिज्ञासायाः स्वरसतः सिद्धत्वाभावेन स्ववासनाकल्पित
वाच्या। अत एव हेलाराजेनैतन्मतद्वयोपपादकहरिकारिकामतान्तरमाहेत्यवतारिता। तस्य चारुचिग्रस्तत्वं त्वन्मते भाष्यस्य
संकोचेन व्याख्यां कुर्वता गोत्रचरणार्थं प्रत्याख्यातमपि जात्याख्यायामिति सूत्रमावश्यकमिति वदता हरिणा कैयटेन च बोधित
म्। न च तत्प्रत्याख्याने द्रव्याभिप्रायेणैव बहुवचनस्य साधुत्वं वाच्यं तत्रैकार्थमेकशेषसूत्रारम्भो [illegible] वमिति [illegible] पिपर्यते
[illegible] ख्यानस्य भाष्येऽकृतत्वेनासत्तेः। निरूपयिष्यते चेदमुपरिष्टात्। अत एव भाष्ये [illegible] क [illegible] व्येति [illegible] मित्येतत् [illegible] इति च

नास्ति।वृत्तौसंख्याविशेषोनभवतीत्येतावदेवसमर्थसूत्रभाष्यन्तेनरूपेणसंख्याभानस्याम्य[illegible]च।अन[illegible]।[illegible]वि[illegible]मा
गानेतिसूत्रेएकवचनान्तानामुपसंख्यानंमासोजातस्येत्याद्यर्थेमाभूदितिवार्त्तिकमनभिधानान्नेत्युक्तमिति[illegible]त्यातमेनमे
लुंकूसूत्रेपिभाष्येद्विवचनबहुवचनान्तानामसमासोनभिधानादित्युक्तम्।अनभिधानादित्यस्यसमासेत्तद्वित्वादिसंख्यावै
शिष्ट्येनानेकव्यक्त्यनभिधानादित्यर्थः।द्विवचनेत्यादेश्चद्वित्वादिवैशिष्ट्येनबोधकानामित्यर्थः।किंचार्द्धंनपुंसकमितिसूत्रेःर्द्ध
पिप्पलीनामित्यर्थेसमाससमाशङ्क्यैकाधिकरणेनेत्यनुवृत्त्यासमाहितम्।तत्रतूपसर्जनपदार्थएकत्वस्यैवाङ्गीकारेणसमासप्रस
ङ्गएवनास्ति।ममतुपिप्पलीत्वेनानेकव्यक्तिभानेसमासाशङ्कोचितैव।किंचात्रपक्षेगोषुचरेजात्याख्यायामभेदैकत्वेबहुत्व
वदतिदेशाद्बहुवचनमुक्ताःस्तोकान्मुक्तइत्यादावेकवचनमुत्सर्गइत्येकवचनमित्युक्तंतत्परस्परविरुद्धन्तदेकत्वेबहुत्वा
तिदेशवदेकवचन स्यापिप्राप्तेरितिदिक्।एवंचकारयोगोवाक्येराज्ञोगौश्चाश्वश्चपुरुषश्चेत्यादौभवतिनतुराज्ञोगवाश्वपुरु
षादित्यादौसमासे।वृत्तौसमूहलक्षणैकार्थ्यप्रादुर्भावाद्भेदस्यनिरस्याभेदनिबन्धनसमुच्चयरूपस्यद्योत्यस्याभावेनद्योतकस्या
प्यप्रयोगइतिकैयटः।।पृथगुपस्थितयोरेवसमुच्चयस्यचद्योत्यतयाचप्रयोगाभावस्यापिसमासेएकार्थीभावकृतत्वम्।लोके
पिद्वयकृत्तातयोरेवैकदेशस्यत्वेसमूहव्यवहारात्।नचसमासेनचार्थस्याभिहितत्वात्तदप्रयोगः।समासेनसत्वभूतस्यविशे

ष्यतयाभिधानेपिअसत्वभूतस्यविशेषणतयाबोधार्थेच प्रयोगस्यदुर्वारत्वान्न चार्थेद्वन्द्व इतिसूत्रस्वारस्याच्चार्थत्वारोपेणनेयमि ५
तिदिक्।अन्येत्वेकार्थीभाववशात्पृथगुपस्थितेरभावेनोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः पृथगुपस्थितेस्तथान्वयेतन्त्रत्वात्।अविमृ
ष्टविधेयांशदोषनिरूपणावसरेचप्रोद्देश्यविधेययोः पदाभ्यांपृथगुपस्थितिस्तत्रतथान्वयः।नचसमासेपदात्पृथगुपस्थि
तिरपृथगुपस्थितौचनतथान्वयस्यापत्तिरितिकाव्यप्रदीपाद्युक्तेरतएवचतुर्थीचाशिषीतिसूत्रविहितचतुर्थ्यानसमासः।आशीर्विष
येहिउद्देश्यविधेयभावोगम्यतेसमासेतदवगमाभावादितिहरदत्तादयः।अयमेवैकप्रसरताभङ्गेनामयद्विशिष्टैकोपस्थितिज
नकत्वरूपसामर्थ्यभङ्गः।उद्देश्यविधेयभावेनान्वयेपृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वेनतथान्वयेतद्भङ्गादितिन तु भाष्यकृतानुक्तत्वात्।किं
चोद्देश्यत्वविधेयत्वेयच्छब्दतच्छब्दोपपत्तिभ्यामेव प्रत्यायनीयावित्युक्तत्वादिवत्तद्व्यासंभवान्नतथान्वयः।एकार्थीभावाभावेपिघटमि
त्यादौतथान्वयाभावेनअभ्यासलोपश्चेत्यादौसमासेपितथान्वयेनचतस्य तत्तत्वाभावाच्च।तथान्वयाभिप्रायेणासमासप्रयो
गेपिप्राप्तत्वाप्राप्तत्वादिपर्यालोचनोत्तरंलोहितोष्णीषाइत्यादौतथाबोधोभवत्येवेतिनासाधुतेत्याशयेनायंभाष्येनोक्तः।विशे
षणंविशेष्येणेतिसूत्रेउभयस्यविशेषणत्वादुभयोश्चविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिरितिवार्त्तिके उभयस्य द्विःप्रयुज्यतेतस्मात्स्य
विधेयताप्रतीतेश्च।अतएवप्रकाशकृतेहशसमासवाक्यानिच्युतसंस्कृतिदोषेनोदाहृतं।निर्विशेषविमृष्टे
एवं च

द्वयगुपस्थितयोस्तथान्वयद्वत्युत्सर्गस्यत्यागेनसहृदयहृदयस्यवैमुख्यंतस्यदूषकताबीजमप्रदी[illegible]पितत्रयथा[illegible]स्यविरे[illegible]
तिशेषः।आशीर्विषयचतुर्थ्याद्यन्वेतुन समासः विप्रायभद्रंभूयादित्यादौविप्रभद्रार्थयोरुभयोरपितिङन्तार्थान्वयेनपरस्प
रमसामर्थ्यात्। चतुर्थीचाशिषीत्यस्यचाशीर्विषयार्थान्वयार्थकात् तद्वाचकभद्रादियोगेचतुर्थीषष्ठ्यावित्यर्थात्। भद्रकर्तृकं
विप्रसंबन्ध्याशंसाविषयोभवनमित्यादिक्रमेणबोधः राजकुलपुंभंभूयादितितुसाध्वेव। किंचसमासादावपितथाव्युत्पन्न
स्यतद्बोधेदुर्वारः।नचासाधुत्वम्। भाष्याद्यनुक्तेः विशिष्टोपस्थितावपिविशेषणादौप्रकारं तादृशी[illegible]रवदुद्देश्यतादृशीकारे
बाधकाभावादधिकमग्रेवक्ष्यामः।अतएवकेचिदुद्देश्यत्वादिप्रकारत्वादिरूपमेवोक्तमन्यैस्तुतत्समानाधिकरणम्। किंचअन्वादेशा
स्यकिंचित्कार्यविधानुपात्तस्यकार्यान्तरविधानायपुनरुपादानरूपस्यसमासेत्वदुक्तरीत्यासंभवाभावेनएतद्धितकद्दत्या
दौएनाद्यादेशाशङ्का अप्रयुक्तत्वेनतत्समाधान परस्यद्वितीयादौत्वेनद्विसूत्रस्यभाष्यस्यासङ्गतिरित्याहुः।यत्तुनिष्को
शाम्बिगौरश्वोघृतघटोगुडधानाःकेशचूडःसुवर्णालङ्कारोद्विदशाःसप्तपर्णोगौरखरइत्यादिषुक्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसङ्गतादिका
रसुच्प्रत्ययलोपवीप्साजातिविशेषाद्यभिधानमेकार्थीभावकृतमित्युक्तंतन्न।भाष्यानुक्तत्वात्।निरादिपूर्वपदानांक्रान्ताद्यर्थ
त्तितयोक्तार्थानामितिन्यायेनतदप्रयोगसिद्धेश्चगौरखरादेश्चसमुदायस्यजातिविशेषेरूढिस्वीकारेणनदोषःपङ्कजादिवत्।

ल.मं. एकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावकृतत्वस्यकान्तादिलोपेसंभवाभावाच्च।अतएवसंख्ययाव्ययेतिसूत्रेसमासेनाभिहितःसु ५
५ जर्थइतिकृत्वासमासेसुज्नभविष्यतिकिंचभोःसुजर्थइतिसमासउच्यतेनखलुसुजर्थइत्युच्यतेगम्यतेतुसुजर्थइतिभाष्येउ
क्तम्।तत्रसमासेनेत्यस्यसमासघटकपूर्वपदेनेत्यर्थः पूर्वपदस्यतदर्थत्वद्योतकत्वसमासइतिसमासेनोक्तइत्युक्तिः।द्योतक
विषयेपिउक्तार्थानामितिन्यायोस्त्येव।अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वात्परि— हरणीयः।दृष्टंगतश्चैत्रः कृष्णंश्रितोगुरुकुलंमैत्रइत्यादौन
समासःकृष्णश्रितयोःपरस्परमसंबन्धेनाकांक्षामूलकैकार्थीभावस्यासंभवात्।विशिष्टशक्तिस्वीकारादेवसमासस्यार्थवत्वात्प्रा
तिपदिकत्वसिद्धिः।अतएववृत्तौविशिष्टएवार्थोराजपुरुषपदाभ्यामभिधीयतइतिकैयटः।भाष्येचैकार्थीभावपक्षेसंसृष्टार्थंसम
र्थमितिसमर्थपदव्युत्पत्तिरुक्ता।विशिष्टबुद्धिंप्रतिचविशेषणविषयकस्यैवहेतुत्वमितिनविशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानस्यकार
णत्वेव्यभिचारः।अतएवघटपदाद्घटत्वविशिष्टज्ञानोपपत्तिः।यत्तुनविशिष्टेशक्तिःकिंत्ववयवशक्तिज्ञानसहकृताद्वृत्तिरूप
पदश्रवणरूपादुद्बोधकाद्राजसंबन्धीपुरुषश्चित्रार्णागवामयमित्यादेर्विग्रहवाक्यतोनुभूतस्यविशिष्टार्थस्यस्मरणमयमेवैका
र्थीभावोनामातोनोक्तदोषः।अतएवभट्टपादैस्तेषामेवविग्रहत्वंस्वीकृतम्।स्वावयववृत्तिज्ञानसहकारेणार्थोप[illegible]बोधकत्वस्यप्र राम:
र्थवत्त्वेग्रहणात्समासस्यप्रातिपदिकत्वम्।यद्वावाक्यवत्समासेपिपृथगुपस्थितयोरेव[illegible]अयंतु[illegible]मेधेतत्व[illegible]घटक ५

[illegible]

पदोपस्थितयोः प्रथमं परस्परमेवैकरूपेणान्वयो वृत्तिस्वभावात् ...वेन तत्र विशेषणान्वयादिकं वाक्ये तु पदै[illegible]रार्थान्व
यस्तदेव राज्ञि क्रद्धत्वान्वयः तदास्यैकदेशत्वज्ञानाभावात् एकरूपेणोक्तेर्नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः यद्वा विशिष्टलक्षणया
वृत्तौ विशिष्टोपस्थितिरिति षष्ठीतत्पुरुषलक्षणायाः संबन्धिरूपाधिकविषयत्वेन षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वं बोध्यमि
ति तत्र आद्ये तादृशविग्रहवाक्यमजानतां विशिष्टोपस्थितेः शक्तिं विनोपपादयितुमशक्यत्वात् द्वितीये वृत्तिपदं तादृशबोधका
रणमिति ज्ञानस्य तद्बोधकारणत्वकल्पनापेक्षया शक्तिकल्पनाया लघुत्वात्। बोधकारणत्वस्य संबन्धं विनानुपपत्त्या शक्तिसिद्धे
[illegible]श्चैवं समासादीनां वृत्तित्वासिद्धिः वृत्त्याश्रयत्वेनैव तेषां वृत्तित्वव्यवहारात् तृतीये बोध्यज्ञानं विना बोध्यसंबन्धरूपलक्षणा
या अज्ञानेन तया विशिष्टोपस्थितेर्वक्तुमनौचित्यात्। किंच पङ्कजपदादेरपि पद्मत्वविशिष्टे लक्षणाया एवापत्तौ रूढिशक्त्युच्छेदः।
बाध[illegible]प्रतिसंधानं विनापि बोधात्तत्र शक्तिसिद्धिश्चेत्प्रकृतेपि समम्। किंच कर्मधारये शक्यान्यबोधाभावेन लक्षणानुपयुक्ता। शक्यसं
बन्ध्यशक्यार्थ[illegible]धो हि सर्वत्र लक्षणया दृश्यते विशेष्यविशेषणभावस्त्वर्थ इति चेद्वाक्येपि तद्बोधेन तत्राप्येकोपस्थित्यापत्तेः[illegible]च
प्रथमं भक्ष इत्यादौ त्वदसंमतस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्यापत्तिरित्यलम्। इदं वृत्तेर्विशिष्टशक्तिमत्त्वं लोकसिद्धमेव। शास्त्रे
विधानाभावात्। अचतुरेत्यादावदर्शनात्। वृक्षादीनामर्थाविधानाच्च। चार्थे द्वन्द्व इत्यादि तु चार्थे वृत्तिमनूद्य द्वन्द्वसंज्ञामात्रविधायकम्

ल·मं·
६

न्यथानेकं सुबन्तं चार्थे वर्तते तच्च द्वन्द्वसंज्ञकमिति वाक्यभेदापत्तेः। किं च स्वसमानार्थकवाक्यानिवृत्तये विभाषाधिकारस्यापूर्वस्य ५
करणे गौरवम्। मम तु एकार्थीभावे समासो ऽपेक्षायां वाक्यमिति शास्त्रकल्पितसिद्धार्थानुवाद एव सः। इयं चैकार्थीभावोपेया
दिका विशिष्टशक्तिः समर्थाश्रितः पदविधिरित्याद्यर्थकसमर्थः पदविधिरिति शास्त्रबलाद् अलौकिके विग्रहे ऽप्यास्थेयते। अत ए
व तत्र समाससंज्ञायामर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वे विभक्तिलुक्सिद्धिः। षष्ठीत्यादिशास्त्रबलेन भेदोपस्थितिनिबन्धनष
ष्ठ्यादिनिर्वाहाय पृथगर्थत्वमप्यारोप्यते। उभयोरपि काल्पनिकत्वेन विरोधाभावः शास्त्रप्रामाण्यात्। नन्वेकार्थीभावनिर्वाहकवि
शिष्टशक्तिवादे बहुव्रीहेस्तत्पुरुषोऽन्तरङ्ग इत्यादिव्यवहारोच्छेदः बहिर्भूतपदार्थविषयकबोधजनकत्वं हि बहुव्रीहेर्बहिरङ्गत्वम्।
न चात्र पक्षे तदस्ति अन्यपदार्थे ऽपि प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टशक्यत्वसत्त्वेन स्वपदार्थत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न। स्वघटकपदघटितवा
क्यदृष्टार्थमात्रविषयकतत्पुरुषीयशक्तिग्रहापेक्षया बहुव्रीहिसंज्ञकपदसमुदायीयशक्तिग्रहस्य स्वघटकपदघटितवाक्यदृ
ष्टार्थातिरिक्तार्थविषयकत्वेन बहिरङ्गत्वात्सत्तेः। एवमेव षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वं बोध्यं कर्मधारयसंज्ञकपदसमु
दायजशक्तिग्रहापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञकतज्जन्यशक्तिग्रहस्य षष्ठ्याद्यर्थरूपाधिकविषयत्वेन गुरुत्वात्सर्वं च निष्प्रत्यू रामः
त्यपस्यादिशब्दानां षष्ठीसमासकर्मधारयबहुव्रीहिभिन्नानार्थत्वेन कतात्पर्यमिति संदेहे शक्तिग्रहे ... अनुरोधात्कर्मधार ६

षार्थे तात्पर्यकल्पने संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। तदुक्तं जैमिनिना स्थपतिर्निषादः स्यात् शब्दसा
मर्थ्यात् इति निषादस्थपतिशब्दस्यान्तरङ्गत्वेन निषादरूपस्थपतौ शीघ्रोपस्थितिजनकत्वानुकूलात् सामर्थ्याच्छक्तेरिति बाद
रिः। अत एव बहुव्रीह्यर्थको न सः। अन्यथा बहुव्रीहौ मीमांसावार्त्तिककारैः शक्तिकथनेन निषादपदस्य तत्रालाक्षणिकत्वेन च त
द्भावस्य सूत्रतो न लाभः स्यात्। एतेन शब्दसामर्थ्यादित्यस्य निषादशब्दस्य निषादबोध एवं सामर्थ्यात् शक्तेः षष्ठीतत्पुरु
षे तु पूर्वपदस्य लक्षणेति न तस्य ग्रहणं जघन्यत्वादिति शाबरस्वामिकृत व्याख्यानं प्रौढ्यैव वक्ष्यमाणभाष्यसंमतेत्यपेक्षा
वादेतत्रापि लक्षणाभावाच्चेति दिक्। ननु स्थपतिशब्दः स्वामिश्रेष्ठान्यतरपर्यायः इति तस्य गुणशब्दत्वान्निषादस्य जातिशब्द
त्वात्कर्मधारये स्थपतेः पूर्वनिपातापत्तिः। किं च स्थपत्यर्थस्य संबन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षत्वात् षष्ठीसमास एव न्याय्यो नरपत्यादि
ष्विवेति चेन्न। लिङ्गदर्शनाच्चेति जैमिनिसूत्रेण हेत्वन्तरोक्तेरदोषात्। लिङ्गं च दृश्यते कूटं च दक्षिणेति। कूटं हि निषादानामेव
स्वमिति शाबरस्वामिनः। एवं च राजदन्तादित्वात्कर्मधारये स्थपतेः परनिपातः संबन्ध्याकाङ्क्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानामेव
तत्त्वलाभादुपपन्ना। लिङ्गं चानेकार्थस्य शब्दस्यार्थनियामकं दृष्टम्। तस्मादनेकार्थनिषादस्थपतिशब्दस्यार्थनियामकं शीघ्रोप
स्थितिजनकशक्तिकत्वं लिङ्गं चेत्येव सूत्रतात्पर्यं वक्तुमुक्तम्। किं च षष्ठीतत्पुरुषेऽपि ऐश्वर्यस्योत्सर्गतो निरूपकसजातीयनिष्ठ

म. स्येवलाभेन कर्मधारयाद्विशेषः। अत एव नरपतिसुरपत्यादिशब्दतो नरसुरयोरेवेश्वरत्वेन प्रतीतिः अश्वपतिगजपत्यादौ त्व ५
३ गत्या तात्पर्यानुपपत्त्या चोत्सर्गस्य त्यागः अत एव शंकरभगवत्पादैर्दहराधिकरणे ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारयसमासः सर्वाः प्रजा अ
हरहर्गच्छन्त्य एनं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति लिङ्गेन साधित इत्यलम्। तत्र स्वाभाविकत्वपक्षे श्रोत्रियादिवदखण्डानि निर्वयवानि
त्याः शब्दास्तदन्वाख्यानाय कल्पिते रेखागवयस्थानीये शास्त्रप्रवृत्तिः। तदुक्तम्। अबुधं प्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये। शब्दान्तर
त्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोरिति। अत एव गोरथादौ युक्तादीनां लोपविधानम्। गवां रथ इत्येव वाक्यस्य कल्पनात्। क्रिया
मन्तरेणानन्वयात्तत्र तद्वगतिः गोयुक्तो रथ इति लौकिकं तु समासस्य पर्यायरूपम्। तथा पदं यथैव रसादिविशिष्टेर्थे व्यव
स्थितम्। नीलोत्पलाद्यपि पदं भागाभ्यां वर्त्तेतेत येति। भागाभ्यां कल्पिताभ्याम्। सादृश्यमूलकस्तु वाक्यस्थेत्रत्यानामभेदभ्रमो बा
लानां तन्मूलक एवैकार्थीभावव्यवहारोत्र पक्षे वास्तवः। खण्डास्तु नात्र पक्षे पदानां पृथगर्थत्वस्वभावत्वे न स्वभावभङ्गापत्तेः
तथा रूढरूढि विभागोपि क्रियते प्रतिपत्तय इति। शास्त्रकृद्भिरबुधानामिति शेषः। पङ्कजादिपदं योगरूढं सप्तपर्णादिपदं रू
ढं राजपुरुषादि यौगिकमित्यादिरपि काल्पनिकः प्रतिपादनोपाय एवेति तदर्थः तत्र वाक्यार्थानुगमात् राजपुरुषादि यौगिकः रा.म.
सप्तपर्णादौ क्वचिदर्थानुगमेपि शीर्णपर्णे तदभावाद्रूढिरेव पङ्कजादौ वाक्यार्थानुगमादर्थानुगमाच्च योगरूढिरिति दिक्। ७

रेतुवाक्याद्वृत्तिः शास्त्रनिष्पाद्या। अर्थाभिधानमपि शास्त्रकृतमेव। एवं चानेकं सुबन्तं चार्थे वर्तते चार्थे वृत्तिमान् न च द्वन्द्वसंज्ञकमि
त्यर्थाद् घटकपदानामेव चार्थे वृत्तेरुक्तार्थत्वाच्चकाराप्रयोगः सिद्ध इति नैकार्थीभावस्य फलं सः न च तन्मते शब्दवद्योऽ[illegible]
स्याधीनः शास्त्रकार्येतया शब्दानां लोकतोऽर्थज्ञानासंभव इति वृत्तिमत्समुदायत्वं वृत्तित्वमित्यस्य वक्तुमशक्यतया किं वृत्तिलक्ष
णमिति वाच्यम्। परार्थाभिधानं वृत्तिरित्यस्य भाष्य एवोक्तत्वात्। परस्य शब्दस्योपसर्जनार्थकस्य यत्र शब्दान्तरेण प्रधानार्थकप
देनार्थाभिधानं विशेषणत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिरिति तदर्थः। यद्वा। परार्थस्य प्रधानार्थस्याप्रधानपदे यत्र स्वार्थविशेष्यत्वेन ग्रहणं सा
वृत्तिरित्यर्थः राजपुरुष इत्यत्र पुरुषपदेन वाक्यावस्थायामनास्कन्नो राजार्थो राजपदेन वा पुरुषार्थ आस्कन्द्यते तत्त्वलि
तः स्वार्थे उपस्थाप्यत इति यावत्। एतावतैवैकार्थीभाव इति व्यवहारः बहुव्रीहावपि प्रधानं पदं समुदाय एव घटके पदे चाप्र
धाने तत्र प्रधानपदेनावयवार्थास्कन्दनेनैव स्वार्थबोधनम्। अवयवैर्वा तदर्थास्कन्दनेन। समुदायस्य प्राधान्ये चावयवा प्र
तिपाद्यप्रधानभूतान्यपदार्थबोधकत्वात्। द्वन्द्वेऽपि प्रधानपदसमुदायोपस्थाप्य साहित्यस्यावयवार्थास्कन्दनेन बोधः अ
वयवाभ्यां वा तदर्थास्कन्दनेन बोधः समाहारेतरेतरयोरुभयोरपि साहित्यं समूहो विशेष्यमाद्ये तु द्वितीयेऽवयवभेदोऽस्त्युद्भूताव
यवभेद इति विवक्ष्यते। न चेदमसंभवि अप्रधानेन सर्वथा स्वार्थत्यागे तत्त्यागे वा असंभवात्। अन्यथा तेनैवार्थबोधे सिद्धे प्रधानेन

मं. तदभिधानासंभवात्। यद्वा स्वार्थबोधनं न्यग्रस्य परार्थाभिधायकत्वासंभवात् किंचाद्ये शब्दार्थसंबन्धानित्यतापत्तिः राजपुरुषा ५
दितः पुरुषादिमात्रबोधापत्तिश्चेति वाच्यं तु(न)भयथाप्यदोषात्। न चान्त्ये राजादिपदैः स्वार्थस्य विशेष्यत्वावच्छिन्नस्य बोधनात्कथं
मितरविशेषणतयोपस्थितिरिति वाच्यं गुणभूतपदे प्रधानपदार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविरोधिनः स्वार्थभूतस्य राज्ञो द्यर्थग
तविशेष्यत्वस्य त्यागे न जहत्स्वार्थत्वाङ्गीकारेणादोषात्। यद्वा सर्वथोपसर्जनपदेन स्वार्थस्य त्यागः वृत्तौ राजपदसंबन्धमात्रेण
पुरुषपदमेव राजसंबन्धिपुरुषबोधकमामोदान्वयमादाय चम्पकपुट इत्यादिव्यवहारवद् राजपदार्थः पुरुषविशेषणमि
त्यादिव्यवहारः अत्र पक्षे एकार्थीभावो नाम पदद्वयबोध्ययोरेकपदबोध्यत्वरूपमलौकिके तु प्राग्वदेवासावारोपितः अत एव
जहत्स्वार्थापदस्य जहत्युपसर्जनपदानि स्वार्थं यस्यां सेत्यर्थ उक्तो हेलाराजेन यद्वा भेदसंसर्गसामर्थ्यम्। तथा हि वृत्तौ राजपदसं
निधानात्पुरुषपदेनैव राजसंबन्धवती राजान्यस्वामिसंबन्धाभाववती च या पुरुषव्यक्तिः सोपस्थाप्यते। तेन राज्ञः स्वान्तरे
णसंबन्धः राजपदस्यार्थाभावाद् नापि पुरुषस्य स्वाम्यन्तरेण संबन्धः। यच्च वेदान्तिनामखण्डार्थबोधो लक्षणवाक्यादौ तद्धेतुः।
अखण्डार्थत्वं च पदार्थसंसर्गानवगाहिप्रतीतिजनकत्वम्। यथा कश्चन्द्र इति प्रश्नोत्तरे प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यं प्रकृष्टप्रका म:
शपदार्थज्ञानतस्तदाश्रयस्य बुभुत्सितचन्द्ररूपस्य वस्तुनश्चन्द्रत्वेन चन्द्रपदवत्त्वेन च बोधः न तु प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यविशि ८

यकः मानान्तरसिद्धस्याप्युपात्तस्यैव व्यक्तिविशेषनिर्द्धारणोपायत्वमतस्तदुपादानम्। एवं प्रकृतेपि राजपदप्रयोगः शक्तिग्राहे
पि राजपदमुक्तं पुरुषपदं पुरुषत्वेनोक्तव्यक्तिविशेषे शक्तमित्याकारः एवं प्रकारत्रयं भाष्ये स्पष्टं अन्त्ययो महाराजदत्यादौ पूर्वे
पदे आत्वादिभूतपूर्वगत्यार्थवत्त्वमादाय बोध्यं यद्यपि भेदसंसर्गौ भेदः संसर्गो वा सामर्थ्यमिति भाष्ये उक्तं तथापि वृत्तौ सामर्थ्यस्य
लक्षणत्रये भेदवदर्थोपस्थापकत्वं संसर्गवदर्थोपस्थापकत्वं वोभयवदर्थोपस्थापकत्वं वेति भेदवदित्यादावधारणमाद्ययोर्बी
जं भेदसंसर्गयोः समनैयत्यात्। विनिगमनाविरहस्तृतीये बीजम्। को भेदः संसर्गो वेत्यपेक्षायां भाष्य उक्तम्। वाक्ये प्रसक्तं सर्वस्व
न्ति दृश्यते राज्ञः पुरुषोश्वश्चेत्यादि तथा प्रसक्तः सर्वः स्वामी च प्रयुज्यते राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेति राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषं स्वा
म्यन्तरान्निवर्त्तयति पुरुषो राजानं स्वान्तरान्निवर्त्तयति एवं ह्युभयस्मिन्परस्परेण व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति राजपदं तदा का
मं जहात्विति स्वाम्यन्तरादित्युक्त्या राजरूपस्वामितोऽनिवृत्तिलाभेन तत्संसर्ग उक्तः अनेन च तयोस्तत्तद्रूपेण बोधाविषयत्वमुक्तं
बोधविषयत्वे राजपदार्थस्य भेदसंसर्गस्य प्रतियोगितयान्वयावश्यकत्वे तत्त्यागकथनासङ्गतिः अर्थस्य बोधाविषयत्वमेव
हि त्यागः तस्मादुक्त एवार्थो भाष्यसंमतः यत्तु अर्थवत्सूत्रे कैयटे समासग्रहणं तुल्यजातीयानां नियमार्थं सुबन्तानामिति भाष्यप्र
तीकमुपादाय सुबन्तानामित्युपलक्षणं भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्तायुक्तानां तेन कुम्भकारेत्यादि समाससंग्रह इत्युक्तं तत्र वाक्ये

ल॰मं॰ पदार्थयोर्विभागेनापिबोधेसतिइतरसंसर्गाकाङ्क्षाभेदसंसर्गः सद्वारभूतोयस्यविशिष्टार्थस्यतद्युक्तानामित्यर्थइतिनतद्विरोधः ५
९ हरिरपिभेदसंसर्गशक्तीद्वेशब्दस्यैतेव्यवस्थितेइतिभेदशक्त्यापृथक्स्थानंसंसर्गशक्त्यैकभानमितितदर्थः पक्षान्तरपक्षेभेदसंस
र्गौवाच्यौराजसंबन्धीअराजकीयभिन्नः पुरुषइतिबोधः यद्वाभेदएववाच्योऽराजकीयभिन्नः पुरुषइतिबोधःऽन्नतद्विरोधादेव
राजपुरुषोभार्यायाइतिन। संसर्गस्त्वनुमेयः यद्वासंसर्गएवशक्योराजसंबन्धीतिबोधः अराजकीयभेदस्त्वनुमेयइतितन्नानुभ
वविरोधात्। गौरवाच्च। द्वन्द्वेभेदादेर्वाच्यतायाउपपादयितुमशक्यत्वाच्च। किंचभेदसंसर्गयोर्भानेतयोः प्रतियोगिनिरूप्यत्वा
त्पूर्वपदार्थस्यापिबोधविषयत्वावश्यकत्वेनानेनप्रकारेणपूर्वपदेजहत्स्वार्थत्वोपपादनपरभाष्यविरोधात्। किंचराजनिष्ठ
योरपिभेदसंसर्गयोर्भाष्येदर्शितत्वेनतयोरपिवृत्तिजबोधेविषयतापत्तिरितिदिक्। यद्वोपसर्जनपदेप्यजहत्स्वार्थैवभिक्षुकोद्विती
यांभिक्षामासाद्यनपूर्वांजहातिसंचयायैवप्रवर्ततइतिभाष्यात्। अयंभावः स्वस्मिन्स्वपदार्थभूतायांविशेष्यतायांसत्यामेवेतरनिरू
पितांविशेषणतामङ्गीकरोतिविशिष्टशक्तिबलात् तत्रसाविशेषणताराजादिपदोपस्थाप्येसंपूर्णा। अविशेषात्। एवंचस्वपरार्थभू
तविशेष्यतायाअपिविशेषणत्वेनैवभानेन तत्रविशेषणान्वयः स्वरूपतोविशेष्यत्ववैशिष्ट्येनोपस्थितएवतदन्वयात्। वाक्येतूप गमः
दजन्योपस्थितौस्वरूपतोविशेष्यत्ववैशिष्ट्येचभानमितितदन्वयसिद्धिरित्याहुः यत्तुसखण्डाः शब्दाइतिपक्षेप्यवयव ९

शक्तिं तल्लक्षणां चाजानतां बालानां समुदायशक्त्यैव बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेनावश्यकल्प्यत्वात्तथैव राजविशिष्टपुरुषबोधो
पपत्तौ तयोस्तद्बोधकत्वं न कल्प्यम् वृषभादिपदेष्वश्वादेरिव। आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदके
त्वात् अतएव ग्रामादिपदान्नाम्नि नारायणादीनां बोधः वाक्ये तु पदान्तरार्थस्यैव राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ
इत्यत्रापि शक्तिकल्पनापेक्षया पदशक्तेर्लघुत्वात्। आरोपितार्थमादाय विग्रहवाक्यप्रत्येकं विभक्त्यादिपदत्वं चावृत्तिप्रागवस्थ
र्थारोपेणैव सुबुत्पत्त्यादावात्वादीति तन्न। आरोपितेनैवार्थवत्त्वस्य ततो बोधस्य च दुर्वारत्वात्। प्रातिपदिकादीनां सर्वत्रारोपित
मेवार्थवत्त्वम्। कस्यचिद्विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्बोधस्त्ववयवानां नानर्थकत्वं साधयितुमीष्टे वाक्यादपि कस्यचित्तथाबोधेन तत्रा
प्यवयवानर्थक्यापत्तेः केवलशास्त्रप्रक्रियोपयोगिविचारवतां तदज्ञानस्य विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्बोधस्य च वक्तुमशक्यत्वाच्च।
तदुक्तं वृद्धैः। जहत्स्वार्थानुवृत्तैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति। रूढिः समुदायशक्तिर्यत्रावयवार्थविरोधिनी तत्रैव सा यथा रथन्तरशालि
पर्णीगौरश्वरादिवि तदर्थः तत्र पदद्वयस्यानर्थक्येपि रथकरणकतरणकर्तृत्वादिकस्याहार्यारोपेण प्रक्रियानिर्वाहो बोध्यः
त्वया तु राजादिपदे आहार्यार्थारोपो वक्तुमशक्यः तदर्थबाधाभावात्। किं च राजपुरुष इत्यादावुत्तरपदार्थत्यागे न फलम्। किं चैवं
जहत्स्वार्था न भाष्यसंमता। यदि जहत्स्वार्था पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति भाष्यासङ्गतेः उभयोरप्यनर्थकत्वे कस्याप्यानयनं न प्रा

ने. प्रेतीतिवक्तव्यंस्यात्। एवंचवृत्तावानुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्वीशक्ततावच्छेदिकेतिननियमः पूर्वपदेप्यनर्थकत्व ५
१० मेकार्थीभावोपपादनायशास्त्रकल्पितमेवप्रकृत्यादेरर्थवत्। बहुव्रीहिद्वन्द्वयोस्तुउभयोरपिउपसर्जनत्वेनोक्तरीत्यै तज्ज
हत्स्वार्थत्वंवक्तुंयुक्तंजहत्स्वार्थविकल्पेचसर्वार्थत्यागमिच्छताबहुव्रीहिपदार्थस्यत्यागः सर्वस्यदर्शितदृतिहर्युक्तेः एतेनजह
त्स्वार्थेतेवैकार्थीभावोऽजहत्स्वार्थाचव्यपेक्षेवेतिभूषणोक्तमपास्तम्। भाष्येसंख्याविशेषाभावंचयोगाभावरूपमेकार्थीभावकृ
तविशेषमुक्त्वा अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृतेविशेषेकिंस्वाभाविकंशब्दैरर्थाभिधानमाहोस्विद्वाचनिकमितिविकल्प्यस्वाभाविक
त्वपक्षंव्यवस्थाप्यअथयेवृत्तिंवर्त्तयन्तिकिन्तआहुः परार्थाभिधानंवृत्तिरितिग्रन्थेनवाचनिकमितिपक्षमुक्त्वा अथतेषामेवंब्रु
वतांकिंजहत्स्वार्थावृत्तिरुताजहत्स्वार्थेत्युक्तंतद्विरोधात्। अनेनहिएकार्थीभावमुपक्रम्योक्तेस्तत्रैवपक्षद्वयमितिलभ्यते। वा
प्यर्थविवक्षायामितिसमासेजहत्स्वार्थासुप्सुपेतिसमासेत्वजहत्स्वार्थेत्याशयेनेदूतीचसप्तम्यर्थइतिसूत्रेतत्रजहत्स्वार्थाऽजह
त्स्वार्थेत्याशयेनोक्तमिति नतद्विरोधः। यद्वापूर्वपदेजहत्स्वार्थत्वमात्रेणतदुपपत्तिरित्यलम्। अष्टिसावादिनस्तुपरस्परा
काङ्क्षारूपाव्यपेक्षैवात्रसामर्थ्यंनत्वेकार्थीभावः। तदुक्तंभाष्ये। परस्परव्यपेक्षासामर्थ्यमेकेसंप्रेक्षितोऽर्थःसमर्थमितिचेति। राम
वः। राज्ञः पुरुषइत्यादौपरस्परसाकाङ्क्षयोराजपुरुषयोः संबन्धस्यराजादिपदोत्तरविभक्तिर्वाचिका राजपुरुषइत्यादावपि १०

यगुपस्थितयोस्तयोः परस्पराकाङ्क्षयोः संबन्धो राजासुन्दर इत्यादौ विशेष्यविशेषणभाववत्समुदायशक्त्यानन्वयं विशिष्टे श
पस्थितिनियामकः उपस्थितयोरेकाकाङ्क्षान्तरमेव तत्प्रतीतेः शक्तिग्रहस्योपस्थितयोरवयवार्थयोः संसर्गे इदं शक्तमित्याकारे स
प्रत्ययार्थसंबन्धविशिष्टशक्यत्वादेव वाप्यश्व इत्यादौ वापीपदस्य सप्तम्यर्थे वृत्तेर्न प्रगृह्यत्वम्। अत एव समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
सिद्धिः अयमपि पक्षो वृत्तिवर्त्तनवादिन एवेति भाष्ये स्पष्टं तथा वाक्यादेवेयं वृत्तिर्निष्पन्नेति मन्यमानस्य वृत्तावपि वाक्यतुल्याकाङ्क्षा
या एव सत्त्वेन भेदसंबन्धबोधः पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदादाकाङ्क्षावशेनैव तत्तद्व्युत्पत्तिविकल्पनात्। अत एव विभक्तेर्लुक् तदर्थस्यान्य
त एव प्रतीतेरत एव चात्र न संख्याविशेषावगतिः वाक्यदृष्टविरुद्धविभक्तिकत्वस्यात्राप्यनुसन्धानान्न नामार्थयोरभेदान्वयव्यु
त्पत्तिविरोधः अत एव दधि दृष्टेत्यादौ भेदान्वयः विभक्तिलोपमजानतोऽपि तस्यानकृतोपदेशाल्लोकव्युत्पत्त्या तथा बोधः तदभावे तु
तद्व्युत्पत्तेरप्यज्ञानान्न दोषः विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतिबोध्यार्थेऽन्वयाद्राजपुरुषं पश्येत्यादौ विशिष्टैककर्मत्वधीः। यत्तु राजपदस्य राजसं
बन्धिनि लक्षणा अत एव राज्ञि न विशेषणान्वयः भेदसंबन्धेनान्वये तु [illegible] नः पचतीत्यादावन्वयबोधवारणाय भेदसंसर्गकनामार्थ
प्रकारकशाब्दबोधे तद्विहितप्रत्ययजोपस्थितेर्हेतुत्वावश्यकत्वेन तदसंभवः। प्रत्ययत्वसंकेतविशेषसंबन्धेन प्रत्ययपदवत्त्वं नाति
विशेषो वा। न चैवं कर्मधारयत्वापत्तिरिति वाच्यम्। समासघटकपदार्थस्य विशेष्यत्वे सति यद्लौकिके विग्रहे पदद्वयेऽपि एकवि

न॰ मे॰ भक्तिनिर्देशस्तत्रैव कर्मधारयत्वस्वीकारात्समस्ते न चित्रगुः पञ्चपूलीत्यादेर्न्यायवृत्तिरिति तन्न । कण्ठेकालो दास्याःपुत्र इत्यादौ ल
११ क्षणायां मानाभावेन तत्र विशेषणान्वयापत्तेः । न च तत्रापि दासीपदस्य तत्संबन्धिनि लक्षणा । दासीसंबन्धिसंबन्धीति बोधानुभवात् । ५
विभक्त्यन्तस्य तु न लक्षणा । तस्य तच्छक्त्यभावात् विभक्त्यर्थस्य संसर्गतयैव भानाच्च । भेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकबोधे च संसर्गबोध
कत्वेन गृहीतपदज्ञानस्य कारणत्वेनादोषाच्च ओदनादिपदस्य लक्षणायाः संसर्गबोधकत्वमेव नानभिधानादृष्टिप्रयोजनयोरभावाच्च ।
पराङ्गवद्भावानुरोधाच्चात्रापि व्यपेक्षैव सामर्थ्यमन्यथा पराङ्गवद्भावे एतत्समासादावेकार्थीभाव इति वाक्यभेदः स्यात्तत्र परिभाषा
प्रवृत्त्यभावे तु कृते न मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशावित्यादौ कृते नेत्यादेः पराङ्गवत्त्वे आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्ततापत्तिः तत्सत्त्वे चोक्त
तेन मित्रावरुणावित्यस्यान्वयोरानशाथे इत्यर्थके नाशाथे इत्यनेनान्वयेन परस्परसामर्थ्यान्न दोषः । मित्रावरुणावित्येतच्च संबोधनप्र
थमान्तस्य स्पष्टं चेदं भाष्ये । कर्मधारयेऽपि विशेष्यविशेषणभावेनान्वयो व्यपेक्षासाध्यः । उपकुम्भमित्यादावव्ययीभावे नञ्तत्पुरु
षे च निपातार्थमात्रवाचकत्वेन पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपेक्षा निपातानां वाचकत्वस्याप्यङ्गीकारात् निष्कौशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थस्या[illegible]
वश्यादेवपदैकदेशान्वयेन भाने नह्याकाङ्क्षावशात्संसर्गस्यैव भानं नान्यस्येत्यत्र मानमस्ति । वाक्यदृष्टाकाङ्क्षातुल्याया आकाङ्क्षायाः स
तौ जायमानत्वेन तद्दृशाद्ध्येकदेशान्वयेनान्वयेऽत्रापि बोधः । द्विदशा इत्यादौ सुजर्थस्य सम्प्रवर्णौ वा प्राप्याप्यैवमेव बोधः बहुव्रीहौ एमः ११

वपि समुदायस्याकांक्षानन्वयेऽप्यर्थेन विग्रहे [illegible] योगाकाङ्क्षायां पदस्य यावदन्वितधर्मान्वयः अन्यपदार्थस्य [illegible] व्यवस्थाता [illegible]
अन्यपदार्थे वृत्तिस्वीकारात् द्वन्द्वे चार्थे द्वन्द्वस्यैव [illegible] समुदायस्य [illegible] मिति तदन्तानां तु समानानामेकार्थीभावरूपविशेषा
णां विशेषणविशेष्यभावविशेषाणां च गामविशेषणसंबन्धाभावादीनां वचनसाध्यत्वेन गौरवात्। इत्थं स्यादेतत् [illegible] पि संख्याविशेषणाद्ग
मेतस्यं तदनवगमप्रयोजकत्वाभावाद् द्वावित्यादावन्यतो बोधेऽपि तु गभावाच्च। किं च समानार्थकवाक्यस्यानिवृत्तये पूर्वभाव
वनारम्भे सर्वगौरवम्। किं च यत्र युगपदुभयसंबन्धविवक्षापरत्वादिना चक्रमेण वृत्तिद्वयं यथा [illegible] मित्यादौ नञर्थभावा
र्थयोर्युगपद्विवक्षायां परत्वात् [illegible] तत्पुरुषेण ततः समासस्तत्र विशेष्यविशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति विषयताशाल्येव बोधः। त
न्नैव यदा पूर्वं नञर्थसंबन्धविवक्षा ततो भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टस्यैव विशेष्यमिति विषयताशाल्येव बोधः यदा तु पूर्वं भावा
र्थविवक्षा तदा विशिष्टे विशेष्यमिति विषयताशाल्येव बोध इत्येतत्सर्वं तादृशतादृशविषयताशालिबोधे विशिष्टशक्तिस्वीका
रादेकार्थीभाववादे क्लेशेन निर्वहति नन्वपेक्षावादे। स्पष्टं चेदं तस्यैव भाव इति सूत्रे भाष्ये। किं चाकाङ्क्षितसंबन्धस्य न समुदायस्य श
क्यत्वं मानाभावात् किन्तु शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन पूर्वपदशक्यत्वमेवोचितम्। एवं च वाप्यश्व इत्यादा
वपि प्रगृह्यत्वापत्तिः सोमो गौरी अधिश्रित इत्यनेन समत्वात्। किं चैवं समुदायस्यार्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वानापत्तिः। न

ु.मं. चार्थवत्त्वमर्थबोधकत्वमिवावयववृत्त्यार्थबोधकत्वमपीतिवाच्यम्। अशब्दार्थत्वात्। यत्तु समासे सर्वत्र उत्तरपदे लक्षणा प्राति
१२ पदिकत्वमपि तस्यैवेति तन्न। तन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वे पूर्वपदस्य सुपो लुगनापत्तेः। उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेन तदसंभवा
च। पराङ्गवद्भावे तु न समर्थपरिभाषोपस्थितिः आमन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तदेव पराङ्गवदित्यर्थकेन तन्निमित्तग्रहणेन कृतेनेत्या
देः पराङ्गवत्त्ववारणात्। अत एव भाष्ये सूत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्वेत्यादौ। सूत्रेणेत्यादेः पराङ्गवत्त्वं माभूदिति तन्निमित्तग्रहणं कर्त
व्यमित्युक्तं समर्थपरिभाषोपस्थाने ह्यसामर्थ्यादेवाप्राप्तेर्भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव। क्रियाद्वारकमत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिति
कैयटोक्तं तु न युक्तम्। परस्परव्यपेक्षाया एव भाष्ये सामर्थ्यपदार्थत्वेनोक्तत्वात्। किं चैवं सति कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासा
पत्तिः तादृशसामर्थ्यस्य तत्र ग्रहणे फलाभावश्च। वेदभाष्यं तु फणिभाष्यविरोधादनादेयमेवेति दिक्। यत्तु समर्थ इति सूत्रे इ
तरनैरपेक्ष्यमपि सामर्थ्यं पदविधिशब्देन पदत्वसंपादको विधिः कर्तृकरणयोरित्यादिश्च। तेन पदविधिविधेयमितरनिरपे
क्षत्वार्थबोधकवृत्त्यप्यर्थ आरत्या सूत्रस्य तेन व्रीहिर्यजेतेत्यादावितरनिरपेक्षैर्व्रीहिभिर्यजेतेत्याद्यर्थसिद्धिरितरन्यासजा
तीयमेव गृह्यते तेन दण्डेन चक्रेण घटं करोतीत्यादीनां नासाधुतेति तन्न भाष्यानुक्तेः। पश्य मृगो धावति पचति भवतीत्यादौ च रामः
दृक्सामर्थ्यप्रत्यायकाभावेपि विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेनन्याय्यत एवेतरं निरपेक्षं कर्मत्वादिबोधस्यैव वृ १२

हिभिरित्यादावपि तस्य सं[...]धनफलाभावाच्चेति दिक्। नन्वेवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावेकदेशे गुर्वादौ देवदत्ताद्यन्वयो न
स्यादिति चेन्न। ससंबन्धिकपदार्थस्थले चैत्रस्य नप्तेत्यादाविवैकदेशान्वयस्याप्यङ्गीकारात्। नप्तृत्वं हि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वन्तच्चैक
देशे जन्यत्वे चैत्रस्यान्वयात्। यद्यपि तत्रापि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वसंबन्धेन नसर्थे वान्वयः एवं गुरुद्वारकेपि स्वगुरुत्वाद्यत्वरूपे
णसंबन्धेन देवदत्तस्य कुल एवान्वयः। घटादन्य इत्यादावपि स्वप्रतियोगिकभेदसंबन्धेनान्यस्मिन्नेवान्वयोऽन्यत्र तु नेदं प्रकार
द्वयमनभिधानाद्यत्र नेष्यते यत्र त्विष्यते तत्र शिवभागवतादौ भवत्येव शिवो भगवान्भक्तिरस्येति तदर्थः। एवं च संबन्धिशब्दः
सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। स्वार्थवत्साप्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते। इतरसापेक्षस्वार्थस्यैव वृत्तेः प्रतिपादनादित्यर्थः। समुदाये
नसंबन्धो येषां गुरुकुलादिना। संसृष्टस्यावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह इति कारिकायां संबन्धिशब्द इत्युपलक्षणम्। तस्माद्गम
कत्वे भवति विशेषणसंबन्धोऽगमकत्वे तु नेति तत्त्वं गमकत्वं तथाबोधजनकत्वमित्यलम्। तत्र वृत्तिश्चतुर्धा समासतद्धित
कृत्सनाद्यन्तधातुभेदात्। तत्र समासत्वं संकेतविशेषसंबन्धेन समासपदवत्त्वं यत्त्वर्थबोधायानुसन्धीयमानविभक्तिकपू
र्वपदकनामसमुदायत्वं तदिति वन्न दधिमधुरमित्यादावतिव्याप्तेस्तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन बोध इति चेद्राजपुरुषादा
वपि तुल्यम्। लोपमजानतो बोध इत्यप्युभयत्र समम्। श्रुतेरिवार्थमित्येतद्घटके इवार्थमिति समुदायेतिव्याप्तेश्च। पर्ये भूषे द्

ल·मं· पचतभृज्जतेतितिङन्तघटितसमासेऽव्याप्तेश्च।समासोद्विधाविशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तःसुप्सुपेतिविहितस्तद्युतश्च·अन्यश्चतु ५
१३ र्धाअव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात्।तत्पुरुषत्वादिसंकेतविशेषसंबन्धेनतत्पुरुषत्वादिपदवत्त्वम्।तत्राद्योदाहरणं
पूर्वंभूतोभूतपूर्वःसुप्सुपेतिसमासः।पूर्वमितिक्रियाविशेषणंपूर्वकालवृत्तिपरं भूधातोःसत्तोत्पत्तिर्वार्थः।पूर्वकालवृत्तिस
त्ताश्रयप्रदत्त्वादिर्बोधः।द्विर्बद्धमितिन्यायेनपूर्वशब्देनोक्तेपिअतीतत्वोक्तिः।एवंविस्पष्टंपटुर्विस्पष्टपटुः।विस्पष्टपटुत्ववानिति
बोधः।विस्पष्टमितिपटुत्वविशेषणतयानपुंसकम्।अथाव्ययीभावः।हरावित्यधिहरिभक्तिः।हर्यधिकरणिकाभक्तिरितिबोधः।
अधिःसप्तम्यर्थवाचकः।उपकृष्णमित्यादावुपःसमीपवाचकः।कृष्णसमीपमित्यर्थः।अत्राव्ययानांवाचकत्वादेवपूर्वपदार्थप्र
धानाव्ययीभावइत्युत्सर्गस्यनिर्वाहः।द्योतकत्वेहिद्योत्यार्थस्यविशेषणतायाएवन्याय्यत्वात्तद्बोधःस्पष्टएव।स्पष्टंचेदमन्त्रेव
भाष्ये।एतेनकुम्भादिपदानांतत्समीपेलक्षणोपादितास्यर्थग्राहकमित्यपास्तम्।द्योतकस्यप्रजयतीत्यादौद्योत्यार्थविशेषण
कबोधेप्रकृतेचतद्विशेष्यकबोधेकारणत्वेनकार्यकारणभावद्वयकल्पनेगौरवात्।निद्रासंप्रतिनयुज्यतइत्यतिनिद्रंयुजस
माधावितिदिवादेरकर्मकस्ययुज्यतइतिरूपम्।अत्रनिद्राकर्तृकवर्त्तमानयुक्तत्वाभावइतिबोधः।अतःसंप्रतिनयुज्यतइत्य रा·म·
र्थः।अतिनिद्रमासीदित्यादेस्तथाव्यवहारविषयेलक्षणाइतिहरि।हरिशब्दःशब्दस्वरूपपरःइतिःप्रकाशवाचीहरिशब्दप्र ·१३

काश इति बोधः। रूपस्य योग्यमनुरूपम्। स तृणमत्ति साहित्यं समभिव्याहृतक्रियाकारकवृत्ति साकल्यं च सहार्थः तृणसहितं सक-
लं भोज्यमत्तीति बोधः तृणसाहित्यं त्वत्रारोपितं प्रतीयते न वास्तवं शब्दशक्तिस्वभावात्। सकलभोज्यभोजनप्रतिपादनेऽवतात्प-
र्याच्च। सूत्रे साकल्येति प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः। एवं सादृश्यपदेऽपि। साग्निअधीते। अग्निग्रन्थसहितं तदन्तग्रन्थकर्मकमध्ययन-
मिति बोधः यावत्श्लोकमच्युतप्रणामाः परिमाणपरिच्छिन्नत्वं यावदर्थः श्लोकपरिमाणसंख्यापरिच्छिन्नाः प्रणामा इति बोधः
एकपरिविपरीत्तवर्तनं परेरर्थः एकहेतुकं विपरीतवर्तनं पराजय इति यावत्। सप्तगङ्गमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तगङ्गासमाहा-
र उन्मत्तगङ्गाधिकरणमित्यादिक्रमेण वा बोधः एतेन पूर्वपदार्थप्रधानत्वमव्ययीभावलक्षणमित्यपास्तं उन्मत्तगङ्गमित्यादावव्या-
प्तेः उत्सर्गस्त्वङ्गीक्रियत एव। इत्यव्ययीभावः। कृत्स्नश्रितः कृत्स्नकर्मकश्रयणकर्तेत्यादिरीत्या बोधः मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्र इ-
त्यत्र माससंबन्धिपरिच्छेदारम्भकर्तेति बोधः आदिकर्मणि कर्तरि क्तः धान्येनार्थो धान्यार्थः हेतौ तृतीया अर्थशब्दो धनवाची धान्य-
हेतुकं धनमिति बोधः मासेन पूर्वो मासपूर्वः अवध्युत्पत्तिकाला वधिमद्युत्पत्तिकालयोर्मासस्यव्यवधायकत्वेऽयं प्रयोगः पूर्वसदृ-
शेति समासविधानाद्ऊनार्थकलहमिश्रयोगइव पूर्वयोगेऽपि तृतीया माषोनमून शब्दार्थः पूर्णत्वसंपादकवस्त्वभाववान्कलहः
क्रोधपूर्वको व्यापारः वाक्कलहः वाग्रूपः स इति बोधः दध्योदनः दध्युपसिक्त ओदनः वृत्तिस्वभावलभ्य उपसेकः सूपदारु। सूपरूप

न.मे. विकारोपकारकं दार्वेति बोधः अश्वघासादयः षष्ठीतत्पुरुषादन्यत्र विस्तरः पूर्वंस्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः स्नानो ५
१४ त्तरकालिकानुलेपनाश्रय इति बोधः एवमादिः समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषः कर्मधारय इत्युच्यते। उपमानोपमितसमासयोर्य
दुक्तं यत्तन्निपातार्थप्रसङ्गे उक्तम्। प्रसन्नेनदृगञ्चेनेत्यादौ मयूरव्यंसकादिसमासः पूर्वपदार्थप्रधानतापरवल्लिङ्गताच तत एव
न्न। राजान्तरमित्यादौ तद्विहितसमासस्यापि पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् न सूपमितं व्याघ्रादिभिरिति सामान्यधर्मप्रयोगात्। न चानुपा
त्तधर्मेणात्र सादृश्यम्। धर्मोपादाने उपात्तधर्मेणैव सादृश्यमित्यर्थस्य प्रकाशे दृशमे स्फुटत्वात्। पुरेन्दुः सकलकल इत्यादावुपात्त
धर्मातिरिक्तधर्मेण सादृश्यस्याभावाच्च। किंचेदं सूत्रं समानलिङ्गवचनत्वे एव प्रवर्त्तते अत एव परवल्लिङ्गमिति सूत्रे तत्पुरुषग्र
पिकः प्रयोजयति। यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमास इति भाष्ये द्वन्द्वैकदेशिनोरिति न्यासेन तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानपरं
भाष्यं च सङ्गच्छते। अन्यथा दृगञ्चेनेत्यादेः पूर्वपदार्थप्रधानस्य दृश्यमानपरवल्लिङ्गस्य सत्वेन तदसङ्गतिः।. स्पष्टे वा। दृगञ्च
स्य वीक्षणान्दयस्तु तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वान्निर्बोधः मुखचन्द्र इत्यादावपि मयूरव्यंसकादिसमास एव तस्य पूर्वपदा
र्थप्रधानत्वात् चन्द्ररूपकव्यवहारः परवल्लिङ्गतापि तत एव। एतेनोत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषलक्षणमित्यपास्तं दृ रामः
गञ्चेनेत्यादावव्याप्तेः सूपप्रतीत्याघव्ययीभावेनेति व्याप्तेश्चोत्सर्गस्वाद्रियत एव। नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम्। अत्र वा बंध १४

कार प्रयोगेण प्रवृत्ति... नोत्पलत्वनीलत्वयोर्वक्ष्यमाणरीत्या नीलोत्पलयोर्वा साहित्यं भासते। अत एवात्र द्वन्द्वं साशङ्क्यानि
वकाशेन कर्मधारयेण बाध्यते इति भाष्ये उक्तं। एवं च नीलत्वोत्पलत्वसमूहवन्नीलमुत्पलमिति बोधः नीलसमानाधिकरणं तदभि
न्नमुत्पलमिति वा तत्र वाक्ये इव वृत्तौ च शब्दाप्रयोगात् ऐकार्थीभावः एतेन कर्मधारये च यच शक्त्योपस्थितयोरर्थयोर्विशेष्यविशेष
णभावसंभवान्न तत्रैकार्थीभाव इत्यपास्तम्। केचित्तु पण्डितो ब्राह्मणः दधिरुचिकारीत्यादिवाक्ये इव पण्डितब्राह्मण इत्यादिवृत्ता
वुद्देश्यविधेयभावेनान्वयवारणायैकोपस्थितये सः। अत एव वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र भक्षान्तरविधिरेव न तु होतृचमसवृ
त्तिसमाख्याबलात्प्राप्तं वषट्कर्तृसंबन्धिभक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरिति मीमांसकाः। यद्वृत्तयोगप्राथम्ये उद्देश्यतानियामके
पश्चात्त्वतद्वृत्तयोगौ विधेयतानियामकाविति तु न युक्तम्। प्रथमो भक्षः पण्डितो ब्राह्मण इत्यादौ तथा बोधदर्शनेन तस्य व्यभिचारा
त्। अपूर्वः कृत एकाल्प्रत्यय इत्यादिसूत्रेषु व्यभिचाराच्च। अत एव वृद्धैरपि यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यत्रादिपदो
पादानेनान्यान्यपि संसूचितम्। न च विशेष्यतयोपस्थितिर्विधेयतयान्वये नियामिकेति वाच्यम्। एवं द्विशेष्यतयैवोपस्थितेः विशे
ष्यतासमानाधिकरणे च विधेयतेत्यपि न युक्तम्। अज्ञातार्थस्यैव विधेयत्वेन तस्य विशेष्यत्ववद्विशेषणत्वस्यापि संभवेन नियमेना
नाभावात्। न च तथा शाब्दबोधं प्रति उद्देश्यविधेयवाचकघटितैकसमस्तपदभिन्नपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति पूर्वोक्ते पीतवासा

ल·मं· चतुर्भुज इत्यादौ चवर्नं दोष इति वाच्यम्। सकलवृत्तिभेदघटितगुरुतरकार्यकारणभावकल्पनापेक्षयैकार्थीभावस्वीकारस्य लघुत्वादि- ५
१५ त्याद्युक्तत्वात् यथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगे प्राप्तत्वादिपर्यालोचनोत्तरं बोधस्येष्टत्वात्। अत एवालंकारिकैरुद्देश्यानन्तर्याभावे
पि विधेयाविमर्श उक्तोऽन्यक्रारोह्ययमित्यादौ। तत्र विलम्बेन तथा प्रतीतिस्तादृशोत्सर्गपरित्यागात् सहृदयवैमुख्यं वा दुष्टिबीजं त
था प्रकृतेऽपि विलम्बेन प्रतीतिः समासे तथा प्रतीतिरित्युत्सर्गपरित्यागेन सहृदयोद्वेगो वा दुष्टिबीजं तद्वदेव चास्यापि नासाधुता॥
अष्टक एकालुप्रत्ययोऽभ्यासलोपश्चेति सौत्रप्रयोगात्। अत एव सप्तदशारत्नि वाजपेयस्य यूपो भवति लोहितोष्णीषा ऋत्विजः
प्रचरन्तीत्यादौ वाजपेयस्य यूपारत्नितुल्योष्णीषव्यानूपसप्तदशत्वलौहित्यादिविधिरिति मीमांसकाः। न चात्र यूपारत्न्युष्णीषयोर
तिदेशप्राप्ततयातिदेशादुपदेशस्य बलवत्वेन पूर्वमेतैरेव विशिष्टविधिरिति वाच्यम्। यूपर्त्विजामप्यतिदेशप्राप्ततयातस्य
र्यालोचनोत्तरमेवास्य विधेः प्रवृत्तेः प्रथमतोऽत्र विशिष्टविधिरेव। प्राप्ताप्राप्तविवेके तु विशेषणे पर्यवसानमित्यस्याप्य[illegible]
र्थः। आपाततः प्रतीतावपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचने तथा तात्पर्यग्रहाच्छाब्दबोध इति। उच्चारितशब्दस्य तावत्पर्यन्तं वा तात्पर्याद्वा
कोऽपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनमेव तथान्वये तात्पर्यग्राहकम्। अत एव पण्डितो ब्राह्मण इत्यादौ यत्सैवाप्राप्तत्वं वक्तैव विधेयता रामः
पर्यायेण द्रष्टव्यः। यद्वृत्तयोगादिकमपि प्राप्तत्वादेरेव गमकमेवं च समासे तथान्वये एकप्रसरताभङ्गेनासामर्थ्योक्तमासान्॥ १५

[illegible]रिति मीमांसकनव्यो[illegible]पास्तम्। प्रथमभक्षदृत्यन्तु समाख्यापेक्षया वाक्यश्रुत्योर्बलवत्वेन प्रथमतो मैत्रेभक्षान्तरवि
धिरिति न दोषः नन्वेवं कर्ट[illegible]कर्मभीष्मादंयोपीति भाष्योक्तपक्षे परमेण कारकेण कृतं परमकारकेण कृतमित्यादौ तत्पुरुषे
तुल्यार्थेति सूत्रभाष्योक्तस्य परिनिष्ठितविभक्त्या समासस्यानुपपत्तिः। विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि तत्र प्रत्येकरणत्वेन क्रियाया
मन्वयेन सामर्थ्याभावात्। न च यत्क्रियया प्राप्तुमिष्टतमं तत्सर्वं कर्म। यत्क्रियां साधकतमं तत्करणं द्रव्यं गुणश्च न ह्य[illegible]
मात्रेण सन्तुष्यति एवं च सर्वेषां क्रियायां प्रत्येकं कारकत्वात्सर्वेभ्यः कर्मादावेव तत्तद्विभक्तिरिति हि तत्सक्षबीजं तदयुक्तमासनयाप्र
नादिक्रियोपयोगितया द्रव्यस्येप्सिततमत्वेपि गुणादेस्तत्त्वाभावादिति वाच्यम्। कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षणात्। न तु स्वकसा
यामप्यन्यथा स्वेन यथा दीपिकया व्रजतीत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्तेः। न च पार्ष्णिक परस्परान्वयेन सामर्थ्यमिति वाच्यमास
स्य दुर्बलत्वात्। तथाहि सनशाब्दः शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात्। न च गुणादेः परिच्छेद्याकाङ्क्षासत्त्वेन द्रव्यस्य च परिच्छे
दकाकाङ्क्षासत्वेन प्रथमं द्रव्यगुणयोः श्रौतक्रियासंबन्धेपि पश्चादुक्ताकाङ्क्षावशात्परस्परं विशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टस्य
क्रियासंबन्धविषयो बोधः आकाङ्क्षावशादेव पुनरनुसन्धानं शाब्दस्यांकुरकास्य क्रियान्वय इति च श्रौतप्रथमबाधेनोपपन्नम्।
द्वितीयमादाय च सामर्थ्यमिति वाच्यम्। एवं हि श्रौतसंबन्धस्य बलवत्त्वात्तत्र च प्रत्येकं साधु त्वबोधाच्छ्वेतं छागमालभेतेत्या

ल·मं· द्विषयेष्वेव तच्छागाभावे कृतच्छागेनैव यज्ञेन केनचित्कृत्स्नेनापि यागस्य साङ्गत्वापत्तेः। किं च तत्तद्विभक्त्यन्तस्यानुसन्धाने का ५
१६ रकत्वेन द्रव्यान्वयप्रयोगात्। न च विभक्तिरहितस्यानुसन्धानं तदर्थबोधकत्वात् न केवला प्रकृतिरिति निषेधाच्च। नन्वेवं समस्त
पदानुसंधानम्। यत्र समासात्प्राक्परस्परान्वयस्तत्रैव समासाभ्युपगमेन तदनुसन्धानासंभवात्। किं च समस्तपदानुसन्धाने
न सामर्थ्यं वर्णनं सामर्थ्यज्ञानाधीनश्च समास इत्यन्योन्याश्रयापत्तिः। किं चैवं सति वाक्ये परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन परस्परान्व
यस्य दौर्लभ्यापत्तिः समस्तपदे परैस्तथान्वयास्वीकारात्। न च यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तवाक्ये प्र
थमं क्रियान्वयरूपमेव प्राथम्यमन्यादृशस्यातिप्रसक्तत्वात्। एवं च तयोरुद्देश्यविधेयत्वाभ्यां क्रियान्वय आवश्यकः न हि
समासपदैकदेशस्याख्यातेनान्वयसंभवः आद्ये समासघटकपदार्थान्वयेऽप्येवं तस्य साधुत्वाङ्गीकाराद्यमेव समासादावेका
र्थीभावो नाम। ततो न समस्तपदे तथान्वयः। प्रकृते तु आदावुपात्तासमस्तपदयोः क्रियान्वयसंभवेन पश्चादनुसंहितसमस्तप
देऽपि तथान्वयसंभवद्विवाच्यम्। पूर्वमनुसंहितासमस्तपदे तथान्वयसंभवे नोपात्तसमस्तपदेऽपि तथान्वयापत्तेः। किं चोद्देश्य
त्व विधेयत्वाभ्यां तयोः क्रियान्वयद्युक्तिमात्ररमणीयम्। तयोः परस्परनिरूपितत्वेनोद्देश्यविधेययोरेव तद्रूपेणान्वया राम:
त्। किं च नीलमुत्पलमस्तीत्यादौ सत्तायामुत्पलस्योद्देश्यत्वेनान्वये तस्या विधेयत्वं वाच्यं नीलस्य विधेयत्वेनान्वये च तस्या १६

५७

उद्देश्यत्वं वाच्यम्। न चेदमाकृत्तिं विना संभवति वैरूप्यात्। वाक्यभेदश्चैवं विधेविषयेनुभवसिद्धः किंचाभियुक्तोक्तितउ
द्देश्यस्य प्राथम्यलाभेपि विधेयस्य न तल्लाभः तद्धुत्तयोगः पश्चात्त्वस्यापि विधेयस्य लक्षणमिति तच्छेषात्। किंचेकोयणचीत्यादा
विकद्दतिषष्ठ्यन्तस्यादौ क्रियान्वयासंभवः स्थान्यादेशभावसंबन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वेन तस्य क्रियायामभावात्। एवं ग[illegible]
द्दत्यादौ स्वस्वामिभावसंबन्धाद्यर्थकषष्ठ्यामपि तथान्वयासंभवः किंच भवदुक्तं प्राथम्यमप्यसङ्गतम्। अभियुक्तोक्तवाक्यश
यविरोधात् न्यकारोह्यय मित्यादावुद्देश्यस्य प्राथम्याभावेनाविस्पष्टविधेयांशतेति प्रकाशोक्तेरसङ्गतेश्च। अपि च वृद्धिरादै
च्सूत्रभाष्ये पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञेत्यादिग्रन्थेन पूर्वोच्चारितत्वरूपप्राथम्यस्यैवोक्तत्वात्। उक्त एकार्थीभावोपि नि
मूलः तत्तत्प्रत्ययविधायकशास्त्रीयप्रत्यासत्तिन्यायमूलिकया प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इति भाष्यसंमतव्युत्पत्त्यैव प्रकृति
प्रत्यययोस्तल्लाभेन तद्धितविधौ समर्थपरिभाषोपस्थितेर्भाष्योक्ताभावे यथ्यापत्तेः अस्मदुक्तैकार्थीभावस्यैव समर्थपदार्थ
पदार्थतायां भाष्ये उक्तेश्च। न च मानसः पार्ष्टिकबोध इति वाच्यम्। शब्दयोरर्थद्वारकपरस्परान्वयाभावेनासामर्थ्यस्य तद
वस्थत्वात्। किंच नीलमुत्पलं पश्येत्यादौ दर्शनकर्मत्वस्य साक्षादेव गुणे सत्वेनाकाङ्क्षाभावेन पार्ष्टिकबोधे मानाभावात् तत्रसं
मासानापत्तिः यत्र गुणवाचकानां स्वपरिच्छेद्यद्रव्यद्वारा क्रियाकारकत्वं तत्र परिच्छेद्यं द्रव्यं किमित्याकाङ्क्षायामुपात्त मे

ल·मं· वेत्यरुणाधिकरणवार्त्तिकोक्तेः किंच नीलादिपदार्थानां परिच्छेद्याकाङ्क्षायां द्रव्यमुपात्तगुणवदेव गुण उपात्तद्रव्यवृत्तिरेवेति भे ५
११ दसंसर्गविषयकस्यापि पार्ष्णिकस्यलाभेन नियमतोऽभेदविषयकपार्ष्णिकबोधालाभेन सामानाधिकरण्यनिमित्तसमासानापत्ति
स्तन्निमित्तपुंवत्त्वानापत्तिश्च। दर्शनीयामातेत्यादौ तद्वारणाय वृत्तौ वृत्तेः प्राक् यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेः। एतच्च ब
हुव्रीहिप्रकरणे स्फुटीभविष्यति। एतेन समासघटकीभूतं गुणिपरमित्यपास्तमिति चेदत्राहुः। भीष्मं करं कुर्वित्यादौ भीष्मादि
गुणविशिष्टकटस्य करोतिक्रिययेप्सिततत्वात्कर्मत्वन्तच्च कटपदोत्तरद्वितीयया विशिष्टस्य प्रधानानतिरिक्ततया प्रधानगतस्य
तस्योक्तौ विशिष्टगतं तदभिहितमेवेति भीष्मादिभ्यो द्वितीयानस्यादित्याशङ्क्य भाष्ये विशिष्टगतकर्मत्वस्य समानविभक्तिकवि
शेषणं विना प्रत्यापयितुमशक्यत्वेन भीष्मादीनामपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वादुक्तत्वेपि द्वितीयेत्येकं समाधानं कृतं तस्यायं भावः
विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमन्यथा विशिष्टं कर्मेत्युक्तिव्याघातः कुण्डली पण्डित इत्यादौ कुण्डलादेः पण्डितत्वप्रमा
तुना। शिखीध्वस्त इत्यादौ विशेष्ये बाधे विशेषणगतस्य तत्रारोपेण प्रतीतिवत् अत्र विशेषणे बाधे विशेष्यगतस्यारोपेणोपपत्तेः
एवं च तदंशे भ्रमत्वं ज्ञानस्य यत्र त्वबाधस्तत्र नांशेपि तत्त्वम्। विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादनेच नोभयत्र द्वितीयां विनेति वि एग·
शेषणादपिसा। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वमिव विशेषणविशिष्टस्वप्रकृत्यर्थान्वयित्वमपि अत्र विशेषणपदात्कर्मत्वाद्य १५

नालिङ्गितैव तदुपस्थितिर्नि[illegible]ष्यस्य तु तद्विशिष्टप्रतीतेर्विशिष्टस्यैककर्मत्वबोधः तथा बोधे विशेषणोत्तरद्वितीयापि[illegible]कारिणी
त्यत्र सामर्थ्येनानुपपन्नम्। तलोपवाकरोपि कर्मभीष्मादयोपीत्युक्तम्। तस्याप्यभावः उभयोरपि कर्मत्वात्स्फुटपदोत्तरद्वितीय
याकटगतकर्मत्वोक्तावपि विशेषणगतकर्मत्वप्रतिपादनाय विशेषणादपि द्वितीयाऽत्रोत्पत्तिरपि गुणस्य द्रव्यद्वा[illegible]वा
त्यादानादिकर्मता च द्रव्यद्वारैवेति साक्षात्फलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादिकमेवं च विशे[illegible]
कर्मादिशक्तिवैशिष्ट्येनैव बोधकम्। द्रव्येणाभेदात्तु तस्याः शक्तेर्वाक्यार्थबोधे विशिष्याग्रहः। अत्रापि पक्षे विशेषणविशेष्ययोः
परस्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वयः न च कारकाणामभावेनान्वयनियमहानिः साक्षात्क्रियाजनकानां साक्षादेव तदन्वयः इतर
द्वारा कारकाणां तु तदन्वयद्वारक एव क्रियान्वय इति नियमेन तदहानेः एतेन गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति
न्यायविरोधः परस्परान्वये इत्यपास्तम्। उक्तरीत्या समत्वाभावात्। एवमेव युक्तं ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात्। अननुभवाच्च। किं च
कारकविभक्तिसाधुत्वाय प्रथमं क्रियान्वयः समासस्य पार्ष्णिकान्वयमादाय साधुत्वमुत समासस्यैव प्राथमिकपरस्परान्व
येन साधुत्वं विभक्तेस्तु पार्ष्णिकेनेत्यत्र विनिगमनाविरहात्। द्वितीयोपपत्त्यर्थमेवैषा कल्पना भाष्यकृतः सूत्रकृतः प्रकृत्यादि
विभागकल्पनावत्तत्त्वबोधे विशेषः कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते। एवं चात्रापि सामर्थ्याविं

ल·मं· घातःस्पष्टएव। नचतवापिश्वेतच्छाग मित्यादौश्वेतच्छागाभावेयेनकेनचिच्छ्वेते तेनापियागसाङ्गताकुतोनेतिवाच्यम्। जातिः ५
१८ शब्देनकथमपिभेदास्पर्शेनद्रव्यात्मकत्वान्नतत्त्यागः नहिभवतिशाबलेयस्यगौरिति। गुणस्यतुघटस्यशुक्लइतिभेदेनप्रतीत्या
द्रव्येसत्त्वेनगुणापगमेनचविप्रकृष्टत्वेनतस्यत्यागात् जातेस्त्यागेसर्वथैवसाधनभेदात्क्रियान्तरमेवस्यात्। मन्मतेतुसादृश्या
त्खदिरबुद्धेरनपगमदुक्तदोषात्। अतएवनङिसंबुद्ध्योरितिसूत्रेभाष्येसंबुध्यन्तानांराज — वृन्दारकेत्यादौनसमासः इहता
वत्समानार्थेनवाक्येनभवितव्यंसमासेनचयश्चेहार्थोवाक्येनगम्यतेनासौजातुचित्समासेनगम्यतेअवयवसंबोधनंवाक्येनग
म्यते समुदायसंबोधनंसमासेनेत्युक्तम्। पृथगवयवार्थयो
रभिमुखीकरणेपरस्परस्यैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगादितिकैयटः संबोधनविभक्त्यर्थस्यानुवाद्यतयाविधेयान्वयित्वे
नोभयोरपिक्रियान्वयित्वेनपरस्परान्वयाभावान्नैकार्थीभावइतितद्भावः तवतुनीलमुत्पलमित्यादौपार्ष्णिकान्वयेनसामर्थ्य
वदत्रापिवक्तुंशक्यत्वेनभाष्याद्यसङ्गतिःस्पष्टैव। तस्मान्मदुक्तरीत्यानीलमुत्पलमित्यादौप्रत्येकंकर्मत्वेपिविशिष्टस्यैवे
तरान्वयादत्रापिसामर्थ्येसंबोधनस्थलेप्रत्येकमभिमुखीभावएवोभयत्रसंबोधनविभक्तिरितिनतस्याःविशेषणविभक्तितुल्यत्वमि रामः
तिनतत्रप्रकारत्रयसंभवः प्रत्येकंसंबोधनविभक्तौकदापिविशिष्टसंबोधनाप्रतीतेर्यश्चेहार्थइत्यादिनाभाष्येगस्पष्टमेवा १८

स्थलेवाक्यस्यविशिष्टाबोधकत्वमुक्तमिहेत्यनेनेनचअन्यत्रवाक्यस्यसमासेसमानार्थबोधनसामर्थ्यंचदर्शितमितिभाष्यविदोविभा
वयस्तुकटएवकर्मत सामानाधिकरण्याद्वितीयादिभ्योद्वितीयेतितृतीय—पक्षेतुतस्यकर्मत्वाभावेपिस्वविशेष्यगतक
र्मत्वेनतत्रद्वितीयाः यथैवरसुहृदःस्वयंनि धनाअपितद्धनेनैवधनफलभाजस्तद्वत् एकयोगक्षेमत्वादितिकैयटः
असंभावःसामानाधिकरण्यंनानेकार्थबोधकत्वंयदिभिन्नशक्तित्वस्यात्तदाशक्तिभेदेनार्थभेदादेकार्थत्वभङ्गस्तस्माद्विशेष्यसमान
शक्तिकत्वंतद्भिन्नविशेषणानामितितन्त्रम्ःनन्विभक्तिकत्वमेवफलाश्रयत्वादिवत्तद्वत्सामानाधिकरणत्वमपितत्त्वक्तौ
नियामकमिति।एवंचपूर्वोत्तरपक्षेकवाक्यतयामध्यमपक्षेप्युक्तरीत्यैवबोधउचितःअरुणाधिकरणसिद्धान्तोप्येवमेकार्थक
त्वेंद्रव्यगुणयोरैककर्म्येनियमःस्यादितिजैमिने।सिद्धान्तसूत्रात्।द्रव्यगुणवाचकशब्दयोरर्थैकत्वेपरस्परमभेदान्वयेनैका
र्थबोधकत्वेसतिएककर्म्याद्विशिष्टैकस्यैकक्रियासंबन्धान्नियमःपरस्परावच्छेदरूपद्रव्यैतदर्थातल्लोकसिद्धायाआरुण्यवि
शिष्टैकहायन्याःक्रियानुवादेनविधानान्नवाक्यभेदःगुणवचनानांसन्निहितविशेष्यपरत्वंतद्वत्तलिङ्गादिग्राहित्वंचेत्येषह्येतद
धिकरणसिद्धान्तद्रूपलम्।नन्वेवंरीत्यानीलघटमानयेत्यादौसमासेकृतेनीलादिपदोत्तरंद्वितीयाप्यापत्तिरुक्तरीत्याकर्मत्वसत्त्वा
दितिचेन्नज्ञातविभक्तेःसुपोधात्वितिलुकाऽपहतेःसमासाद्विशिष्टस्यैवोपस्थित्याविशिष्टोत्तरविभक्त्यैवतद्वृत्तस्यतस्योक्तत्वा

उ.म. १९ च्चेत्याहुः। अभेदान्वये च समानविभक्तिकनाम्नोरेव साधुत्वमिति सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नामपदेन च विभक्त्यन्तमिति निरूढि ५
तं तद्धिपश्येत्यादावपि लुप्तविभक्त्यान्तत्वम्। विभक्तिलोपमजानतस्तद्व्युत्पत्त्यज्ञता च। उपदेशत उभयज्ञानमपि सुलभं सु
जपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्त्यैव विरुद्धविभक्तित्वम्। विशेषणविभक्तिरभेदार्थेति तु न युक्तं मानाभावाल्लक्षणया विभक्त्यर्थ
भावाच्च। विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थेत्यपि चिन्त्यमेव तथानुशासनाभावात्। समानविभक्तिकत्वं समानार्थकविभक्तिमत्त्व
तेन राज्ञः सुतस्य धनमित्यादौ न दोषः एकत्र षष्ठ्या जन्यत्वार्थत्वेनापरत्र स्वत्वार्थत्वेन तत्त्वाभावात्। समानवचनत्वसमानलि
ङ्गत्वे च नाभेदान्वये तन्त्रे। वेदाः प्रमाणं गोदौ ग्रामाः तेन तुल्यं क्रिया चेत्। शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादौ व्यभिचारात्। मुख्यं
सामानाधिकरण्यं तु वचनलिङ्गैक्य एवेत्याहुः। कर्मधारयविधायके विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणविशेष्य
त्वे विषयताविशेषरूपे निविष्टे न तु परिच्छेद्यत्वपरिच्छेदकत्वे। तथा सति नीलमिति सामान्योपक्रमे उत्पलस्य परिच्छेदक
त्वेन विशेषणत्वादुत्पलनीलमित्याद्यापत्तेः अत एवेतरस्य प्रधानत्वादितरस्य विशेषणत्वादिति प्रधानशब्देन विशेष्यं भाष्ये व्य
वहृतं तत्र विशेष्यभूतेनाप्युत्पलेन नीलस्याश्रयान्तरव्यवच्छेदः क्रियते यथा राजपुरुष इत्यत्र विशेष्यभूतोऽपि पुरुषो राजानं राम: १९
स्वाम्यन्तरेभ्यो व्यवच्छिनत्ति एतेन परिच्छेदकत्वरूपभेदकत्वविषयताविशेषरूपविशेषणतासमनियतसि[illegible] सूत्रम्। अत्रसा

मानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वं चार्थयोरेव सूत्रे तु तत्प्रतिपादके शब्दे लक्षणा विशेषणादिपदं व्याख्यानेऽर्थाभ्यामेकद्रव्य
स्यैवाभिधानाद्भेदाश्रयविशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति वाच्यम्। धर्मभेदेन द्रव्यभेदात्। निष्प्राधिकं द्रव्यं वापि शक्यं न चैतन्न
रूपं तयोराश्रय इति सामानाधिकरण्यमप्युपपन्नं विशिष्टशक्तिग्रहकाले तदुपलक्षिते शुद्धेऽपि शक्तिग्रहः। अत एव कर्मधारय
विषये भाष्ये उक्तं द्रव्यापादनं सङ्गच्छते नीलसमानाधिकरणं नीलमुत्पलमिति बोधः। उक्तं च हरिणा द्रव्यात्मानस्वयंस्तस्माद्
द्वौ नानाव्यवस्थितौ। आश्रयाश्रयिभावेनेत्यर्थः पूर्वेभ्य आगम इति। यत्तु प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकद्रव्यवृत्तित्वं सामानाधिकर
ण्यम्। विशेष्यविशेषणभावस्तु प्राग्वदेवेति तन्न विशेषणेन समानाधिकरणेनेति सूत्रविरोधात्। अन्ये तु शब्दयोरेवैकविशे
ष्यभूतार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वमपि तद्रूपार्थप्रतिपादकत्वरूपं तयोरेवेत्याहुः। तत्र जाति
शब्दसंज्ञाशब्दार्थस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यत्वैकस्वभावात्। यद्यपि जातिसंज्ञाशब्दघटिते वाक्ये कृष्णादयो द्रव्यवचना
अपि समासे गुणादिमात्रबोधकाः तादात्म्येन गुणादिविशिष्टद्रव्यप्रतीतेश्च गुणादयो विशेषणं स्पष्टं चेदं हरिग्रन्थे। गुणयोः क्रि
ययोर्गुणक्रिययोश्चानियम एव। अतो नीलोत्पलमिति व्यवस्थित एव प्रयोगः खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इत्यादावव्यवस्थित एव व्या
प्यव्यापकभावानापन्नजात्योरनियम एव। यथाभूतमूर्त्तयोः व्याप्यव्यापकभावापन्नयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव तेन शिंशप

त·मं· वृक्ष इत्येव। नैतयोरावश्यकः समावेश इति भाष्यादेतत्प्रयोगाभावस्यैवेत्यन्ये। एवं च द्वित्यसोमयाजीत्याद्यसाध्वेव। क्वचिदन्य दे ५
२० वेत्यर्थकाद्द्रुहलग्रहणाद्व साधुसर्वे द्वेन्द्रस्थांप्येसस्पष्टमित्यलम्। अन्योराजा राजान्तरं मयूरव्यंसकादिसमासस्तत एव परवल्लिङ्गता
भिन्नवाच्यन्तरशब्दस्य नपुंसकत्वात् तदर्थश्च पूर्वपदार्थविशेषणम् अत्र पूर्वपदजन्यबोधप्रकारश्च यद्बुद्धिस्थयत्किंचित्प्रातियो
गिकत्वं च तदर्थभेदेप्युत्पत्तिविशेषलभ्यम्। पूर्वकायोर्धपिप्पल्यादौ कायसंबन्धी पूर्वो भाग इत्यादिप्रकारेण बोधः। एकदेशि
समासप्रत्याख्यानात् भाष्यमते कायादिशब्दानां तदवयवपरतया कायावयवरूपः पूर्वो भाग इत्यादिक्रमेण बोधः। मासोजातस्य
मासजातः अत्र विग्रहे वृत्तौ चोत्तरपदार्थप्रधानत्वम्। न च विग्रहे तस्य जातस्यानुपपत्तिः। विशेषणादेव तद्विधानादिति वाच्यम्।
तस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षापातद्व्यासेपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तेरित्यग्रे निरूपयिष्यामः। मासपरिच्छेद्यो जात इति बोधः
जातस्य परिच्छेद्यत्वं तु परिच्छेद्यजननाश्रयत्वेन। अस्य जातस्य कियान्काल इति प्रश्ने मासजात इत्यस्यार्थमुत्तरत्वं बोध्यम्। नञ्स
मासे बोधस्तु नञर्थनिर्णये निरूपितः। कर्मधारयान्नञ्तत्पुरुषाच्च न मत्वर्थीयः मत्वर्थीयान्तेन च न तौ वृत्तिद्वयकल्पने गौरवे
ण तत्र बहुव्रीहेरेव साधुत्वात्। क्वचित्तु शिष्टप्रयोगानुरोधेन लाघवानादराद्बहुव्रीहिवत्त्वेव यथा [illegible] अमुञ्चीश्वा वाग्मी एकदेशिन राम:
इत्यादिप्रगल्भ आचार्यः प्राचार्यो निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः [illegible] प्रनिरादीनां गतक्रान्ताद्यर्थे क्तः। इति तत्पुरुषः। चित्र २०

गुः चित्रा गावो यस्येति वि[illegible] चित्रगोरिं चन्थीति समासार्थः यत्[illegible] [illegible]बोधः [illegible] राजण
[illegible]त्यात् यत्तु बहुव्रीहौ [illegible] यपदार्थे तत्तरपदस्य लक्षणा [illegible] नैव गोस्वामिलक्षण[illegible] तत्र चित्रपदार्थान्वय एकदेश
[illegible] चित्रान्वयम्। चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकतया गोपदे नैव चित्रगो[illegible]स्वामिलक्षणा न दोषः। एवं प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ उदक
कर्तृक प्राप्तिकर्मीभूतो लभ्यते प्राप्त इति तात्पर्यग्राहकम्। प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमिति बोधोत्तरं स्वकर्तृक प्राप्तिकर्मत्व संबन्धेन
तत्संबन्धिग्रामे लक्षणेति तु न युक्तम्। उदककर्तृक प्राप्तिकर्म ग्राम इति विवक्षितार्थानिर्वाहात्। प्राप्तेति क्तस्य कर्त्रर्थकस्य कर्मणि ल
क्षणा प्राप्तौ चोदकस्य कर्तृता संबन्धेनान्वय इत्यपि न युक्तम्। उदकरूप कर्तुरनुक्तत्वेन ततस्तृतीयापत्तेः वैयधिकरण्याद्बहुव्री
ह्यनापत्तेः उदककर्तृक प्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्कर्म ग्राम इत्यस्य तदृत्यपि न युक्तम्। प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य नाम्नः सत्व प्राधान्यस्य
च भङ्गापत्तेः। विशेषणीकृततरि एकदेशत्वेनोदकान्वयासंभवाच्चेति न व्यन्यायविदसन्ना। उत्तरपदे एव लक्षणायां विनिगमका
भावात्। न च प्रत्ययानां संनिहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरुत्तरपदे तत्करणे विनिगमिका राज्ञः पुरुष इत्यादौ
षष्ठ्यर्थस्य पुरुषेऽन्वयवारणाय पूर्वपदार्थे [illegible] न कव्यम् सर्वक इत्यादौ व्यभिचारात्। दधीयद्द्रा[illegible]तौ इत्यादौ दध्निवत्त्वर्था न्वयप्र
पत्तेश्च। दधिवहुपट्टदेदातीत्यादौ दधिबहुजर्थान्वयापत्तिः पटादावनन्वयापत्तिश्च। किं चैवमन्यपदार्थे वर्त्तमानानेक सुबन्त

ल.मं. भावेन बहुव्रीहेरेवानापत्तेः अपि [illegible]दिपदेष्वपि चरमवर्णस्याव्ययस्य पररूपस्य लक्षणयैवोपपत्तौ विशिष्टशक्तिकल्पने ५
२१ ऽनापत्तेः अवयवतल्लक्षणाद्यज्ञातानामपि बोधात्तत्र सा चेत्प्रकृतेऽपि तुल्यम्। कस्यचिदवयवलक्षणाज्ञानादबोधेऽपि न तत्संगु
णे सूत्रविरोधात् सूत्रे लाक्षणिकार्थान्वाख्यानस्यादृष्टत्वात् व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वभङ्गापत्तेश्च। किं चैवं प्रातिपदिकार्थ
मेलादौ स्यादयद्विप्रा[illegible]ततः प्रत्यासत्त्या लभ्यायाः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तल्लब्धस्य परस्परं प्रकृति
प्रत्ययाधीनपेरवत्तयोः साधुत्वस्य च भङ्गः उत्तरपदमात्रस्य प्रकृतित्वात्। प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम्। तज्जन्यज्ञा
नविशेष्यत्वं वा प्रकृत्यर्थत्वे इतेन प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ यदुक्तं तदप्यपास्तम्। किं च स्ववाच्यार्थघटितलक्षणायां त्वत्स्वीया
हकत्वस्य चित्रगुरित्यादौ प्रसङ्गभङ्गापत्तिः व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारे विशिष्टशक्तेरौचित्यात् एवंभूतरथादावपि विशिष्टशक्ति
वादिनां तु न कश्चिद्व्युत्पत्तिविरोधः सर्वव्युत्पत्तीनां भिन्नोपस्थितिजनकशब्दविषयत्वात्। तत्र विशेष्यविशेषणभाववैपरी
त्यान्तर्भावेणैव संसर्गेन्यपदार्थेन शक्तिकल्पनाच्चित्रगुरित्यादौ स्वामिभावादिसंबन्धे ना[illegible] विशिष्टः समासार्थस्तत्राऽत्र
तः स्वस्वामिभावादिः संबन्धस्तेनोभयोः समासार्थः [illegible] संसर्गो [illegible] विभक्त्यर्थ एव बहुव्रीहौ [illegible] ना च विभक्त्यर्थस्य [illegible] रामः
रूपतया [illegible] संख्याकारक[illegible]पदादि[illegible] गुणवचनवत् पदु[illegible]

[illegible]व समासेनाभिधीयमानः संबन्धः संबन्धितादात्म्येनैवाभिधीयते [illegible] तत्र द्वितीयपक्षे [illegible]स्य संबन्ध[illegible] विशेषणत्वप्रसङ्ग[illegible]दे
[illegible]त् प्राधान्याच्च स्वामिन स्वाश्रयत्वं न वस्याप्यत इति तद्वाविङ्गसंख्ये भवतः संबन्ध[illegible]त्र भिन्नोः स्वरूपातिरिक्तसं
बन्धाभावेन संबन्धितादात्म्येनैव पर्यवसानं बोध्यम्। शब्दशक्तिस्वभावाच्च पदस्य[illegible]कत्वस्यैकेन भेदे नात्र वि[illegible]वा कोऽतु भे
दे नैव विवक्षेत्यन्यत्। पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्पष्टमिति बहवः। परे तु एवं सति प्राप्तादिपदेऽपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्य
निर्गौरवं बहुव्रीहिसमजीवस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य भङ्गः स्यात्। प्राप्तभार्य इत्यादौ पूर्वोत्तरपदयोरेकविशे
ष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावात् उक्तत्वानापत्तिश्च। किंचालौकिकविग्रहे एकार्थीभावरूपसामर्थ्यकल्पन
या तत्र तन्मूलके विशेषणत्वव्यत्यासे पदयोः सामानाधिकरण्याभावेन समासशास्त्राप्राप्तिः स[illegible] एकार्थघटिते कार्थीभावस्य चित्र
ग्वादे[illegible]प्रसङ्गश्च। तस्मात् प्राप्तिकर्तृउदककर्मेत्यादिप्रकारेण बोधः। उदके तन्निरूपक[illegible]बाधेन तु विशेषणभूत प्राप्तौ तत्पर्य
वसानम्। स्वर्गो ध्वस्त इतिवत्। अत एव विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यैकार्थीभावकृतविशेषः। तुक्तिर्भाष्ये विभक्त्यर्थस्य प्राधा
न्येऽपि धर्मिबोधकत्वमुक्तरीत्यैव। यत्तु मी[illegible]: बहुव्रीहौ चित्राणां गवां मयमिति विग्रहः उचितो न तु चित्रा गावोऽस्येति। वृत्तिवि
ग्रहयोर्भिन्नार्थत्वस्यानौचित्यात् प्राप्तोदक इत्यादौ पि प्राप्तस्योदकस्यायमिति विग्रहः प्राप्तोदकसंबन्धीति बोधः संबन्धश्च स्वक

तत्वं र्थकप्राप्तिकर्मत्वादिरितितन्न। एवंविधविग्रह समत्वर्थेबहुव्रीहिः कर्तृकर्मवचनेनाप्रथमायाः अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिः शे ५
३२ षोबहुव्रीहिस्त्रिकतः शेषद्व्यादि प्रतिपादन विरुद्धत्वात् नचालौकिके प्रथमान्तानामेव प्रवेशेन तद्विरोधइतिवाच्यम्। अलौ
किकेप्रविष्टानामेवपक्षान्तरे समा संभावे परिनिष्ठितानां तदर्थबोधनायप्रयोगसंभवेउपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितपदघ
टितलौकिकविग्रहवाक्यकल्पनायाअनौचित्यात्। किंचनकेवलमर्थबोधनायैवतद्वाक्यप्रयोगः। किंतु समासादेर्वैकल्पिकत्वप्र
दर्शनायापितद्दर्शकंचोक्तरीत्याचित्रागावोयस्येत्यादेवनत्वदीयमतएवाविग्रहोनित्यसमासइतिवृ...न्यथाकुम्भकारस्ये
तत्समानार्थकस्यकुम्भस्यकर्तेत्यस्यसंभवेनतस्यनित्यसमासत्वभज्येत। कर्तृपदस्यनसमासघटक...द्लौकिकसमा
सरत्याचित्राणामित्यादेरपितद्घटत्वं तुल्यम्। नचचित्रागावोयस्येत्यपिविग्रहोस्तुसदैकल्पिकत्वबोधकः। अर्थनिर्णयार्थं
तुमदुक्तोपिसमासघटकपदघटितवाक्यासंभव एवनित्यसमासत्वमितिनबहुव्रीहेस्तत्वमितिवाच्यम्। फलद्वयार्थंयुग
पद्वाक्यद्वयप्रयोगापत्तेः। किंचससमस्तन्नैकीभावइत्यर्थैकसमासेपदप्रतिहद्विविग्रहेपदस्यसमासघटकपदानांविभिन्नत्वे
न्यग्रहइत्यैर्थकस्यत्वदुक्तप्रयोगासंभवात्। अनेनहिवृत्तिघटकपदानांभेदेनस्वरूपज्ञापकस्यविग्रहकोसौलभ्यते। नचलौकिकेतद राम:
त्वेसमासस्वार्थप्रदर्शनार्थंकल्पितैश्चित्रागावोयस्येत्यादावपि...विशेषणभावत्यागे...नैवमीयेतबोधः। व्यया २२

ना

सर्वो [illegible] भावेन चित्रा गावो यस्य [illegible] चित्रगुरिति प्रदर्श्यते वृत्तेः सर्वनाम [illegible] दर्शितः
[illegible] प्रधानपरामर्शित्वात् सचित्रगुरित्यनेन स्वामिप्राधान्यं प्रदर्श्यत इति किं यतः [illegible] सजातद्यादेर्मा सोजा
[illegible] इति विग्रहं प्रदर्शयति। चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति वाक्ये चित्रगुपदे तस्य द्वो [illegible] चित्रगोसंबन्धी यो भवति
[illegible] पदस्य [illegible] इति बोधः। पचतीति पाचक इत्यादेः पाचकपदं पचतीत्येतत्समानार्थमिति बोधः। पचति पाकं करोतीत्यस्मिन्नपि च
[illegible] पाकक्रियाबोधक [illegible] इति बोधः। एवमन्यत्रापि। एवं च वृत्तिविग्रहयोः समानार्थतास्य [illegible] विग्रहस्य वृत्त्यर्थे वृत्तिवैक
ल्पिकत्वं वृत्तिघटकपदस्वरूप [illegible] नो हेशेन प्रवृत्तिवाक्यम्। तेन लोके स्वातन्त्र्येणार्थबोधार्थं प्रयुक्ते यथास्थित एव विशेष्यविशेषण
भावः। तदुक्तं हरिणा। क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानाम विवक्षितमित्युपक्रम्याख्यातं तद्धिताद्यस्य [illegible] किंचिदुपदर्शकं गुणप्रधानभाव
स्यत्वत्र दृष्टो विपर्यय इति दीव्यंतीत्यादौ घञ्विहिततद्धितानां साधनप्रधानत्वेन। सूत्रस्य [illegible] इत्यादौ विग्रहवाक्यस्य च गुणप्रधा
नभावो विपरीतो दृष्टोन्यथा वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वं भज्यते इति तदर्थः। यत्तु तत्र तद्धितैर्विपर्ययो दृष्ट [illegible] अर्थवर्णनं भावप्रधानम
तिङन्तार्थविहितस्यापि सत्त्वप्रधानत्वे [illegible] इति तन्न [illegible] स्वारस्यात् गुणं यस्य दृ परामृष्टस्य प्रधानस्यैव तच्छब्देन परामर्शात् [illegible]
कत्वाधिकरणे पूर्वदृष्टगुणत्यागपूर्वकगुणान्तराङ्गीकारस्यैवाविपर्ययपदार्थत्वाच्च। अत एवैतद्व्याख्यायां ते न दीव्यतीत्यादौ

ल·मं· २३

दिशेगुणप्रधानभावो न विवक्षित इत्यादृपु[illegible]जः। अनेन तुल्यन्यायात्सर्वत्र वृत्त्यर्थप्रदर्शनाय प्रवृत्ते वाक्ये वृत्तिवाक्ययोः समा
नार्थत्वाय विशेषणत्वादिकमुक्तमिति सूचितम्। तथा च तद्वहतीति सूत्रे भाष्यं वहत्यर्थे रथादिभ्यः [illegible]यविधिरनर्थकस्त्व
स्यैदिक्षितिविहितत्वादित्युक्त्वा वहतीत्यस्य क्रियाप्रधानत्वेन वोढेत्यस्य सत्वप्रधानत्वेन शब्दभेदान्न[illegible]त्यन्यः शब्दो रथं व
हति अन्यो रथस्य वोढेति दोषाशङ्क्य धर्मसामान्यात्सिद्धं यएवार्थो रथं वहति स एवार्थो रथस्य वोढेति [illegible]दैकार्थ्यं दृष्ट्वा
रथ्य इत्यादौ यतो लुगभावश्चैतदिति सिद्धान्तितम्। यएवार्थ इत्यादेः रथ्य इत्यस्य विग्रहभूतै रथं वहतीत्यत्र योऽर्थः स एव तद्विग्र
हभूते रथस्य वोढेत्यत्रेत्यर्थः। एवं च तद्धत्यासस्तत्रैवास्य स्पष्टमुक्तः एवं च वृत्तिविग्रहयोर्विषयतापि समानैव। अत[illegible] समर्थसूत्रे भाष्ये म
हत्कष्टश्रित इति विग्रहे कष्टश्रितयोः समासः कृतो नेत्याशङ्क्य इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं [illegible]हार्थो वाक्येन गम्यते महत्
कष्टश्रित इति न जातु चित्समासेनासौ गम्यत इत्युक्तम्। तत्र पदार्थानां वाक्ये समासे च प्रतीतिः तुल्यैव तथापि महत्[illegible]श्रिते तिषा
कोकष्टपूर्वार्थो विशेषणत्वानाकांक्षतस्तु निष्ठविशेष्यतया बुध्यते समासे तु श्रितनिरूपितविशेषणत्वाक्रान्त[illegible] महत्त्व
[illegible]र्थस्य तत्र विशेषणत्वम्। एवं च विषयता विशेषस्य वाक्ये भासमानस्य समासेन कथमपि भाना[illegible] तदर्थः [illegible]
टः। कष्टश्रितः समहत्कमेकार्थीभावं प्रदर्शयेत न तु महतः कष्टवि[illegible]णत्वमि[illegible] चोक्त [illegible] गदि [illegible] कि रामः

र कार्याभावारोपएतद्‍द्राघ्येणवि [illegible] केचित्तामुक्तं चैतत्तम [illegible] विषय

[illegible] विशेषणसमभिव्याहारे तु तत्संबन्धानुपपत्त्यानश्रिता [illegible] प्रधाननिरूपित [illegible] [illegible] दृष्टान्तभिन्न

हारस्तत्रैवास्य स्थितिरेवं सर्वत्र [illegible] समासतद्घटकपदमात्रघटितविग्रहयोः समानार्थत्वे [illegible] व्यताया [illegible] म [illegible] एवका

त्वाः परिभाषाणमितिसूत्रे किं प्रधानोयं समासउत्तरपदार्थप्रधानइत्युक्तं नायं प्रश्नः समासमात्रविषयउविकृतः [illegible] ज्ञोत्तर

पदार्थप्रधानता भाष्यमयं विभक्त्यादिसूत्रेभाष्येउक्तत्वेनमासज्ञातोहष्यतामित्यादिजातस्यैवकार्यसंबन्धर्शनात्प्राधान्य

निश्चयेनचतन्मात्रविषये प्रश्ने [illegible] तेः। तस्माद्‍वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहमपश्यतोविग्रहे समा [illegible] नयविषयः प्रश्नश्च

रंचेति भाति। समासपदं चैत समा [illegible] विग्रहोभयपरम्। नचविग्रहेपिजातस्य प्राधान्येजातेस्यमासइतिप्र [illegible] नुपपत्तिर्विशे

दिवषष्ठीविधानादिति वाच्यम्। इतिविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेनतस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकत्वम् [illegible] विग्रहत्वविवक्षा

विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तेः। एवंचविग्रहे तदुत्तरषष्ठ्या [illegible] विशेषणं संबन्धप्रतीतिः न

मोसिपि विशिष्टोत्तरषष्ठ्यातत्प्रतीतिसंभवइत्याशयेनप्रथैवमन्येषूत्तरपदार्थप्रधाने पुर्थैवासातु [illegible] पदेप्रधानेन्नवैति

नीविभक्तिस्तस्याः समासेश्रवणंभवति [illegible] त्तः पुरुषोराजपुरुषइतिदृहपुनर्वाक्येषष्ठीसमासे प्रशमाकेनैतदेवं भ [illegible]

ल. शे.
२४

त्याशङ्क्य योसौमासजातयोरभिसंबन्धः स समासेनिवर्त्ततेअभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नइतिप्रातिपदिका
र्थेप्रथमेतिअन्यथाविशेषणद्विभक्तेः षष्ठ्याः प्रधानबोधकसमासादापत्त्यसङ्गतेः। केचिटोपिवृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वेन्या
य्यमत्रतुवाक्येजातोविशेष्यः समासेतुमासजातोदस्यतामित्यादौजातस्यैवकार्यसंबन्धावगमात्प्राधान्यमन्योचरपदार्थ
प्रधानत्वेधर्मत्वलक्ष्यतेद्वितमत्वाटच्छतीति प्रश्नइत्याशयंवदन्तु चरेणतयोः समानार्थत्वमभिप्रेति। तत्रसंबन्धस्यसमासे
निवृत्तिः षष्ठ्यानिमित्तत्वेन तत्रहेतुः अभिहितः समासेनावयवान्तर्भूतः संबन्धिविषयकोपस्थितिविषयत्वमन्तर्भावः। अतए
वप्रातिपदिकार्थः संपन्नइतिप्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनंषष्ठ्यभावनिमित्तकथनंचकारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तस्य
शेषत्वात्। नचमासस्यजातइत्येवविग्रहोस्तुएवंचवृत्तिवाक्ययोः समानार्थतापिभवतिषष्ठीप्रवृत्तिश्चन। षष्ठीतिसूत्रेण
सिद्धेकालाः परिमाणिनेत्ये तत्तुकालाः परिमाणिनासमस्यन्तेनतुपरिमाणीकालेनेत्यर्थेनाजातमासइत्येतत्रिवृत्त्यर्थमि
तिवाच्यम् ... प्रामाण्येनप्रतिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारेपरिच्छेद्यादेवषष्ठी ... शतध्याविग्रहासंभवा
... वयवावयविसमभिव्याहारे ... पवत्वादिसंबन्धेवर्त्त ... वाचकादेवषष्ठीतिबोध्यम् ... सोपदइत्यादौतत्र ... रामः
न्यजनकभावसंबन्धेषष्ठीति ... न्वादिन्यत्यासेचशब्दस्वभाव ... विशेषण ... २५

रि मस्या स इतितन्ना एकार्थीभावे [illegible] भाष्ये स्यागणनादृ रु तिविग्रह्ह यो: [illegible] हि वा स्यपि:
[illegible] स्थिति बहुव्रीहौ प्रथमा [illegible] स्यपि साध्यमित्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः। बहुव्रीहिर्द्विधा तद्गुण [illegible] र्त्ता मंध्वे र्ल
[illegible] कर्णमानयेत्यादावाद्यः तस्मिन्नन्यपदार्थस्य गुणानां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञान [illegible] ता [illegible] मानयेत्यादाव
न्यः विधेयान्वयित्व घटकावयवार्थे [illegible] त्वं च तत्वम् । लम्बकर्णभोजयेत्यादावन्त्यमेव। यदि विधेयान्वयित्वं न वा विधेयक्रिया
काले संनिहितत्वे [illegible] पि तद्गुण संविज्ञानत्वमित्युच्यते तदा लम्बकर्णभोजयेत्यादावप्याद्य एव। [illegible] योगसमवायान्यतरसंबन्धेन
संबन्धी यत्रान्यपदार्थस्तत्र तद्गुणत्वं प्रायोन्यत्रान्यदित्यलम्। बहुव्रीहौ विशिष्टशक्तिस्वीकारादेवारुण्याधिकरणमुपपद्यते। तत्र
रुण्या पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति वाक्ये ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिते किमरुणिमा वाक्याद्भिन्ना प्रकरणे सर्वद्रव्येष्वनि
शते उत क्रीणातिना संबध्यत एकहायन्यां निविशत इति संशयः तत्र गुणस्यामूर्तत्वात्क्रयरूपक्रियासाधनत्वासंभवेन
भूतो विशेषात्प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निविशते। अरुणादिशब्दानां गुणवचनत्वा। ननु तद् [illegible] द्रव्यस्य क्रयसं [illegible]
संभवोन्यथा प्रकरणेपि निवे [illegible] त। अमूर्तत्वात्क्रियाभिः कारकत्वाद्द्रव्यैः संबन्धासंभवादिति चेन्न। नैतैकहायन्यत्वे
पेतदन्वयासंभवात्। न च सत्यपि बलाबले द्रव्यस्य वस्तुत एकत्वेन विरोधाभावाद्युक्तमेतत्। अन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन क्र [illegible]

त·मं येद्रव्यैकस्यैवाभावात्। एवं चाविशेषादरुणापदलक्षितन्तद्धासिद्धंवाद्रव्यं प्राकरणिकं सर्वमेवेति पूर्वपक्षः सोयुक्तः स्या ५
२५ त्। एकहायनीति समस्तस्यापि [illegible]णिकत्वेन श्रौतत्वाभावात्। निरपेक्षो हि रवः श्रुतिः। इतरपदार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानसापेक्ष
वार्त्तिकं हि लाक्षणिकमन्यथारुणापदलक्षितं द्रव्यमपि श्रौतमेव स्यात्। न च लक्षणादिकं विनैव प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितेकदे
नि [illegible]नारुणया ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकारेण वाक्येन प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्गत्वमिति वाच्यम्। द्र
व्यपारि [illegible] च्छेदं भावयेदित्यंशस्य प्रकरणतोप्यलाभात्। तस्माल्लक्षणया प्रकरणे निवेश इति सिद्धोक्तमेव न्यायस्तत्र चानुपपत्तिरेव
अरुणयेति टाब्निर्देशस्तु छान्दस इति पूर्वपक्षी मन्यते। आश्रयलिङ्गग्राहित्वादि च गुणवचनानां पूर्वपक्षी न जानीते। आश्रयानि
र्णयाच्च न च स्त्रीद्रव्यलक्षणार्थं टाप्। अरुणापदलक्षितन्द्रव्यमित्यस्यासङ्गतेः प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निवेश इत्यसङ्गतेश्च।
यत्तु टाप् साधुत्वार्थ इति तन्न। एकदेशेनात्यन्तस्वार्थिकप्रत्ययातिरिक्तप्रत्ययानां साधुत्वमात्रार्थताया भाष्यकारादिभि
रनभ्युपगमात्। किं च समासप्रकरणे [illegible] कारे एकहायनीपिङ्गाक्षीपदयोररुणापदस्य [illegible] पातत्र पूर्वपक्षाद्यकस्यो बी
ज्ञानापत्तिः। मीमांसावार्त्तिककृतेप्येवमेव सर्वत्र योगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते न [illegible] संभवतीति गौरवादिति त रमः
र्कैः तन्मात्रवाच्यत्वमित्यर्थः संबन्धस्य सांसर्गिकविषयतयैव वाक्य [illegible] योगात्। विशेषणीभूता

वोत्वनसंबन्धः कथंचनेतितेदुर्चे भिन्नवित्रगुरित्यादौ संबन्धस्यान्तरखण्डत्वेन तत्र [illegible] प्राद्यु [illegible]
[illegible]मित्यर्थाति गौरवादित्वस्यशक्तिमद्वयपवकत्वे सति संसर्गबोधक शब्दत्वं यौगिक शब्द [illegible] घिकम [illegible] वराजपुरु
[illegible] सिद्धं पाचकादौ शास्त्रसिद्धं जातेस्तु व्यक्त्यभेदेन गोपदादिभ्यो भानमिति अजेत्यादौ रूपसिद्धिः। [illegible]गावले [illegible]स्य गौ
[illegible]पि न। सिद्धान्तस्तु स्वगुणिताद्रूप्येन गुण बोधकत्वम्। गुणिद्रव्यं च वाक्ये श्रुतत्वेन संनिहितत्वादेकहायन्ये वेतिविशिष्टवि
धिरयम्। अत एव दाम्नन्यायेन तस्मिन्संभवाविच्छान्दसत्वकल्पनाया अयुक्तत्वात्। अत एव गुणेषु शुक्लादयः पुंसि गुणि लिङ्गास्तु त
द्वतीति कोशः संगच्छते। भेदेन भानेप्याश्रयलिङ्गग्राहिता वा गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्युक्तेः। एकहायनीत्वगौरे
वक्रमप्रामत्वात् गवातेक्रीणानीति मन्त्रलिङ्गात्। एतदभिप्रायेणैव वार्त्तिके उक्तं गुणास्यैवास्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्व
मित्यरुणादीनां योग्यत्वाद्द्रव्यपरिच्छेद एव व्यापारस्तत्रैषां कर्तृत्वादितरत्र करणत्वं भविष्यतितत्वारुणापदादेतदवगतम्। किं
विद्रव्यं परिच्छिद्येतारुणागुणेन क्रयः साधयितव्य इति एकहायन्यपि केनचिद्गुणेन मे परिच्छेदः कार्य इत्येतावदुपेक्षते उभयां
पेक्षालक्षणश्च संबन्धः शीघ्रतरं निर्वर्तते तेन नष्टाश्वदग्धरथवत्तयोरेव विनापि षष्ठी संबन्ध इति संनिहिताति क्रमे कारणाभावात्त
त्वमेव ज्ञायत इति। परिच्छेदश्च स्वतौदास्येन ग्रहणं स्वाश्रयत्वेन ग्रहणं वा एतदधिकरणसिद्धान्तसूत्रमपि कटंभः नकुर्विते

तन्त्र॰ तद्युत्पादनावसरे तत्स्वरूपप्रकरणे उक्तं स्मारयाते चेति दिक्॥ अत एवैन्द्रपीताधिकरणं सङ्गच्छते। तथाहि। प्रातःसवनस्य गाय ५
२६ त्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति मन्त्र इन्द्रदेवत्यसोमभक्षण एव नान्यदेवत्यसोमभक्षणे। इन्द्रपीतस्येति
लिङ्गात्। न चैन्द्राग्ने तु लिङ्गाभावात् स्यादिति सूत्रात् डित्थकपित्थयो मातरि डित्थमातृत्ववदिन्द्राग्निपीते इन्द्रपीतत्वरूपलिङ्गस्य
सत्त्वेनैन्द्राग्निदेवत्यसोमभक्षणे मन्त्रापत्तिरिति वाच्यम्। अग्नौ भस्मीकृतस्य पानासंभवेनेन्द्रपीतशब्दस्य तृतीयातत्पुरुषेण
सोमपरत्वस्यायुक्तत्वेन दाभलक्षणया साधनं कृतेति चतुर्थीतत्पुरुषेण सोमपरस्येन्द्रोद्देशेन दत्तस्येत्यर्थकतयैन्द्राग्न्युद्देश्य
कस्येन्द्रोद्देश्यकत्वाभावेनादोषात्। यत्तु इन्द्राग्निविषये इन्द्रस्याग्निसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादिन्द्रपीत इति समासो न स्यादिति
शबरस्वामिनोक्तं तत्रोह्यम्। उपात्तपदजन्यप्रतीतिविषयसापेक्षस्यैव सापेक्षमसमर्थवदित्यस्य प्रवृत्तेः पतञ्जलिनोक्तत्वात्। विशे
षणस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन व्रीहिभिर्यजेतेत्यादाविवैन्द्र एवेदं दत्तमित्यर्थेनेन्द्राग्निदेवत्ये मन्त्राप्रवृत्तेश्च। तथा च
[illegible]कस्मिन्वा देवतान्तराद्विभाग इति। एकेन्द्रदेवत्य एवायं मन्त्रः यथा देवतान्तरसोमादस्य विभागः। सं[illegible]दिन्द्र[illegible]
तिपूर्वपक्षे सोमपरत्वे हुतशिष्टस्य भक्षणार्थमुद्धृतस्येन्द्रपीतत्वाभावेन तत्संबन्धिलक्षणा सोमस्य[illegible]त[illegible]धिकरणम्। राम॰
न्यायो वास्मात्। एतच्चावलोकनीयं सर्वदेवतानुदानेन सर्वस्येति भाष्यमतेऽस्पष्टमेव। इन्द्रायेत्यनुमन्त्रणं [illegible] २६

तु प्रसंगस्य बाधनात्सर्वस्यैव दानं प्रक्षेपस्तं शस्याः शान्तरस्येत्यन्योन्यनिर्नियोगो वचनबलात् स्थितिः पार्त्तिकमेतत् [illegible] पति
[illegible] तद्व्यत्वाभावात्। न च समुदायदानेव यवस्यापि दानान्न लक्षणादि अन्यथा समुदायदानेतरः पुनः [illegible] शास्य
का[illegible]वायोगः स्यादिति वाच्यम्। इन्द्राग्न्यादेर्दानोद्देश्यत्वस्य समुदायपर्याप्तिवृत्तकर्मत्वस्यापि समुदाय एव [illegible]त्। स्वरूप
[illegible] स्वीत्पत्त्याश्रयत्वेन किंचिदोद्देश्यतायाः। समुदाय एव सत्त्वात् नान्तरीयके पुनः स्वत्वमिच्छन्ति स्वत्वोत्पत्तौ अवयवेष्वपि त्वे
कदेशस्वीकारे प्रत्यवायोपपत्तिः नान्तरीयकमादायश्चौतव्यवहारस्तु न नान्तरीयकदानोद्देश्यत्वस्यापि प्रत्येकं सत्त्वेनेन्द्राग्निदेवत्ये
सोमम स्त्वेतव मन्त्रापत्तेः। स्वत्वस्वीकारे पाधातो लक्षणा सच लाघवादैन्द्राग्नादि विषये उभयनिरूपित एक एव न प्रत्येकनिरू
पित इति। तन्न इदं ममेत्याद्याकारकबुद्धिविषयत्वरूपस्य तस्य बुद्धेः प्रत्येकवृत्तितयोभयनिरूप्यत्वाभावात् निर्वापप्रभृति प्रतिप
त्तिपर्यन्तममुकदेवतासंबन्धीदमिति पात्तिकव्यवहारस्तु देवतोद्देशेनोपकल्पितत्वमात्रेण। उपकल्पननिरूपितोद्देश्यता च प्रति
पत्तिनाश्येति न तदुत्तरं तथा व्यवहारः। तस्माद्द्रुव्रीहिरिन्द्रेण पीतो यस्मिन्निति प्रातःसवनस्येत्यधिकृतं प्रातःसवनमन्यपदार्थः। न
च कर्मसमुदायाधारकालरूपस्यैतस्य भक्षणासंभव इति वाच्यम्। तेन तत्संबन्धिहविषो लक्षणाया उपहूतस्येत्याद्यन्वयार[illegible]
वश्यकत्वात्। मद्[illegible]हविरन्यपदार्थ इति तु न युक्तम्। तस्मिन् इन्द्रशिष्टे इन्द्रपीतस्याभावेन तस्य तदधिकरणत्वाभावात्। अनी

स.मे. तासुगोषुचित्रगुरितिव्यवहाराभाववदिन्द्रेणपीतस्यनष्टत्वेनतमादायहविषइन्द्रपीतइतिबहुव्रीहिप्रयाःव्यवहाराच्च।नचपूर्वप
१२ दप्रकृतिस्वरेणैवबहुव्रीहित्वनिर्णयइतितदर्थमधिकरणारम्भोवृथेतिवाच्यम्।इन्द्रेणपीतइतितृतीयातत्पुरुषेपितृतीयाकर्मे
णीत्यनेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैवसत्वात् देवानाममिमुखत्वेनेन्द्रायस्वाहेत्यादिमन्त्रेणाग्नेर्दाहस्यैवेन्द्रकर्तृकपानत्वान्नतद
नुपपत्तिः।अतःपाधातोर्दानेनलक्षणेस्याभावात्।पूर्वपक्षेदानलक्षणायामपिचतुर्थ्यर्थेबहुलंछन्दसीतितृतीयान्तेनैवसमासाच्च
प्रकारान्तरेणापिपूर्वपक्षोपपत्तौदानस्यकृतत्वाच्च।किंचदानलक्षणायामपीन्द्रायपीतइतिचतुर्थीसमासोदुर्लभःचतुर्थीतदर्था
र्थेतिसमासस्यप्रतिपदोक्ततादर्थ्येचतुर्थ्यैवप्रकृतिविकृतिभावएवचप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्।साधनंकृतेत्यपिनचतुर्थीतद
र्थेतिसूत्रेरक्षितग्रहणेनचतुर्थ्यन्तस्यतेनसमासाभावबोधनात्।तादर्थ्यचतुर्थ्याकारकविभक्तित्वाभावेनतत्रतेनसमासस्य
दुर्लभत्वाच्च।किंचतेनसमासेपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैवबहुव्रीहित्वनिर्णयेऽधिकरणोच्छेदः।नचचतुर्थीतदर्थेत्यनेनत
त्रापिपूर्वपदप्रकृतिस्वरइतिवाच्यम्।तस्यस्वरस्यापिप्रकृतिविकृतिभावएवप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्।पूर्वोक्ततादर्थ्य
चतुर्थ्यन्तसमासएवतत्स्वरवृत्तेश्च।प्रकृतेतुनतादर्थ्येचतुर्थीउपपदविभक्तेरितिन्यायात्।केचित्तु [illegible]
सितमिद्धंतदुदाहरणंतुगोहितमित्यन्यत्रनिरूपितम्।अतएवचतुर्थीतदर्थइत्यस्यप्रकृतिवि [illegible] णा ह.मे.

[illegible] नकं भाष्योक्तं सङ्ख्ये वा समासे शक्ति भनङ्गी कुर्वतां बहुव्रीहावप्यन्यपदार्थलक्षणाव्यधिकरणत्वं [illegible] ति
[illegible] लक्षणे तितत्पुरुषादविशेषः। नचदानार्थक पाधातोर्भावक्तान्तादर्शअथ चिपीवदन्द्रोमसे तिबहुव्रीहिदीनसं [illegible] भि
[illegible] अहिवाग्न्यादित्वासीत शब्दस्य परंनिपात इतिनबहुव्रीहेलक्षणाद्वयमितिवाच्यम्। धातोः सकर्मकत्वपाभावे कस्या [illegible] अद्व
पक्षि [illegible] मूलकवयैवं विधेह विहृभकस्यनायालक्षणातोपिदृष्टत्वाच्च। तदुक्तं जैमिनिना। सर्वेषां चैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य [illegible] पानत्वात्स
वनाधिकारोहीति [illegible] दित्यनेन तत्पुरुषनिराकरणं दानलक्षणा निराकरणं च। सव नाधिकारो हीत्यस्य न्यपदार्थ प्रदर्शनमतस्त [illegible]
[illegible] नां सर्वेषामैन्द्राणां अनैन्द्राणां च बहुविधानां समन्त्रकं भक्षणं यथाचानमेक एव च मन्त्रः सर्वत्रेति तदर्थ इति तद्भाष्यादौ स्पष्टमित्यलम्। उपदशाः दश
नां समीपे ये सन्तीति विग्रहः अत्रापं [illegible] मीपसंख्यावस्यः दशपदार्थस्सम्वरतिदसमीपसंख्यायं वस्नेनान्वयः दशसमीपसंख्यावत्वदतिबोधः
[illegible] संबन्ध एवास्य साधुत्वं शब्दशक्तिस्वभावात्। संख्ययाव्यये त्यादिसूत्रबलाच्च। अतएव नवैकादशानामेनप्रत्याय्यत्वेनतु दशानां दशादीनां
मार्थ्ये गवाद्नसे प्रत्याय्यन्ते एते नासन्नविंशद्वरत्रिंशा इति व्याख्यातम्। [illegible] दिन्त्रः अत्र वा शब्दो विकल्पार्थकः अत्र
र्थविकल्पो न तु [illegible] शब्दा [illegible] यमेन बहूनामुपस्थितेर्नित्यबहुवचनान्तता अत्रापि एककालं समभिव्याहृतान्यपि
संबन्धत्वरूपो विशेषो [illegible] तेप्रायोयमेव सर्वत्र विरोधो वार्थः क्वचिदेकाधिरणत्वरूपः यथा शब्दो नित्योनवेति विप्रविपत्ति–

त॰ भं॰ वाक्ये। तत्र वाशब्दो नित्यत्वविरुद्धानित्यत्वद्योतनार्थः क्वचिदेककालावृत्तित्वरूपो विरोधो यथा व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेत्यादौ वा
२८ शब्दं विनापि तात्पर्यवशादेव देवदत्तो मे नाक्ष्णा पश्यतीतिवदेकविशेषविधेर्विशेषान्तरनिषेधफलकत्वान्निरपेक्षत्वलाभेन स
मुच्चयासंभवाद्विकल्पो बुध्यते सत्यं समभिव्याहृतकारकविशिष्टक्रियायां भिन्नकालिकत्वरूपः अत्र व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यमिति प्र
श्नवाक्ये यागत्वावच्छेदेन यवनिरपेक्षव्रीहिकरणकत्वव्रीहिनिरपेक्षयवकरणकत्वसंशयपरमुत्तरमपि तथैव परन्तु तद्यागत्व
सामानाधिकरण्येन तत्परमित्याहुः। अन्ये तूत्तरे वाशब्दोऽन्यतरार्थः एवं च द्वयोरपि यागसाधनत्वादिच्छयैकतरग्रहणादैच्छिको
विकल्पः। इदमेवाभिप्रेत्य प्रश्ने वाशब्दः संशयात्मना पक्षान्तरप्रतिक्षेपार्थः उत्तरे तु स्वप्राप्तिपक्षे तत्प्रतिक्षेपार्थ इति प्रवादः। द्वित्वादेस्त्व
न्नाभिहितत्वान्यतरेद्वित्वेऽर्थः अन्यतरत्वमुपात्तेतरव्यावृत्तैकत्वरूपं तच्च क्वचिद्व्यक्तिस्थं क्वचिद्धर्मगतं तात्पर्यवशात्। पूर्वत्र भिन्नभे
द एवान्यतरत्वमिति तेनाघटपटान्यतरमानयेत्यादितः कदाचिदुभयस्याप्यानयनापत्तेः तद्भिन्नभेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव सत्त्वा
दितरयोरपि सत्त्वादित्याहुः। तत्र धर्मगतमेकत्वमिति पदार्थः पदार्थेनेति न्यायविरुद्धमिति द्विकमन्यतरेत्यर्थे कथं [illegible]तम्[illegible]
भिन्नद्वित्वादौ नित्यबहुवचनान्तता नापत्तिः अन्यतरत्वेनानेकबोधे तु घटपटान्यतरमानयेत्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिः [illegible]
द्वेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन पाक्षिकः समभिव्याहृतार्थप्रतियोगिकाभावोऽपि वार्थः यथा दीपोत्सवान्नादौ

तादिकस्ये[illegible]देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनभावाभावबोधोलक्ष्यानुसाराच्च व्यवस्था।स्थाणुर्नवेत्यादौसं[illegible]
[illegible]धिकरणावृत्तित्वरूपोविरोधोवार्थः अन्यतरकोटेः सर्वथाबाध्यत्वात् अनेककोट्युपस्थितिर्विवाशब्द[illegible]हारादि
[illegible]स्थाणुर्नेत्युक्ते स्थाणुभिन्नइत्येवप्रतीतेः एकत्वेकाधेयानधिकरणत्वरूपोविरोधोवार्थः यथाघटेपटेवासो[illegible]
तुदित्यादृ[illegible]दौ संशयविषयत्वंवार्थः संदेहविषयादित्वत्रित्ववन्तइतिबोधः त्रित्वेनापिसंदेहविषयत्वात् बहुवचनं[illegible]दौनि
त्योनवेत्यस्यापिनत्व[illegible]दिसंदेहविषयइत्यर्थः स्वसंशयज्ञापनायचतथोक्तिरित्याहुः। अपरेतुवाशब्दसमभिव्याहारेपरस्परप्रति-
क्षेपकानेकधर्मवत्वंधर्मिणिगृह्यते तदेवविषयनिष्ठंसंशयत्वं तदेववाशब्दवाच्यमिदमेवविकल्पितरूपतद्विषयकत्वाच्च
ज्ञानेसंशयः एवंचस्थाणुर्नवेत्यादौस्थाणुतदभावरूपःसंशयइतिबोध्यम्। द्वित्राइत्यादौद्वित्रिरूपसंशयसाधनिकाक्रियेत्यादि
रित्याबोधः अतएवभवेद्यदाबहूनांज्ञानयत्नं तदाबहुवचनमुपपन्नम्। यदाद्वावानीयेते तदानसिद्ध्यतीत्याशङ्क्य द्वौवेत्युक्ते प्र
योर्यतिगम्यते। त्रयोवेत्युक्तेद्वौवा[illegible]स्मृतेसैषापञ्चाधिष्ठानावागितिभाष्येउक्तम्। अन्येतरार्थोवाशब्दइत्याशङ्काशयः। [illegible]य
टोपिविकल्पोवार्थइति द्वित्रशब्दः [illegible]विंद्वयोर्वाचकइतिशङ्काशयमुक्त्वा संशयोत्रवार्थः नतुविकल्पः विरुद्धानेकविषय
त्वाद्विमर्शस्यपर्याय[illegible]तद्वित्वत्रित्वाधारैवैस्त्वंसंकलनपापञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यतइतिआह। अनेकविषयत्वाद् अनेकंवि

मं॰ ८

विषयरूपत्वात् विमर्शस्य संशयपदोत्तरार्थः तदुक्तं विद्वत्त्वस्य प्रमाणेनैककोटिर्बाध्येत वा। यत्र तु न तथा बाधकं तत्रैव किंचित्पाक्षिकानु
शुसंकल्पितं यथा ब्रीहियवविषयो ... इत्यवस्थायेत्युक्तं संशयत्वस्य विषयनिष्ठत्वादेवसंशयलक्षणपरे गौतमीये सूत्रे तद्वृत्ति
न ... त्वात् संशयपदे विरुद्धत्वात् संभवते विषयो नेनेति करणव्युत्पत्तिर्दर्शिता विषयोऽत्र विशेष्यभूतः। अत एव प्रमाणप्रमेयेति
सूत्रे विषयभूतपदार्थेषु संशयस्य पाठः अत एव प्रमादयोऽज्ञानभेदा न तत्रोक्ताः। मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्याद
मुदाहरन्तु सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणाम्। उत वा स्मरस्मेरविलासिनीनामिति पद्ये च संशयो वाच्यो निश्चयो व्यङ्ग्य इति प्रकाशे उ
क्तम्। ससंदेहालङ्काराद्विकल्पालङ्कारश्च न तेन दूषयुक्तः। निश्चयान्तससंदेहालङ्कारेण गतार्थत्वादित्याहुः। द्विरावृत्ता दश द्विद
शः। अत्र तु जयन्तोऽभिहितोऽप्यावृत्तिक्रियान्तर्भावेण च द्विशब्दस्य वृत्तिविषयेऽवृत्तिः आवृत्तिजन्यगणने च द्विशब्दो द्वित्वसंख्यावि
शिष्टोत्पत्तिकावृत्तिविषयाद् दशेति बोधः अन्यथा द्वित्वान्वयो न स्यात्। दशत्वसंख्यायाः संख्येयं प्रत्युपसर्जनत्वादेकत्वेन त
स्यां तदन्वयः संख्येयेष्वपि न। विरोधात् न हि दश द्वौ भवन्ति। तदुक्तं हरिणा। न संख्यायां न संख्येये द्वौ दशेत्यस्ति सं... दाभावा
न संख्येयं न विरोधात् तदाश्रये इति। केशाकेशि केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि। अत्र क्रियाव्यतिहारो व्याख्यातो ... क्रिया
मादाय बोध्यः ग्रहणकर्मत्वं च प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषयोरेव परस्परग्रहणादिरूपः कर्मव्यतिहारः

[illegible]रूपकिमाव एवं च परस्परके शालीकरणकतद्रूलुपकर्मकग्रहणोत्तरकालिकस्थितिकर्तृपुरुष[illegible]रिति
[illegible]दादिरूपेति कचित्स्वकरणात्कचित्तुद्धादिवाचकपदसमभिव्याहारान्निर्णयम्। यथा मृधेकि[illegible]
[illegible]सोणिमृतादिदृस्सदत्यादौ एतेन कर्णाकर्णि प्रभृति तमप्य[illegible]इति व्याख्यातं[illegible]कर्णाभ्यां[illegible]
[illegible]एतेनापि समासो युद्धक्रियायामेवेत्यपास्तम्। इति बहुव्रीहिः। अथ खदिराविश्वादावितरेतरयोगद्व
[illegible]समूह समासार्थः अत एव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रे भाष्ये चार्थे विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य तद्देवालि[illegible]
[illegible]कशब्दस्य[illegible]कि[illegible]भावेन[illegible]णवचनानामिवाप्यतो लिङ्गवचनानीत्यनेन वापरिहृतम्। बहुव्रीहावन्यपदार्थस्येवात्र
पि चार्थस्यैव प्राधान्यौचित्यात् अत एव गोत्रिणोरिति सूत्रभाष्ये कुक्कुटमयूर्याविप्यत्र द्वन्द्वसमासे ऐकद्वन्द्वे प्रतिषेधो वक्तव्य इ
त्युक्तं समासार्थेऽवयवार्थस्याप्र[illegible]प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्चोपसर्जनत्वमिति कैयटे नोक्तं प्रमाणप्रमेये त्यादि सूत्रे स्याद्
[illegible]कारोपि चार्थे द्वन्द्वः समास[illegible]। अतः सर्व एते प्रमाणमध्येया[illegible]स्यादिति सिद्धमिति वार्त्तिकं च। तेन हि समासस्य चार्थे
[illegible]तिः स्पष्टमुक्ता[illegible]नच समूहस्य[illegible]त्वलाभः अन्यथा समासान्तरे द्वन्द्वचकाराघटितवाक्ये द्वन्द्वचात्रापि समासे कथं सर्वेषां
[illegible]यत्वलाभः अन्यथा समासान्तरे द्वन्द्वचकाराघटितवाक्ये द्वन्द्वचात्रापि समासे कथं सर्वेषां[illegible]यत्वलाभः स्यात् एवं च पदाबोधे

ल.म. र्थे समासस्य [illegible]रेत्युक्तमेवेति दिक्। पाणिपादमित्यादिसमाहारे त्वनुद्भूतावयवभेदः समूहो विशेष्य इति बोध्यम्। उद्भूतावयव
२० भेदत्वं चावयवगतसंख्याद्यारोपः। तद्विपरीतमनुद्भूतावयवभेदत्वम्। उभयमप्येतद्द्वन्द्वे समूहो नावयवव्यतिरिक्तः। धवखदि
रौ धवखदिरा इति स्वशब्देनैवाभिधानात्। अवयवातिरिक्तस्तु समूहो वनमिति शब्दान्तरेणैवोच्यते। एतेनेतरेतरयोगे तदनतिरेकेणाभा
ने समाहारे तु तदतिरेके इति भेदद्वयस्य पाठः। यत्त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं तच्च समुदायशक्यं उत्तरपदलक्ष्यमिति तु बहु
व्रीह्युक्तरीत्या निरसनीयम्। समुदायलक्ष्यमिति तु न युक्तम्। तदुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि प्रतीतेः। समाहारे तु तद्विशेष्यं साहित्यस्य
तरेतरयोग इवेहाप्यानुभवे तु हित्वा यन्वययोग्यतावच्छेदकसाहित्यमन्तरा तदन्वयो दुर्लभः स्यात्। ननूपस्थिते योग्य एव तदन्वयनि
यमो न तु योग्यतावच्छेदकोपस्थित्यपेक्षा। अत एव घटे न जलमाहरेत्यादि [illegible] स्यैव योग्यत्वमन्वये न तु [illegible]त्वं प्रका
रकोऽपेक्ष्यः। न च घटाकाशादित्वादेः प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वेनाकाशेऽपि तत्त्वेनाकाशपदाद् द्विवचनापत्तिः [illegible] पाय सं
ख्यायामन्वयिनावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवायसंबन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वये तेषां साधुत्वम् [illegible] कोन द्वावि
त्युपपद्यते। द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदको भयवृत्तिधर्मव्याप्यसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वात् [illegible]
मवायस्यैकस्मिन्नपि सत्त्वेन तदनुपपत्तिः। समवायस्तु नानात्वस्यैकत्वेन तु व्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिः संबन्धोऽस्तु एवं च घट

रा विंत्यादौ साहित्यभानमावश्यकम्। अन्यथान्वयितावच्छेदकधवत्वखदिरत्वादिव्याप्यद्वित्वद्वयादिप्रतीत[illegible]
[illegible]दौ दितात्पर्येण तथाप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्। घटद्वयवृत्तिद्वित्वं स्वघटत्वव्याप्यसं[illegible]नान्वये एकघटे [illegible] प्रायेणापि प[illegible]
[illegible]षत्तेस्तस्माद् द्वित्वं द्वयोरेव पर्याप्तमेको न द्वावित्यादिप्रतीतिबलात्सर्यामेः प्रत्येकावृत्तेरपि समुदायवृत्तित्वं [illegible] प्रत्येका
वृत्तेरपि वनत्वादेः समुदायवृत्तित्ववत्। अन्तःकरणविशिष्टब्रह्मरूपजीववृत्तिजीवत्वस्य प्रत्येकावृत्तेरेव विशिष्टवृत्ति[illegible]
द्वित्वादिसमवा[illegible]त्वमेको न द्वाविति प्रतीतेः समवायविषयताया एवानुभवाद् द्वित्वादिसमवायस्यैव च पर्याप्तिरिति
नामान्तरम्। अन्यथा साहित्यभानाङ्गीकारेऽपि तत्र प्रत्येकधर्मस्यैरेषसंबन्धितावच्छेदकतया [illegible]साहित्यद्वयबोधापत्तिरिति चेन्न। घट
इत्यादौ विभक्त्युपस्थाप्यसंख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वस्य [illegible]चतुरुपस्थाप्यसंख्यातावच्छेदेनैव तत्वकल्पनेन द्वन्द्वे
तद्बोधकस्य पदार्थतावच्छेदकस्य साहित्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात्। किं [illegible]तावच्छेदकं धर्मेवत्वेनोपस्थितेरेव द्वित्वादेः
साकाङ्क्षत्वात्तद्भानमावश्यकम्। किंच द्वन्द्वे [illegible] पचन इत्यादौ कारकान्तोपात्तद्वित्वान्वयेऽन्वयितावच्छेदकलाभाय तद्भानमावश्यकम्। सु
नुपात्तद्वित्वमेव तत्र [illegible] अनुक्तं चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावनन्वयापत्तेः। चशब्दस्तु न द्वित्वबोधकः कोशभाष्यादावनुक्तेः। चार्थे द्वन्द्ववि
धानेन द्वन्द्वात् सुशब्द[illegible]वचनस्यानुपपत्तेश्चेति चेन्न। प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेकधर्मावच्छिन्नान्वयेऽपि द्वित्वादेराकाङ्क्षायोग्यत

न. सं. ३१

योः सत्वेनाघ्रतेः क्वचित्तस्यापाप्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वेपि सर्वत्र तत्त्वकल्पनेमानाभावात्तु मम तु न दोषः द्वित्वादिसंबन्धस्यप्र
त्येकावृत्तेरेकसमुदायवृत्तितास्वीकारात् समूहस्य विशेष्यतयाभानाङ्गीकारेण द्वित्वादेः समूह एव भानात् पटावित्यादावेकशेषेपि
द्वन्द्ववत् समूह एव विशेष्येतदन्वयः किंच साहित्यस्य विशेषणत्वे प्रमाणप्रमेयेत्यादौ सर्वस्य ज्ञेयत्वासिद्धिरेव सहितद्वित्यादिज्ञाने
विशेषस्यार्थसिद्धेः परस्परसाहित्यात्तोसर्वेषां ज्ञेयत्वमित्यस्य समूहस्य विशेष्यत्वस्यैव सिद्धेः एकस्याप्यज्ञानेसमूहाज्ञानात् समूहस्य वि
शेषणत्वेप्येवमेव न ह्यनेकघंटपटादौ अस्यराशेर्घटंपरमानयेत्युक्ते दर्भरशिमानयेत्यत्तद्वत् सकलघटाद्यानयनं नियमेन प्रती
यते अत एव समासस्यालिङ्गासंख्यत्वादिरङ्गापरमुक्तभाष्यसङ्गच्छते। तत्रैतद्भाष्यं समाहारविषयं तस्य वाचनिकलिङ्गेकवच
नयोः सत्वात् तदितरे [illegible] गतलिङ्गसंख्याग्राहित्वाभावाच्च। इतरेतरयोगपदेन च समूह एव तस्याश्रयगतलिङ्गसंख्याग्राहित्वो[illegible]
व मवतादात्म्येन भानं स्पष्टमेवोक्तम्। एतावतैवोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इति व्यवहारः समूहस्यावयवैरयोभेदेनाप्रतीतेः किंच दश
स्योघोस्थापनकं भारोत्थापनक्रियातत्कर्तृत्वं च प्रत्येकसंबद्धमपीतरसाहित्येनैव बुध्यते तए वेकौ नोत्थापयति समूह उत्थाप[illegible]
तीति प्रयोगः। तत्राद्य एकशब्दो सहायपरः एवं द्वित्वादिकमपि प्रत्येकसंबद्धमेव। इतरसाहित्यरूपसमूह [illegible]
काइतरसाहित्यबुद्धिरेवापेक्षाबुद्धिः अपेक्ष्यते सापेक्षा समूहस्ताद्विषयाबुद्धिरित्यर्थः। लोके द्वावित्यादिप्रयोगे [illegible]
। धवर

[illegible]ब्दानां समूहबोधकत्वमत एव द्वन्द्वैकशेषयोरप्यर्थसमूहभानान्नाकारस्तत्र ज्ञाने तद्बोधासंभवश्चेदं स[illegible]
पू[illegible]सूत्रे भाष्येऽप्युक्तम् अन्योन्यं वा स्वमाश्रित्य सर्वस्मिन्नुड्डादयः प्रवर्तन्ते इति। अन्योन्यम्। अन्योन्यमाश्रितम्। वाच्ये संख्ये
[illegible]स्य पूरणप्रत्ययान्तपञ्चमादिप्रकृतयः पञ्चादयः एवं सर्वस्मिन् प्रत्ययवाच्यसहिते वर्तन्ते न तु तत्समासाश्रये समुदायस्य प्रकृ
तिवाच्यका तदन्तर्गतस्यैकदेशस्य प्रत्ययेन वाच्यं को यथा वार्क्षी शाखा वृक्षस्यावयव इत्यर्थः अनेन हि तत्तत्संख्या[illegible]
सापेक्षसमूह[illegible]स्य प्रथमे वोक्ता सर्व एव द्व्यादयोऽन्योन्यमपेक्षन्त इति च तत्रोक्तम्। तत्र समूह उद्भूतावयवभेद एव वाच्यः अ
त एव पञ्चादयो नित्यं बहुवचनान्ता एवं च द्वित्वादियोनिरेकत्वं भेदास्तत्पूर्वकाः[illegible] विना तेन न संख्यानामन्यासामस्ति संभवः एक
त्वेन विना द्वित्वादीनामुत्पत्त्यसंभवाद् द्वित्वादीनामेकत्वं योनिः कारणं तेन विनान्यासामसंभवं दर्शयति तु भेदा इति तत्पूर्वकाः अभेद
मुख्यैकत्वपूर्वकाद् इत्यर्थः। तस्मादेकत्वमाद्यं द्वित्वादयस्तु पदार्थान्तरसंनिधौ तत्पूर्वका जायन्ते। तदेवाह एकत्वबुद्धिसहितेति निमि
त्तं द्वित्वजन्मनि। एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमिदं वा तत्प्रतीयते। एकत्वद्वयविषया बुद्धिर्द्वित्वादेः कारणं तच्च द्रव्यस्यैव समवायिकारणत्वं
स्यैकत्वासत्त्वभावाच्चासमवायिकारणत्वासंभवेन तस्या निमित्तकारणत्वमेव। समवाय्यसमवायिकारणभिन्नसामान्यसमाख्यया निमित्तमि
त्युच्यते। यद्वैकत्वाभ्यामेव द्वित्वमुत्पन्नमेकत्वद्वयबुध्या तु तज्ज्ञानमेतदेव मीमांसकमतम्। द्वित्वादिस्वरूपे मतभेदमाह एकत्व

त·मं· समुदायो वा सापेक्षो द्वा पृथक् पृथक्। द्व्येकयोरिति निर्देशो प्राप्तेरामस्तथा सति। एकत्वाभ्यां नापूर्वं द्वित्वमुत्पाद्यते किन्तु तयोः समु

३२ दाय एव द्वित्वम्। तत्रावयवाश्रयो[illegible]कारावभासः संघाश्रयश्चैकाकारावभासः यथा वृक्षसमुदायो वनशब्देनोच्यते तथैकत्वस

मुदायो द्वित्वशब्देन नोच्यते। यद्वा परस्परापेक्षस्यैकत्वेरेव द्वित्वम्। अन्त्यं दूषयति एकत्वद्वित्वपरे द्व्येकयोरिति निर्देश

एकत्वत्रयस्य द्वन्द्वविषयत्वाद्बहुवचनापत्तिस्त्र्याङ्गीकारे इत्यर्थः। तस्मादेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव समुदायरूपं द्वित्वमेवं त्रि

त्वादयोऽपि द्रष्टव्यम्। ननु द्वित्वादेरेकत्वाद् द्वयोर्द्विवचनमित्याद्यनुपपन्नम्। तत्रोक्तम्। एकोऽपि गुणभेदेन संघो भेदं प्रपद्यते।

गुणाः समूहावयव[illegible]भेदेन स्वात्मन्येकस्यापि द्वित्वादेर्भेद इति तदुपपत्तिरिति हरिणोक्तम्। ननु पङ्क्तिविंशतीति सूत्रे भाष्ये विंश

त्यादिषु प्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थयोश्चाज्ञानमिति प्रश्ने द्विशब्दादयं दशदर्थाभिधायिनः शतिच्प्रत्ययो द्वौ दशतौ विंशतिः विंशत्या

द्वयोर्दशदर्थे चेत्सामानाधिकरण्याभावेन विंशतिर्गवमिति समासानापत्तिः। विंशतिर्गौ[illegible]द्रव्यस्य चासिद्धिः। दशतोर्द्वित्वा[illegible] द्विवच

नं च प्राप्नोतीत्युक्ते सिद्धान्तिनोक्तं समुदाये एते विंशत्यादयो भविष्यन्ति कथं सङ्घ इति वर्त्तते न च प्राणिसमूहे सङ्घ इति [illegible]वि रामः

शतिरिति न सिद्ध्येत्। सङ्घः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरं द्वयोर्दशतोः सङ्घो विंशतिरिति। न च विंशतिको गोसङ्घ इति [illegible]त्। विंशतिश

ब्देनैव गोसङ्घस्योक्तत्वात् [illegible]माणिनो द्वि[illegible]नापत्तेरिति वाच्यम्। द्रव्याणां द्रव्यसङ्घस्य दशतां दशत्सङ्घस्य दशतौ गवां च पार

...कोभेदोनास्तिकेवलंत्वध्यापरिकल्पितेबुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाभ्यांशब्दाभ्यांबुद्धिकृतो[illegible]व्यवहारः। तस्माच्
...स्तवेभेदेभेदमवगमयन्तीत्यदोषात्। इतः सङ्ख्या। संख्या हि शतिशब्दाद्व्यसङ्ख्ये परिमाणिनि डुन् सिद्धे: वा[illegible]समभेदमादाय
...सामानाधिकरण्यंचसिद्धं विंशतिर्गव इति गवां शतम्यतात्विकभेदाभावाद्वा महद्। दाशतसङ्ख्यागुणित्वेनगुणिना[illegible]विशेषणे
...नांविंशतिरितिषष्ठी। समुदायाभिधाने समुदायस्यैकत्वादेकवचनं सिद्धम्। सामानाधिकरण्येपिविंशतिर्गावइत्यादौविंशति
संख्यासमुदिते[illegible]समवायिनी। ननु प्रत्येकं समाप्तेति गावो धनमित्यादिवत्तद्गतैकत्वस्य विशेष्ये आरोपेणैकवचनसिद्धिरतएव
वद्द्रव्यगतलिङ्गसंख्याननुवृत्तिः। प्राक् शतादेषां स्त्रीलिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वं च। शतस्य तु नपुंसकत्वम्। विंशती विंशतय इ
त्यादित्वेकशेषसाध्ये वेति कैयटः। तदुक्तं भाष्ये तएते विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति भाववचनाः सन्तो [illegible] वच
नाभवन्तिगुणवचनाः सन्तो विशिष्टा भवन्त्यन्ये गुणवचने शुक्लादाविद्गुणो गुणिविशेषको भवति यथा पटः शुक्ल इति। कदाचि
द्गुणिना गुणो विशेष्यते पटस्य शुक्ल इतीति भाववचनत्वं संहननक्रियावचनत्वात्। गुणवचनादृस्यस्यत्वादस्यात्तच्छब्दस्य
हार्या इत्यर्थः। गुणवचनाः सन्त इत्यादिना तस्मादस्योपपादनात्। अतएव गो विंशत्यादिषु षष्ठीसमाससिद्धिः। गुणवाचित्वे हि पूर
णगुणेतिनिषेधः स्यात्। मुख्यगुणत्वेन कैयटादिकृतो व्यवहारस्त्वसङ्गत एव। भाष्यविरोधात्। एवं च विंशतिद्रव्यसमुदायएव विंशति

ल·मं· त्वमिति भङ्ग्यन्तरेण प्रकृतिप्रत्ययविभागबोधनायोक्तम्। तथा च द्व्यादयोऽपि तत्तद्द्रव्यसमूहवचना इत्युक्तमेव। असमूह एवं चेद
३३ म्। आहोस्विद्भेदांशेऽपि भेदमात्रे संख्या आहोस्विदुक्तं भेदो वैलक्षण्यमिति कैयटः एकत्वस्याभेदबोधकत्वात्तथाख्यातम्। तदुक्तं
ण्णाभेदाभेदविभागोऽपि लोके संख्यानिबन्धन इति द्वित्वादिभेदव्यवहारकृदेकत्वमभेदव्यवहारकृदिति हेलाराजः। विलक्षणविल
णसमूहरूपत्वं च द्व्यादय आहुः। [illegible] समूहरूपत्वं चैकशब्द आह एवं च हरिणा कथमेकत्वं समुदायरूपत्वमुक्तमिति चेत्सत्यम्। परम
तेन तथाभिधानात्। अत एवोपक्रमे संख्यावांस्तत्त्वभूतोऽर्थः सर्व एवाभिधीयते। स धर्मो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तत्त्वमित्युक्तम्। स
धर्मः संख्यारूपो धर्मः व्यतिरिक्त इति वैशेषिकमते। तेषां हि द्रव्याश्रितगुणरूपा संख्या। स्वमतमाह तेषामात्मैवेति। [illegible] सत्त्वभूता
र्थानां समूहस्य [illegible] निरस्तभेदाभावादात्मैवेत्युक्तं तथा संख्यात्ववान्। असमूहरूपमेकत्वं समूहरूपं द्वित्वादि। तत्रैव संख्या
त्वस्यार्थ्यङ्गीकारेण समूहप्रत्ययापेक्षया विलक्षणः प्रत्यय उपपन्नः। एतेन पदार्थमात्रादनुपाधेर्विलक्षणप्रत्यया [illegible] तिरिक्तापा
[illegible] संख्यात्वस्य समूहरूपत्वस्य चोपाधित्वादिति पुञ्जराजादयः। तत्र द्व्यादावनुद्भूतावयवभेदः स संख्यातद्विपरीतत्वे तत्। [illegible]
यद्वा समूहत्वेनाधारता द्वित्वेन चाधेयता संख्यागतैकत्वस्य तु विशेष्येनारोपः शब्दशक्तिस्वभावात्। [illegible] संख्या [illegible] समः
समूहबोधकः अनुद्भूतावयवभेदः सविशेषणः समूहत्वेन च विशिष्यता संख्या च सर्वत्र [illegible] भेदः [illegible] गुणं कियमादि ३३

भेदिकाः [illegible] थाभेदापका [illegible] सर्वस्याभेदिकेत्युक्तेः एकविंश स्यात् योपि संख्या [illegible] विन [illegible] सङ्ख्याकान्

पर्तेः स [illegible] समुदायादौ स्वाङ्गादिकार्याभावविरहान्तः एवं चेतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणमिति सूत्र [illegible] र्थे समासः एतेनो

[illegible] धवखदिरयोरेव द्वित्वान्वयः एकक्रियान्वयित्वस्यैक बुद्ध्यवच्छिन्नत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादेव भानेन तत्र वृत्तिकल्पनायां

नौचित्यात् अन्यतरस्यान्यतरत्रान्वयविवक्षायां पश्य धवखदिरौ छिन्धीति तु न असामर्थ्येन समासाप्राप्तेः एकरूपेणैक [illegible]

[illegible] रूपसाम [illegible] निमित्तत्वाद्द्वित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नयोरेकत्रान्वयस्यैवौचित्यात् कृतः सर्वोमृत्तिकयेत्यादावपि

न्यासमासो नानभिधानात् किं च नात्र द्वन्द्वः एकरूपेण तथान्वयाभावात् नापि तत्पुरुषस्तत्र तथा सामर्थ्यग्रहणे मानाभावात् [illegible]

द्वन्द्वत्वस्य चार्थे [illegible] विशेष्यान्वये सति द्वन्द्वत्वस्य चार्थः समर्थसूत्रे च तत्त्वेनोभयनिष्ठसामर्थ्यग्रहणे [illegible]

वस्थितं समुच्चयान्वाचययोस्तु न समासोऽनभिधानात् सोमेवसानाद्यग्निमादधीयातामित्यादौ सहितयोरधिकारलाभस्तु

तदेन मासहेति वाक्याद्द्वित्वपास्तम [illegible] कसूत्रार्थस्य शाब्दलाच्च धवखदिरौ वित्यादौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन विभक्त्यर्थ

नेन्वयापत्तेश्च संनिहितसार्थबोधकत्वमिति तु बहुव्रीहिप्रकरणे दूषितम् धवेद्वित्वानन्वयापत्तेश्च न चानुशासनिकसन्निधानग्रह

णेन मद्गुर्तरं स्मः प्रत्ययौ तु शिष्टः स तद्घटकार्थे तदर्थे तदन्यतरगतस्वार्थबोधकद्वितिधवेष्वन्वयो सोम्यनादेर्नियामकत्वाच्चार्थपिं

न. मं. ष्मर्तौ राजपुरुषः पुरुषेत्यादौ न दोष इति वाच्यम् । स्वस्वान्तरकल्पने गौरवात् एकरूपेणैकक्रियान्वयित्वसमनियतसमस्यमान
३४ पदार्थसमूहभानानुरोधेन वृत्तेरेव क्लृप्तत्वाच्च । अत एवात्र विग्रहवाक्ये द्वन्द्वचादिप्रयोगो नेत्युक्तम् । चार्थे द्वन्द्व इति त्वनेकमन्वय
दार्थ इति वक्ष्यति याहृकमेव । एवं च चार्थद्वन्द्वस्यैकक्रियान्वयित्वेन प्रयुक्तित्वे सति द्वन्द्व इत्यर्थ इत्यसंगतम् । एकक्रियान्वयित्वे च प्र
त्ययत्केरभावाच्च अग्नीषोमावित्यादौ समुदितस्य देवतात्वाय एवमुक्ते । न च चैत्रमैत्रश्च गच्छत इत्यादावव्याप्तिः परस्पर
न्वयाय चार्थसमूहस्याविशेष्यत्वात् एव चस्य तद्वाचकत्वं कल्प्यं चैत्रस्य मैत्रस्य च समूह इत्यत्रेव षष्ठ्यापत्तिरिति वाच्यम् । तद्धा
त्मकत्वेन समूहे प्रतीत्याभेदनिबन्धनपञ्चम्यप्राप्तेः । स च समूहः क्वचिद्द्वासत्वः क्वचिद्द्वौ इत्यन्यत् । पुष्पवन्तादिपदे पि समूहः शक्यो
त एव द्वित्वान्वयः ... वित्यस्य प्रकृतिस्थाः न्ताः दन्तावा एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ वित्यमरे द्वन्द्वेन पर्यायत्वदर्शना
त्पुष्पवन्तावित्यत्र द्विवचनोच्चारणाच्चैकयोक्त्या तेषां समूहस्य शक्यताया स्पष्टमेव लाभात् पुष्पवन्तपदं चन्द्रसूर्यसमूहे शक्तमि
... शक्तिग्रहे तो न ततरकतरमात्रबोधो नापि शक्त्यानन्त्यम् । यत्तु भेदस्य चार्थ इति तन्न । तद्बोधानुभवात् । चैत्रमात्रेपि तदर्थप्रतीते
तेषां चार्थः साहित्यं परं मिन्नत्वमित्यन्यत्र ... रामयोरभेद इत्यादौ तत्तदुपाधिकृतभेदवतोरेवोपस्थितिं ... प्रतिपादनान्न वि रा.मं.
रोधः । समूहश्च समूहिभ्यो भिन्न इति निरूपितम् । सहिताभ्यां कृतमित्यादेः समूह ... ... ... क्रमेण ... ३४

त्वादिशेषे छिन्नित्यादौ [illegible] एव समूहस्य क्रियायोगस्तत्र तु समूहेऽसंभवात्त्वेक [illegible] काद्वयस्य
[illegible] स्य वदेक क्रि [illegible] यित्वं साहित्यमिति फलत्वाय यथा तुल्ययोरेककालमेकधर्म [illegible] त्वं तद्भिन्नानु
[illegible] संभवात् तत्रैककालमेकक्रियान्वयित्वनिमित्तं साहित्यं समूह इत्यस्यार्थः। समुच्चयान्वाचययोस्तु न तथा ततः ईश्वरं गु
[illegible] स्यादौ समुच्चये एकस्यान्यसहितस्यान्वयित्वनिमित्तसाहित्येऽप्येकस्य केवलस्यैवैकधर्मावच्छिन्नेनान्वयेनार्थेनैकस्
[illegible] भावात् [illegible] धर्मावच्छिन्नेन दृष्टस्य केवलस्तुतो मजनस्य भिन्नत्वेऽपि न दोषः। अत्रैकस्य केवलस्य क्रियान्वयोऽन्यमपरस्
न्यसहितस्यावृत्त्या वदन्वयः स च विशिष्यते विशेषणतया वा आद्ये देवैः पचति हसति चेत्यादौ। अन्त्ये तु समुच्चये चैत्रो मैत्र
श्च पचतीत्यादौ मिथ्या मेकवचनान्तं व्याख्यातं प्रयोगश्च। चरहितस्य केवलस्यैवान्वयात् चसहितेऽप्यनुद्भूतावयवभेदसमूहस्यैव प्र
तीतेः। किं चात्र समासे एकपदोपस्थाप्यसमूहस्यैक कालमेवेतरान्वयस्य पुष्पवन्तादौ क्लृप्तत्वेन समुच्चयस्यैव भङ्गापत्तिः अत
एव भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचयेऽपि न समासः। अत्र चकारसमभिव्याहृते आनुषङ्गिकत्वमितरसाहित्यं च भासते आनुषङ्गिकत्वं च
स्व निष्पादकयत्ननिष्पाद्यत्वमेवं च तेनाप्यत्वं फलतीत्येवं चानुषङ्गिकं भिक्षाटनेन सहितं गवानयनमिति बोधः। प्रायेणान्वाचयस्य
क्रियान्वये भवति यत्र तु क्रियान्वयस्यापि च दूषयन्नापि पचति च हसति चेत्यादौ तत्र परस्परसाहित्यावगमः [illegible] आनुषङ्गिकत्वप्रतीतिः। ए

त०मं वं समुच्चये च समभिव्याहृत तस्य किंचिद् प्राधान्यं प्रतीयते तत्र एव समकं स्य योरेकस्य समुच्चेयत्वे दुःखं दृश्यते। इतरेतर योगे तु मिलितस्यै
३५ कधर्मावच्छिन्नेतरान्वय ५ धव खदिरौ छिन्धीत्यादौ वथैवानुभवात्। मेलनं च समूह रूपता अत एव तद्विग्रह वाक्ये च द्वय प्रयोगः तेन त्व
न्योन्यस्मिन्नन्योन्य साहित्यं द्रष्टव्य तेतेन समूह रूपता सिद्धिः। अत एव चैत्र मैत्र च तद् इत्यादौ नित्यं द्विवचनाद्यन्तात्ख्यात प्रयोगः। ए
कैकत्वेन हित्वादे विशेषेपि समूह बुद्धि विषयगत नानेकत्वैर विरोधात्। एकधर्मावच्छिन्नेस्तु केरजां ग्रामं नयती त्यादौ न समः एका च
देक चकार प्रयोगे विप्रकीर्णान्तरग् हितैतामस्य एव शास्त्रस्य रसाहित्याव गलिर्भवत्येवायथ्वासां काश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च भारभि
ज्योप प द्द
त्रका अभिरूपतमा इत्यादौ। स्पष्टं चेदं द्विवचन विभक्त्येत्रे भाष्य कैयटयोः। एवं कश्चिच्चकाराभावेपि तत्प्रतीतिर्यथा हरहर्न यमानो गाम
खं पुरुषं पश्यामित्यादौ विग्रहः पद समभिव्याहारात्त त्प्रतीतिः। कश्चित्तु चद्वयसत्वेपि न तत्प्रतीति वाक्यालंकारमात्रार्थत्वात्
यायदग्नये च प्रजापतये चेत्यादौ। मन्त्रलिङ्गेन तत्र प्रत्येकं देवतात्वस्यैव प्रतीतेः। समाहारे तु द्वन्द्ववयवभेदे समूहो विशेष्यात एव त
त्र पाणिपाद नंसिद्धं द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादि प्रकरणं निरर्थमर्थमिति भाष्ये स्पष्टम्। पाणिपादं वाद येत्यादौ पादन कुर्वं तु व प्राणि
पदाभिव्यक्ताद्वो ध्वम्। यत्तु अस्मत्समाहारो न स्यस्तु द्विवचनादि यनु शासने नासाधुत्व बोधनान्ने [illegible] ताम:
वात् एकवचन विधायकाभविन्हि समाहार द्वन्द्वं भैतरेतरयोगे द्विवचनान्ना पत्तेश्चेत्यलम्। [illegible] ३५

[illegible] द्वन्द्वावगणत्वं [illegible] लोकपाकादित्यादौ च वार्थत्वप्रसङ्गाद्द्वन्द्वः प्राप्नोति चा [illegible] सेन
[illegible] धनाद्यर्थे हरि [illegible] त्यनेनान्योन्य [illegible] कपालादित्यनेनेतरेतरयोगप्रतीतेः न युगप [illegible] न्यासेनन
[illegible] धिकरणं वृत्तिपदार्थविषयोर्युगपदद्वयेनाभिधानेद्वन्द्व इति तदर्थः एवं च रामकृष्णावित्यादौ [illegible] पदेन [illegible] यो: कृष्ण
[illegible] योरभिधानाद्भवति द्वन्द्वः रामकृष्णमित्यादौ तु गवादयोभिन्नैः शब्दैरेकैकरूपा एव [illegible] इति न दोषः त्रिरूपाणामि
[illegible] द्वन्द्व [illegible] सामर्थ्येन समानार्थानामिति सामर्थ्येन च युगपदधिकरणतां विनापि [illegible] मान [illegible] कशेषो वा पद्यै
ह्याविस्पष्टं [illegible] नेवृत्तेः प्रागपि [illegible] सामानाधिकरण्यं तत्रैव तत्र वृत्तेः सहभूतयोरेव युगपदर्थयोर्बोधसामर्थ्यमिति नान्यतरवै
[illegible] द्वन्द्वविषये तदतः केवल [illegible] पदात्समंकृत्यं चेति वाक्यघटकात्वनोभयबोधः वेदे तु क्वचिद्वाक्येपि साध्यावाहस्वमित्यादौ। एकै
[illegible] याभिधानेपि [illegible] पुनरेसोपि [illegible] बहुवचनस्येत्यनेन सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति ज्ञापनात् प्लक्षन्यग्रोधखदिरमित्यादि
सिद्धिरिति वेन्नासेयं युगपदधिकरण [illegible] न तदुःखादुरुपपादत्वेत्यादि [illegible] एव तस्माद्दूषितत्वात् तन्न दुःखत्वं प्रतीतावनुपायेहात
त्स्याहि [illegible] व्यवहाराद्धि [illegible] निर्णयः [illegible] वप्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं लोके दृश्यते न च प्लक्षशब्दस्य लक्षणा न्यग्रोधशब्देनेव तल्लाभा
द्दिवचनाद्यनुपपत्तेस्तस्मात्सान्यथासिद्धेश्च समूहस्यावयवापेक्षद्वित्वादिमतः समुदायात्प्रतीतेः दुरुपपादत्वमप्य [illegible] दुष्टं निःसारमुपपादनेय

ल॰ म॰
२६

स्मा: सा निष्प्रमाणो ऽर्थः। नन्वेवं पाणिबाहू स्तनौ मे स्यातामित्यादौ समासे दर्शनात् समासेऽपि सेति वाच्यम्। तस्य छान्दसत्वेन तत्र सुपां सुपद्‌लेव सिद्धेः। न च समा
साद्‌द्विवचनबहुवचनोत्पत्तिः स्यादेव तदावश्यकता। पूर्वमुपपादितत्वात्। समुच्चयान्वाचययोः समासाभावार्थमपि न सा। उक्तरीत्या ऽसामर्थ्ये
नैव तत्र समासवारणात्। आङ्गाश्च वाङ्गाश्च कालिङ्गाश्चेति अङ्गवङ्गकालिङ्गा इत्यादौ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति लुक् तु बहुत्वा
त्मकार्थस्य समूहमनपेक्ष्य विवक्षया तद्राजप्रत्ययस्य लुगित्यर्थोक्तं विनापि सिध्यतीति चेत्सत्यम्। येन कृतस्यार्थस्याभावात् समा
हारेति भाष्य एव समाधानात्। पत्र विग्रहे चैनयोऽपि साहित्यं तत्रैव द्वन्द्वो न चात्र तथा। अहरहरादिपदसमभिव्याहारेण तस्य तत्र
चकारार्थोऽप्यनुपयुक्तार्थत्वाच्च तत्र चकारप्रयोग इति दिक्। उपदर्शितं दन्तोष्ठम्। दशसमीपे दन्तोष्ठस्य समाहार इति बोधः समाहारे दास
मीपत्वं च स्वरितं स्वरितत्वं समीपसंख्यावदव्ययवकतेनापि बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगस्तस्य नियबहुत्वमात्रत्वेन दन्तोष्ठम्
नान्वयायोग्यतायां इति द्वन्द्वः। घटाविति यावदपि घट इत्यादिसमूहो घटशब्दस्यार्थः एकशेषे। एकशेषेऽप्येकं च सरूपाणामेकं
शेष एकविभक्ताविति सूत्रम्। तच्च द्वन्द्वे द्वयेन द्वन्द्वविषयम्। तेन तत्र शिष्टस्य शिष्यमाणलुप्यमानार्थाभिधायित्वम्
लुप्यमानार्थवत्तितासमूहद्वित्वादि ता चात्र ... द्वित्वाद्यन्वयः। ननु तन्वेयोऽप्येवेदं सिद्धं तथापि ... पदम् ... पद ... एकं न
त्र के विद्धं अर्थभेदाच्च रूपभेदः ... मतेस कृतत्वात् घट पदपादाद्विनिगमनाविरहेणानेव

[illegible] समभिव्याहृतैक पद प्रयोगे तत्त्वं एवं तात्पर्य ग्राहकाभाव: प्रातिपदिकानां [illegible] मेकस्य

[illegible] शब्दैकानुसंधानेनकर्मवाचिवैशिष्ट्येनानेकार्थसमूहबोध: यथा सान्वयस्येत्यादौ [illegible] समानेस्मिन्प्रतीक शब्दस्यैका

[illegible] नेकार्थबोध: समस्तत येक देशस्यानेकस्यैकानुसंधानासंभवात्। यद्वा तत्रापि [illegible] नुसंधाने [illegible] पव इत्या

समानयोरिति न तु सुखिते दुःखिते चेतसि दवदहनराशिस्तुहिनदीधितिरित्यादावेकानुसंधानेन वि[illegible] युगपद्बोधा [illegible] स

त्र व स्त्रा। श्रोतु: [illegible] नुसंधानद्वयं भवत्विति तात्पर्येणैको च्चारणेपि श्रोतुरनुसंधानद्वयेन क्रमेण [illegible] वृत्तिरिति व्यवहार:। एवं

तत्र श्रोतु: शब्दावृत्तिर्वक्तुस्तु तन्त्रेणोच्चारणमिति बोध्यम्। एवं चेदृशे विषये तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतममस्त्विति ग्रन्थास्त्वयाणामि

त्थिकविकल्पपरत [illegible] प्रवृत्ता [illegible] रंश्च। घटं पटं चानयेत्यादावपि समुच्चयार्थकचशब्देन क्रमेण बोधे तात्पर्यात् श्रोतुरावृत्तिरेव।

अक्षा भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्ता [illegible] दौ समभिव्याहृतानेकपदप्रयोगरूपात्तात्पर्यग्राहकाद्विभक्त्यन्तानामेव तन्त्रं बहुत्ववतां

तत्कारकशक्तिमतां भिन्नभिन्नक्रि [illegible] न्वयितया बोधेन श्रोतुरनेकानुसन्धानाद्बोधद्वयावृत्तिरेव। प्रातिपदिकतन्त्रमेव तु नात्र एक

क्रियाद्यन्वयेऽएव वक्तुस्स सत्वात्। तदुक्तं वृद्धै: सकृदुच्चरित: शब्द: सकृदर्थं गमयतीति सकृदर्थमित्यादेरेकवारमेव प्रतीतिं जनयतीत्यर्थ:। सा

प्रतीतिरेकार्थविषयाऽनेकार्थविषया वेत्यन्यत्। गङ्गा यां मीनघोषौ स्त इत्यादावनेकार्थस्य युगपदुपस्थिते:। यत्तु सकृदर्थमित्यस्यैकमर्थं

प्रतीतिरेकार्थविषयानेकार्थविषया वेत्यन्यत्। गङ्गायां मीनघोषौ विसादावनेकार्थस्य युगपदुपस्थिते:। यत्तु सकृदर्थमित्यस्यैकमर्थं

ल॰म॰ बोधयतीत्यर्थ इति तत्त्वम्। क्रियाभ्यावृत्तिगणनइत्यधिकारे एकशब्दस्य सुच् तस्य सकृदादेशश्चेत्यर्थके नैकस्य सकृच्चेति सूत्रेण निष्पन्न
३७ स्य सकृच्छब्दस्यैकार्थकत्वाभावात् एकवारमित्यर्थकत्वात्। अत एव सर्वादिसूत्रे तेन सूत्रेण सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञा विधीयते ऽस
र्वादीस्तेरबोदय इति गणपाठस्थविशेष्यते इत्युक्त्वा सकृदुच्चरितः इति व्युत्पत्तिमूलकतया कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यमि [illegible]
क शेषनिर्देशादिति समाहितम्। वक्त्रैकशेषेणोच्चारणादित्यर्थके नैकशेषनिर्देशादित्यनेन वक्तुः शब्दद्वयस्य बुद्धिस्थतया बो [illegible]
क शब्दद्वयज्ञानं भवेदिति वक्तृतात्पर्यं दर्शितं तस्य लक्ष्यानुसारात्। श्रोतुर्ग्रहे इति तद्बलेन पुनरनुसन्धानादर्थद्वयप्रतीतिरिति [illegible]
शयः। एतेन सति तात्पर्ये एकशब्दज्ञानेनापि समूहालम्बनविधयोपस्थितानेकार्थानामनेकैः संबन्धिभिः समूहालम्बनात्मको [illegible]
बोध इत्यपास्तम् [illegible] तामिस्यादौ विनाप्यावृत्तिं बोध इत्यपास्तं तथानुभवाभावात्। उक्तभाष्ये एकेनाप्युभयं लभ्यत इति समाधानात् [illegible]
व्यारीत्यादौ यैः उक्तप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनाय। शब्दतारूप्यं च तन्त्रबीजम्। अर्थभेदे ऽपि शब्दैक्यमिति [illegible] व्यापारप्रकारो
[illegible] शब्देनैकवृत्तिगतानेकफलन्यायेनानेकार्थसंबद्धेनानेकार्थबोधादर्थतन्त्रमित्याहुः। वस्तुतः [illegible] शब्दभेदे
पि लोकानां न भेदप्रतीतिः पटादिशब्दस्यापि न भेदः अर्थभेदाभावात्। बोध [illegible] नेकश [illegible] भेदे न शब्द रामः
तन्त्रार्थतन्त्रयोरुपपत्तिर्नियुक्ता तस्मान्मतद्वयेपि शब्दस्य परित्यस्य सहत्वे शब्दान्वय [illegible] ३७

[illegible] भयत्रापि संकृदनुसंहितेक [illegible] न युगपदनेकार्थबोधः। अ[illegible]न्यं [illegible] त्यादावाच [illegible] तभसन्तो
मिरूयाद्यावृत्तिः। किंच प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे नैकार्थबोधनाय नैकशब्दप्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इति [illegible] न [illegible] कार्थत्वं वाच्यं
न। एवं च लोकत एवैकस्यानेकार्थत्वे सिद्धे शास्त्रे प्रत्यर्थं नह्यसतीबोधकत्वशक्तिः शास्त्रेणोत्पाद्यत इति [illegible] संप्र[illegible] प्रत्यर्थं शब्द
निवेशात्। स्वस्वार्थप्रत्यायनेनैव प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्वीकारात्। अर्थावधीप्रत्यअर्थानर्थाश्रुतिपच [illegible] पि [illegible] मेकेति भाष्यात्। अथ
भेदाच्छब्दभेद इत्यस्यापि स्वस्वार्थभेदात्तच्छब्दभेद इत्येवार्थः यथार्थद्वयबोधकवृक्षादिशब्देभ्यो [illegible] प्रतिपादकवृक्षादिशब्दाभि
न्नाः सर्वथैकशेषसूत्रव्यर्थमिति चेन्न। अर्थमर्गप्रतिपत्तस्यापि प्रत्यर्थत्वेन घट पटावित्यादिवारणार्थं सरूपाणां द्वन्द्वविषये एकशे
ष एवेति नियमार्थं तत्सत्वात्। द्व[illegible]पेक्षेद्युक्ते व्यपेक्षायां चकारगर्भवाक्यसिद्धिः। एवं च प्रातिपदिकतन्त्रं सहविवक्षाविषयमेव। अतश्रै
कशेषव्यवहारो मुख्यः असह[illegible]क्षाविषये विभक्त्यन्ततन्त्रे एकशेषव्यवहारो गौणः यथा सर्वादिसूत्रे भाष्ये। एकशेषविषये तु द्वन्द्वा
वयवभेदसमुदायस्य न कदापि विशेष्यतानभिधानात्। अत एव नपुंसकमनपुंसकेनेति सूत्रे एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति चरिता
र्थे द्वन्द्वस्यानभिधानमाश्रित्य तु सूत्रप्रत्याख्यातमाकरे एतदेवाभिप्रेत्य तन्त्रत्वमेकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः। उपकारान्यथात्वे
तु भवेदावृत्तिलक्षणमिति मीमांसकाः। तत्र शब्दविषये तुल्योपकारतदित्यस्य तुल्यकालमुपकारतोन्वयतदित्यर्थः। विद्यमानसेत्या

ल.मं. दौपरस्परान्वयेऽपिमानसाभिन्नमानसाधिकरणकहंसेतिसुगमेदेवबोधात्तदप्रतिःकदाचित्तत्रपृथक्प्रयोगोऽपिविद्वन्मानसमा ५
२८ नसेतिसारवसारवोर्मिजइतिवत्।उपकारान्यथात्वंभिन्नकालसंन्वयस्तेनक्रमेणबोधेआवृत्तिरित्यर्थः।एकरूप्येणेत्यनेनशब्दसारू
प्यन्तन्त्रबीजमुक्तम्।क्रिययोरपिसारूप्यमेवतन्त्रबीजंक्रियाविषयंतन्त्र[illegible]देवेदंलक्षणमित्यन्ये।नब्राह्मणंहन्यात्घटमानयेत्यादौ
न्तातेः प्राधान्येनानेकव्यक्तिबोधेप्येकवचनम्।एकशेषवृत्तित्वव्यवहारस्तुवृत्त्यपवादत्वेनगौणः।पृथगर्थानामेकार्थीभवनंरूपैका
र्थीभावस्यात्राभावात्।शुद्धव्यक्तौस्व[illegible]न्येनव्यक्तिप्रकारकएवशक्तिग्रहस्तस्याएवचशब्दतोबोधइतिमतेएकशेषसूत्रस्योक्तिसं
भवोबोध्यः।जातिःशब्दार्थस्तदुपलक्षितंद्रव्यंशब्दार्थइत्यादिमतेतुतज्जात्यनुगतीकृतानेकव्यक्तिबोधस्यैकस्मादपिसंभवेनानेकश
ब्दप्रयोगाप्राप्त्यासूत्रस्योक्तिसंभवएवनास्ति।अक्षाइत्यादौजातिष्वपिजात्यन्तराङ्गीकारेणतस्याएव[illegible]त्वेननदोषएतेवहि
ष्याइत्यपि[illegible]ख्यातम्।अन्यदूनेकेषुअक्षशब्देषुअक्षशब्दत्वंनामसामान्यमभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुस्तच्च[illegible]मित्यभेदाध्यव
सायाद्यस्ताक्षशब्देषुसंनिविष्टवर्ततइतितद्वैशिष्ट्येनानेकप्रतीतिः।एवमेवगोत्वाश्वत्वेसामान्येद्व[illegible]सामान्येषुसा
मान्यत्वंजातिरूपमस्तिनिःसामान्यानिसामान्यानीतिचतार्किकदर्शनेननियोगतोवैयाकरणोऽपरा[illegible]भावाश्वत्वा रामः
इत्यादावपिनिरूपणस्यत्वंवात्वमनियतमभावत्वंवासामान्यंबोध्यम्।सूत्रारम्भेप्येवंवे[illegible] २८

ह्मणंश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यादौ पुमान् स्त्रियेत्यादिनैकशेषः अत्र यद्यपि स्वस्रीत्वाभ्यां ब्राह्म [illegible]
[illegible]त्वे ब्राह्मणीवधेपि ब्रह्मवधोक्तप्रायश्चित्तापत्तिरिति वाच्यम्। उत्कृष्टापकृष्टब्राह्मणयोर्युवतद्[illegible] तत्र एव शब्दो
भ्रातरौ पुत्रौ श्वशुरावित्यादौ द्रष्टव्यमिति केचित्। भाष्यानुसारिणस्तु स्वस्रादिष्वप्येकशेषविषये [illegible] भ्रातृपुत्राभि-
ति सूत्रभाष्योक्ते भ्रातरावित्यादौ भ्रातृत्वेनैव स्वस्रादिबोधस्तस्यान्तत्वारोपात्। पितरावित्यादौ पितृत्वेनैव [illegible] पितृत्वारोपे
तु मात्रादिशक्ते बोधः प्रकरणादिवशाच्च विशेषावसायः कदाचित्पितृद्वयस्यापि ततः प्रतीतेः। गार्ग्यौ [illegible] वपि यूनि गर्गगोत्रत्वा
रोपेण तेनैव रूपेण यूनोपि बोधः ब्राह्मणावित्यादितो ब्राह्मणत्वेनैव ब्राह्मणीबोधस्तद्रूपारोपात्। न तु [illegible]द्रूपेणानुभवविरोधात्। ए
कत्र क्लृप्तशक्तिकस्यार्थान्तरे वृत्तिकल्पने गौरवाच्च। पिताभ्रातेत्यादितस्तु न तथा बोधः। एकशेषविषय एव तेषां स्वप्रवृत्तिनिमित्ता
रोपेण मात्रादिबोधकत्वस्य शब्दशक्तिस्वभावसिद्धत्वात् भाष्यात्तथैवलाभाच्च। सूत्रमतमप्येवमेव। सूत्राणि तु द्वन्द्वनिरूपणे नी
त्याहुः॥ इत्येकशेषः॥ घटमिच्छति घटीयति देवदत्त इत्यादौ क्यजर्थ इच्छा एकदेवदत्तकर्तृकास्वसंबन्धिघटकर्मिकेच्छेति
बोधः स्वसंबन्धित्वादिभानं शब्दशक्तिस्वभावात् महान्तं पुत्रीयतीत्यादि तु न असामर्थ्यात्। सुप आत्मनः क्यजिति सूत्रेणैषि
तसंबन्धीच्छाकर्मवाचकादिच्छायां क्यजित्यर्थके नात्र क्यच् तस्य पदविधित्वस्पष्टमेव। पुत्रकाम्यतीति काम्यजन्तेप्येवमेव विशू

ल॰मं॰ यतिद्विजमित्यादौ उपमानवाचकात्कर्मण आचारे क्यजित्यर्थके नोपमानादाचार इत्यनेन क्यच् उपमानत्वमत्राचारनिष्ठमेवं प्रत्या ५
३९ सत्तेः। चैत्रकर्तृको द्विजकर्मको विष्णुकर्मकाचारसदृश आचार इति बोधः तत्र प्रत्यासत्त्या विष्णुकर्मकाचारोपि चैत्रादिकर्तृक एव। कृष्णा
यते चैत्र इत्यत्र कृष्ण इवाचरतीत्यर्थे क्यङ्। अत्र कृष्णकर्तृकाचारसदृशश्चैत्रकर्तृक आचार इति बोधः विष्णुद्विजयोः कृष्णचैत्रयोश्चोप
मानोपमेयभावः आर्थः अन्ये तु उपमानत्वं कर्मान्तरनिरूपितं कर्मत्वादिवाचारनिरूपितं प्रत्यासत्तेस्तत एवाचारस्य साधारणध
र्मत्वम्। तदुक्तं सुप आत्मन इत्यत्राकरे आचारक्यजन्तादावुपमानकर्मोपन्तर्भूतमुपमेयकर्मादिना सकर्मकत्वं सकर्तृकत्वं चेति एवं चो
पमानविष्णुकर्मक आचार उपमेयद्विजकर्मक इत्यादिरीत्या बोध इत्याहुः सुपर्वभिः शोभितं त्रिविष्टपं भारत यते इत्यादौ श्लेषेणाभेद बु
द्धेरिव शब्दरूपसाधर्म्येण सादृश्यबुद्धेरप्युपपत्तेर्बोध्या। अत्र सर्वत्र पदविधित्वेनैकार्थीभावसामर्थ्य एव सध्रुत्वात् ... कृष्णायत इ
त्यादिना। शब्दशक्तिस्वभावाच्च प्रकृत्यर्थस्यापि ... व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति ... व्याकरणस्यै
करणं सूत्रयतीत्यादौ कर्मत्वं हेतुमति चेति सूत्रे इह व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये षष्ठी व्याकरणस्य ... नैतदेवं भव
॥ ... यो सौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः स उत्पन्नेप्रत्यये निवर्तते सूत्रं च करोति व्याकरणेन सामर्थ्यमिति ... के ... राम:
हणं सापेक्षेभ्योपि विधानार्थमित्याकरः। प्रातिपदिकप्रकृतिकणिचोपि समर्थादेवोत्पत्तिः अत ... मह ... ३९

मत्य न्यत्रविस्तरः। एवं तस्यां प्रहरणमिति काडायनः सोऽस्य निवासः सास्मिन्पौर्णमासीत्येवं जा[illegible] तेष्वु
हरणो द्वबोधनिर्णयो बोध्यः। तेन प्रोक्तम्। नन्वत्र कृतोक्तत्वम्। नचाध्यापनेन प्रकाशितत्वम्। सुशर्मणाध्यापिते [illegible] कैस[illegible] मत्य प्रयो
गात्। न च कृतत्वम्। कृते ग्रन्थे इत्येव सिद्धेः। यद्यप्यर्थो नित्यो यात्वसौ वर्णानुपूर्वी साऽनित्या तद्भेदाच्चैतद्भवति काठकं कालापकमिति भा
ष्यात्। प्रलयेषु वर्णोच्चारणपि तु पुरुषाभावादानुपूर्वीविनाशे न पुनरुत्पद्यन्ते ऋषयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थं स्मृत्वा शब्दरचनां विदधति आनु
पूर्वीभेदाद्वेदनह्यर्थाभेदेपि केषुचित्काठकादिव्यवहारस्ततश्च कठादयो वेदानुपूर्व्याः कर्तारः प्रवक्तारश्चेति [illegible] टोक्ते ष्वकृतत्वास्तेः।
अर्थोत्र ईश्वरः तत्रैव मुख्यतया सर्ववेदतात्पर्यात्। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति गीतोक्तेः। सास्य देवतेति सूत्रोक्तमन्त्रवर्णादिभ्यश्च।
यत्तु ज्योतिष्टोमादिरूपोर्थः समाननामरूपत्वान्नित्यः आनुपूर्वी तु भिन्नरूपत्वादनित्येत्यर्थ इति। तन्न। कृते ग्रन्थे इत्येव सिद्धे तेन प्रोक्त
मिति व्यर्थमिति शङ्कायां नतु च नित्यानि छन्दांसि तेन तेषां कृतत्वाभावात्तेनासिद्धिरित्येकदेशिनोक्ते यद्यप्यर्थो नित्य इत्याद्युक्तम्। अर्थ
स्याकृतत्वेपि वर्णानुपूर्व्याः कृतत्वात्तेनैव सिद्धमिति तदाशयः। त्वद्रीत्या [illegible] नेतु तादृशानित्यत्वेपि कृतत्वाबाधात्तद्दोषो विफलः
यस्मात्। अनित्यानि छन्दांसीत्येव वक्तव्ये तयात्वसौ वर्णानुपूर्वीत्यनेन सर्ववेदार्थानुपूर्व्या अपि संग्रहः। अनि[illegible] भेदेन तद्भेद
यति तद्भेदाच्चेतीश्वरेतनकिंचिन्निरूपितोऽभेदः सर्वरूपत्वात्तस्येति [illegible]। माधुरेण प्रकाशिनायां तदकृतायां [illegible] शील्यस्यासि[illegible]

त०मं० र्थमस्यावश्यकत्वात्। प्रोक्तशब्देन स्वकृतं परकृतं वा यत्प्रथमप्रकाशितं तदुच्यते। न च सुश्रमोदयस्तथाप्रकाशकादत्यदोषः त
४२ त्रकठादयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थतद्बोधकवैदिकशब्दानुविद्धमेव स्मरन्त्यतस्तेषां न सशब्दाविच्छेदः आनुपूर्व्यंशस्य चान्यत्वेऽ ५
प्यपीदानीमानुपूर्व्यभ्यासेनाप्यदृष्टहानिस्तथापि तत्तपोमाहात्म्यात्तत्तदानुपूर्व्यभ्यासयोनादृष्टहानिकरः भाष्ये वर्णानुपूर्वीत्यत्र
वर्णशब्देन पदमुच्यते आनुपूर्वीमात्रभेदो न्यायपदानि तान्येवेति सूचितम्। तथा च स्मृतिः प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयत इति
स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा। शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्त्तारोऽस्य न कारका इति। युगान्ते तर्हि तान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः। ले
भिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवेति च। तत्राद्यास्मृतिरानुपूर्वीभेदादुपपन्ना अन्त्ये चार्थनित्यत्वादुपपन्ने। तथा व्यासस्मृतौ। सृष्ट्या
दौ ब्रह्मणो वेदा मुखेभ्यश्च विनिर्गताः। तत्रैव च लयं यान्ति प्रलये समुपस्थिते इति। विष्णुपुराणेऽपि। द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी म
हामुने। वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितः। वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य वै। हिताय सर्वभूतानां वेदभेदं करोति सः। द्वा
परेऽस्य द्वापरेऽस्मिंस्तत्तस्यांशेषित्यर्थः। द्वापरे तु पुरावृत्ते मनोः स्वायंभुवेऽन्तरे। ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान्व्यस्य [illegible] इति वायू
क्तेः। आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमित इति। शतशब्दोऽत्रानन्तवाची अनन्ता वै वेदा इति श्रुतेः। चतुर्धा [illegible] ऋग्यजुःसामाथर्ववे राम:
देरूपः तं दाद्ये वेदे परस्परं श्लिष्टमिति तदाशयः इति शाखाः प्रसंख्याताः शाखाभेदास्तथैव च। कर्त्तारश्चैव शाखानां भेदहेतुस्तथोदित ४२

इतिचतत्रोक्तम्।अतएवदेवीपुराणेस्वयंभूरेषभगवानित्यादिकमुक्त्वाकथंदेवीवेदमाताएतत्कौतूहलंममेतिमुनिप्रश्नेब्रह्मोक्तौज्ञा
नक्रियाशक्तिर्देवीरूपाप्रकीर्तिता।मातृकातुक्रियाशक्तिःक्रियासातमरूपिणी।संप्रसूताश्चवर्गास्तुस्वरवर्णविभेदतः।क्रियारूपाभ
वेदैर्वेदमाताततोभवदितिब्रह्मणउत्तरेणवर्णानांजन्यत्वंतद्द्वारावेदस्यजन्यत्वंचस्पष्टमेवोक्तम्।अंतएवोंकारप्रभवावेदाइत्यपित
त्रोक्तंतदर्थोंकार [illegible] णसमष्टित्वादुपपन्नम्।ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययम्।छन्दांसियस्यपर्णानीतिगीतावाक्याद
पिछन्दसांमेकि [illegible] संसारवृक्षावयवत्वेनतेषांवर्णनात्।ईश्वरप्रतिपादकपुराणानांतुवेदतएवज्ञातत्वाबुद्धिपूर्वकवचनमिति
विशेषः।तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारोवेदाअजायन्तेत्यादौजनेःप्रादुर्भावमात्रमर्थोनतुभूतप्रादुर्भावः।योवैब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवै
वेदांश्चप्रहिणोतितस्मैइतिश्रुतेः।प्रहणंचतदर्थानुसन्धानानुकूलशक्तिदानमेवात्रबोध्यम्।अतएवसर्वेषांतुसनामानिकर्माणिच
पृथक्पृथक्।वेदशब्देभ्यएवादौपृथक्संस्थाश्चनिर्ममेइतिवेदेभ्यएवसर्वज्ञानपूर्विकासृष्टिरुक्तासङ्गच्छते।कठादीनांपुनरु
त्पत्तिरपितन्नामकत्वमात्रेण।कल्पेकल्पेविनश्यन्तितन्नामानोभवन्तिचेतिदेवीपुराणात्।अतएवव्यासादीनांतत्तदधिकारान्तेमुक्ति
श्रवणेननविरोधः।अन्येतुपदार्थानांज्योतिष्टोमाद्यर्थस्यचनित्यत्वंसमतयाप्रवाहनित्यत्वेन।तथाचव्याससूत्रंसमाननामरूपत्वाच्चा
वृत्तावप्यविरोधइति।आवृत्तौआनुपूर्व्याःपुनःपुनरुत्पत्तावपिवेदस्यनित्यत्वेनाविरोधःसमाननामरूपत्वात्।नाम्नांपदार्थानांरूपा

ल·मं· णामर्थानां च समानत्वावृत्तिः। एवं च नामरूपप्रवाहानुच्छेद एव नित्यत्वमिति तद्भावः वेदोपि मायापरिणामविशेष एवेत्याहुः। ईश्वर
४४ निर्मितत्वेपि तन्निर्मितहिरण्यगर्भवदेवास्य स्वयंभूत्वं बोध्यम्। एवं च वक्तृपुरुषकलङ्कशङ्काराहित्येन वेदः प्रमाणमेव। किंच तदु ५
क्तस्य धर्माधर्मफलस्य तत्फलतारतम्यस्य च लोके प्रत्यक्षतः कस्यचित्सुखित्वं कस्यचिद्दुःखित्वं कस्यचिल्लोकपालत्वं कस्यचित्त्व
कुलपालकत्वमित्येवं रूपेणानुभूयमानतया प्रामाण्ये सिद्धे आयुर्वेदाद्यंशे चानुभवेन प्रामाण्ये सिद्धे इतरांशेपि प्रामाण्यमेव सिं
ध्यति तस्य किंचिदज्ञपुरुषाज्ञेयत्वाच्चापौरुषेयत्वम्। योगिसामर्थ्यमपीन्द्रियविषयेष्वेवातिशयजनकं न धर्माधर्मादिप्रत्यक्ष
जनकं किं त्वतीतधर्माधर्मजनकक्रियाविषयमेव तेषां प्रत्यक्षं तत्र तत्र स्मर्यते। किंच निर्दुष्टसर्वज्ञेश्वरश्वासप्रश्वासरूपत्वान्न
तत्राप्रामाण्यशङ्का। अपौरुषेयत्वं त्विदं मया कर्त्तव्यमिति बुद्धिपूर्वकं यत्नेनाकरणात्। एतावतैवाकर्त्तृकत्वव्यवहारः वेदजनकत्व
वदेव च जगज्जनकत्वमीश्वरस्येति बोध्यम्। शाक्याद्यागमास्तु नैवं तेषां बुद्धिपूर्वं मोहनार्थत्वेन कृतत्वस्मरणात्। तदुक्तं सूतसंहिता
याम्। श्रुतिः सनातनी साध्वी सर्वमानोत्तमोत्तमा। प्राह चाद्वैतनैर्मल्यं निर्विकारत्वमात्मनः। ततः सर्गादिका व्याह चेतनाचेतन
[illegible]त्र। अतीन्द्रियार्थविज्ञाने मानं नः श्रुतिरेव हि। श्रुतिः सनातनी शंभोरभिव्यक्ता न संशयः। शंकरेण श्रुतीतेति प्रवदन्त्यपरे जनाः। राम:
यदा समानादिभूतैव वदामानमतीव सा। स्वतश्च परतो दोषो नास्ति यस्मात् द्विजर्षभाः। अस्ति चेद्व्यवहारस्य लोपः [illegible] परैस्त ४४

स्य न दोषोऽस्ति परस्याभावतो द्विजाः। स्वतो दुष्टोऽपि शब्दस्तु मानमन्त्राप्रसङ्गमात्। इति वार्तां तु वार्तैव मुनीन्द्राः सूक्ष्मदर्शिनाः। स्व
तो दुष्टः कथं मानं भवत्यन्यस्य सङ्गमात्। अन्ययोगेन यो भावो यस्य प्राप्ताः प्रसिध्यति। स तस्य भ्रान्त एवैष तन्न स्वभावः कथंच
न। जपाकुसुमलौहित्यं विभाति स्फटिके भृशम्। तथापि तत्र लौहित्यं भ्रान्तमेव न वास्तवम्। अन्यत्रान्यस्य धर्मस्तु प्रतीतो विभ्रमो
मतः। आप्तापेक्षतया शब्दः प्रमाणं न स सर्वथा। अनाप्तयोगाच्छब्दस्य प्रामाण्यं मुनिपुङ्गवाः। तिरोभूतं स्वतः सिद्धं स्वनाशायैव के
वलम्। यदा सा शंकरेणोक्ता तदापि श्रुतिरास्तिकाः। प्रमाणं सुतरामाप्ततम एव महेश्वरः। सर्वदोषविहीनस्य महाकारुणिकस्य
च। सर्वज्ञस्य च शुद्धस्य कथं दोषः प्रकल्पते। सर्वदोषविशिष्टस्य निर्घृणस्य दुरात्मनः। अल्पज्ञस्य च जीवस्य दृष्टा नास्ति हि सत्तमाः। अ
तः पक्षद्वयेनापि वेदो मानं न संशयः। वेदो नादिः शिवस्तस्य व्यञ्जकः परमार्थतः। अभिव्यक्तिमपेक्ष्यैव प्रणेता सूच्यते शिवः। ईश्वर
स्य स्वरूपे च जगत्सर्गादिषु द्विजाः। अतीन्द्रियार्थेष्वन्येष्वनुमानं तु श्रुतिरेव हि। श्रुतिसहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित्। निश्चयात्साधयेद
र्थं प्रमाणान्तरमेव वा। मुने वेदो महेशोक्तः प्रमाणं सर्ववस्तुनि। अन्यथा न जडः शब्दोऽतीन्द्रियार्थस्य साधकः। अत्यन्तमलिनानां तु प्रा
णिनां वेदमार्गतः। पञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः इति। तत्र वेदप्रामाण्यं साधयितुं शब्दमात्रस्य प्रामाण्यं साधयन् शब्दस्य
स्वतो दोषो नास्तीत्याह। अस्ति चेदिति। स्वतो दुष्टस्यैवाप्तसंबन्धात् तद्गतप्रामाण्येन प्रमाणत्वमित्यसङ्गतमित्याह स्वतो दुष्टोऽपीत्यादिना। तद्

ल·सं· तप्रामाण्यस्य भ्रमविषयत्वेन वस्तुसिध्यनियामकतापत्तिरिति भावः॥ किंचासापेक्षे शब्दस्य प्रमाणत्वे तदा सत्त्वं केनचिद्‌मानेन ज्ञातव्यं ५
४५ तत्प्रामाण्यमपि मानान्तरेणेत्यनवस्था तस्मात् स्वतःसिद्धमेव शब्दस्य प्रामाण्यमनाप्तबुद्धिप्रभवत्वरूपकारणदोषेण तिरोभूतं क्रिय
वेद इति न वञ्चकादिवाक्यस्य प्रामाण्यमिति भावः ईश्वरो भोक्ता तद्रूपमेव ईश्वरस्याप्तत्वे मानमाह सर्वदोषविहीनस्येति। तत एव सर्वज्ञत्वं तद्धीनत्वं च केना
पि तद्दोषापसाक्षात्कारात्। शंकरकृतत्वं खण्डयति। ईश्वरस्य स्वरूपे चेत्यादि। ईश्वरश्चित्स्वरूपस्तन्निर्मितं जगत्तद्रूपमेव। जगत्त
द्रोग्यं तथा प्रपञ्चो बाध्य ईश्वरज्ञानं तद्बाधकं परस्परं च बाध्यबाधकभावस्तच्च विरुद्धकारित्वस्वभावमायावशाद् इत्याद्यर्थे श्रुतिरेव
मानमेवं च तत्कृतत्वेन प्रामाण्यसिद्धिस्तस्य प्रमाणत्वे च तत्कृतेश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः॥ अत एव देवीपुराणे। सुहितः प्राणि
मात्रस्य शिवेन परमात्मना। खट्वांगजिघांसता वत्स आयुर्वेदः प्रकाशित इति शिवस्य तत्प्रकाशकत्वमेवोक्तम्। खट्वांगं खड्गासुरम्। श्रु
त्यानुमानात्तत्सिद्धिर्नेत्याह श्रुतिसाहाय्येति। कुतर्कशंकाकलंकग्रासादिति भावः॥ श्रुतिविरुद्धत्वेनानुमानमनुमानाभास एव। यत्तु
नरस्मृमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति न्यायभाष्ये केः॥ वेदमार्गतः सार्वविभक्तिकस्तसिः वेदमार्गेणेत्यर्थः हीनानामि
तिशेषः॥ [illegible] अत्रादय इत्यादिना शाक्यादयः तेनैतेषां वेदतुल्यता निरस्ता। अत्यन्तमलिनानामित्यनेनोदितानुदितहोमवदधिका राम:
रिभेदेन प्रामाण्यव्यवस्थोक्ता॥ शाक्याद्यागमानामप्यात्मज्ञानोपयोगितयात्यन्तमलिनान्प्रति प्रामाण्यमस्त्येवेति विशेषत्वेन पेक्षस्या ४५

दित्यधिकरणे भट्टपादैरप्युक्तम्। किंच वेदोक्तार्थे बाधनिश्चयाभावेन गुरुतरत्वेन चाप्रामाण्यकल्पनापेक्षया प्रामाण्यकल्पनैवोचिता-
प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वाच्च। एवं मानमात्रेऽपि तस्य च मायापरिणामस्य वेदस्य समायो भगवानीश्वरोऽधिष्ठाता तेन चान्तर्यामितया व्या-
प्तः। स इत्यस्माच्छन्दादेतदर्थबोधो भवत्विति मायावृत्तिरूपा तदिच्छापि तत्रान्तर्भूतेति विवक्षाविषयो निर्वाह्यः। शुनेर्वेदो महेशोद्भूत्या-
दिसूतसंहितोक्तेः। ग्रहाधिकरणवार्तिकेऽपि शब्दब्रह्मात्मनोऽप्येवं सर्वे वेदानुसारिणः। विवक्षा वाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधिशक्तितः इति।
शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्रह्मणोऽपि सर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वात् विवक्षाविवक्षे वक्तुं शक्येते च विधिशक्तितो ज्ञायेते इत्यर्थ इति ग-
णकृत्। प्रघट्टकान्तरेऽपि शब्दब्रह्मेति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते तदप्यदधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना तेषामन्तर्गतेच्छानां वा-
क्यार्थप्रतिपादने। विवक्षा चाविवक्षा च ज्ञायते शब्दशक्तितः इति। तन्त्रे भाष्येऽप्युक्तं सर्वं चेतनावदिति। यादृशी चानुपूर्वी कठादिकृ-
ता तज्जातीयस्यैवाध्ययनं धर्महेतुः। अन्यथा वाग्वज्रतयानर्थहेतुः। एतदभिप्रायेणैव श्रुतिरव्यभिचरितस्वरवर्णानुपूर्वीका इत्याहुः।
अपाण्यत्याच्च पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं वेदे। सर्वदानुपूर्व्येकैवकेनाप्यकृतेवेति नव्यमीमांसकश्रद्धाजाड्यं तु तदर्थकस्य तदीयार्षव-
चसोऽनुपलम्भान्महाभाष्यकारादिवचनविरोधाच्चानादेयम्। वेदत्वं तु सति संभवे शब्दार्थयोः पर्यायत्वेनाभावेऽपि तदर्थादर्शनात्सतिसं-
भवे इत्युक्तं नित्यानि छन्दांसीति पूर्वपक्षे यद्यप्यर्थो नित्य इति महाभाष्योक्तेः वैदिकोऽर्थो वैदिकः शब्द इति [illegible] घटक

त॰मं॰ त्वाद्बोध्यः तत्र पठत्यादिसमभिव्याहारे वेदशब्दादुपस्थितयोः शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दे र्थो विशेषणम्। क्वचिदर्थे शब्दो विशेषणं यथा
४६ वेदं व्याचष्ट इत्यादौ क्वचिदुभयं समं यथा वेदं जानातीत्यादौ। इदमेवाभिप्रेत्य शब्दार्थौ काव्यमिति प्रकाशकारैरुक्तम्। अत एव ५
शब्दमात्रतात्पर्यके न त्वनुकरणे न वेदत्वमिति मतोच्छ इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। अर्थभेदादन्यत्वनिश्चय इति च कैयटेनोक्तम्। अत
एवानुकरणे न शुद्धादिदेशस्वाध्यायादिकालनियमः नापि शूद्राणामनुकरणश्रवणे प्रायश्चित्तम्। बालैः पठ्यमाने वेदे शब्दमात्रता
त्पर्यकत्वाभावेन वेदत्वमस्त्येव। अत एव देशकालनियमस्तत्र शिष्टानाम्। अनुकरणे तु शब्दमात्रतात्पर्यकत्वेन तदर्थबोधाभावे
तात्पर्येण च न दोषः अत एव न कस्याप्यनुकरणादर्थबोधः मूर्खाध्यापकबालादीनां च व्युत्प

त्यभावान्नार्थबोधो नैतावता बालैः पठ्य
मानेर्थासंविधानं व्युत्पत्तस्य ततोर्थबोधात्। केचित्तु अर्थभेदे न शब्दभेदवत् वेदमन्त्राणां विनियोगभेदेनापि भेद एवं तदुक्तमन्यासंस्का
रगान्मन्त्रीकर्मण्यन्याप्रयुज्यते। अन्याजपप्रबन्धे सासाल्वैकैव प्रतीयत इति सादृश्यादेकत्वबुद्धिरित्यर्थः वेदे तु स[illegible] तन्त्रेणोच्चा
पनीत्याहुः वेदत्वमखण्डोपाधिः प्रमाणशब्दत्वार्थबोधकत्वघटितत्वं तु न वेदत्वम्। तत्र प्रमाणशब्दत्वमनङ्गीकुर्वतां बौद्धानां वेद
त्वव्यवहारात् स्तोमास्तरेषु अभियुक्तानां वेदत्वव्यवहाराच्च। यत्किंचिच्छब्दानुविद्धतदर्थसंयोगबलेन ज्ञानान्निवध्यं [illegible]मानास्मेतिरि राम: ४६

तिभेद इत्यलम्। तेन दीव्यति खनति जयति जितमित्यनेनाक्षैर्दीव्यत्याक्षिकं इत्यादाविकप्रत्ययः। अत्र तद्धितेनाभाससमानमपि देवे
नं करकान्वययोग्यक्रियारूपं अतएवाक्षिको देवदत्तमिति न। तदुक्तं भट्टैः। यादृशी भावनाख्याते आल्पर्थं श्चापि यादृशाः। नासौ तेनैव
रूपेण कथ्यते न्यैः पदैः क्वचिदिति। अतएव कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे कृतीत्यस्य शत्यइति नप्रत्यदाहृतं भाष्ये। धातोः कर्तृकर्मणी तस्मा
द्बहुये प्रत्ययास्तिङः कृतश्च तत्र तिङ्योगे न लोकेति निषेधात्कृद्योग एव सिद्धेः कृद्ग्रहणं तेय प्रश्नेच शङ्कितम्। अधिकारवारी द्रो
णेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया अध्यारूढारवारी द्रोणेनेत्यत्रेव क्रियायोगाभावात् कर्तृत्वाभावेपि हेतुत्वसत्त्वात् सूत्रस्थविग्रहस्य चदी
ऋतीत्यत्र कर्तृविशेष्यको बोध इति बहुव्रीहिप्रकरणे निरूपितम्। एवन्तद्धीते तद्वेदेत्यादावूह्यम्। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः। उ
पमेयस्य क्रियात्वे उपमानवाचकात्तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिरित्यर्थः नन्वेवं ब्राह्मणवदधीत इत्यादौ न स्यात् ब्राह्मणसा
दृश्यस्याध्ययनेऽभावात् इति चेन्न ब्राह्मणादिशब्दानान्तत्कर्तृकाध्ययने लाक्षणिकत्वात्। सोष्टवादिश्च साधारणो धर्मः नच ब्रा
ह्मणादिपदलक्ष्याध्ययनस्य विभक्त्यर्थान्वयित्वेन सत्त्वरूपतया न क्रियात्वमिति वाच्यम्। तुल्यस्य क्रियात्वे तृतीयासमर्थाद्
तिरित्यनेन तृतीयासमर्थस्य सामर्थ्यात् क्रियोपमानत्वयोग्यार्थकत्वलाभेपि क्रियात्वलाभे मानाभावात्। स्यातच्येन तुल्यं ग
च्छतीत्यादावपि तृतीयार्थान्वयेन तस्य सत्त्वरूपतैव न मुख्यं क्रियात्वं तिङः न्तार्थस्य तु नोपमानत्वं नवे तिङ· न्तनोपमानम

ल·मं· स्तीतिसन्सूत्रस्यभाष्यात् एवंचास्यक्रियान्वयेएवसाधुत्वम्।अरविन्दवत्सुन्दरंमुखमित्यादौभवतिक्रियाध्याहारःअरविन्द ५
४१ पदेनसुन्दरारविन्दभवनंलक्ष्यते।एवंचसुन्दरारविन्दभवनसदृशंसुन्दरमुखभवनमितिबोधःअरविन्दमुखयोःसौन्दर्यधर्म
कसादृश्यंतुव्यञ्जनयाबुध्यतेअतएवब्राह्मणेनतुल्यमस्यरूपमित्यादौनवतिः।तत्रतस्येवेतिसूत्रेद्रव्यगुणादितुल्यार्थमित्य
न्यत्रनिरूपितम्।मथुरावत्पाटलिपुत्रेप्राकारःमथुरायामिवेत्यर्थःमथुरावत्पाटलिपुत्रस्यविस्तारःमथुराया इवेत्यर्थः किंचैवा
र्थस्योपमानविशेषणतयातुल्यपदार्थस्यतद्विशेष्यतयाबोधेभेदःअत्रप्राकारयोरुपमानोपमेयभावःवृत्तौमथुरादिपदानांतद
धिकरणकतत्संबन्धिप्राकाराद्यन्तर्भावेणवृत्तिरितिकेचित् परेतुषष्ठ्यर्थसप्तम्यन्तात्षष्ठ्यन्ताच्चायंसाधुःअधिकरणसप्तम्यन्ता
त्तुनायमसामर्थ्यादतएवतत्रतस्येवेतिसूत्रस्यतत्रग्रहणस्येवशब्दयोगेषष्ठ्यर्थसप्तमीज्ञापकतोक्ताभाष्येदेवेष्विवमनुष्येषुनामे
त्युदाहृतंच।तत्रैवदेववन्मनुष्येषुनामेतिसाधुउपमानदेवसंबन्धिनामाभिन्नमनुष्यसंबन्धिनामेतिबोधःमथुरावत्पाटलिपुत्रेप्रा
कारइत्यत्रोपमानमथुरासंबन्धिप्राकाराभिन्नःपाटलिपुत्रसंबन्धीप्राकारइत्येवंबोधेसाधुत्वंअस्मादेवज्ञापकादिवयोगेउपमानविशेष
णाद्युपमेयविशेषणाच्चषष्ठ्यर्थेसप्तमीनचाधिकरणकारकस्यकर्त्रादिद्वारैवक्रियान्वयइतिनासामर्थ्यमितिवाच्यम्।एवंह्यस्तीत्यध्याहारा राम:
वश्यकत्वेऽक्रिययोरेवतुल्यत्वेनतेनतुल्यमित्येवसिद्धावस्यवैयर्थ्यापत्तेःअतएवद्रव्यगुणतुल्यार्थोयमारम्भइतिभाष्येध्वनितं ४१

कैयटेन वस्तुस्वरूपमुक्तमित्याहुः। मथुरापाटलिपुत्रयोः साद्दृश्यत्वार्थम्। विधिवत्पूज्यते इत्यादौ विधिविषययोग्यताकर्तृहरिकर्मकं दे
वदत्तककर्तृकं पूजनमिति बोधः विधिशब्देन तदुक्तः प्रकारः विधिमर्हतीति विग्रहः तदर्हमिति सूत्रेण वतिः यथावद्विहिताध्वरा
य यथावत्स्यात् वृत्तायेत्यादौ यथाशब्दो वृत्तिविषये शास्त्रोक्तप्रकारवाची। शास्त्रोक्तप्रकारकर्मकार्हतावद्विधानकर्तृभूताध्व
रसंबन्धिनेत्युक्तप्रकारकर्मकार्हतावत्स्यातिकर्तृवृत्तसंबन्धिने इत्यादि प्रकारेण बोधः राजवद्वृत्तमस्येत्यादौ राजयोग्यमेतद्वृ
त्तमिति बोधः नत्वराजयोग्यमिति तथा प्रतीयते। एवं विनीतवदागमनं विच्छेदकृतहस्तवदित्यादौ विनीतयोग्यमागमनं कृतह
स्तानामिदं योग्यं छेदनमिति बोध इत्यलम्। घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थसंबन्धिप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिवाच्यमिति सिद्धान्तः। अत्र के
चित्। संज्ञाशब्दे केवलं द्रव्यमेव शक्यं एवं च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तरूपप्रत्ययार्थो दुर्वच इति मन्वानाः प्रकृतिलक्षणया शब्दपरात
तद्रूपेण प्रकारस्तादृशार्थः स च प्रवृत्तिनिमित्तरूप एव जन्यबोधप्रकारत्वं तद्विषयसंसर्गत्वं च संसर्गः गोत्वमित्यादौ गोशब्दज
न्यबोधप्रकारो गोत्वमित्यर्थः राजपुरुषत्वमित्यादौ तज्जन्यबोधविषयः संसर्ग इति बोधः शाब्दबोधे शब्दस्य भानमिति मतेपि
शब्दस्य न प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति गोत्वमित्यादौ न गोशब्दप्रतीतिः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं यज्ज्ञानाच्छब्दस्यार्थे प्रवृत्तिस्तत्त्वमित्युक्तम्।
तच्च घटादिषु जातिः शुक्लादिषु गुणस्तद्गतजातिश्च पाचकादिषु क्रिया तत्संबन्धो वा राजपुरुषोपगवादिषु संबन्धः डित्थादिषु द्रव्य

ल·मं· स्यैवविषयताद्रूपेनभानाद्द्रव्यमेवप्रवृत्तिनिमित्तंतस्यैवप्रकारंतावैशिष्ट्येनभावप्रत्ययार्थत्वमितिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदःसुव ५
४८ चःप्रकृतेःशब्दपरत्वात्उक्तसंबन्धस्यचनानुपपत्तिरितिवदन्ति।सर्वत्रशब्दःशब्दार्थोवाप्रवृत्तिनिमित्तमितिमतेतदेवत्वाद्यर्थ
इतिबोध्यम्।अपरेतुभाष्यमतेगुणसमुदायोद्रव्यमितिनिरूपितम्।तत्रशब्दशक्तिस्वभावात्क्वचिज्जात्यतिरिक्तसमुदायोविशेष्यो
जातिर्विशेषणंक्वचिद्गुणातिरिक्तोविशेष्यःयथाशुक्लादिपदे।गुणस्तुतत्रविशेषणंसंज्ञाशब्देकुशब्दादौकादिव्यक्तिरेवशक्याकृत्या
दीनुपलक्षणीकृत्ययःशुक्लवासाःसदेवदत्तइत्यादाविवशुद्धव्यक्तौशक्तिग्रहःनचैवंकुत्वमित्यादौत्वाद्यनुपपत्तिःप्रकृत्यर्थातिरि
क्तप्रत्ययार्थाभावादितिवाच्यम्।तत्रशब्दपरादुक्तरूपेभावेप्रत्ययेनादोषात्एवंचकुकुत्वशब्दौपर्यायौअतएवतस्यभावइतिसू
त्रस्याभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गमाशङ्क्ययस्यगुणस्यभावाद्द्रव्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेत्वतलावित्युक्तंतस्यापिन्यासस्यडित्यादिष
व्याप्तिःततोव्यक्त्यतिरिक्तधर्माभानादित्याशङ्क्यव्यक्तेरेवविषयताद्रूपेनभानात्प्रकारत्वावच्छिन्नव्यक्तिरेवत्वाद्यर्थइत्येकंस
माधानंकृतवान्।यद्वासर्वेशब्दाःस्वेनार्थेनभवन्तिसतेषामर्थस्तदभिधानेत्वतलावित्यनेनसमाधानान्तरमुक्तम्।शब्दस्यद्विविधोऽर्थो वाच्यः
प्रवृत्तिनिमित्तभूतश्चतदन्यतराभिधानेत्वप्रत्ययइतितदर्थःतत्रघटत्वमित्यादावन्त्यःतत्रप्रकृतिरर्थपरैव।आद्यःकुत्वडित्थत्वमि राम:
त्यादौ।तत्रप्रत्ययार्थानुपपत्त्याप्रकृतिःशब्दपरा नत्वेतावतासर्वत्रप्रकृतिःशब्दपरामानाभावात्लक्षणायांमानाभावाच्चतस्यभावइ ४८

त्यत्रतच्छब्दस्यशब्दमात्रपरत्वेगुणवचनेतिसूत्रेशब्दाधिकारापत्तेश्चतद्धितप्रकरणेसर्वत्रतस्यापत्यमित्यादावर्थपरतायाए
वसत्वाच्च।एवंचप्रकृतिजन्यबोधप्रकारःप्रवृत्तिनिमित्तभूतोघटत्वादिधर्मस्तेनत्वाद्यर्थःप्रकृत्यर्थोव्यक्तिश्चस्वेतरासंबन्धित्वावच्छि
न्ननिखिलस्वसंबन्धिस्वसंबन्धेनप्रकारःतस्यभावइतिसूत्रात्।एवंचघटत्वमित्यादितोघटसंबन्धीधर्मइत्यादिरीत्याबोधःघटत्वत्व
मित्यादौघटत्वसंबन्धीधर्मइति।घटत्वत्वंचाविद्यकधर्मविशेषरूपमन्यद्वा।व्यक्तिरेवघटत्वपदजन्यबोधेप्रकारइतिसैवघटत्वत्वम्।य
त्तुघटेतरासंबन्धित्वेसतिनिखिलघटसंबन्धित्वमेवघटत्वत्वमित्यादेरर्थइतितत्त्वत्वत्वंगौरवग्रस्तं।रूपादिभ्योगुणवृत्तिजातौत्वा
द्यःशुक्लादिभ्योगुणिपरेभ्योगुणेगुणपरेभ्योजातौअणुत्वादिभ्योनित्यपरिमाणिवृत्तिभ्यःपरिमाणरूपेगुणे।परिमाणंचतुर्धाणुमह
द्ध्रस्वंदीर्घंचेतित्वणुत्वादिवृत्तौत्वर्थकम्।जातिमात्रपरगवादिभ्यःशब्दस्वरूपेभावप्रत्ययःशब्दार्थयोरभेदाध्यासेनतस्यैवप्रवृत्ति
निमित्तत्वादितिकैयटः।शाबलेयस्यगौरितितुन तथाव्यवहाराभावेनतत्रजातिपरत्वाभावात्गौर्नित्यत्वेतीष्टमितितदाशयःपत्वंणत्व
मित्यादौवर्णानांनानात्वस्यौपाधिकस्यवाभेदस्यतत्त्वाज्जातिःसूपपादा।उपाधिरूपमेववातत्।परेतुजातिपरगवादिभ्योनैवप्रत्ययो
नभिधानात्गोत्वत्वमिवेवह्यततोबोधःपत्वमित्यादौकुत्व शब्दवदर्थएवप्रत्ययःपदस्येवार्थइत्याहुः।नानात्वंयोगपद्यमित्यत्रा
पिनानादिशब्दजन्यबोधप्रकारोसहभावोयुगपद्भावश्चार्थःपाचकऔपगवोराजपुरुषइत्यादौक्रियाकारकभावस्यानभिव्यक्त्यर्थे

ल·मं· संबन्धस्यचवृत्तौप्रवेशाच्छब्दप्रवृत्तौतस्यैवनिमित्तत्वाच्चतत्रैवत्वादयः।उक्तंचहरिणा।कृत्तद्धितसमासेभ्योभावप्रत्ययेनसंबन्धाभि ५
४८ धानमिति।पाचकादौक्रियाभेदस्यैवनियमेनप्रतीतेर्व्यभिचाराद्भक्तिर्यासंबन्धज्ञानादेवशब्दस्यद्रव्येप्रवृत्तिःजातिगुणयोस्तु
लोकनिरूढेनसौ यमितिप्रत्ययेनभेदनिबन्धनसंबन्धस्यतिरोधानात्तस्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्।सर्वत्रसमासादौसंबन्धएवभा
वप्रत्ययार्थंवदताहरिणाविभक्त्यर्थमात्रस्यषष्ठ्यर्थवत्संबन्धतयाभानमितिसूचितम्।राजपुरुषादावपिराजादिसंबन्धज्ञानादेव
शब्दस्यप्रवृत्तिरित्यूह्यम्।इदमपिप्रायिकं।कृष्णसर्पत्वंपटेशुक्लत्वंसत्तेत्यादौजातिगुणप्रकारकबोधस्यैवानुभवात्।तदुक्तमन्य
त्ररूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचारितसंबन्धेभ्यइतितत्रकृष्णसर्पत्वमित्यादौरूढिःशुक्लत्वमित्यभिन्नरूपंपटःशुक्लइतिव्यवहारा
त्सत्त्वेतितृतीयंनहिसत्तासत्तयोःसंबन्धःकदापिव्यभिचरितइतिबोध्यम्।नीलघटत्वमित्यादौनीलघटादिवृत्तिधर्मोघटत्वादिक
मेवत्वाद्यर्थःतदेवचनीलघटादिशब्दानांप्रवृत्तिनिमित्तंनीलादिविशेषणबलाच्चतेनरूपेणनीलादिव्यक्तीनामेवभानेननीलसमा
नाधिकरणघटत्वाद्येवप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनभासतेउपाधिभेदाच्चघटत्वादीनामपिभेदः।तत्रसंबन्धोभावप्रत्ययार्थःअभिन्नरूपत्वे
नपूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशिष्टविशेषणभावातिरिक्तस्यतस्याभावात्।एतेनप्रवृत्तिनिमित्तगुणजात्याद्योःसामानाधिकरण्यंतदुत्तरभाव राम:
प्रत्ययार्थइत्युपास्तम्।तस्यत्वप्रत्ययप्रकृतितोभानाभावात्भानसत्त्वेपितस्यविशेष्यावृत्तितयाप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेनभावप्रत्ययवा ४८

च्यत्वेमानाभावात् नीलघटत्वसमुदायः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि केचित् धवखदिरत्वमित्यादौ जातिसमुदायस्य द्रव्यसंगतस्यानुद्
भूतावयवत्वे एकवचनमुद्भूतावयवत्वे द्विवचनाद्यपि येऽप्यपेक्षावादिनो दण्डीत्यादौ विनोद्रव्यमात्रवाचित्वं प्रकृत्यर्थस्य च तत्रा
न्वयः संबन्धश्च वाक्यार्थविधया लभ्यः एवं पाचकइत्यादावपि प्रकृत्यर्थत्वेनानुगतीकृतं दण्डाद्युप लक्षणीकृत्य अनन्तेष्व
पि द्रव्येषु शक्तिग्रहसंभव इति वदन्ति तन्मतेपि संबन्धस्यैव शब्दप्रवृत्तावुक्तरीत्या निमित्तत्वात्तत्रैव भावप्रत्ययः सुलभः संबन्धस्य
विभक्तिवाच्यत्वात्प्रकारतया भानमिति तु न युक्तम् सांसर्गिकविषयतयाभासमानेऽप्येवसंबन्ध पदप्रयोगात् वाच्यस्यापि ष
ष्ठ्यादिभिः संसर्गतयाभान[illegible]संमतत्वात् यत्तु तत्तद्रूपेण धर्माणां शक्यतेति तन्न शक्यानन्त्यापत्तेः किंच तस्या पत्य
मित्यादिशास्त्राद्यथोपगवादौ नान्युपगवपत्यत्वेनैव बोधकता न तु तत्तद्रूपेण तथा तस्य भाव इति शास्त्रबलादस्यापि धर्मत्वे
नैव बोधकतेत्यस्यौचित्यात् अत एव घटवृत्तिर्धर्म इति बोध इत्ययुक्तम् घटे घटत्वमित्यादेरनापत्तेश्चेति प्राहुः पञ्चानां पू
रणः पञ्चमः पञ्चसंबन्धिप[illegible]संख्यापूरण इति बोधः उद्भूतावयवभेदः समूहः प्रकृत्यर्थः अवयवः प्रत्ययार्थः वृक्षस्यावय
वो वार्क्षी शाखेतिवत् तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् वर्त्तमानकालोऽत्र विवक्षित इति भाष्ये स्पष्टम् अत एव गवामती तत्वेनागतत्वे
वा मतुपो न साधुत्वम् यद्यपि बुद्धिसत्तासमाविष्टस्यैव शब्देन बोधात्सार्थेष्वव्यभिचारिणी तथाप्यस्तीत्युपादानसामर्थ्यादत्र

त॰ मं॰ बाह्यसत्तैवास्तिपदेनोच्यते।नचसाऽसिद्धाबुद्धिसतएववहिःसत्तातद्भावप्रत्यायनायवृक्षोस्तिनास्तीत्यादिप्रयोगात्।एवंचगो ५
५० नानित्यतोवर्त्तमानसत्ताश्रयगोसंबन्धीतिबोधः।गोमानासीद्भवितेतितुबाह्यसत्ताविशिष्टगोसंबन्धरूपायागोमद्वस्थायानाशे
नभावित्वेनवाताद्दशावस्थाविशिष्टस्यगोमतोतीतत्वेनभावित्वेनवानेयम्।यद्वा।तादृशावस्थागतातीतत्वादेर्गोमत्यारोपःएवमेव
जीवत्येवतस्मिन्नीश्वरोयमासीत्शिखीनष्टद्स्यादेरुपपत्तिःयत्रतुगवाङ्गोमतश्चातीतत्वन्तत्रयद्यपिगोषुवर्त्तमानसत्ताश्रयत्वं
नास्तिअतीतेसंबन्धिनिवर्त्तमानगोसंबन्धश्चनास्तितथापिज्योतिष्टोमयाज्यस्यपुत्रोभवितेत्यादौयथायागगतातीतत्वस्यत्या
गोभावित्वप्रतीतिश्चभवितेत्येतत्समभिव्याहारात्तथाप्रकृतेगोसत्तायांवर्त्तमानत्वस्यागोतीतत्वादिप्रत्ययश्चेत्यदोषः।यद्वा।सर्वत्र
तथाव्यवहारविषयेगोसत्त्वदस्येलक्षणेतिकेयटेस्पष्टम्।यद्वेतिपक्षएवात्रयुक्तः।एवंचसंबन्धआश्रयश्चेत्युभयंसमुदायश
क्यंसंबन्धएवप्रवृत्तिनिमित्तम्।यद्वाआश्रयाभेदमापन्नःसंबन्धएवशक्यःनचसंबन्धस्यशक्यत्वेदण्डसंबन्धसंबन्धीतिबोधाप
त्तिरितिवाच्यम्।संसर्गविषयैवतस्यशक्यत्वात्।येगुणगुणिनोःसमानरूपाएवलोकेप्रयुज्यन्तेशुक्लादयस्तेभ्योमतुपोलुगुक्तोवा
र्त्तिककृतागुणवचनेभ्योमतुपोलुगिति।यत्तुसंसर्गिभेदकंयद्यत्स्यापारंप्रतीयतेगुणत्वेपरतन्त्रत्वात्तस्यशास्त्रेउदाहृतमिति राम:
तत्तुयस्यगुणस्यभावाद्द्रव्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेत्वतलावित्यादावुपयुक्तम्।तदर्थस्तुसंसर्गिआधारेणसंबद्धंभेदकंस्वा ५०

अयसमन्तरतो भेदकोऽस्य व्यापारमवच्छेदकत्वेन प्रतीयमानम्। तेनावच्छेद्यवृत्त्यनिरासः यद्यादितिवीप्सयाजात्यादेरप्यवे
भूतस्य गुणत्वमुक्तम्। परन्तु गत्वादित्यनेन तद्व्यवहारप्रयोजकमुक्तं परन्त्वत्रोहि लोके गुण इत्युच्यते यद्यपि गुणगुणिनोः सोयमित्यभे
दाध्यवसायेन तुल्यं विनापि शुक्लः पटइत्यादिसिद्धिः। तथापि परस्य शुक्ल इति भेदव्यवहारस्यापि सत्त्वात् शुक्लवानित्येतद्यान्त इत्यर्थे लुग्
वचनमेवं चास्य गुणिनि यौगिकत्वात्सर्वलिङ्गत्वं रूढत्वे तु गुणगुणिनोरुभयोरपि सर्वलिङ्गत्वं नियतलिङ्गत्वं वा स्यात् अस्य लु
ग् द्रव्यवाचकसमभिव्याहार एव प्रकरणादिना तदवगतौ वाऽध्वनितं चेदं पूरणगुणेति सूत्रे भाष्ये। गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशस्य
मतुब्लुकाऽभेदेन वा तद्वति वर्तमानादित्यर्थः यदि त्वनभिधानादेव ततो मतुबाद्यनुत्पत्तिः सर्वलिङ्गत्वमप्यभिधानस्वभावादेव त
दाप्यर्थे लुग्वचनम्। जातेस्तु घटादिशब्देभ्यो न कदापि द्रव्यादभेदेन बोधः। शाबलेयस्य गौरिति प्रयोगाभावादि ति न तेभ्यो द्रव्ये म
तुबादीत्याकरे स्पष्टम्। प्रकारवंचने थाल्। प्रकारोऽत्र न सादृश्यमन्यथा सर्वथेत्यादौ तदप्रतीतेः किन्तु सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रका
रः बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इत्यतो बहुभिर्विशेषैरित्यर्थप्रतीतेर्यथा हरिस्तथा हर इत्यादौ यद्विशेषधर्मवान्हरिस्तद्विशेषधर्मवान्हर इ
ति बोधः हरिसदृशो हर इति तु फलति। यत्तद्भ्यां तयोः प्रकारयोरैक्यावगतौ तादृशैकधर्मेण निमित्तेन मानसस्य तथा बोधस्याङ्गीकारा
त्। वचनग्रहणाच्चात्र जातीयर्विधौ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्नित्यत्र च प्रकारवान्प्रत्ययार्थः था लाजातीयरादेर्बोधस्तु न तथाजाती

ल॰मं यक्तद्रूत्यादिभाष्यप्रयोगात् एकधातुकुर्वित्यादेरेकप्रकारं कुर्वित्यादिप्रकारेण बोधः अनेकशो नैकध्यं कुर्वित्यत्रैकत्वसंख्यां वि ५
५१ शिष्टं कुर्वितिबोधः सहितं कुर्वितिफलति। वैयाकरणपाशः कुत्सितवैयाकरणत्ववानित्यर्थः एकदेशसंबन्धोऽत्र शब्दशक्तिस्वभावा
त् एवमन्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायम्। अयमेषां शुक्लतमद्रूत्यादावतिशायने तमबिष्ठनौ। अतिशायनं प्रकर्षः स चेत
रस्य न्यूनीकरणरूपोऽभिभवस्तत्र वर्तमानात्प्रत्ययद्रूत्यर्थः तेनाभिभवकर्तृत्वद्योतकोऽयं द्रूतराभिभवकर्ता शुक्लद्रूत्यादिरित्या
बोधः यद्यपि द्रव्येन स्वतः प्रकर्षस्तथापि प्रवृत्तिनिमित्तभूतगुणादिगतप्रकर्षेण परंपरया द्रव्यस्यापि प्रकर्षः पाचकतरद्रूत्यादौ प्रवृ
त्तिनिमित्तसंबन्धप्रतियोगिक्रियागतप्रकर्षेण प्रकर्षो बोध्यः अयमेव च द्रव्यप्रकर्ष उच्यते अत एवोच्चैस्तरां स्तरु रित्यादावाम्नमं च्चै
स्तमामित्यादौ त्वधिकरणशक्तिप्रधानतया तस्या एव प्रकृत्यर्थगुणप्रकर्षेण प्रकर्षद्रूत्याम् भवत्येवाद्रव्यप्रकर्षे सत्वात् तत्र शुक्ल
गुणानां नानात्वे एकनिष्ठस्य परगुणाभिभावकत्वं स्पष्टमेव। सर्वाश्रयेष्वेको गुणः सावयववृत्तिमते क्वचिदाश्रये स्वं

क्वचिदधिकमिति स्वाश्रिताल्पत्वाधिकत्वाभ्यां भेदारोपेण तदुपपत्तिः एकं निरंशं निरवयवं चेति मतेऽपि औज्ज्वल्यादिगुणान्तरे
णामिश्रणात् शुक्लस्य प्रकर्षः कृष्णादिमिश्रणेत्वपकर्षः यथा जात्युत्पलादिवासितमल्लिकायागन्धप्रकर्षः एवं रसगन्धस्पर्शादि रामः
ष्वपि गोष्वयमेतरद्रूत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः प्रकर्षाभावेऽपि तत्सहचरितवाहदोहादिगतातिशयमादाय प्रत्यये प्रयोगः ५१

बोध्यः। द्व्यादिष्वेकत्र प्रत्ययेऽतद्गे प्रकर्षाभावात्। बहुशब्दात्तु भवत्येव संख्याधिक्यकृतातिशयस्य तत्र वक्तुं शक्यत्वात्। बहूनां मध्ये एकस्या
तिशये तमबादिः द्वयोरेकस्यातिशये द्व्यर्थस्य प्रतिपादकशब्दे उपपदे तरबादिः यथायमनयोः पटुतरः अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तो
ऽभिरूपतर इति बहूनामर्थे के विभागप्रतियोगिन्युपपदे तरबादिरेव उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतरा इति यथा सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रका अ
भिरूपतमा इत्यत्र बहूनामेव प्रतीतेस्तमप्प्राप्ते द्वित्वं तु न शब्देनोपात्तम्। एकस्य एवान्यदा पटुरासीत् पटुतरश्चेदानीमित्यादावेकस्यै
व द्रव्यस्य गुणभेदेन भेदमारोप्य तरबादि गुणान्तरयोगेऽन्यो भवान् संवृत्त इति व्यवहारात्। क्वचित्प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षे तरबादिः यथा न
तरामित्यादौ तत्र हि प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपमात्यन्तिकत्वमभावगतः प्रकर्षः। एवमेव घटस्य शुक्लतरो रूपमित्यादावुप
पत्तिः प्रकृत्यर्थविशेष्यगतप्रकर्षासंभवे तु प्रवृत्तिनिमित्तादिगतप्रकर्षे तरबादिः एवं द्योत्यार्थप्रकर्षद्योतकात्तरप् नितराङ्कृती
त्यादौ। गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ गुडादिशब्दानां सादृश्यात् द्राक्षायां वृत्तिस्तत्र सादृश्यप्रयोजकस्य माधुर्यादेरीषदस
माप्तिर्गम्यते तेनेषत्सादृश्ये प्रत्ययाभावः अत्र सर्वत्रोपमानस्य। गुडगतमाधुर्यापेक्षया द्राक्षायां गुडत्वारोपात् गुडत्वजात्यभा
वाच्चेषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायामिति गुड इयं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोग इत्यन्ये न च सादृश्यं केवलेषदसमाप्तिः प्रत्ययार्थ एवा
स्तु गुणगुणिनोरभेदनोऽभेदोपचारात् पटुकल्पश्चैत्र इत्यादौ सिद्धिरिति नान्यत्र सादृश्यस्य द्राक्षा [illegible] गुड इत्य [illegible]

ल॰मं॰ ते॰।गुडाश्रयत्वे तु भवविरोधाद् गुडकल्पेत्यादिप्रयोगासिद्धेश्च। स्वार्थिकत्वे तु प्रकृतितो लिङ्गवदतिक्रमो सिद्धो। उपमानगुडाभिन्ना ५
५२ द्राक्षेति बोध इति परे। पाचककइत्यादौ कुत्सिते इति कः कुत्सितपाचकत्ववानित्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया असंभवे ऽश्वक इत्या
दौ तत्सहचरितधर्मान्तरगतकुत्साश्रयः प्रत्ययः कुत्सितक इत्यादौ यदा कुत्सितत्वं कुत्स्यते नास्य सम्यक् कुत्सितत्वं किं तु शत्रुभि
र्द्वेषेणारोपितमिति तदा प्रत्ययः। यद्वा ऽनिर्धारितधर्मविशेषनिबन्धना कुत्सा प्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिनिबन्धना यान्तस्यां प्रत्य
यः यथा प्रकृष्टतम इति प्रकर्षस्य प्रकर्षे तरप्। यद्वा नियमेन कुत्सासंबन्धं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव पुनः प्रत्य
यः। किं च शब्दः स्वार्थजात्यादिविषयाभिधाय इह विषयीभूत्वेतरानपेक्षं एवं तत्संबद्धं द्रव्यमाह ततः संख्याद्यपेक्षयान्तरङ्गत्वाच्च
तं लिङ्गमाह तत एव तद्बोधकं टाबादि पूर्वं ततः क्रियापेक्षकारकापेक्षयान्तरङ्गत्वात् संख्यामाह ततः कारकमित्येवं कल्पितक्र
मेण शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहः। एवं चैतत्सकलबोधकविभक्त्यन्तस्यैव प्रियकुत्सितादौ वृत्तिरित्युपस्थितलिङ्गादिगततयापि कुत्सा
दिबोधनं प्रत्यये [illegible] स्वार्थकुत्सा यथा। पण्डितक इति। द्रव्यकुत्सा यथा। शुक्लकं रूपमित्यादौ। लिङ्गकुत्सा यथा। ब्राह्मणगण्डिके
भ्यो नं विद्धि कौरवकान् [illegible]लिय इति। संख्या या यथा पुत्रकः शतं शतभरणे यद् दुःखं तत्तदेकस्यैव भरणे इति एकत्वसंख्याकुत्सेति दि राम:
क्। अश्वक इत्यश्वकः इवे प्रतिकृतौ इति कन्। उपमानाश्वाभिन्न इति बोधः। पूज्यप्रतिमा चित्रनरध्वजप्रतिमासु शिलाभेदबुद्धि[illegible] ५२

वनलिङ्गार्थप्रतीतिरिति न तत्रान्वयः। स्पष्टं चेदं रसनिरूपणे प्रकाशे। काकतालीयं काकइव तालमिवेति विग्रहे समासांत्वं तद्धितश्चा
दिति च्छः। तत्प्रामाण्यादिवार्थेपि सुप्सुपेति समासः तत्र पूर्वपदमुपमानकाकागमनपरम्। उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणो
पमानतालपतनपरम्। समुदायश्चोपमेयपरः। एवं चोपमानकाकागमनसमानाधिकरणोपमानतालपतनाभिन्नं देवदत्तागमनसमा
नाधिकरणं चौरपतनमिति बोधः। तत्र तदुपमेयबोधे तत्तदुपमेयवाचकसमभिव्याहारस्तन्त्रम्। ततस्तद्धिते समासार्थोपमानप्रयोज्यो
पमानभूततालकृतकाकवधाभिन्नः समासार्थोपमेयप्रयोज्यश्चौरकृतदेवदत्तवध इति बोधः। एतेन परस्परसंबन्धाभावेनासामर्थ्या
दुक्तिद्वयमपि दुर्लभमित्यपास्तम्। यत्तु काकागमनसदृशसमानाधिकरणकाकागमनसमानाधिकरणतालपतनसदृशप्रयोज्य
तालकृतकाकमरणसदृशं देवदत्तमरणमिति बोध इति तत्तु निपातवादेदूषितम्। उपमानोपमेयभावस्याकस्मादुपनतत्वेन उपमेय
वाचकतत्तत्पदसमभिव्याहारेण प्रयोज्यतया कदाचित्काकमरणस्य कदाचित्काककृतोपभोगस्य भानम्। उपमानतावच्छेदकरू
पेण बोधकाभावाच्च प्रत्ययोपमायामुपमा न लोप इत्यालंकारिकाः। पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते पञ्चशब्दः पञ्चत्वसंख्योत्पत्तिकपरः तस्य
च क्रियायामन्वयः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति सूत्रात्। तत्राभ्यावृत्तिः पुनः पुनर्जन्म। पञ्चसंख्योत्पत्तिकाभुजिक्रि
येति बोधः। प्रत्ययस्तु स्वार्थे कर्तृबहुत्वे तु पञ्चकृत्वो भुञ्जत इति बहुवचनमपि। त्रिरावर्त्ता दशेत्यादावावृत्तिक्रियाजन्म[illegible]गाने एकसु

ल॰मं॰ च्।यत्रक्रियानश्रूयतेतत्रभवतिक्रियाध्याहारोबोध्यः।पञ्चकृत्वःपाचकःपक्वइत्यादीष्टमेव।लकृत्यक्तखलर्थानान्तथाव्ययकृ ५
५३ तामपिरूढिनिष्ठाघञादीनांधातुःसाध्यस्यवाचकइतिहर्युक्तेः।अत्रहेलाराजः।कृत्यादियोगेकृत्वसुजादयोभवन्त्येवेत्याह।कृत्ये
त्यादिकोनपुंसकविषयः।रूढिशब्दास्ताच्छीलिकाःघञादयःभावकर्मादिविहिताआदिनातृजादयः।द्विःशयितक्त्वाद्विःसुकरोद्विर्हसितं
द्विर्दत्तवान्द्विःकर्त्ताद्विःपाकोद्विर्भुक्त्वागतइत्युदाहरणानीति।अतएवद्विःप्रयोगोद्विर्वचनेचिद्विर्वद्धंसुवद्धंभवतीत्यादिसङ्ग
च्छते।अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः।तत्प्रकृतवचनेमयट्।प्रकृतशब्देनात्रप्रचुरम्भावेल्युट्तेनप्रचुरार्थबोधकात्प्रथमा
न्तात्स्वार्थेमयट्यथाघृतमयंवर्त्ततेप्रचुरघृतमित्यर्थः।यद्वा।अधिकरणेल्युट्प्राचुर्यवदन्नादिबोधकादधिकरणेऽर्थेमयट्यथान्न
मयोयज्ञःप्रचुरान्नवानित्यर्थः।आनन्दमयोब्रह्मविज्ञमयंब्रह्मेत्यादावयमेवमयट्प्राचुर्यन्तुतत्रनिर्धर्मकत्वमेवव्यावहारिकमपरि
च्छेद्यत्वंच।अनन्तत्वप्रतिपादकश्रुतेः।नचप्राचुर्यस्यस्वसमानाधिकरणविरोध्यल्पतासापेक्षत्वेनदुःखानुवृत्तेरपिप्रतीत्याप्र
तीतस्यब्रह्मत्वहा[illegible]नवाच्यम्।वैपुल्यरूपप्राचुर्यस्यतदपेक्षत्वेऽप्यपरिच्छेद्यत्वरूपस्यतस्यतदनपेक्षत्वात्।सत्यंज्ञानमन
न्तंब्रह्मेतितैत्तिरीयश्रुतावनन्तत्वोक्तेः।प्राणमयादावप्ययमेवमयट्विकाररूपार्थस्यात्मन्यनुपपत्त्यभावात्सर्वव्यवच्छिन्नत्वेन राम॰
तद्विकारत्वस्यादृष्टत्वात्।नहिघटस्यमयआकाशइतिभवति।किंचानन्दमयेनब्रह्मानन्दविकारत्वम्।तस्याविकारित्वात्।नापिवृत्या ५३

नन्दविकारत्वम्। तद्विकारस्य विज्ञानस्य तत आन्तरत्वेन तस्य विज्ञानमयान्तरत्वानुपपत्तेः। प्रव्रज्या होभिन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञा
नमयानन्दमयानामेशुध्यनामितिरन्नै शुद्धिस्तद्विषयावरणनाशरूपेति न विरोध इति व्याससूत्रवृत्तिकृतः। ह्लादैकमयीमिति प्रकाशश्च
योगेप्ययमेवमयट् एकपदत्रयोगात् सनिरूपणीक्तरीत्या। च तत्राप्यपरिच्छेद्यत्वरूपप्राचुर्यस्यैवभावात् ब्रह्मणि आनन्दरूपत्वं
न्तु आनन्दो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिबलात्। न च दुःखज्ञानकाले सुखानुभवाभावेन सुखज्ञानयोर्भेदादेकस्यात्मन उभयरूपत्वं न तु
क्तं श्रुतावानन्दशब्दस्तु दुःखाभावे गौणः स्पष्टं चेदं सांख्यसूत्रे इति वाच्यम्। इष्टनाशस्थले सुखनिवृत्त्यैव तद्‍ दुःखव्यवहारो
पपत्तौ तस्यापि दुःखजनकत्वानापत्तेः सर्वत्र तत्तदुपादेयवस्त्वभावकृतदुःखनिवृत्त्यैव तत्तद्वस्तुलाभे सुखव्यवहारोपपत्तौ
सुखपदार्थविलयापत्तेश्च। तस्मादिष्टनाशस्थले दुःखकार्यस्य सोरस्ताडनरोदनादिरूपस्योपलम्भेन चिरविरहिपीडितस्य का
न्तालाभे चिरहजदुःखनिवृत्तिवन्निरवधिसुखस्याप्यनुभवेन बलवदनिष्टनाशस्थले दुःखनिवृत्तेरिव सुखस्याप्यनुभवेन चत्वा
भवात् दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता सुखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन दुःखप्राप्तिजनकता वाच्या। एवं च तत्त्वज्ञानस्यापि
दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता प्राप्ता तत्र मुक्तिकालेऽन्तःकरणलयेन वृत्तिरूपकार्यसुखप्राप्त्यसंभवात् आत्मसुख
प्राप्तिरेव तथेति तस्य सुखरूपत्वसिद्धेः तस्याः सामग्र्याः सुखजनकत्वमिति मते प्यावरणभङ्गादिनिष्ठजन्यत्वस्य तत्रारोपात्मदो

ल.मं. क्ष्व एतदेवाभिप्रेत्याचार्यैर्द्वन्द्व इति सूत्रे भाष्ये सुखप्रतिघातेन दुःखं दुःखप्रतिघातेन सुखमिति विप्रतिषिद्धावेतावित्युक्तम्। तेन हि सुखप्र
५४ विघातेनेत्यादिद्वितीयावलात्सुखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सामग्र्या दुःखजनकत्वं दुःखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सु
खजनकत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। ननु दुःखार्तस्य दुःखनिवृत्तिमात्रफलकतया विषभक्षणे प्रवृत्तिर्दृश्यते तद्भक्षणस्य दुःखनाशकत्वेपि सुखजन
कत्वाभावेन व्यभिचारः स्पष्टं चेदं तच्च युक्तमिति सूत्रे भाष्यकैयटयोरिति चेन्न अतः परमहं सुखीत्यनुभवेन तत्राप्याभिमानिकसुखं स्त्व
त्वात्। अत एव भाष्ये ऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते इत्युक्तम्। तत्र ज्याय इत्यस्य प्रशस्यतरमित्यर्थः तत्त्वं च सुख
साधनत्वज्ञानादेव। एतेन भारोत्तीर्णस्याहं सुखीत्यादिव्यवहारो गौण इत्यपास्तम्। किं च दुःखाभावस्यात्मरूपत्वे दुःखज्ञानकाले तदभा
वज्ञानाभावाद् द्वयोर्द्वेषस्तथापि दुःखज्ञानकाले आनन्दाननुभवस्तु कल्पितानन्दत्वांशे आवरणात् न ह्यस्माकं निर्धर्मकतज्ज्ञानसं
भवः। किं च शृङ्गारकरुणादिरसानुभवकाले सुखानुभवसत्त्वात्तत्र चान्यसुखासंभवात् ब्रह्मसुखमेव भासत इति प्रकाशादिस्पष्टमेव त
था च श्रुतिः रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति एवं च रसानुभवोपि ब्रह्मसुखरूपत्वे समानम् तदेव गीतास्वप्युक्तम्। अभ्यासाद्र
मते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति। यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्। तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजमिति अत्र समन्धो भास राम:
मानत्सुखे तत्र सुखे रसेन दुःखनाशप्राप्तुक्यात् सुखस्य तदतिरिक्तत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। अग्रे समाध्यभ्यासकाले सात्त्विकत्वं स्वात्विभो ५४

वप्राप्यत्वात्। तदेवाहात्मबुद्धिप्रसादजमिति प्रसादजाताभिव्यक्तिकमित्यर्थः। दीधितिकारोऽपि नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः न चैतन्मा
नाभावः आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति श्रुतेस्तत्वादित्याह। सार्वभौमोऽपि। सुखं नित्यानन्दति श्रुतं तत्साक्षात्कार एव वा मोक्षस्ये
नोपपद्यन्ते श्रुतयोऽपि यथा श्रुताः। स्वप्रकाशसुखव्यक्तिरेव मुक्तिस्तु वस्तुतः। व्यापकं सर्वजीवानामानन्दमयमैश्वरम्। रूपं श्रुतिबलाद्दि
ष्टं तत्साक्षात्कार एव च। तद्भेदोऽपि जीवानामिष्ट एव विदृश्यतामितीत्यलम्। अकृत्स्नः कृत्स्नः संपद्यते तथा करोति कृत्स्नीकरोति। यत्र प्र
कृतिरेव विकारसादृश्यमापद्यमाना विवक्ष्यते तत्र च्विप्रत्ययः। कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः अभूततद्भावे इति वक्तव्यमिति सूत्रवा
र्त्तिकतद्भाष्यबलात्। अतथाभूतस्य तथाभावे कादियोगे संपद्यकर्तृत्वेन विवक्षिता या वाचकाच्च्विरिति तदर्थः। विकारवाचकात्त्व
साद्दृश्ये प्रकृतौ वर्त्तमानादयं प्रत्ययः। करोत्यादिक्रियाकारकत्वं प्रकृतिभूतस्यैव विकारसादृश्यं प्राप्तस्येति बोध्यम्। अत एव संघीभ
वन्ति ब्राह्मणाः त्वद्भवति देवदत्तदित्यादौ वचनपुरुषव्यवस्था। तदुक्तं हरिणा। पूर्वावस्थामविजहत् संस्पृशद्धर्ममुत्तरम्। संमूर्छित
द्वार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते। पूर्वावस्था कारणावस्था। उत्तरं धर्मम्। कार्यावस्थाम्। एवं चावस्थाद्वयावच्छिन्नमेकं वस्तु पूर्वावस्थानुगुण्ये
नोत्तरावस्थाप्राप्त्यनुगुणं विकाररूपमिव प्राप्तं जायते इत्यभिधीयते। असंघः संघो भवतीत्यादौ। अत एव प्रकृतिविकृत्योः समाना
धिकरण्यम्। नन्वेवमुभयोः कर्तृत्वापत्तिः। अत उक्तम्। सव्यापारतरः कश्चित्क्वचिद्धर्मैः प्रतीयते। संसृज्यन्ते च भावानां भेद[illegible]स्योऽपि शक

ल.मं. यद्वा। लक्ष्यानुसाराद्वाक्ये विकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वं वृत्तौ तदीयलौकिके च प्रकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वम्। अत्वं त्वं संपद्यते इत्यर्थे त्व
५५ द्भवतीत्येव भवितव्यमिति युष्मद्युपपदे इति सूत्रभाष्योक्तेः। अयमेव प्रकर्षस्तरपोक्तः संसर्गः कर्तृशक्त्योरेकवृत्तित्वरूपः। अत एवा
त्वं त्वं भवति त्वद्भवतीत्यादौ प्रकृतेः कर्तृत्वात्प्रथमपुरुषः। त्वमत्वं भवसीत्यर्थे त्वद्भवसीत्येव। वाक्ये तु सा त्वद्विकारस्येव। सुवर्णपिण्डः खदि
राङ्गारसदृशे कुण्डले भवत इति पस्पशाभाष्यप्रयोगे विकृतेः कर्तृत्वदर्शनात्। किंच अन्ते तद्वाक्ये च प्रकृतिरूपमनारोपितं विकार
रूपत्वारोपितम्। आरोपितानारोपितसमभिव्याहारे नारोपितस्यैव कर्तृत्वप्रतीतिः। आरोपितस्यावस्तुत्वेन क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वा
भावात्। द्वयोरपि वस्तुत्वे तु विकारस्यैव मुख्यतया जायमानत्वादिना तस्यैव साक्षात्कर्तृत्वं प्रकृतेस्तु तदभेदेन तद्द्वारा कथंचिदिति न क
दापि सुवर्णपिण्डात्स्या विभक्तिरिति बोध्यम्। एवं च विकृतेः प्रकृतेर्वापि वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्नेति प्राचीनप्रवादः
च्विप्रत्ययविषयकः। च्विप्रत्ययान्ते सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेन विकाराभेदमापन्नप्रकृतेः कर्तृत्वेनोभयोरप्युक्तत्वम्। अद्भुता
ब्राह्मणीत्यादौ [illegible] धिकरण्यं गौणत्वं चेति बोध्यम्। एवं च कारणीभूतो दण्ड इत्यादौ च्विप्रत्ययो साधुरेव। सादृश्यमूलैकविकाराभेदं ने
तीतावेव तत्स्वरूपेः। ध्वनितं चेदमोत्सूत्रभाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम्। ब्रह्मीभवतीत्यादिप्रयोगे छान्दसत्वादित्यन्ते लौकिकच्विरिति बो रामः
ध्यम्। इति तद्धिताः॥ वृत्तं वृत्तं सिध्यति। अत्र वीप्सायां द्वित्वम्। अत्र स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठव्याप्यत्वं तन्निरूपितं व्यापकत्वं च शब्दबोधविषयः ५५

त्वस्यैवतत्रभानात्।ब्राह्मणाय शतं देहीत्यादौ च प्रत्येकं शतदानप्रतीतिरेकशेषे तु नैवम्।ब्राह्मणेभ्यः शतं देहीत्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतदानाप्रतीतेः।पदा
नुपस्थितेः।हीनद्वित्वानां वीप्सा तदा ब्राह्मणौ ब्राह्मणौ पूजय द्वाभ्यां द्वाभ्यां त्रिभ्यस्त्रिभ्य इत्यादि भवत्येव।अत्रेदं बोध्यम्।यत्र यस्य द्वित्वं ख्यातं तत्र तत्पदेन साप
स्यादेः पूर्वद्वित्वेन यत्पदार्थसंसर्गे यच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वे बोधिते विनापि द्वित्वं तत्पदार्थसंसर्गे तच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वबोधात्।कार
कं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येदं सा भवेदित्यकथितं चेति सूत्रभाष्ये प्रयोगात्।व्यञ्जनानि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते तत्तद्भजन्त इत्यादेरित्थं त्रेस्यभा
ष्यप्रयोगात्स्पष्टत्वाय क्वचित्तत्पदे पि वीप्सादित्वम्।यत्तु नात्र द्विर्वचनं किंतु भिन्नौ यत्तच्छब्दौ भिन्नरूपेणैव बुद्धिस्थपदार्थपरामर्शकाविति तन्न। ब
हुर्थप्रतिपिपादयिषायां बहुयच्छब्दप्रयोगापत्तेः।द्वाभ्यामेव सर्वप्रतीतिरिति चेदेकेनैव सर्वप्रतीत्युपपत्तौ द्वित्वप्रयोगस्यापि वैयर्थ्यापत्तेरित्य
लम्।इति वीप्साः।एवं प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थबोधनद्वारा शास्त्रं विशिष्टस्य पदपदार्थस्य बोधनद्वारा वाक्यार्थस्य बोधकं सल्लोके व्यवहारोपयोगि यद्यपि शा
स्त्रज्ञानं विना प्रकारान्तरेणापि पदार्थज्ञानं लोके दृश्यते तथापि शास्त्रीयप्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादनपूर्वकं विजातीयतज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगस्य चित्तशुद्धिद्वाराप
वर्गसंपादकत्वेन शास्त्रज्ञानस्यावश्यकत्वात्।तदुक्तं हरिणा तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितमिति।एवं लघुनोपायेन सर्वशब्दप्रतिपत्तौ वण
ध्यस्यो[illegible] योगो बोध्य इति शिवम्।अधीत्य फणिभाष्याब्धिं सुधीन्द्रहरिदीक्षितात्।न्यायतन्त्रं रामरामाद्वादिरक्षोघ्र[illegible]ः।याचकानां कल्पतरोररिकक्ष
हुताशनात्।शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः।२ सर्वतन्त्रार्थतत्त्वज्ञः सर्वतन्त्रनिबन्धकृत्।वैयाकरणनागेशः स्फोटायनऋषेर्मतम्।परिष्कृत्यो
क्तवांस्तेन प्रीयतामुमया शिवः।३ दृढस्वर्केस्थनाभ्यास इति चिन्त्यं न पण्डितैः।दृषदोपि हि सन्तीर्णाः पयोधौ रामयोगतः।४ शब्देन्दुशेखरं पुत्रं मञ्जूषां चै
वकन्यकाम्।स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य शिवयोरर्पितौ मया।।५।। इति श्रीवैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषाख्यः स्फोटवादः समाप्तः

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा

# इतिमञ्जूषा

सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः